

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi**

**MİLLİ
AZƏRBAYCAN
TARİXİ MUZEYİ
– 2012 –**

Bakı – 2012

Təsisçi:
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Redaksiya heyəti:

Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru (baş redaktor),
Gülzadə Abdulova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, *İlyas Babayev* – AMEA-nın
müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, *Fərhad Cabbarov* – tarix üzrə fəlsəfə
doktoru (məsul katib), *Firdovsiyyə Əhmədova* – tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Nərgiz Əliyeva - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, *Adil Məmmədov* – tarix elmləri
doktoru, professor, *Əli Rəcəbli* - tarix elmləri doktoru, professor, *Bəxtiyar
Sayılov* – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, *Məhfuzə Zeynalova* - tarix üzrə fəlsəfə
doktoru

Redaksiyanın ünvanı:

1005 Bakı, H.Z.Tağıyev, 4. Tel.: 012 493 23 87
E-mail: aztarmuzey@mail.ru

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2012. Bakı, “Elm”, 2012, 336 səh.

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir*

İSBN 978-9952-8176-7-6

© Elm

Vəlixanlı Nailə

**Размышления по поводу статьи А.К.Шагиняна
«Нахичевань в составе арабского халифата»**

[Восток. (Orient) 2012, №3, с. 109-114]

Ключевые слова: *Шагинян, Армения, Нахчыван,
Арабский Халифат*

UOT 94 (479.24)

В 1998 году Издательством Санкт-Петербургского Государственного Университета была выпущена книга Арсена Карапетовича Шагиняна «Закавказье в составе Арабского Халифата». Названная в аннотации «монографией», написанной «на основе многоязычных первоисточников», эта публикация обещала представить своим читателям «всестороннюю историю стран Закавказья в период арабского владычества (VII-IX вв.)». Упомянув в введении труды известных историков-востоковедов З.М.Бунятова, А.Н.Тер-Гевондяна, А.П.Новосельцева и других, автор тем более заявлял, что «ни одна из этих работ не освещает всех проблем, связанных с историей всего Закавказья VII-IX вв., и не дает полной картины региона в интересующий нас период, вследствие чего многие вопросы по истории Закавказья в целом остаются недостаточно изученными» (с. 10). Заинтригованная таким многообещающим, но тем не менее амбициозным по отношению к своим не только достаточно талантливым, но и выдающимся предшественникам заявлением, я попыталась определить, насколько автор смог полнее чем они представить «картину региона». Простудировав постранично эту работу и не обнаружив в ней ни единой свежей мысли, ни единого слова, которые могли бы дополнить исследования предшественников

А.К.Шагиняна по изучаемым вопросам, я была не только разочарована, но и ошеломлена: вся работа представляла собой откровенный плагиат из книг вышеназванных известных ученых. Так, добрые три четверти текста, представленного А.К.Шагиняном, являлись почти дословным переписыванием труда армянского ученого А.Н.Тер-Гевондяна «Армения и арабский халифат» (Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1977). Оставшаяся четверть текста, в основном была заимствована из книг академика Зии Бунятова «Азербайджан в VII-IX вв.» (Баку, Изд-во «Элм», 1965), А.П.Новосельцева «Генезис феодализма в странах Закавказья» (Изд-во «Наука», ГРВЛ, М., 1980), Я.А.Манандяна «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» (Изд-во Ереванского Университета, Ереван, 1954) и очень маленькая доля – из исследований С.Б.Ашурбейли, А.Меца, С.Мелик-Бахшяна и др. Здесь мы обнаружили разные виды плагиата: дословный, сокращенный или с пропусками, разнородный (из разных книг-половина предложения из одной, половина – из другой), слегка переиначенный в силу желаемого результата и т.п. «Творческий» подход А.К.Шагиняна выражался лишь в замене слов «Армения», «Армянское нагорье» или «Азербайджан» на «Закавказье», «Арран» на «Албанию» и нескольких названий, дат и т.п.

Чтобы не быть голословной, в данной работе я приведу всего несколько примеров, сопоставив для наглядности тексты А.К.Шагиняна и его предшественников:

А.Тер-Гевондян, с. 35

Армения фактически была беззащитна. Империя не только не защищала страну от арабов, но и возбуждала религиозные споры. В этой сложной политической обстановке Теодорос Рштуни предпринял смелый шаг, который имел роковое значение для дальнейшей судьбы Армянского государства VII в. Он порвал связи с Византией и заключил договор с Муавией, превратив Армению (хотя формально) в подчиненное халифату государство.

А.Шагинян, с. 26

Закавказье фактически оказалось беззащитным. Империя не только не защищала его народы от арабов, но и возбуждала религиозные споры. В такой обстановке глава закавказского союза Рштуни предпринял смелый шаг, имевший роковое значение в дальнейшей судьбе народов Закавказья. Он порвал связи с Византией и заключил договор с Муавией (правитель Сирии с 640 г.), превратив страны Закавказья, хоть и формально, в подчиненное халифату государство.

Зия Буниятов, с. 38

К началу VII в. почти весь Средний Восток, в том числе и Закавказье, был поделен между двумя могущественными соперниками: Византией и Сасанидским Ираном... В конце VI в. как Азербайджан, так и Аран входили в состав Сасанидской империи и вместе с Иберией и Арменией составляли одну из четырех административных единиц империи – Северное наместничество (Кавказский кустак).

А.Шагинян, с. 11

К VII в. почти весь Ближний Восток, в том числе Закавказье, был поделен между двумя могущественными соперниками – Византией и Сасанидским Ираном. В конце VI в. большая часть Закавказья (с. 387 г) оказалась в составе Сасанидской империи и вместе с соседними областями составляла одну из четырех административных единиц Ирана – Северное наместничество (Кавказский кустак).

Я.Манандян, с. 192

Следствием тяжелых потрясений, пережитых Арменией в VIII в., были продолжительный упадок культуры, а также застой и даже регресс экономической жизни Армении, сопровождавшийся сильным ослаблением денежно – хозяйственных отношений.

А.Шагинян, с. 60

... Следствием всех этих потрясений, пережитых странами Закавказья в VII-IX вв., стал продолжительный упадок культуры, а также застой и даже регресс экономической жизни Закавказья, сопровождавшийся сильным ослаблением денежно-хозяйственных отношений.

А.Новосельцев, с. 196

... В рассматриваемую эпоху, уже к концу VI в. для Армении и несколько позже для Картли и Албании, нахарары-мтавары стали основной социальной и политической силой в Закавказье.

А.Шагинян, с. 13

В рассматриваемую эпоху (т.е. имеется в виду VII-IX вв., - Н.В) для Армении, Картли и Албании нахарары-мтавары стали основной социальной и политической силой в Закавказье.

Подобных примеров в указанной работе А.К.Шагиняна десятки, если не сотни. Их я привела в своей рецензии, изданной в 3-ем номере Известиях Национальной Академии Наук Азербайджана (серия истории, философии и права) за 2001 год (с. 227-248). Сокращенный вариант этой рецензии был напечатан в журнале Института Востоковедения Санкт-Петербургского филиала Российской Академии Наук «Письменные памятники Востока» [2005, 2(3) осень-зима, с. 266-269].

В силу сложившихся обстоятельств, я не имела возможности ознакомиться с дальнейшими работами А.Шагиняна «Армения накануне арабского завоевания» (СПб.: Изд-во СПб-ского Университета, 2003), «Армения и Арминия в составе Умаййадского халифата» (Вестник СПб-ского Университета, сер. 2, вып 1. История, 2008, 1), «Система административного деления и управления арабского Халифата в Армении и Арминии» (ВМУ. Сер. 13. Востоковедение, №3, 2008, 2). Однако, исходя из «оригинального» метода автора, продемонстрированного им при написании «своей монографии» «Закавказье в составе арабского Халифата», вряд ли можно было ожидать от него нового слова в науке; ибо, во-первых затронутые в последующих его работах вопросы тщательно изучались в том числе и армянскими учеными – тем же А.Тер-Гевондяном, а также С.Еремянном, А.Налбандяном, Я.Манандяном, С.Шлепчяном и другими. Азербайджанские, грузинские, дагестанские ученые также в своих трудах, естественно (ибо это часть их истории), широко освещали вопросы, затронутые в вышеназванных работах А.Шагиняна уже до него. И, во-вторых, рецензируемая мною его «работа» «Закавказье в составе Арабского Халифата» включала в себя многие вопросы, касающиеся изучаемого периода, в том числе и политико-административные, которые вновь стали предметами его разысканий.

Знакомство с очередной статьей А.Шагиняна «Нахичевань в составе арабского халифата», изданной в 3-м номере журнала «Восток» (Orientes) за 2012 год, показало, что автор ссылаясь на «научные споры вокруг административной принадлежности столицы нынешней Нахичеванской Автономной Республики... в эпоху арабской власти...» и на сей раз хочет выступить в роли арбитра: пытается «...еще раз проанализировать все имеющиеся в распоряжении востоковеда – историка сведения из арабомусульманских письменных памятников относительно этого города, расположенного на левом берегу реки Аракс, у подножья Библейской горы Арарат» (с. 109). Позволю себе внести корректировку: Нахчыван расположен на Нахчыванской равнине, на берегу притока Аракса реки Нахчыванчай и никакого отношения ни к горе Арарат, который находится на территории Турции, в сотни километрах юго-западнее от него, ни к ее подножью не имеет; (см. карту).

Уже первое предложение указанной статьи заставляет задуматься: автор упоминая об эпохе арабской власти на Южном Кавказе (т.е. в Закавказье), не включает в его пределы названные им в отдельности Азербайджан и Великую Армению, имея в виду, по всей видимости

под первым – территорию Южного (Иранского) Азербайджана (у него Адзарбайджан), а под вторым – историческую Армению – т.е территорию не входящую в пределы Южного Кавказа. При этом А.Шагинян считает, что споры по данному вопросу не прекращаются и поныне, обвиняя в этом, в первую очередь, покойного (умер в 1997 г.) азербайджанского академика Зию Буниятова, якобы, положившего начало им. Однако, известно, что еще до З.Буниятова, армянские и азербайджанские исследователи, каждый в отдельности, в разных работах, конечно же упоминали о Нахчыване, включая его (в зависимости от автора) в список городов то Армении, то Азербайджана (см. обобщающие книги по истории армянского народа или Азербайджана). Зия Буниятов, избравший тему по истории Азербайджана арабского периода, должен был на основе разноязычных, и в первую очередь арабских первоисточников представить объективную картину изучаемых эпохи и региона. И он, как первооткрыватель, добился очень многого. Между прочем, З.Буниятов никогда не отрицал известного еще до него факта наличия общего для региона арабского административного названия «Арминийа», из-за которого А.Шагинян его укоряет. (См.: З.Буниятов. Азербайджан в VII-IX века, с. 41, прим. 15). А что касается того, что А.Шагиняну, по его словам, удалось наконец-то убедиться в этом, и тем паче «выяснить, что данная провинция (т.е. Арминийа, Н.В.) окончательно сформирована в 701 г.», кажется вообще-то «любопытным». Ведь это – давно известная истина, об этом писали и армянские и азербайджанские историки (см. напр. А.Н.Тер-Гевондян. Армения и арабский халифат, с. 155; Н.Велиханова. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания, с. 52 и др.). И то, что под арабской административной провинцией Азербайджан (а не Адзарбайджан) раннесредневековые арабские авторы в большинстве своем имели в виду территорию южнее Аракса, тоже факт общеизвестный и ни кем не отрицаемый. И он упоминается во всех наших исследованиях по указанному периоду. Общеизвестно также, что термин Азербайджан, это арабизированное название исторической Атропатены (сасанид. Адурбадаган, арм. Атрпатакан), - Малой Мидии или Мидии-Атропатены, образованной в конце 20-х годов IV в. до н.э. после распада империи Александра Македонского. Согласно исследованиям, именно в атропатенский период было положено начало формированию самого понятия «Азербайджан», а также связанных с ним факторов политического и этнокультурного характера (см. История Азербайджана, 1998, I). В период своего могу-

щества, а именно в 20-е годы III в. до н.э. при царе Артабазане, судя по Полибию, это царство «простиралось от Каспийского моря до верховьев Риони, включая таким образом, по крайней мере, какую-то часть Армении и Иберии» (там же).

К месту тут отметить, что вопреки высказываниям некоторых ученых и не ученых – о создании государства с названием Азербайджан только в XX веке, становление и развитие его следует связывать с эпохой эллинизма. Ибо именно в это время (т.е. после распада империи Македонского) в изучаемом регионе образовались также государства албан, армян и др.

Известно, также, что в VI в. н.э., согласно административной реформе сасанидского царя Хосрова II Ануширвана, был создан Кавказский или северный куст, именуемый Адурбадаганом (Азербайджаном), который включал в себя наряду с территорией исторического Азербайджана (охватывающего и южный и северный его части), также ряд городов совр. Ирана, земли Восточной Грузии и Восточной Армении. И это общеизвестно, что арабы, унаследовавшие после завоевания также и доарабскую административную систему Византийской Армении, образовавшейся в середине VI века, после реформы императора Юстиниана II, создали на этой базе свою; однако, в отличие от византийской I-IV Армении новообразованная арабская провинция объединяла в своем составе не только земли собственно Армении, завоеванные арабами немного ранее южнокавказских (в 640 г.), но и территорию бывшей Албании и Иберии. Об этом еще в середине XX века (если не раньше) писали и армянские и азербайджанские ученые. Надо также сказать, А.Шагинян вовсе не делает открытие, когда заявляет, что «... нам удалось выяснить, ... в административном отношении она (т.е. Арминийа, Н.В) подразделялась на три единицы – Арминийа I (Арминийа – Армения), Арминийа II (Арран-Албания) и Арминийа III (Джурзан-Картли)». Ведь это – одна из версий, приводимых арабскими авторами IX века (Ибн Хордадбега, Ибн ал-Факиха, ал-Балазури, ал-Йа'куби), относительно арабского раздела завоеванных арабами земель на Кавказе; об этой версии упоминал и А.Тер-Гевондян (с. 157). Однако, еще общеизвестно (об этом свидетельствуют вышеназванные источники), что арабская Арминийа, в дань традиции, была все-таки разделена на четыре части, а не на три, как пишет А.Шагинян. Правда только в том, что такой раздел был не по существу, не отражал реальной картины исторической географии региона и может поэтому

не упоминался в синхронных местных источниках; он просто был искусственно образован по ходу завоевания. По всей видимости, именно поэтому, арабские авторы, столкнувшиеся с неоднозначным материалом по этому региону, наряду с административным названием «Арминийа», включавшим в свой состав и соседние неармянские земли, сохранили и доарабское сасанидское административное название региона Азербайджан-Адурбадаган. Это название, охватывающее при последних Сасанидах территорию, как я отметила выше, всего Северного куста вместе с Албанией и Атропатеной, при арабах в некоторых источниках относится не только к южному, но и северному Азербайджану, объединяя их. Так, например Ибн ал-Факих (с. 285) упоминая о пределах Азербайджана, помещает его между пределами Барды и Занджана, а также называет в его составе такие города как Муган и Бейлаган. Кудама (с. 244) описывая Азербайджан и его округа, основным городом называет Барду (т.е. столицу Аррана-Албании). Ал-Йакуби (с. 271) описывая маршрут Барзанд-Варсан-Бейлаган-Барда называет последний пункт городом Верхнего Азербайджана. Ибн Хаукал, на приведенной им карте Каспийского (Хазарского) моря, всю прибрежную зону от Дербенда до Гилана называет Азербайджаном. Любопытна и другая карта этого автора, на которой четко указаны пределы южнокавказских областей, а собственно Армения помещена только между озером Хилат (Ван) и верхним течением реки Аракс, т.е. в не пределах Южного Кавказа. В персидской переработке труда автора IX в. ат-Табари, принадлежащей Бал'ами (ум. в 974 г.), имеется очень интересное сообщение о Восточном Кавказе (цитата из книги А.Р.Шихсаидова «Очерк истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008, с. 51): «Все города, расположенные внутри этой области, называются Азербайджаном, а все дороги (проходы - рах) аббабами. В конце (т.е. на границе – А.Ш.) Азербайджана имеются дороги, ведущие оттуда в сторону хазар... через дорогу, которую называют Дербендом. Имеется [еще] другой проход (рах) и большой город, который называется Хазар» (так называлась Кабала – первая столица Кавказской Албании, Н.В.).

Исходя из вышеприведенных примеров вряд ли можно соглашаться с выводом А.Шагиняна о том, что «в административном отношении ничего общего между провинцией Азербайджан и административной единицей Арран-Албания в период нахождения региона в составе Арабского халифата не было». Указанная А.Шагиняном «причина этого»,

т.е. то, что «историческая Атропатена была покорена мусульманами и включена в состав Арабского халифата на самом раннем этапе завоевания – в 642 году» (ссылка на известного и талантливого арабиста О.Большакова), также исторически не верна; во-первых, потому, что завоевание Азербайджана арабами началось не в 642 (тогда они смогли захватить Нихавенд, важный пункт, перекрывший арабам дорогу в Азербайджан), а год спустя – в 643 году. К этому же году следует отнести первое завоевание Дербенда, затем удачное завоевание Мугана и неудачные походы на Тифлис, страну алан и Албанию. Следующий завоевательный поход арабов на Албанию произошел через год – в 644 году, а сам процесс завоевания с попеременными успехами то одной, то другой стороны длился еще долгие десятилетия, включая первую половину VIII века. Все это – тоже известно.

Далее А.Шагинян наконец-то переходит к основной, задуманной им теме – Нахчыванскому вопросу и в первую очередь опять критикует академика З.Буниятова (с. 110), который по его словам «обосновывает» принадлежность Нахчывана Азербайджану, ссылаясь на знаменитого арабского географа XIII века Йакута ал-Хамави (см: З.Буниятов, 143); но при этом А.Шагинян почему-то приводит цитату не из исследования самого З.Буниятова, где последний должен был рьяно защищать свою позицию, а цитирует его перевод отрывка из сочинения Йакута, в котором содержится материал по Нашаве – Нахчывану [ср.: Йакут ал-Хамави. Му'джам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Баку, 1983, с. 32).

Согласно этому сведению, в котором Йакут, ссылаясь на неназываемых им информаторов, говорит о Нашаве как о городе Азербайджана или Аррана, граничившим с Арменией, имеется еще и другое известное в народе название этого города – Нахджуван или Накджуван.

Это известное сообщение Йакута, приводимое в работах и других исследователей региона, дополняется еще и самим Йакутом, который в другой своей статье под названием «Нахджуван» (или Накджуван) определенно говорит о нем, как о городке, расположенным «в крайних пределах Азербайджана» (Йакут, V, с. 276).

По словам А.Шагиняна, Йакут, живший в XIII в., не будучи «севернее Аракса», вряд ли мог знать, в составе какого государственного образования на тот момент (в начале XIII в.) этот город находился (с. 110). Далее он продолжает «объяснять»: «Доподлинно известно, что накануне и в начале монгольских завоеваний в Передней Азии (в период между 1213-1229 г., когда Йакут ал-Хамави готовил свой словарь) Нахчыван

уже находился под властью тюркоязычной династии Ильдегизидов (1136-1225), которая правила не на Южном Кавказе, а в сопредельном Азербайджане...» (здесь автор ссылается еще на Б.Арутюняна и др. и выражает свое согласие с этим фактом).

К месту тут отметить, что еще великий русский академик И.Ю.Крачковский называл труд Йакута сводом «сокровищ, накопившихся в арабской литературе за шесть веков» (Академик И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. М.-Л., 1997, т. 4, с. 339). И на самом деле, в его словаре имеются сведения, основанные не только на собственных наблюдения и разыскания Йакута; он располагает также материалом своих предшественников, которых поименно называет, а также сведениями непосредственно до нас не дошедшими. Изучение арабских источников, сопоставительный их анализ показывает, что совершенно необязательно, такому автору как Йакут, быть или не быть в какой-то местности, о которой он упоминает, или же обязательно быть современником, описанных им событий. Авторитет его достаточно велик, а информация достаточно обоснованная, что бы сомневаться в его данных, тем более, подтверждаемых другими источниками (пишите и говорите же Вы или мы о событиях давно канувших в лета)...

Что касается сведений Йакута о Нашаве-Нахджуване-Нахчыване, во-первых, в первой статье, он если и сомневается (Азербайджан или Арран), но тем не менее нигде не пишет о его принадлежности к Армении, а во вторых, дальше, в этой же статье (V, с. 286), Йакут добавляет известное сведение автора IX в. ал-Балазури о завоевании этого города арабским полководцем Хабибом ибн Масламой, о договоре, заключенным с его жителями, о его административном статусе (о том, что он является основным городом ал-Басфурджана). Эта часть сообщения Йакута о Нашаве говорит о том, что оно касается арабского периода.

И вряд ли следует обвинять Йакута в том, что он якобы не знает в составе какого государства находился Нахчыван в начале XIII века и писать, что династия Илденизидов (т.е. Атабеков Азербайджана, о которых З.Буниятов написал целое исследование) правила не на Южном Кавказе, а в сопредельном Азербайджане? Здесь явное незнание истории региона вообще и государства Атабеков Азербайджана в частности. Ведь именно Арран (т.е. нынешний Северный Азербайджан) был дан в качестве надела – «икта» (надеюсь для востоковеда этот термин понятен) Шамсаддину Илденизу, который сначала обосновался в Барде (в 1136 г.);

в 1146 г. он прибывает в Нахчыван, который до этого управлялся вместе с основным для этого периода городом Аррана Гянджой сельджукским эмиром Гара Сунгуром, а после него эмиром Чавли. Современник событий арабский автор Ибн ал-Асир называет атабека Шамсаддина Илдениза «правителем Гянджи и Аррана» (Ибн ал-Асир, IX, с. 21), а местный хронист Мхитар Гош «правителем города Нахчыван и области» (пер. с. 250). Любопытно, к какому региону относит А.Шагинян первый стольный город Илденизидов Нахчыван? Разве этот город находится не на Южном Кавказе? И как после этого можно писать, что Илденизиды правили не на Южном Кавказе, а в сопредельном Азербайджане (имея в виду Южный Азербайджан). Утверждая это, неужели А.Шагинян думает, что таким примитивным способом отделит Нахчыван от Азербайджана и присоединит его к Армении? Совсем не серьезно.

А вообще то, судя по А.Шагиняну вырисовывается довольно любопытная картина: Армения и Азербайджан находятся вне пределах Южного Кавказа (Закавказья) (с. 110). Явно видно, что в понятие Азербайджан автор здесь вкладывает только земли Южного, Иранского Азербайджана. А как же Армения? Если она называется в отдельности от Южного Кавказа и не включается в его пределы, тогда получается, что А.Шагинян подтверждает тот факт, согласно которому Армения и его население к территории Южного Кавказа-Закавказья не относятся, а армяне пришлый здесь народ? Вспомним следующие слова известного историка А.Новосельцева: «Раздел Армянского государства между Византией и Ираном (имеется в виду 591 г., Н.В.) резко сократил территориальные пределы Армении. Зато, именно после этого усилилось распространение армянского этноса на северо-восток в сторону Сюника и далее Албании. Одной из причин этого явления были разноплеменность и слабая связь друг с другом племен этой части Закавказья, ввиду чего они относительно быстро подвергались ассимиляции (т.е. были не армянами, Н.В.). Большую роль играла и христианизация, проводимая здесь в IV-VI вв. армянской и тесно с ней связанной албанской церковью» («Пути развития феодализма». М., 1972, с. 45).

Таким образом, и доктор исторических наук А.Новосельцев подтверждает факт проникновения «армянского этноса» на Сюник и Албанию (т.е. на территорию современного Северного Азербайджана) только после раздела Армении между Ираном и Византией по договору 591 года. Этим еще утверждается, что ни на территории Нахчывана, ни в других местностях Азербайджана (в том числе и в Карабахе)

армян до этого не было. Самое массовое проникновение армян на территории, существовавших в начале XIX века азербайджанских ханств, произошло уже после Туркменчайского договора, заключенного между Россией и Ираном в 1828 г. А это – факт общеизвестный, хотя явно проигнорированный.

Следующим, якобы «разгромом» со стороны А.Шагиняна Буниятовских вариантов по поводу административной принадлежности Нахчывана в эпоху арабской власти, является неупоминание названия этого города в списках городов Азербайджана или Аррана (Албании), «добросовестно» составленных арабскими авторами IX-X вв. Ибн Хордадбехом, Кудамай, Ибн Руста, ал-Йакуби, Ибн ал-Факихом, ал-Масуди, ал-Истахри, Ибн Хаукалом, ал-Мукаддаси и др.

Да, арабские авторы, в зависимости от своей осведомленности, старались и на самом деле «добросовестно» составлять свои сведения по разным вопросам, в т.ч. и по исторической географии интересующего в данном случае нас региона. Для нас, так же как и для А.Шагиняна, особый интерес представляют и названия таких местностей как Нашава-Нахчыван, а также ал-Бусфурраджан (Басфурджан), упомянутых в связи с арабским административно-территориальным разделом Южного Кавказа при их власти в этом регионе.

В первую очередь отмечу, что сведения арабских авторов по данному вопросу не всегда однозначны и разнятся между собой (об этом я писала в своей статье «Изменение исторической географии Азербайджан в результате арабского завоевания». 1987, с. 46-87; а также во введении к изданному мною в 1986 г. работе «Ибн Хордадбех. Книга путей и стран»). Это касается не только упомянутой нами выше арабской административной единицы Арминийа I-IV, но и ряда городов, которые не всегда однозначно относились к той или иной южнокавказской области, в том числе и Нашавы-Нахчывана.

Следует также отметить, что упомянутые А.Шагиняном авторы IX века (Ибн Хордадбех, Ибн Руста, Ибн ал-Факих, Кудама ибн Джафар, ал-Йакуби) называют Нашаву только местностью в составе арабской административной единицы Арминийа, которая включала, как мы уже отмечали, не только собственно Армению, но Арран (Албанию) и Джурзан (Грузию). Так например, у Ибн Руста (с. 106): «Округи (кувар) Арминийи: Арран, Джурзан, Нашава, Хилат, Дабил, Сирадж, Сугдабил, Баджунайс, Арджиш, Сисаджан и ал-Баб ва-л-Абваб (т.е. Дербенд)»; у Кудама (с. 246): «Севернее него (Таруна) страна Арминийа. Ее округи:

Джурзан, Дабил, Барзанд, Сирадж Тайр, Баджунайс, Арджиш, Хилат, ас-Сисаджан, Арран, Каликала, ал-Бусфурджан, основной город (касаба) Нашава».

Ибн Хордадбех, Ибн ал-Факих и ал-Йакуби, т.е. названные А.Шагиняном арабские авторы IX в., на самом деле, в числе местностей, относимых к Армении III называют и Нашаву-Нахчыван (Арминийа III: ал-Бусфурраджан, Дабил, Сирадж Тайр, Баграванд, Нашава). У ал-Балазури (с. 236), их современника, называвшего среди своих информаторов «людей науки» из жителей Барды, Дабилы, Хилата и других городов Аррана и Армении, также имеется сведение об арабском административном разделе, включенного в состав халифата южнокавказского региона; но оно отличается от версий его предшественников, поскольку название Нашавы не упоминается ни в одном из двух вариантов, приведенных им по данному вопросу.

Таким образом, очевидно, что у арабских авторов IX века термин Арминийа – это арабская административная единица, объединявшая под этим названием в своем составе все завоеванные арабами южнокавказские земли, будь то территории, на которых проживали албаны, иберы, армяне, или же другие, населявшие эти земли народы. Эта – известная науке истина, также неоспорима. Однако, говорить о конкретной территориальной принадлежности Нашавы-Нахчывана, ссылаясь только на эти источники, совершенно неправомерно. Тем более, имеется и другой, упомянутый также А.Шагиняном арабский источник IX века, автором которого является известный ал-Балазури. Согласно его сообщению (с. 236), еще в период царствования сасанидского шаха Кавада (Кубада) I, выступившие против наступивших хазар персидские войска «вошли в область Арран и захватили территории между рекой Араз (Аракс) и Ширваном», т.е. включительно и Нахчыван. Это подтверждается и нахождением в Нахчыване сасанидского монетного двора, в котором чуть позже чеканились монеты с монограммой «Нахч» (см.: Пахомов Е.А. Монеты Нахчывана. Изв. АН Аз. ССР, 1949, №5).

Хотим отметить также отрицаемый А.Шагиняном и другими армянскими исследователями факт о южных пределах Аррана-Албании, проходивших по реке Аракс.

Что касается названных А.Шагиняном авторов X века, представивших список южнокавказских городов, то и они во многих случаях, очевидно в силу своей малой осведомленности, также приводили ошибочную информацию о принадлежности некоторых из них к той или иной стране.

Такая путаница относилась более всего к некоторым городам Аррана-Албании и Джурзана-Грузии, бывшим в определенный исторический период в составе арабской административной области Арминийа. В этом отношении заслуживают внимания сведения, упомянутого А.Шагиняном известного арабского автора ал-Мукаддаси (писал в 80-х годах X века), не называвшего Нашаву-Нахчыван в составе ни одной из южнокавказских областей, которые в этот период фактически управлялись уже местными феодальными правителями. Ал-Мукаддаси упоминает о Нашаве (стр. 382) только в связи с торговыми путями, ведущими в этот город из Ардабила и Маранда.

Другой известный арабский автор ал-Мас'уди, писавший в 943 г., вообще о Нахчыване нигде не упоминает.

Что касается ал-Истахри (писал в 30-х гг. X века) и Ибн Хаукала (писал в середине X века), то их сведения о Нашаве вовсе не однозначны. Так, ал-Истахри (с. 189) называя границы Аррана, пишет, что они тянутся (с востока на запад) от Баб ал-Абваба-Дербенда до Тифлиса, а (с севера на юг) до местности Нахчыван около реки Аракс. А Ибн Хаукал, на своей карте ошибочно помещает Нахчыван южнее Аракса.

Ал-Мукаддаси (с. 374) в силу неоднозначности материала о городах региона, приводит, можно сказать, не серьезный аргумент в пользу принадлежности города к той или иной стране; так, Битлис, ввиду созвучия (!) с Тифлисом относится им к Армении (тогда как страницей раньше ал-Мукаддаси говорил о Тифлисе как о городе Аррана). Ал-Мас'уди, Йакут и другие арабские авторы, приводя сомнительные им сведения о той или иной местности, указывают на неблагонадежность этих сообщений, заключая их словами: «Аллах лучше знает».

Поучительны в этом отношении слова известного армянского автора Н.Адонца (Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 22): «Если армянские претензии доходили до Нисибина, то понятно, что такого рода преувеличение могли допустить и сирийцы». Чтобы избежать таких крайностей, каждый исследователь (тем более спорных проблем) должен критически и очень осторожно относиться к данным любого, даже казалось бы надежного источника. И обязательно сравнивать не только данные разных источников, но и учитывать реалии изучаемого периода. Это тоже известная истина.

Добавим также, что знаменитый Абу-р-Рейхан ал-Бируни, писавший в начале XI века, в своем прославившем его на Востоке Мас'удовском каноне (Бируни. Избр. Произв., т. V, с. 462), помещает не только Нашаву-

Нахчыван, но и армянский город Дабил-Двин в Азербайджане. И тут, естественно, исследователь должен опираться на реалии; ибо именно в это время (1022-1049) Двин управлялся эмиром Азербайджанского Шаддадидского государства Абуласваром Шавуром с титулом Арраншах (К.Н.Юзбашян. Комментарий к «Повествованию Вардапета Аристакэса Ластивертци. М., 1968, с. 158).

Итак, сведения арабских авторов IX-X веков о городах Южного Кавказа, в том числе и Нашаве-Нахчыване, очень ценны, но тем не менее в силу недостаточной осведомленности этих авторов, в ряде случаев, противоречивы и нуждаются в уточнении.

Согласно А.Шагиняну (с. 110) арабские авторы Кудама, Йакут ал-Хамави, ал-Балазури, Халифа ибн Хаййат «считают Нашаву столицей ал-Бусфурраджана», идентифицируя последний с армянской областью Васпуракан. Имеющийся в источниках данный факт – т.е. то, что Нашава является основным городом арабской области ал-Бусфурруджан (или ал-Бусфурраджан или ал-Басфурджан) нами вовсе не оспаривается. Однако, наши последние разыскания по истории Нахчывана «от арабов до монголов» [См.: Нахчыван – от арабов до монголов (VII-XII века). Баку, 2005, на азерб.яз.)] привели к очень интересным выводам в отношении имеющегося в арабских источниках административного арабского названия ал-Бусфурраджан. Так, выяснилось, что несмотря на явную схожесть названий античной Басоропеды и раннесредневекового Васпуракана с арабским Бусфурраджаном, было бы ошибочным отождествлять их, тем более по местоположению; поскольку, политические преобразования, происходящие в регионе, приводили также и к административно-территориальным изменениям, то уменьшая или же, наоборот, расширяя границы той или иной области.

Обратимся к источникам, которые дают возможность прояснить связь Нашавы-Нахчывана с арабским ал-Бусфурраджаном. Отметим, что чуть ли ни все исследователи идентифицируют его с армянским округом Васпуракан, который после упомянутого выше договора 591 года политически был подчинен Сасанидам (А.Тер-Гевондян, с. 19). Ибн Хордадбех (с. 123-124) в числе подчиненным им землям «до самого Ширвана» называет и Нашаву.

Согласно источникам (ср. напр. ал-Балазури) арабы в процессе завоевания заключали договоры с владельцем каждой завоеванной местности в отдельности, а в некоторых случаях (если владелец по какой-то причине отсутствовал – погиб, бежал и т.п.) - с ее населением. В Нахчыване

отдельный договор был заключен между арабским полководцем Хабибом ибн Масламой и населением города.

По сведению ал-Балазури, владетель (батрик) ал-Бусфурруджана (Васпуракана), прибыв в завоеванный арабами Нашаву, также в отдельности заключил договор от имени всей своей страны и еще двух областей (названия которых не поддаются чтению) с условием политического подчинения и уплаты подати.

Заключение отдельных договоров с ал-Бусфурруджаном и Нашавой говорит о неподчинении города армянскому батрику Васпуракана и подтверждает факт наличия своего местного владетеля – скорее всего сасанидского ставленника.

У Степанноса Орбеляна, автора XIII века имеется сообщение о причислении Нахчывана в I-II вв. н.э. к области Сюник в качестве областного центра. Не оспаривая этот факт, вспомним вышеупомянутые нами слова А.П.Новосельцева, о том что проникновение армянского этноса в Сюник и Албанию усилилось только после VI в. н.э.; т.е. считать Сюник армянским как это делает А.Шагинян – не верно.

Видимо Нахчыван, относимый ранними источниками то к атропатенской Басоропед, а иногда и к Сюнику в результате сначала наступления Сасанидов, а затем арабов вместе с видоизменившимися территориями тех местностей перешел в подчинение арабам и стал играть роль административного центра, теперь арабского. Арабы, завоевавшие армянский Васпуракан, добавили к нему по ходу завоевания территории, не только собственно армянские, но и соседствующих народов и создали новую искусственно образованную административную единицу – арабский ал-Бусфурруджан с центром в Нахчыване. Таким образом, новый арабский административный округ ал-Бусфурруджан с центром в Нашаве отличался от собственно армянского Васпуракана с известным центром в Ване, также как арабская провинция Арминийа от собственно Армении. Именно поэтому арабские авторы включают ал-Бусфурруджан (естественно арабский) в состав Аррана-Албании, а не Армении. А что касается мнения А.Шагиняна о том, что Васпуракан занимал территории еще севернее Аракса (видимо, искусственное передвижение его пределов на север произошло из-за Нахчывана), это просто обыкновенная «натяжка» для удовлетворения своих домыслов. И не стоит делать открытие, включая Васпуракан (без его исконных южноараксинских земель – а куда их девать?) в «административную единицу Арминийа, т.е. Армению». Лучше ознакомиться А.Шагиняну еще с одним местным дербендским

источником XI века, в котором автор в отличие даже от синхронных ему арабских источников описывая пределы арабской Арминии приводит нижеследующее сведение: «Что касается Арминии ... то ее пределы с западной стороны страна ал-Арман (билад ал-Арман), с востока и юга пределы Аррана и Азербайджана и часть ал-Джазир, с севера часть страны Арран...» (см. Минорский. Шаддаиды, с. 6, араб. текст с. 20).

Дальше А.Шагинян, считая, что ему удалось закрепить Нахчыван в составе арабской провинции Арминия, и конечно в пределах собственно Армении, продолжает развивать свои домыслы, утверждая, что и «после расформирования арабской провинции Арминия и восстановления Багратидами армянской и албанской государственности в 886 г... Нашава (Нахчыван) **продолжала пребывать в составе Армении**». И опять свидетелями его являются вышеупомянутые арабские географы-путешественники ал-Истахри и Ибн Хаукал, сведения которых нами выше разбирались. Здесь же автор приводит и сообщения средневековых армянских авторов Товмы Арцруни, Йовханнэса Драсханакертци и других, которые якобы подтверждают его выводы, согласно которым Нахчыван с конца IX века (с 886 г.), очевидно, до ликвидации Багратидов, принадлежал Армении.

Следует отметить, что Нахчыван, довольно часто подвергавшийся нападениям из-вне, исходя из сведений источников, в начале IX века оставался в ведении арабских эмиров или же их клиентов (мавля). Одним из последних был Йезид ибн Хисн (Хусн), согласно ал-Йакуби (Тарих, II, 564) – клиент одной из арабской племен, местный мусульманин, который несмотря на свой явный сепаратизм, длительное время (вплоть до середины IX века) был эмиром стратегически важного для арабов пункта в регионе – Нахчывана. У достаточно компетентного арабского историка ал-Йакуби имеются довольно интересные и важные также для истории Нахчывана сведения, касающиеся событиям этого, весьма сложного периода для народов региона. Ибо, именно в это время и нахчыванский эмир, воспользовавшись распространившимся по всему региону антиарабскому движению, также пытался закрепить свои позиции в Нахчыване, т.е. обособиться от халифата. Однако, назначенный в конце 20-х годов халифский наместник Азербайджана, Аррана и Армении Халид ибн Мазйад сумел подавить восставших, но вскоре был смещен с должности, за то, что по словам ал-Балазури (с. 211) принимал подарки от армян. Согласно ал-Йакуби (т. II, с. 580), когда очередной халифский наместник Хамдуя ибн Али ибн Фадл в 849 г. при-

был в Нахчыван, здесь его встречал тот самый Йезид ибн Хисн. Все эти сведения отрицают факт принадлежности Нахчывана и в этот период Армении, а точнее армянскому роду Арцрунидов.

Далее А.Шагинян, ссылаясь на сообщения армянских авторов (Т.Арцруни, Й.Драсханакертци «и многие другие») с уверенностью говорит «о принадлежности города Нахчыван после 886 года восстановленному Багратидами царству Великая Армения». Он также утверждает что, «...Багратиды отняли Нахчыван у васпураканских князей Арцрунидов и передали его другим своим вассалам – Сюнидам».

Во-первых, вышеприводимые нами сведения ал-Йакуби, сами по себе говорят о том, что и в первой половине IX века, даже чуть позднее, в Нахчыване, также как и во всей арабской провинции Арминийа, арабская администрация все еще была сильна и там находился арабский гарнизон, а также налоговый чиновник (амил) и местный владетель-мусульманин (ибо он был мавля арабов).

А во-вторых, уже в 893 г., т.е. буквально через несколько лет после восстановления армянского и албанского царств, когда Халифат был ослаблен, но еще достаточно силен, халифский наместник региона Мухаммад ибн Абу-с-Садж (хотя в это время уже провинции Арминийа фактически не было) по указанию своего правителя выступил против армянского царя Смбата I; эта же политика продолжалась и при преемнике Мухаммада – в то время уже правителя азербайджанского государства Саджидов Йусуфа (все эти события описаны в работах А.Тер-Гевондяна, З.Бунятова, М.Шарифли, В.Минорского и др.).

В этот самый сложный для региона период, когда в Нахчыване все еще находился арабский гарнизон, Йусуф назначает эмиром Нахчывана и Гохтана (Ордубад с Джулфой) представителя рода Абудулафидов, которые с промежутками правили здесь с титулом «Нахчыван-шах» вплоть до 1075 г. Я не буду останавливаться на событиях тех лет, когда судя по тем же, упомянутым А.Шагиняном арабским источникам (ал-Истахри, Ибн Хаукал, ал-Мукаддаси и др.) Азербайджан, Арран-Албания и собственно Армения управлялись «единым правителем», т.е. представителями Саджидов и Саларидов (Ибн Хаукал, с. 224). Однако отмечу, что в эти времена даже город Двин (Дабил) часто переходил из рук в руки, а владетель Нахчывана «доблестный» эмир Абу Дулаф (кстати воспетый в стихах известных поэтов Асади Туси и Гатрана Табризи), участвовавший в разных походах, для расширения своих границ, по сообщению Асогика, (с. 133) разбил лагерь «в местечке,

называемом Какъяром» на территории Васпуракана, а затем разбил посланные Ашотом Арцруни войска.

Таким образом, если принять вывод А.Шагиняна о принадлежности Нахчывана после 886 года Армении, а в данном случае Васпуракану, как же быть тогда с такими историческими фактами.

Хотим остановиться еще на упомянутом А.Шагиняном трагическом событии, происшедшем якобы в Нашаве-Нахчыване в 705 г. Неоднозначное отношение исследователей (З.Бунятов, А.Тер-Гевондян, Р.Мамедов и др.) к этому вопросу, нашедшему свое отражение в местных (Моисей Каланкатуйский, Гевонд, Асогик и др.) и арабских (ал-Балазури, ал-Йа'куби, ал-Куфи) источниках, как видим, продолжается по сей день.

По сообщению местных авторов, арабский наместник заманил всю местную знать в городскую церковь и приказал заживо их сжечь (Гевонд, с. 22; Асогик, с. 92-93; М.Кал., с. 190). Ряд историков (Р.Мамедов, с. 38; А.Тер-Гевондян, с. 77), исходя из этого сообщения, называют местом происшествия Нахчыван. Однако, арабские авторы, для которых замена названия местности вряд ли имела бы какое-либо значение, приводят иную версию. Ал-Балазури (с. 242) и ал-Йа'куби (Тарих, т. II, с. 324-325) называют местом происшествия «церкви области Хилат», а ал-Куфи (с. 13), просто – «середину Арминийи». Академик З.Бунятов, учитывая результаты археологических раскопок, проведенных под руководством армянского академика И.Орбели (он обнаружил в одноименном городе Нахчыван, находящемся в Карсской области Турции, остатки сожженной церкви периода арабского владычества) местом сожжения представителей местной знати считает Карсский Нахчыван (Государство Атабеков..., Баку, 1978, с. 195-196). Анализ разноречивых сообщений источников и литературы если и не дает возможности однозначно отнести упомянутое событие непосредственно к Нахчывану, но, тем не менее, позволяет прийти к выводу о том, что и город, и окрестности сильно пострадали от продолжавшихся карательных мер арабского наместника, направленных против всего населения.

Однако, и это событие совершенно не подтверждает факт принадлежности Нахчывана к Армении. А что касается того, что деятельность «Багратидов, Арцрунидов и других армянских князей» по словам А.Шагиняна непосредственно связана «с Нахчываном на Араксе, что в велико-армянской области Васпуракан, у подножия Арарата» (сколько эмоций?!), то эта связь была просто, если можно так назвать соседская и не всегда добрая.

Любопытно еще одно «открытие» А.Шагиняна. Если З.Бунятов, второй Нахчыван, упомянутый Йакутом, нашел в Карсском вилайете Турции, почему же А.Шагиняну не найти одноименный город где-то в другом месте, например «на западном берегу озера Урмия», который по его словам был «административным центром округа Траби исторической области Персоармения», и который в арабское время входил «в состав провинции Адзарбайджан» (с. 112).

Я не понимаю, для чего это «открытие» понадобилось. Ведь, Йакут, упоминая о двух Нахчыванах, помещает их на территории Азербайджана или Аррана, но не в Армении. Таким образом, из всего вышесказанного очевидно, что анализ соответствующих сведений из сочинений довольно известных нам «основоположников», как называет их А.Шагинян, «арабо мусульманской историографической и географической школы» вовсе не свидетельствуют о принадлежности азербайджанского города Нахчыван, при арабах и после к территории Армении. Наоборот, они свидетельствуют о том, что арабский административный округ с названием ал-Басфурраджан с центром в Нашаве-Нахчыване, был таким же искусственно-образованным в ходе завоевания названием оккупированной арабами территории, как и путающее многих дилетантов арабское административное название «Арминийа». Последнее, как известно, включало в свои пределы не только собственно Армению, называемую арабами ал-Арман, но и все остальные завоеванные арабами страны Южного Кавказа. Арабские источники называют округ ал-Басфурраджан в составе страны Арран (в основном, нынешний северный Азербайджан) и свидетельствуют о том, что этот новообразованный округ, в главном городе которого с первых же дней завоевания находился арабский гарнизон, охраняющий округу, территориально отличался от одновременно существующей на юго-востоке озера Ван армянской области Васпуракан с известным центром в городе Ван.

А до нашествия сельджуков Нахчыванский эмират, управляемый Абу Дулафом с титулом «нахчываншах», начиная с ликвидации этого эмирата султаном Алп Арсланом вплоть до падения государства Шаддадидов (1075 г.) находился в пределах последнего. Центр эмирата Нахчыван и в период правления сельджукского эмира смог сохранить свое военно-стратегическое значение.

Хочу закончить эту, оставившую в душе неприятный осадок, рецензию, словами известного армянского ученого К.П.Патканова,

который продемонстрировал свое объективное отношение к критике О.Луки Инджиджяна [согласно его характеристике «глубокий знаток армянских древностей и географии в начале текущего столетия (т.е. XIX в. Н.В.)], направленной против работы французского армениста Сен Мартена (он в 1819 г. издал в Париже «Memoires sur l'Armenie»): «Обыкновенно, когда при решении научных вопросов взгляд исследователя затемнен патриотизмом и лишен необходимой в таких случаях объективности, результаты трудов оказываются далеко несоответствующими потраченным на них воодушевлению и стараниям. Так было с Инджиджяном. В его возражениях не столько было веских доводов, сколько требования, чтобы французский ученый относился с должным пиететом к памятнику армянской древности. В конце концов результатом полемики было то, что всякий беспристрастный читатель невольно становится на сторону Сен-Мартена, который поддерживает свое мнение наукообразно и с целым арсеналом доказательств, тогда как его противник ограничивается голословными опровержениями. (Предисловие К.Патканова к кн. Армянская География VII в. по р.х., приписываемая Моисею Хоренскому. С.-ПБ., 1872, с. VII).

Мне добавить – нечего.

P.S. Откровенно говоря, вызывает не столько негодование, сколько сожаление, что статья А.Шагиняна выполнена «на средства гранта Президента Российской Федерации для государственной поддержки молодых российских ученых – доктор наук МД – 1664-2012. 6, проект «Раннесредневековая география стран Южного Кавказа (Закавказья) и Армянского нагорья».

Опять создаем проблему?

Əliyeva Nərgiz

Azərbaycanda dini cərəyanlar

Açar sözlər: *İslam dini, cərəyanlar, elm, mədəniyyət*

UOT 94 (479.24)

Orta əsrlərdə İslam dininin Azərbaycanda yayılması və tədricən düşüncələrə hakim kəsilməsinin bariz təzahürünü ölkəmizin ərazisində, onun mədəni mühitində mövqe tutmuş müsəlman dini cərəyanlarının fəaliyyətində görmək olar. Orta əsrlərdə bəşəriyyətin elm və mədəniyyət tarixi müxtəlif aspektlərdə inkişaf etmişdir. Xristian ölkələrində elm və mədəniyyətin inkişafında hər cür təfəkkürün əsasını “kilsə ehkamı” təşkil edirdi. Şərqdə isə vəziyyət başqa idi. Xilafət dövlətinin əksər dövrlərində, xüsusilə Rəşidi xəlifələri, **Əməvi və Abbasi xəlifələrindən Ömər ibn əl-Əbdüləziz, ər-Rəşid, əl-Məmunun dövrlərində qanunların başında hakimiyyətin əsası kimi islami dəyərlərdən olan ədalət dururdu. Bu prinsip ailədə, ictimaiyyət və dövlətdə əsas hökm kimi qəbul edilirdi.** Dini ehkamların şərh və inkişaf etdirilməsi xəlifə, hökumət və dini müəssisələrə deyil, dini elmlər sahəsində səriştəli olan ayrı-ayrı şəxslərə, ilahiyyatçılara məxsus olması islamın spesifik xüsusiyyətlərindən idi.

Xaricilik təlimi **Əməvilər** dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Xaricilik dini təliminə görə, islamın dini ehkamlarına öz işi və hərəkətilə əməl etməyən dindar özünü heç bir çətinliklərdən qurtara bilməz və cənnətə nail ola bilməz. Hər bir xaricinin borcu bu təriqətin proqramını həyata keçirməkdir. Bu təlimin yaranmasına səbəb isə IV xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) Şamda Müaviyə ibn Əbu Süfyanla müharibədə qələbəyə yaxın olduğu halda döyüşü dayandıraraq danışıqlar aparmağa razılaşması olmuşdur. Nəticədə bir qrup döyüşçü onun ordusundan ayrılaraq xaric olmuşdur. Beləliklə də, onlar xaricilər adlanmağa başlamışdılar. İlk dövrlərdə xaricilər dindar müsəlman icmasına sözsüz süverenlik verilməsini özlərinin siyasi proqramının əsas maddəsi elan etmişdilər. Xaricilərin fikrincə, xəlifəni

seçmiş olan icma, xəlifənin yeritdiyi siyasət müsəlmanların əक्सəriyyətinin mənafeyinə uyğun gəlmədikdə onu istədiyi vaxt vəzifəsindən götürər və hətta öldürə də bilər (4, s.33).

Xaricilər ilk vaxtlarda xilafətdəki hakim dairələrə qarşı mübarizə aparmaqla obyektiv olaraq sırası ərəb müsəmanlarının və istila edilmiş ölkələrdə vergi verən əhalinin müdafiəçisi kimi görünürdülər. Onlar müsəmanlar içərisində bərabər hüquq tərəfdarları kimi nəinki ərəblər arasında, hətta xilafətin digər xalqları arasında da məşur olmuşdular. Ərəb olmayan başqa xalqların bir çox nümayəndəsi xaricilərin qaldırdıqları üsyanlarda fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycanda mötəziliklə bərabər xaricilik cərəyanının yaranması və fəaliyyəti üçün mühüm sosial baza olmuşdur (17, s.8). Xüsusilə, Xəlifə Mərvanın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Əbdül-Məlik ibn Mərvanın (685-705) dövründə xilafət əleyhinə xaricilərin çoxsaylı çıxışlarında azərbaycanlılar fəal iştirak edirdilər. Xaricilik hələ Əməvilərin hakimiyyəti ələ almaq cəhdləri zamanı meydana çıxsada, sonralar xilafətə qarşı ən barışmaz mövqedə dayanan cərəyana çevrilmişdir.

İbrahim ibn Validin devrilməsindən sonra Azərbaycanın canişinindən xəlifəyə çevrilən II Mərvan ibn Məhəmmədin hakimiyyəti illərində (744-750) xaricilər hərəkatı daha böyük vüs'ət aldı. Əhməd ibn Ə'sam əl-Kufinin məlumatına görə xaricilərin rəhbərlərindən sayılan əd-Dəhhaq ibn Qeys əş-Şeybaninin (h.128/ 745-746-cı ildə öldürülmüşdür) təhriki ilə beyləqanlı xarici olan Müsafir ibn Kəsir Beyləqan, Bərdə, Varsan, Yunan və Ərdəbildə xilafətə qarşı üsyan qaldırdı (16,s.58-59). Bu hərəkat uzun müddət, Xorasanda Əbü Müslimin başçılığı ilə "qarabayraqlıların"("əlmusavvada") meydana çıxmasına qədər davam etdi. Lakin, Beyləqan hələ uzun müddət xaricilərin qalasına çevrildi (24, c.23).

Azərbaycanda xaricilər hərəkatının başçısı Müsafir ibn Kəsir və Sabit ibn Nueym əl-Cüzəminin Ərdəbil, Bacərvan, Varsan, Yunan və Beyləqanda xariciləri öz ətrafına toplaya bilməsini, Arranın şəhərlərində xariciləri dəstəkləyənlərin olması kimi qəbul etmək olar. Beyləqanda baş qaldırmış və bütün Arranı bürümüş xaricilik hərəkatı Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətdən devrilməsindən Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər davam etdi. Arradakı xaricilər hərəkatını ilk Abbasi xəlifəsi Əbü-l Abbasın Azərbaycana hakim təyin etdiyi Məhəmməd ibn Sul yatıra bildi. Dəhhak ibn Qeys əl-Xaricinin özü isə daha qabaq, 128/745-ci ildə müxalifətdə olduğu II Mərvana qarşı qiyamda öldürülmüşdü (30, c.399). Azərbaycanda Abbasi xəlifələri dövründə xaricilər bir neçə dəfə qiyam qaldırmışlar. Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809-cu

illər) xaricilər yenidən baş qaldırdı. 794-795-ci illərdə Əbü Müslümün başçılığı ilə beyləqanlı xaricilər qiyam qaldırdılar. Artıq bu dəfə hərəkətin zəifləməsi nəticəsində qiyam ətraf şəhərlərə yayıla bilmədi və Xəlifə qoşunlarının təzyiqi ilə 8000 xarici aman istədi. Nəhayət, üçüncü dəfə 811-813-cü illərdə bütün Xilafətdə əl-Əmin ilə əl-Məmun arasındakı mübarizə dövründə, yenidən Beyləqanda qiyam qalxmışdı. Mənbələrdə bu üsyanın başlama səbəbi haqqında məlumat yoxdur. Y.Paxomov haqlı gümanına görə, bu toqquşmada da Beyləqandakı xarici əhvali –ruhiyyə rol oynamışdır (29, c.23). Xəlifə Mütəvəkkilin dövründə Xilafətin digər vilayətlərində olan xaricilərdən bəziləri təqibdən qurtarmaq, sığınacaq tapmaq üçün Azərbaycana gəlmişdi. Xaricilərdən olan şair Məhəmməd ibn əl-Bəis ibn əl-Hələbi ər-Rabi' Xəlifə Mütəvəkkilin hakimiyyətinin ilk çağlarında Azərbaycana qaçmışdı. Xəlifə onu tutduraraq həbs etmişdi. Həbsdən qaçan şair geri dönmüş və camaatı toplamışdı (11, s.233).

Əlbəttə, VIII əsrinin ortalarında və sonunda Beyləqanda qiyamların qalxması və 8000 xaricinin təqib edilərkən bəzilərinin sığınacaq tapmaq üçün Azərbaycana gəlməsi burada xaricilərin bazasının güclü olmasına şəhadətdir.

Azərbaycanda Abbasi xəlifələri dövründə Xaricilər bir neçə dəfə qiyam qaldırmışlar. Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809-cu illər) xaricilər yenidən baş qaldırdı. 794-795-ci illərdə Əbü Müslümün başçılığı ilə beyləqanlı xaricilər qiyam qaldırdılar. Artıq bu dəfə hərəkətin zəifləməsi nəticəsində qiyam ətraf şəhərlərə yayıla bilmədi və Xəlifə qoşunlarının təzyiqi ilə 8000 xarici aman istədi. Nəhayət, üçüncü dəfə 811-813-cü illərdə bütün Xilafətdə əl-Əmin ilə əl-Məmun arasındakı mübarizə dövründə, yenidən Beyləqanda qiyam qalxmışdı. Mənbələrdə bu üsyanın başlama səbəbi haqqında məlumat yoxdur. Y.Paxomov haqlı gümanına görə, bu toqquşmada da Beyləqandakı xarici əhvali-ruhiyyə rol oynamışdır (24, c.23). Xəlifə Mütəvəkkilin dövründə Xilafətin digər vilayətlərində olan xaricilərdən bəziləri təqibdən qurtarmaq, sığınacaq tapmaq üçün Azərbaycana gəlmişdi. Xaricilərdən olan şair Məhəmməd ibn əl-Bəis ibn əl-Hələbi ər-Rabi' Xəlifə Mütəvəkkilin hakimiyyətinin ilk çağlarında Azərbaycana qaçmışdı. Xəlifə onu tutduraraq həbs etmişdi. Həbsdən qaçan şair geri dönmüş və camaatı toplamışdı (11, s.233).

Əlbəttə, VIII əsrinin ortalarında və sonunda Beyləqanda qiyamların qalxması və 8000 xaricinin təqib edilərkən Azərbaycana qaçması bu diyarda xaricilərin bazasının güclü olmasına şəhadətdir.

I.Petruşevski işləmin müxalif dini-siyasi cərəyanları - bir tərəfdən şiə və xaricilik, digər tərəfdən ortodoksal sünni islamı arasında səd qoyulmasının

səbəbini Abbasilərin qələbəsi ilə əlaqələndirir (25, s.60). Yeni dinin əsasını qoyan Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) ölümündən bir neçə onillik keçəndən sonra islam aləmində bir neçə iri dini-siyasi qruplaşma meydana gəldi. Bu qruplaşma da öz növbəsində bir neçə məktəb, cərəyan və icmalara bölündü. Artıq VIII əsrdə ən azı beş belə qruplaşma var idi: əhl əs-sünnə (sünnə əhli), şiələr, xaricilər, mürcilər və mötəzililər.

Müsəlmanların əksəriyyəti özlərini sünnü əhli sayırdı. Onlar bunu Quranın, peyğəmbərin (s.a.s.) sünnəsi və onun əshabələrinin yolu ilə getmələri ilə izah edirdilər. Sünnülər öz inamlarının doğruluğunu Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.s.) aid bir hədislə bağlayırdılar. Bu hədisə görə, onun ölümündən sonra müsəlman ümməsi 73 icmaya (firqə, millə) bölünəcək. Onlardan yalnız biri xilas olacaq (ər.-nəciyə), yəni cənnətə düşəcək. Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) izahına görə bu, əhl əs-sünnə və-l-cama”a əs-sünnədir. Ondan əhl əs-sünnə kimdir, - deyə soruşduqda : “mənim özümün və əshabəmin tərəfində duranlar” - deyə cavab vermişdir (32, c.213). Buna əsaslanaraq özlərini “əhl əl-haqq” (“haqq əhli”) adlandıranlar başqa cür düşünən müsəlmanları “əhl əd-dələlə” (“yolundan azmışlar”) kimi qəbul edirdilər. Sünni ilahiyyətçilərin islam aləmini “möminlər”ə və “azmışlar”a ayırma səddinin özü şərti və birtərəfli idi (26, c.213). Xilafət feodal dövlətinin ideologiya formasına çevrilən Sünnü məzhəbi tərəfdarlarının öz aralarında da dini birlik yox idi. Hər məktəbin tərəfdarları “düzgün” yol tutduqları iddiası ilə çıxış edirdi. Kufəni özünə paytaxt seçmiş Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin dövründə bu şəhər şiəliyin beşiyi sayılırdı; Bir dini-siyasi cərəyan kimi şiəlik məhz bu şəhərdən yayılmışdır (5, c.38). Xilafət tərkibində olan Azərbaycanda da bu proseslər gedir, müxtəlif cərəyanların nümayəndələri, o cümlədən şiələr fəaliyyət göstərirdi. Hətta XI əsrin sonunda Şirvanşahların xidmətində olmuş Məsud ibn Nəmdara görə Beyləqanda bu cərəyalarla yanaşı ismaililərin də fəaliyyəti görünürdü.

Səlcuqlar dövründə dinlərarası çəkişmə arxa plana çəkilir. Səlcuq dövrü şəhərlərində “fikir azadlığı” mehi əsməyə başlayır (6, c.13). Buna baxmayaraq, islam tarixində bəzi məzhəblər dövlət məzhəbi səviyyəsində təqdir edilmiş, bəzən də təqib olunmuşdur. Əgər sünni məzhəbi, xüsusən malikilər Fatimilərin hakimiyyəti dövründə təqib olunurdusa, səlcuqların hökmranlığı illərində şiələr sıxışdırılırdı. Tarixi məlumatlara görə, kimdən Malikin əsərləri tapılsaydı, ona işgəncə verirdilər. Lakin bəzi dövlət xadimləri bunun qarşısını ala bilmiş, ümumi məxrəcə nail olmuşdular. Fatimilərdən sonra hakimiyyətə gələn Salah əd-Din ismaililiyi sünniliklə əvəz etdi, şafii və maliki məzhəbini öyrədən məktəblər tikdirdi (19, s.12).

Səlcuq imperiyasının tanınmış siyasi xadimi, vəzir Nizamül-Mülk də sünni və şiələr arasında tarazlığı qoruya bilmək üçün bir sıra addımlar atdı.

“Sünni intibahı” termininin işlədilməsinin (1055) Səlcuqların adı ilə bağlanmasına baxmayaraq bəzi alimlər bunu yarım əsr qabağa çəkərək Xəlifə əl-Qadirlə (991-1031) əlaqələndirirlər (20, c.174-175). Xəlifə Qadir hələ XI əsrin əvvəllərində sünnilik ənənəsini yenidən qaytarmaq mövqeyindən çıxış edərək şiə, mötəziliyə qarşı çıxmışdı.

Sünnilik inkişaf etdikcə xristianlıq, yəhudilik və zərdüştliyə, xüsusilə şiələrə, xaricilərə və mötəzililərə, eləcə də zındıq və müstəqil dünyəvi elm nümayəndələrinə qarşı daha dözümsüz idi (27, c.157). Sünniliyin Gəncədə möhkəmlənməsi ona gətirib çıxartmışdı ki, bu məzhəbə etiqad etməyənlərə şəhərdə məskunlaşmağa icazə verilmirdi, belə ki, şəhər əhalisinin fikrincə, gəlmələr öz təlim və məzhəblərini təbliğ etməklə şəhərdə qarışıqlıq yarada bilərdilər (8, c.52). Zəkəriyyə əl-Qəzvininin məlumatına görə, Xoy əhalisi sünni idi. Onlar da gəncəlilər kimi bir məzhəbə qulluq edir, məzhəblərində ayrı-seçkiliyə yol vermirdilər (8, c.53). Əl-Müqəddəsiyə (təqr. 946-1000) görə isə Ərdəbil əhli başqa məzhəblərin əhalisinə etinasız idi (hərfən: bağışlamırlar-N.Ə.) (33, s.133). Monqolların gəlməsi ilə alimlərdən bir çoxu, o cümlədən, sünnilik məzhəbindən olan Azərbaycan ziyalıları Şama, Misirə və daha uzaq yerlərə mühacirət etmişdilər. Öz ölkəsindən ayrı düşmüş ziyalıların əksəriyyəti üçün mənfi tərəflərinin olmasına baxmayaraq belə mühacirəti qəbul etmək onlar üçün təbii sayılmalıdır, çünki monqollar bütpərəstliyi yaymaq naminə islama qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. Onların hakimiyyətinin ilk 30 ilində mərkəzi dövlət aparatında “ölkənin baş qazısı” vəzifəsi rəsmən tanınmadı, vəqf torpaqları tutuldu, dini işlərin idarəsi icarəyə verildi və beləliklə, islamın dövlət idarəsindəki mövqeyi zəiflədi (28, s.13).

İlahiyyət və fəlsəfə sahəsində sanballı əsərlərə malik, dövrünün sayılıb-seçilən alimlərindən olmuş qazi Şəmsəddin Xoynlu monqolların hücumu vaxtı Şama qaçmışdı. Burada onu layiqincə qiymətləndirməmişlər. O, yalnız Dəməşq mədrəsəsində dərscənkənar məşğələ aparmağa məcbur idi (37, c.33).

VIII əsrin ortalarına qədər ümumilikdə islam fiqhinin ehkamları tam bitkin sistem halına salınmamışdı. Sinkretik ərəb-müsəlman mədəniyyəyinin yaranması ilə islam ilahiyyətçiləri əsərlərində bitkin təlim xarakteri almış müsəlman ehkamlarının tərtibinə və sistemləşdirilməsinə başlayırlar. İslam aləmində dində azad fikirliliyi təbliğ edən bir cərəyan kimi meydana çıxmış mötəzililiyin nümayəndələri olan alimlər idrakı inamdan, hətta

vəhydən belə üstün tuturdular. Mötəzililərin heç bir fəlsəfə məktəibinə yanaşmamasına baxmayaraq, dini problemlərə onlara xas olan rasionalist üsulu ilə yanaşma, ayrı-ayrı ideya və doktrinalarını öz dəlil və sübutları üçün istifadə etdikləri yunan fəlsəfəsinə maraqlarının artmasına səbəb olurdu (31, c.16). Ərəb-müsəlman fəlsəfəsini iki mərhələyə bölən I.Filştinski IX-XI əsrlərdə Xilafətin şərq vilayətlərindən çıxmış mütəfəkkirləri - Bəsrədən əl-Kindi, Orta Asiyadan əl-Fərabi, İbn Sina və “İxvan əs-Səfa” (“Saflıq qardaşları”) qrupundan olan ensiklopedist alimləri mötəzili cərəyanının bariz nümayəndələri sayır (9, c.171).

Mötəzililik Əməvilərin dövründə dövlət etiqadı səviyyəsinə qalxmışdı. Ərəb Xilafəti tarixində ziyalı mühiti üçün Ikin şərtlərin yarandığı parlaq və məhsuldar mərhələ - Xəlifə əl-Məmunun xəlifəliyi dövründə (813-833) olmuşdur. Bu dövrdə mötəzililik rəsmi dini cərəyan kimi təsdiq edilmişdir. Məhz onun dövründə Bağdadda “Hikmət evi”nin əsası qoyulmuşdu. Bu müəssisə müxtəlif əsərlərin, o cümlədən yunan müəlliflərinin əsərlərinin tərcüməsi və təfsiri üzrə ixtisaslaşmışdı. Xəlifə əl-Məmundan sonra Xəlifə əl-Mötəsimin xəlifəliyi vaxtı da (833-842) mötəzililərin nümayəndələri təqdir olunurdu. Xəlifə əl-Mütəvəkkilin dövründə (847-861) isə mötəzililərin ehkamları tənqid edilir, sıxışdırılır, Xilafətdə “sünnü qanunlarına” əsaslanan köhnə ənənələr yenidən dövlət dini məzhəibinə çevrilirdi (25, c.214). İlk ərəb filosofu və alimi, şərq peripatetizminin banisi, “Ərəblərin filosofu” adlandırılan əl-Kindi (ö.873-də Bağdadda) mötəzili olmuşdur. O, hətta xəlifə əl-Məmunun dövründə saray münəccimi, yunan filosoflarının əsərlərinin tərcüməçisi və Xəlifənin oğlanlarından birinin tərbiyəçisi kimi sarayda böyük nüfuza malik idi. Sonralar bu cərəyan Xəlifə əl-Mütəvəkkilin dövründə sıxışdırılarkən, əl-Kindinin özü təqib olunanların siyahısına düşmüş, kitabxanası isə müsadirə olunmuşdu.

Bu cərəyan IX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda da geniş yayılmışdı. Xariciliyin nümayəndəsi Bərdədən çıxmış alimlərimizdən Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Abdulla əl-Bərdəi (350/961) də mötəzili idi. İbn ən-Nədimin (X əsr) müəllifi olduğu “Əl-Fihrist” kitabı onun mötəzili məzhəbinə mənsubiyyətini bildirən ilk mənbədir (18, s.20). Mütəfəkkirlə şəxsən tanış olan İbn ən-Nədim onu h.340/ 951-952-ci ildə gördüyünü yazır. Əbu Bəkr əl-Bərdəi ilə söhbətindən onun mötəzili olmasını aydınlaşdıran İbn ən-Nədim əsərində bərdəli alimin əsərlərinin də adını çəkir (12, s.237) Biblioqraflardan İbn ən-Nədimlə birlikdə Xətib Bağdadi (1002-1071) və İbn Həcər (1372-1449) digər bir azərbaycanlı alimi – Əbülhəsən Əhməd ibn Ömər ibn Abdulla əl-Bərdəini mötəzili cərəyanının görkəmli nümayəndəsi

kimi təqdim etmişlər. ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeydə alınan məşhur mötəzəllilərdən Əbu Əli Məhəmməd əl-Cubbai haqqındakı məlumat nəcib və görkəmli alim-mütəkəllim Əbülhəsən əl-Bərdəidən götürülmüşdür.

XI əsrin birinci yarısı şərq vilayətlərində ümumi “ictimai iqlimin” pisləşməsi ilə əlamətdardır. 1017-ci ildə Xəlifə əl-Qadir (991-1031) mötəzəllilərə öz təlimlərindən əl çəkmək, əks təqdirdə, öz təbliğat fəaliyyətlərini dayandırmadıqda cəzalandırmaq əmrini vermişdi. Daha sonra ənənəvi sünni nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını təsbit edən sənədi elan etmişdi. Və bu sənəd gələcəkdə də bütün müsəlmanlar üçün vacib sayılırdı (9, c.17).

Dinlə bid'ət arasında gedən açıq mübarizənin çox vaxt ağır faciələrə gətirib çıxarması X əsrdə Bəsrədə yaranmış “İxvan əs-Səfa” cəmiyyətini gizli fəaliyyət göstərməyə məcbur edirdi. “İxvan əs-Səfa” mövcud dinlər arasında mahiyyətə fərq qoymur, habelə göstərirdilər ki, insanlar öz etiqaadında sərbəst olmalıdır. Həmin mütəfəkkirlərə görə elmi biliklərə və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməklə mə'nən “saflaşmaq”, kamilləşmək mümkündür. Bu cəmiyyətə Mərkəzi Asiya, Suriya, İran və başqa yerlərlə birlikdə Azərbaycandan olan elm adamları da toplanmışdı. Onun üzvləri riyazi və təbiət elmlərini, psixika məsələlərini, ilahiyyəti və dini-hüquqi elmləri əhatə edən risalələr (nəsihətnamə) yazmışdılar (18, s.33). Bu risalələr İbn Sinada hələ uşaq ikən maraq oyatmışdı. Onun tələbəsi olmuş Əbu Übeydulla əl-Cuzcaninin məlumatına görə İbn Sinanın atası ismaili idi və hökumət işlərindən azad vaxtlarında “İxvan əs-Səfanın risalələri”ni oxuyardı; İbn Sinanın özü də uşaqlıqda onu tez-tez oxuyardı. Tədqiqatçılardan bəzilərinin ehtimalına görə, “İxvan əs-Səfanın risalələri” Nizami Gəncəvinin ilham mənbəyi olmuşdur (35, c.115). Tarixi mənbələrdə bu cəmiyyətin üzvlərindən yalnız dörd nəfərin adı çəkilir ki, bunlardan da biri Əbülhəsən Əli ibn Harun əl-Zəncanidir.

Dini-fəlsəfi təlim olan Əxilik XII əsrin axırlarında Xəlifə əl-Nasir Lidinillahın (1180-1225) tərəfindən yaradılmış rəsmi dini-siyasi təşkilat olan fütüvvənin bir sıra xarakterik cəhətlərini özündə əks etdirmişdir. Əxilər öz təşkilatının nizamnaməsini fütüvvatnamə adlandırmışlar. Cərəyanın tərəfdarları dörd əsas dini-əxlaqi normalar toplusuna -(şəriət, həqiqət, təriqət və mərifət) ciddi riayət edirdilər. Türkiyədə geniş yayılmış əxilikdə şiəlik elementləri güclü idi. Əxilik antifeodal çıxışları zamanı şəhər sənətkarlarının ideoloji silahı funksiyası rolunu oynamışdır. Əslində insanların hüququna hörmət, imkansızlara maddi yardım göstərmək vacib əxlaqi borc sayılırdı. Cərəyanın tərəfdarları hesab edirdilər ki, insanlar öz

hüquqlarını silah gücünə müdafiə etməlidirlər. Əxilik din azadlığına, əqidə sərbəstliyinə, eləcə də insanlıq və qardaşlığın təbliğinə üstünlük vermişdir. Əxilik Azərbaycanda da, xüsusilə geniş yayılmışdı. A.Bakıxanov tarixin müəyyən dövrlərin məşhurlaşmış, özündən sonra elm aləmində iz qoyanlar arasında Şabranda fəaliyyət göstərmiş əxi təşkilatı üzvlərindən biri məşhur Şeyx Yaqub Çarxının da adını çəkir (1, c. 268). Uzun müddət yasaq olmuş kitablar siyahısında olan “İxvan əs-Səfanın risalələri” təəssübkeş islam ideoloqları tərəfindən yandırılan kitablar arasında olmuşdur (18, c.33). VIII əsrdə İraq və Suriyada yaranmış sufilik, IX əsrdə Məğrib ölkələri və İspaniyada, IX-X əsrlərdə İran, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada, XIII-XV əsrlərdə isə Hindistan, Malakka və Sumatrada cərəyan, təlim kimi bu ölkələrin mənəvi –ruhi həyatına böyük təsir göstərmişdir. Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda islama aid çoxlu əlyazmaları qorunub saxlanılır. Sufi şeyxlərin İslama aid əsərlərinin yandırıldığı sovet ateizm rejiminin keşməkeşlərinə baxmayaraq, bu əsərlərin dövrümüzə gəlib çıxması sufiliyin Azərbaycan gerçəkliyində bir daha nüfuzlu dini cərəyan olmasından xəbər verir. Bu əlyazmalar arasında sayına görə müxtəlif sufi təriqətləri, xüsusilə Xəlvətilik və Nəqşibəndilik təriqətləri haqqında əlyazmalar daha çoxdur. Xəlvətiyyə Sufi cəmiyyəti Azərbaycanda XIV-XV əsrlərdə, nəqşibəndiyyə sufi cəmiyyəti XVIII- XIX əsrlərdə fəaliyyət göstərmişdi (23, c.31-51). Onların arasında IX- XIII əsrlərdə yaşayıb yaratmış sufi alimlərin əsərlərinin olması bu diyarda həmin əlyazmalarının müəllifi olan şəxsiyyətlərə yüksək qiymət verilməsini bir daha təsdiq edir. Sufi aləmində dəsti-xətti olan Əbdülkərim ibn Həvazi ibn Əbdülməlik ibn Talha ibn Muhəmməd əl-Quşeyrinin (ö.465/1072-73) “Ədəbu-s- Sufiyyə“(B-2785) , “Ədəbu-s-Salikin” (B-3296) və “Risələtun fi-t-Təsəvvüf” (A-827) kimi əlyazmalarının Azərbaycanda qorunub saxlanaraq Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilməsi bir daha göstərir ki, bu sufi şeyxin təmasda bulunduğu adamlar, eləcə də onun ardıcılıarı Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Görkəmli sufildən Əbül-Leys əs-Səmərqəndinin (ö.373/983) “Risələtun fi-z-Zikr” və ”Tənbihi-l-Ğafilin” adlı əsərlərinin əlyazmaları da İnstitutun fondunda qorunub saxlanılır. XI əsrin məşhur sufildərindən Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əs-Suləminin (ö.412 /1022) B-2785 say altında saxlanan “Ravzatu-l-Müridin” əsəri də həmin əlyazmalar arasındadır.

Azərbaycanda mənbələrin təsdiq etdiyi çoxsaylı xanəqahların olması da sufizmin bu diyarda yayılmasına sübutdur. Həmin xanəqahlardan bir neçəsi, o cümlədən Şamaxının indiki Göylər kəndində Pir Mərdəkan

və Pirsaatçay üzərində Pir-Hüseyn xanəgahı (XII-XIII əsrlər), İsmayılı rayonundakı Qız qalası xanəgahı (XII əsr), Bəndovan burnu terrasının aşağı hissəsində böyük olmayan kurqan şəklində “Pir Bəndovan” məbədləri hal-hazırda qalmışdır(14, c.32).

Azərbaycanda artıq izi qalmayan, lakin ərəb ədəbiyyatında məlumat verilən bir neçə sufi xanəgahının da adı çəkilir. Bunlardan Naxçıvan ərazisindəki xanəgah haqqında XIII əsrin anonim “Əcaib əd-Dünya” əsərində (21, c.208). və Əbu ər-Rəşid əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-malik əl-qahhar” (3, c.9). əsərində məlumat verilir. Marağadakı sufi xanəgahı Zəkəriyyə əl-Qəzvini (37, s. 262) və Yaqut əl-Həməvi məlumat verir (34) və s..

Tarixi Azərbaycan ərazisinin yerli ənənələrinin müxtəlifliyi, burada dini proseslərin ideoloji cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərinin yaranmasına yol açdı. Şirvanşah Fəriburz ibn Salların (təqr.505/1111) xidmətində olan Məsud ibn Namdarın sənədləri hələ təkcə bir vilayət- şəhərin ruhani və milli qruplarının mənafeləri arasındakı ziddiyyəti göstərir. Bu qruplar mömin müsəlmanlar, kafirlər (ola bilsin ki, ismaililər nəzərdə tutulmuşdur), xristianlar və yəhudilər idi (16, c.157). İslamın yaranmasından iki əsr sonra meydana çıxan sufilik (təsəvvüf), əş'arilik, eləcə də şiəlik hərəkəti Buidilərin hakimiyyəti dövründə (X əsrin ortaları – XI əsr) güclənməyə başlayır. Sufi sözü “suf” (ərəb dilində “kobud yun paltar”) sözündən götürülmüşdür. Sufi təriqətinin ilk nümayəndələri olan müsəlman zahidləri kobud yun paltar geydikləri üçün bu cür adlanmışlar. Y.Bertelsə görə, sufilik hərəkəti fars zəminində inkişaf edib şaxələnmişdi (7, c.50). “Mənəm haqq”(mənəm Allah) elan edən ilk sufi şəhid Mənsur Həllac (ö.922) bu sözlərinə görə bidətçilikdə ittiham olunaraq edam edilmişdi. Mənsur Həllacın adının Azərbaycanla bağlı bəzi mülahizələr mövcuddur. Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində də göstərildiyinə görə Azərbaycan və Təbəristanda qərmətlik yayılmışdı. Bunu nəzərə alan B.N.Zaxoder İbn ən-Nədimin “Fihrist”-inə əsaslanaraq yazır ki, Rey, Azərbaycan və Təbəristanın birinci canişini Qərmətilər hərəkətinin banisi Abdulla ibn Məymun adında Həllac əl-Qutn ləqəbini daşıyan Kardah asdlı şəxsiyyət Bağdadda 921-ci ildə edam edilən kafir Mənsur Həllacın özüdür (36, c.155) .

Bu haqda İsfahanşeyxi əs-Siləfi (478/1085-576/1180)də özünün “Mucəmməs-Səfər” əsərində məlumat vermişdir. O, yazır ki, Şirvana səyahətim vaxtı, şirvanlı vaiz Əbülhəsən Əli ibn Əhməd ibn Əli əl-Mufəddid ilə görüşdüm və öyrəndim ki, şirvanlı vaiz Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın xəbərlərini toplamışdır. Əs-Siləfi hələ Bağdadda olarkən Əbülhəsən haqqında məlumat

almışdı. Əs-Siləfi davam edərək yazır ki, “sonra Şirvanda onunla görüşün vaxtı bu (“Xəbərlər”) haqda ondan öyrəndim. Bizim bəzi təfsirlərimizdə onun haqqında xatırlanıb”.

Azərbaycandan Bağdada gedən şirvanlı alimin Həllac haqqında xəbər verməsi və əs-Siləfinin Şirvanda olarkən şirvanlı vaizlə görüşündə bu xəbərlər haqqında soruşması belə deməyə əsas verir ki, əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllac haqqında xəbərlər Bağdad alimlərini və nüfuzlu şeyx əs-Siləfini son dərəcə maraqlandırmışdı. B.Zaxoderin yazdığı kimi “Həllac əl-Qutn ilə Həllac Mənsurun özü olması” fikrini tam qəbul edə bilməsək də, hər halda əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın Azərbaycanla bağlılığı barədə fikir söyləmək mümkündür.

Həllacın obrazı sonrakı əsrlərdə də Şirvanda geniş yayılmışdı. Bu obraz XIY əsrdə Nəsimi yaradıcılığında xüsusi yer tutmuşdur. Həllac Nəsimi üçün igidlik, öz əqidəsinə sadiqlik bacarığının simvoludur (15, c.69).

X əsrdə ayrı-ayrı canına sufilik hopmuş sətir, rübai və şerlər yazılsa da sufiliyin bütün rəngarəngliyini əks etdirən ilk sanballı tam divan XI əsrdə meydana gəlmişdi. Bu divan alim- səyyah Baba Kuhi ləqəbli şairin divanıdır. Hədislər toplamaq arzusu ilə etdiyi səfərlər onu Nişapura gətirib çıxarmışdı. XI əsrin əvvəllərində burada yaranmış müxtəlif şaxəli sufilər məktəbinə məşhur şeyx Əbu Səid Əbü-l-Xeyr əl-Meyhani (ö.440/1048-49) başçılıq edirdi (4, c.54). Demək olar ki, bu dövrün bütün görkəmli sufiləri bu və ya digər dərəcədə həmin məktəblə bağlı olmuşlar. Azərbaycan və Azərbaycan sufiləri ilə də yaxından bağlı olmuş həmin şeyxin təsəvvüf haqqındakı əsəri Azərbaycan sufiləri üçün rəhbər rolunu oynamışdır. Onun “Kitəbu-t-Təsəvvüf” adlı əsəri B-612 sayı ilə Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır.

Hədis toplamaq arzusu ilə Azərbaycan şəhərlərinin çoxuna səfər edən şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi özünün qeyd etdiyi kimi yaşadı olan Əbu Səid əl-Meyhaninin nəvəsi Əbül-Qasım əl-Meyhani ilə yaxın olmuşlar. Onun yazdığına görə, bu iki şəxs arasında ittifaq olmuşdur. Onlar Bağdadda bir yerdə toplaşır, bir yerdə həccə gedirdilər. Əs-Siləfi qeyd edir ki, “Əbü-l-Qasim Məkkədə, Kufədə, Bağdadda, Gəncədə, Dəbildə və Azərbaycanın bir çox şəhərlərində mənim qiraətlərimi dinləmişdir”. Göründüyü kimi, Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində Xilafətin iri ruhani mərkəzləri qismində, elmi məclislər fəaliyyət göstərmiş, digər bölgələrin şeyxləri Azərbaycana səfər edərək burada öz həmkarları ilə fikir mübadiləsi aparmışlar. Arran bölgəsinin alimləri arasında qazı Tahir əl-Cənzi (gəncəli-N.Ə.) xüsusi qeyd edilir. Əs-Siləfi “öz şəhərinin ayanlarından olan qazı Tahir əl-Cənzinin fiqh və ədəb elmində fəzilətini xüsusi vurğulayır.

Tahir əl-Cənzi Əbül-Qasim Əli ibn Əbdürrəhman ən-Nişəpuri və həmyerlisi Əbülfəzl Şəban ibn Əli ibn Muhəmməd əl-Bərdəi haqqında məlumat vermişdir. Əbülfəz əl-Bərdəi onun fıqh üzrə müəllimi olub. X əsrdə bərdəli nisbəsilə məşhur olan alimlərin bir qismi müxtəlif dini mərkəzlərə səfər edərək o yerlərdə qalıb fəaliyyətlərini davam etdirir, digələri öz vətəninə qalıb elmin sirrini həmvətənlərinə öyrədirdilər. Çox guman ki, Əbülfəz Şəban ibn Əli də bu qəbil alimlərdən olmuşdur.

Orta əsr müəllifləri təsəvvüflə bağlı azərbaycanlı qadınlar haqqında da xəbər verirlər. "Nefəhatü-l-Üns" əsərinin müəllifi "Er sufilerin mertebelerine ulaşan arife qadınlar" bölməsində "əl-Bərdəiyyə" nisbəli Fatimə adlı sufi qadın haqqında məlumat verir (38, s 851)¹. Bu göstərir ki, Gəncə kimi Bərdənin də islam dini cərəyanlarından bəhrələmiş elmi-mədəni varislik ənənələri olmuşdur.

"Mucəmm əs-Səfər" əsərində Azərbaycanın mədəni həyatı haqqında qiymətli məlumatlar var. Tahir əl-Cənzi danışdı ki, Sultan və vəziri ən-Nizam (Nizamülmülk-N.Ə.) Araniyyəyə (ola bilsin ki, Gəncədəki məscid Arraniyyə adlanmışdır – N.Ə.) çatarkən, Bağdad hafizi Əmir Əbu Nasr ibn Makula Gəncə cəməsinə daxil olur və iki rükət namaz qılmaq istəyir. O, bilməyərək qiblə əvəzinə başqa istiqamətə dönərkən Tahir əl-Cənzi işarə ilə onu başa salır. O, Tahir əl-Cənziyə "hər daxilin öz şimşəyi var – deyərək, sonra qibləyə dönərək namazı qılır. İbn Makula Gəncədə kitabxananın mühafizi naxçıvanlı Xodadad ibn Asimlə fikir mübadiləsi etmişdir. Beləliklə, İbn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi sufi alim şeyxlərin Gəncəyə ziyarət etməsi burada yerli sufi alimlərin olmasına təsdiq kimi qəbul etmək olar.

Orta əsrlərdə Xilafətin müxtəlif vilayətlərindən gələrək Azərbaycanda məskunlaşan şeyxlər olmuşdur. Yerli əhali onları baba adlandırmış, onların yaşadıkları məkanı müqəddəs ocağa-pirlərə çevirmişdir. Quba rayonu ərazisindəki Şeyx Zeynuddin və Əfəndi Baba pirləri bu qəbildəndir. Əfəndi babanın adı İbrahim Əfəndidir. Bu şeyx Qələgah kəndində doğulmuş və o yerdə böyümüş bir misirlidir. İkinci "Əfəndi Babanın məqamı Quba rayonu Pir Vahid kəndinin şərq tərəfindədir. Xalqın rəvayətinə görə, Əfəndi Baba bu yerdən keçib yol ilə gedərkən Pir Vahidin ruhu ona görünür. O yerdə iki pir bir-biriylə söhbət etmişlər. Bura hazırda müqəddəs yerlərdən sayılır(10, s.304). Lakin Azərbaycanın Quba rayonu ərazisində sufilərə münasibət birmənalı olmamışdır. Deyilənə görə bəzi kəndlərin əhalisi onlara əziyyət vermişdir. Baba Muhəmməd piri xalqın etiqaadına görə əslən Şam şəhərindən

olan bir dərviş idi. Bu adam əvvəl Quba rayonunun 18 kilometrliyində olan Suxtə Kələ kəndində məskən tutmuşdu. O yerin əhalisi tərəfindən Baba Məhəmmədə böyük əziyyət verildiyinə görə, o, camaata nifrin edib.

XIX əsrdə Qubada yaşamış Əhməd Əfəndi Çələbizadə yazır ki, Təkəy şıxı kəndi adlanan yerdə Baba Muhəmməd bir ev tikib yaşamağa başlamışdı. Təkəy “tək ev” sözündən qalmışdır. Ola bilsin ki, onların bəzisi, o cümlədən Baba Muhəmməd sufiliyin ilk çağlarında öz təriqətini təbliğ etmək üçün gəlmiş, lakin əhali onu başa düşməmişdir. Sonradan sufiliyə hədsiz sevgi nəinki bəzi sufiləri peyğəmbərlə müqayisə olunmasına, həmçinin onların peyğəmbərlə bir dövrdə yaşadıkları fikrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deyilənlərə görə, Quba rayonu ərazisində Həzrət baba məqamındakı məzar Həzrət baba adlı bir sufinin məzarıdır. Xalqın dini etiqadına əsasən, bu şeyx guya Musa peyğəmbərlə bir əsrdə yaşamışdır. Bu şeyxin Musa peyğəmbərlə bir zamanda yaşaması mübaliğə olsa da hər halda xalqın Həzrət baba adlandırdığı şeyxin və anasının məzarı bir-birindən bir kilometr aralıda yerləşir (10, s. 340-342).

Xilafətin başqa yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da şeyxlərin seçilib sayılan ruhanilər qismində xüsusi çəkisi olmuşdur. Şeyx sözünün mənası- qoca, ağsaqqal deməkdir. Tarixçilər və bioqrafik mənbələr Quran biliciləri (muqriyyun), hafizlər (huffazun), ilahiyyatşılar (füqəha), hədis biliciləri (mühəddisun), təfsirçilər (müfəssirun), azan verənlər (müəzzinun), kəlam alimləri (mütəkəllimun), ədiblər (müəddibun) və başqalarının nüfuzlu şeyxlər olmasının vacib göstəriciləri kimi onların ilk növbədə ləyaqətli, əməlisaleh, dərin bilikli, Allaha dərin etiqadlı olmaları hesab edilirdi. Onların arasında Quranı və çoxlu hədisləri isnadları ilə əzbərdən bilənlər xüsusi qeyd edilirdi. Zəhidlik və hədis işləri üçün uzunmüddətli səfərə çıxanların arasında da şeyxlər olmuşdur. Yazılı mənbələrlə bərabər Azərbaycan ərazisindən tapılmış epigrafik abidələrdə də tez-tez şeyx sözü ilə bağlı ifadələrə rast gəlinir. Bunlardan qudvat əl-məşayix əl-ə'zəm, şeyx ər-rəbbani, əş-şeyx ər-rəşid, qutvat əl-məşəyix əl-muhaqqiqin, şeyx əl-məşəyix əl- ə'zam və s.(22, c.10).Yazılı mənbələrdə görkəmli şəxslər qismində şeyxər xüsusi olaraq qeyd edilir. Əslə Azərbaycandan olan öz diyarının sərkərdələrindən birinə çevrilmiş həmvətətimiz haqqında ərəbdili mənbələr məlumat verir. Urmiya bölgəsinin Fərfəqabad kəndindən olan əl-Həsən ibn əl-Həsən əş-Şəhham Əbu Əli əl-Urməvi əl-Fərfəqabadi Nişapurda olarkən öz diyarının şexlərindən olan Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əl-Fərfəqabadi haqqında məlumat vermişdi. Bunu Yaqut əl-Həməvi “Mucəmm əl-Buldən” əsərində yazıya almışdı (34, s. 254).

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Бакиханов А.К. Сочинения, записки, письма. Баку: Элм, 1983, с.268
2. Бартольд В.В. Ислам. Сочинения, т. VI . М.: Главная редакция восточной литературы, 1966, с .112.
3. Ал-Бакуви Абу ар-Рашид. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Пер. и комм.З.М.Буниятова. М.: Наука, 1971, с.9.
4. Y.A.Belyayev. Müsəlman təriqətləri. Azərbaycan ensiklopediyasının baş redaksiyası. B.,1991, s.33.
5. Буниятов Дж. Социально –экономические и политические предпосылки появления карматов в Саваде Куфы (Ирак, IX в.). Изв. АН Аз.ССР, 1983, №3, с.38 .
6. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Б., Изд-во Аз ФАН, 1940. с.13.
7. Бертельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. Л., б/н. изд-ва, 1928, с.50
8. Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанскаой ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3, с.52.
9. Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. М.: 1971, с.171.
10. Əhməd Əfəndi Çələbizadə. Quba-dövrün adət və qaydaları / Tərtibatın, transliterasiyanın, qeyd, şərh və redaktələrin müəllifi B.Kərimov. Bakı: Ziya-Nurlan, 2009, s.304
11. İbn əl-Qifti Cəlaləddin. Tərix əl-üləma bi-əxbar əl-xukəma. Leypsiç, 1903, s.233
12. İbn ən-Nədim Məhəmməd ibn Əbi Yaqub.Əl-Fihrisť. Misir, 1348, s.29
13. İbn əs-Sabuni.Kitab təkmilət ikməlil-ikməl fi-l-ənsab va-l əsma' va-l əlqab. Beyrut, 1990, s.317
14. Квачидзе В.А.Археологические находки на Каспийском побережье. Памятники материальной культуры Азербайджана, №9, с.32.
15. Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1970,s.69.
16. Куфи Ахмад ибн Асам. Книга завоеваний. Пер.: З.Буниятова. Баку: Элм, 1981, с.58-59.
17. Мəmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, s. 8.
18. Мəmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, s.33].
19. Моттахеде Р.Управление буидским Казвином / Пер.с английского М.Б.Пиатровского // Мусульманский мир 950/1150, М., Наука, 1981, с.12.
20. Макдиси Джордж. Суннитское возрождение // Мусульманский мир. М.: Наука, 1981, с.174-175.
21. Миклухо-Маклай Н.Д.Географическое сочинение XIII в. // Ученые записки ИВАН СССР, т.IX, М.,-Л., 1954, с.208 .
22. Наумкин В.В., Пиотровский М.Б. XI-XПвв. в истории народов Ближнего и Среднего Востока-«Эпоха трансформации» // Мусульманский мир. 950-1150. М.: Наука, 1981, с.10
23. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том II., Баку: Элм, 2006, с.31-51.
24. Пахомов Е.А. Пайтакаран-Байлакан-Орен-кала // Материалы исследования по

- археологии СССР, № 67, , М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, с.23.
25. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII–XV веках.Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1966, с.60.
 26. Прозоров С.М. К вопросу о “правовереии” в исламе: понятие Ахл ас-сунна (сунниты) // Проблемы арабской культуры. М., Наука, 1987, с.213.
 27. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л.: Ленинградский университет, 1958, с.157.
 28. PiriyeV. Z. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Bakı: Elm, 2001, s.13.
 29. Пахомов Е.А. Пайтакаран-Байлакан-Орен-кала // Материалы исследования по археологии СССР, № 67, , М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, с.23.
 30. Самарканди Низами Арузи. Собрание редкостей или четыре беседы. М.: Изд-во вост.лит., 1963, s.399.
 31. Шаймухамбетова Г.Б. Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция. М., Наука, 1979, с.16.
 32. Аш-Шахрастани. М. Книга о религиях и сектах. Ч. 1. М., Наука, 1984.
 33. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyahələri Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974.
 34. Yaqut əl-Nəməvi. Mucəm əl-Buldən. IV c, Beyrut, 1977.
 35. Закузаде А.К. Состояние философии на Ближнем Востоке в эпоху Низами/ Низами Гянджеви // Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта (3-6 июня 1947 г.) Б.: Изд-во АН Аз.ССР, 1947, с.115.
 36. Заходер Б.Н. История восточного средневековья. (Халифат и Ближний Восток). М.: Изд. МГУ, 1944, с.155.
 37. Zəkəriyyə Qəzvini. Əsərul-biləd və əxbəru-l-‘ibad. Beyrut, 1960, s.53.

Aliyeva Nargiz
Religious movements in Azerbaijan
Summary

Key words: *Islam, movements, science and culture*

Muslim religious movements taken position in intellectual environment at medieval is researched in the article. Main religious movements, including foreign, motazili, sunni and shiite occuring, characteric features are explained, provided information about their Azerbaijani representatives. By analizing information about Azerbaijani representatives of sufism in written sources at medieval is shown that, sheikhs had special places as well-known persons.

Алиева Наргиз
Религиозные течения в Азербайджане
Резюме

Ключевые слова: *исламская религия, течения, наука, культура*

В статье исследуются мусульманские религиозные течения, возникшие в Азербайджане в эпоху средневековья. Автором раскрыты вопросы зарождения и характерные особенности таких течений, как хариджиты, мотазилиты, сунниты, шииты, суфии. В статью включена информация о шейхах, прибывших из других областей халифата в Азербайджан.

Мамедов Самирз

О военных кораблях военно-морского флота государства Ширваншахов в конце IX - начале XIII веков

Ключевые слова: *Государство Ширваншахов, военная стратегия Ширваншахов, корабли флота Ширваншахов*

УОТ 94 (479.24)

С первых лет создания своего государства в 861 г. Ширваншахи стали уделять большое внимание созданию военно-морского флота, чтобы обезопасить берега страны от вражеского вторжения и обеспечить безопасность торгового и рыболовного судоходства. Поэтому военно-морское направление в военной стратегии Ширваншахов являлось её важнейшей составной. Ширванский военно-морской флот создавался арабами Мазъядидами по арабским же военно-морским стандартам того времени, ведь арабы в ту пору были «главной морской нацией Востока», по меткому определению исследователя средневекового арабского мореплавания Т.А.Шумовского [1, т. 1, с. 57]. Необходимость создания военно-морского флота была вызвана прежде всего тем, что в конце IX - начале X века начинаются разрушительные для населения прикаспийских областей вторжения русов. Именно борьба против них и определила характер военной стратегии государства Ширваншахов на морском театре военных действий в этот период.

Следует отметить, что хотя в ряде специальных работ по истории военного дела и истории военного флота в Азербайджане фактически доказано наличие и эффективное использование военно-морского флота в государстве Ширваншахов в IX-XIII веках, однако, тем не менее, некоторые исследователи, в принципе не возражая против наличия флота вообще, оспаривают существование военно-морского флота. Свои

доводы, эти исследователи обосновывают тем, что в средневековых источниках до настоящего времени не удавалось обнаружить какого-либо сообщения о военных кораблях Ширвана и их наименованиях. Они полагают, что если нет сведений именно о военных кораблях, то утверждение о военном флоте в государстве Ширваншахов является голословным и бездоказательным.

Следует признать, что доля истины в этих рассуждениях имеется и для того, чтобы выяснить, действительно ли нет никаких сведений о ширванских военных кораблях, нами были проведены соответствующие исследования в известных средневековых сочинениях. Наконец, в одном из источников, а именно в историко-географическом сочинении «Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джавахир» («Золотые копи и россыпи самоцветов», работа закончена в 943 г.) арабского историка и географа Абу ал-Хасан Али ибн ал Хусейн ибн Али ал-Масуди (ок. 896-956) нам удалось обнаружить конкретное упоминание о ширванских военных кораблях. В этом сочинении Масуди пишет о нашествии русов на прикаспийские земли и, в том, числе на территории Ширвана примерно в 912/913 г. После описания сражений с объединенными отрядами дейлемцев, воинов из Барды, Аррана и Ширвана (согласно булакского издания), русы перешли «на нефтеносный берег царства Ширван, известный как Бакух» и по возвращении с побережья они укрылись на близлежащих к побережью островах, по-видимому, это были острова Бакинской бухты [5, с. 68; 2, с. 199-200]. И далее: «...Царем Ширвана в те дни был Али ибн Хайсам. Сделав приготовления, жители на своих лодках القوارب (кавариб) и торговых судах مراكب (маракиб) поплыли к этим островам и тысячи мусульман были убиты и потоплены...» [2, с. 200; 3, т. II, с. 80]. Один из судов, о котором повествует Масуди в указанном отрывке, называемый им القوارب (кавариб), это есть не что иное, как военный корабль типа «караба» (ар.) قارب, мн. ч. «кавариб» (قوارب), что убедительно доказано Т.А.Шумовским, который характеризует карабы как легкие, подвижные военные корабли, используемые в морских сражениях для нападений. Эти карабы в военной обстановке имели большее преимущество перед более тяжелыми и неповоротливыми судами [1, т. 1, с. 159]. Он отмечает, что этот тип боевых кораблей следует отличать от парусно-гребных кораблей, так называемого смешанного типа, предназначенных для перевозки «морских гази» и именуемых «гураб» (ар.) غراب (мн. ч. غرابان) [1, т. 1, с. 160]. Карабы как боевые корабли очень ценились во время морских сражений, в каждой

карабе, правда, в несколько позднее время, находилось по 4 или 5 стрелков. В источнике также указывается функциональное назначение таких кораблей – они «помогают гурабам мусульманским сражаться с гурабами франков и их куркурами, потому что карабы быстры и поворотливы» [4, с. 289]. Автор XII века Ибн Маммати сообщает, что «на гурабе сто сорок гребцов, на нем и воины и гребцы», т.е. это действительно были большие военные корабли, нуждающиеся в поддержке более меньших кораблей типа карабы [7, с. 106]. Исходя из этого, представляется, что во флоте Ширваншахов вполне могли быть и гурабы, для помощи которым и предназначались карабы.

В данном тексте Масуди фигурирует также тип корабля, называемый маркаб (ар. **مركب**, мн. ч. **مراكب**) - родовой термин самого распространенного типа корабля не только в Индийском океане, как это отмечает Т.А.Шумовской, но и морских и речных водах всего мусульманского Востока, как это видно, например, из сочинения Шихаб ад-Дин ан-Насави, Рашид ад-Дина и других средневековых авторов [1, т. 1, с. 162; 14, с. 91, 207, 222; 15, т. II, с. 38, т. III, с. 123, 145]. Этот тип корабля заключал в себе несколько индивидуальных признаков, причем, имел и такое ходовое название как «сафина» (ар. **سفينة**, мн. ч. «суфун» и «сафа`ин»), также упоминаемый в тексте Масуди [2, с. 196; 1, т. 1, с. 162].

В рассматриваемый период существовали и другие типы кораблей, которыми вполне могли быть оснащены военно-морские силы Ширваншахов, например, «харрака» (ар. **حرارة**, мн. ч. **حراريق**), зажигательные суда, с которых наносились огневые удары по кораблям противника [1, т. 1, с. 162; 7, с. 106]. На этих и указанных выше судах, а также и торговых судах могли устанавливаться камнемётные и зажигательные катапульты (манджаники, аррадэ и др.), а также стрелометы, что в значительной степени поднимало их боеспособность. Отметим, что оснащение судов такими установками было довольно распространено на мусульманском Востоке. Т.А.Шумовской пишет, что хотя торговые суда избегали сражений, но если крайность заставляла их принимать бой, то специальные матросы метали зажигательные снаряды [1, т. 1, с. 133]. Автор XII в. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, описывая подготовку и снаряжение кораблей к одному из сражений на р. Тигр в Багдаде в 1158 г. упоминает и о размещении на них различных метательных установок: «До самого восхода солнца он (т.е. везир – С.М.) размещал в них воинов-нефтеметателей (ан-наффатун), стрелков из стрелометов (ар-рабат би-л-джурух) и установленных [на судах?] катапульт (’аррадат ал-мансуба)»

[8, с. 123]. Таким образом, среди ширванских кораблей, участвующих в указанном выше морском сражении близ Баку, были как чисто военные и боевые корабли, так и оснащенные соответствующим военным оборудованием и снаряжением торговые суда, как это и видно из текста источника, где после «маркаб», указывается «торговый»: **مراكب التجار** [5, с. 57; 3, с. 80; 1, т. 1, с. 162].

Большие потери личного состава ширванского флота – как отмечается в источнике «тысячи мусульман» - могут свидетельствовать о том, что в сражении участвовали и довольно крупные корабли, которые могли брать на борт значительные силы.

Поскольку наличие флота предполагает также и создание военно-морских баз, в которых размещается этот флот, Ширваншахи при создании флота стали создавать и военно-морские базы. Крупнейшим портом средневекового мира и, как представляется, значительной военно-морской базой на Каспии являлся город-крепость Дербент. Не случайно, в некоторых средневековых источниках Дербент именуется ещё как «Морские ворота» [13, с. 25]. Другой важной базой ширванского военно-морского флота являлся Баку, который имел очень удобную гавань. В этот период в юго-западной части Бакинской бухты существовал небольшой островок, на котором были построены сооружения, которые, по мнению таких авторитетных ученых как И.П.Щеблыкина, В.В.Бартольда, И.И.Мещанинова, С.Ашурбейли, О.Ш.Исмизаде и других являлись также и морской крепостью [11, с. 111-128; 10, с. 156-158; 6, с. 277-285; и др.]. Постройка её была завершена в 632 г.х. (1234/5 гг.). По всей вероятности, здесь располагалась военно-морская база ширванского флота. На одном из каменных барельефов, поднятых с морского дна прочитывается надпись: «бендер-и Баку», т.е. «порт Баку», что говорит о Баку как о важном приморском городе-порте в этот период [10, с. 156-158]. По нашему мнению, Бакинская военно-морская база по своей значимости являлась базой стратегического назначения, ведь именно здесь корабли были надежно защищены как от морских бурь беспокойного Каспия, так и от вражеского нападения. В дальнейшем это обстоятельство в немалой степени способствовало превращению Баку в столицу государства Ширваншахов.

Таким образом, впервые в отечественной и зарубежной историографии доказывается, что примерно в конце IX- начале X вв. в военно-морском флоте государства Ширваншахов, наряду с другими типами кораблей, действовали также боевые корабли типа «караба». Военно-морской флот, полностью сформировавшись с течением

времени, мог давать действенный отпор морскому противнику. Так, русы, потерпев сокрушительное поражение в ходе стратегической операции в 1174-1175 гг., нанесённой силами ширванского военно-морского флота, более не появлялись в западной части Каспия [9, с.140-141]. Это сражение позволило покончить с почти трехсотлетней угрозой русов и их господством на Каспийском море.

Список использованных источников и литературы:

1. Ахмад ибн Маджид. Книга пользы об основах и правилах морской науки. Арабская морская энциклопедия XV в. В 2-х томах. Т. 1. Крит. Текст, пер., комм., исследование и указатели Т.А. Шумовского. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1985, 588 с.
2. Минорский Ф.В. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: 1963, 265 с. без араб. Текста.
3. ١٨٧٧ - ١٨٦١ ، باريس ، مینار ، باریس ،
المسعودی - مروج الذهب ،
4. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Изд., пер. и объяснил Баронъ В. Р. Розен. Приложение к XLIV –му тому записок имп. Академии наук. СПб.: Типография императорской Академии Наук № 1, 1883, 447 с. без араб. текста.
5. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 221 s.
6. Исмизаде О.Ш. Крепостное сооружение в Бакинской бухте. // СА, М.: 1966, № 1, с. 277-285.
7. Ибн Маммати. Правила диванов. Пер., предисл. И примеч. С.Б.Певзнера. М.: Наука, 1990, 135 с.
8. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя. Пер. З.М.Буниятова, М.: Изд-во вост.лит-ры, 1980, 342 с.
9. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI в.в.), Баку: Элм, 1983, 303 с.
10. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку (VIII-XIX вв.). Баку: Азернешр, 1964, 334 с.
11. Щерблюкин И.П. Сооружение в Бакинской бухте. // Искусство Азербайджана. Т. II. Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1949, с. 111-128.
12. Алиев С.М. О датировке набега русов, упомянутых Ибн Исфандияром и Амоли. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. II. Под редакцией А.С.Тверитиновой. М.: Наука, 1969, с. 316-321.
13. Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Пер. с древнегрузинского, предисл., и коммент. Цулая Г.В. – М.: Наука, 1979, 102 с.

14. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку: Элм, 1973, 450 с.
15. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.II., Пер. с перс. Ю.П. Верховского, прим. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, ред. Проф. И.П. Петрушевского., М-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, 248 с.; Т.III., Пер. с перс. А.К.Арендса, сост. Научно-крит. текста на перс. яз. А.А. Али-заде. Б.: Изд-во АН Азерб.ССР, 1957, 361 с.

Məmmədov Samir
IX əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətinin
hərbi gəmiləri haqqında
Xülasə

Açar sözlər: *Şirvanşahlar dövləti, Şirvanşahlar dövlətinin hərbi strategiyası, Şirvanşahlar donanmasının gəmiləri*

Məqalədə ilk dəfə Vətən və xarici tarixşünaslığında X əsrin ərəb tarixçi və coğrafiyaşünası əl-Məsudinin məlumatlarına və dövrün başqa mənbələrinə əsasən Şirvanşahlar dövlətində IX əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində “karaba” (cəm. “kəvarib”) tipli döyüş gəmilərinin istifadəsi sübuta yetirilir ki, bu da Şirvanşahlar dövlətinin hərbi-dəniz donanmasının ümumiyyətlə mövcudluğunu və onun hərbi strategiyasında mühüm rol oynamasını bir daha təsdiqləyir. Bu dövrdə Şirvanşahlar dövlətinin Xəzər dənizində əsas rəqibi ruslar olmuş və Şirvan hərbi-dəniz donanması tərəfindən 1174-1175-ci il tarixdə keçirilmiş strateji əməliyyat nəticəsində onlar tamamilə məğlub edilmişlər.

Mammadov Samir
Navy in military strategy
Shirvanshahs state in IX - beginning of XIII centuries
Summary

Key words: *Shirvanshakhs Navy, military strategy of Shirvanshakhs, strategic operation of Shirvanshakhs*

The article deals with the history and formation of the Shirvanshakhs Navy, its role and importance in the marine theater of operations in the Caspian Sea, in accordance with the military strategy of the country in this period, needed to ensure the safety of commercial shipping and fishing, and the population of the Caspian region. The main enemy in the sea during this period was Russes, who were defeated in the strategic operation conducted by means of Shirvanshakhs navy and army, involving the united Georgian troops in the years 1174-1175.

Əliyeva Həbibə

**Orta əsrə aid soyuq silahlar üzərindəki
türkdilli kitabələr (XVI-XIX əsrlər)**

Açar sözlər: *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, ərəb qrafikası,
yatağan, tuğra*

UOT 94 (479.24)

Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondunda qorunan soyuq silah növü sayılan yatağanların üzərindəki ərəb qrafikalı türk dilli kitabələrdən bəhs edilir.

Əsasən yaxınməsafəli döyüş silahı sayılan yatağanların istehsalı yazılı mənbələrdə XVI əsrə aid edilir. Lakin, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar Fondunda qorunan yatağanların üzərindəki ərəb qrafikası ilə olan kitabələrə əsasən onların istehsal tarixini XVIII-XIX əsrlərə aid etmək olar. Müxtəlif tipli silahların üzərində ərəb və fars dilli kitabələrdən fərqli olaraq bu yatağanlar üzərindəki yazılar türk dilli olduğu üçün xüsusi önəm kəsb edir. Məlumdur ki, Rus və Avropa alimləri muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan Azərbaycan və türk maddi-mədəniyyət nümunələrini İranın sənət əsərləri kimi qeyd edirlər. Bu isə Azəri-Türk ortaq mədəniyyətinə, incəsənətinə və ədəbiyyatına yanlış münasibətdir. Yatağanlar türk əl sənətinin bir növü olan bədii metalışləmənin bariz nümunələri sayılır.

Məqalədə XVI - XIX əsrlərə aid yatağanlar yazılı və təsviri mənbələr əsasında araşdırılmış, ərəb əlifbasının Azərbaycan və Türkyədə geniş yayılması və müxtəlif tipli silahlar üzərində önəmli yer tutması qeyd olunmuşdur.

VII-IX əsrlərdə Azərbaycan Ərəb Xilafəti tərkibinə daxil edilir, lakin Türk xalqları İslamlaşma dövründə də türk dili, mədəniyyəti və sənətini qoruyub saxlaya bilirlər /1/ (Kamaroff, 2010:118). Böyük Səlcuqlar (XI-XIII əsrlər) və Osmanlılar dövründə (XIV- XX əslər) oğuz-türk xalqlarının

memarlıq, keramika, metalışləmə, qumaş və xalı sənətində yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələri ilə ərəb qrafikalı, türkdilli kalliqrafik yazılar da geniş yayılır /2/. (Azərbaycan Tarixi, 1996: 214-217, 425-459; Tərlov, Əfəndiyev, 1960: 26, 38).

Hələ öncədən insanlar müəyyən fikir ifadə etmək və bir-birləri ilə əlaqə yaratmaq üçün rəsm yazısını yaratmış və yaya bilmişlər. Bu yazı növü canlı və cansız əşyaların rəsmlərindən ibarət olub, hər hansı fakt və ya hadisə barədə məlumat verməyə xidmət etmişdir. Şəkil yazısının yaranması ilə də sənət problemləri başlamışdır. Kalliqrafiyanın meydana gəlməsindən sonra insanlar xətt və xəttatlıq (kalliqrafiya) vasitəsilə öz istək və duyğularını ifadə edə bilmişlər /3/. (İbrahim, 2000: 18).

Əlbəttə, xətt bəşəriyyətin fikir əlaqəsini əmələ gətirmək üçün yaratdığı şərti işarələrməcmusudur. Lakin kalliqrafiya bu işarələri daha gözəl və oxunaqlı etmək üçün meydana gəlmiş yazı qaydalarıdır /4/. (Дарабади, 1953İ с. 208). Beləliklə, hər bir xətt bir neçə xətt növündən ibarətdir. Zaman keçdikcə müqəddəs “Qurani-Kərim”in gözəl yazılması üçün xətt get-gedə kamilləşmiş, xəttatlar öncə “kufi” xətti əsasında “nəsx” və “süls” xəttlərini yaratmış və onun ardınca görkəmli sənətkarlar bu xəttləri gözəllik zirvəsinə çatdırmaq üçün çalışmışlar. Orta əsrlərdə “süls” xəttindən əsasən məscid, türbə və müqəddəs memarlıq abidələri ilə yanaşı metal əşyalar üzərindəki kitabələrin yazısında da istifadə edirdilər. “Kufi”, “süls”, “nəsx”, xətt növlərindən sonra “təliq”dən ibarət olan, “nəstəliq” xətt növü icad olunmuşdur. Ondan sonra digər sənətkarlar bu yolu davam etdirmiş və “nəstəliq” xəttini yetkin gözəlliyin son mərhələsinə çatdırmışlar. “Nəstəliq” xəttinin hərflərin nizamlı düzümü nöqteyi-nəzərindən və sənətkarlıq baxımından özünəməxsus yeri vardır /5/. (Mehmet ve Hülya, 2005: 32).

Digər İslam millətləri kimi türklər də xəttatlıq sənətini daima qorumuşlar. Osmanlı padşahlarının xüsusi yardımları nəticəsində bu sənət növü daha da inkişaf etmişdir. Daş, keramika, şüşə, kağız, metal və s. materiallar üzərində gözəl yazı nümunələri Osmanlılar dövründə müəssisələrdə, emalatxanalarda geniş yayılmışdır. Sarayda gözəl yazı yazmağı bacaran xəttatları yetdirmək üçün Topqapı Sarayında Enderun Məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Sarayın memarı, nəqqəşi, rəssamı, katibi, xəttatı da Enderundan yetişirdi. Böyük xəttatların bəziləri burada ustad sənətkar kimi yetişir və şagirdlərinə bu sənətin incəliklərinin öyrədirdilər /6/. (Ergin, 1939: 6-18).

Beləliklə, Osmanlı dövründə məşhur silahbaz ustalar bu xəttatlara müraciət edərək, istifadə və ya hədiyyə etdikləri müxtəlif silahların üzərini bəzəmək və yazmaq üçün çalışırdılar. Bu baxımdan İslam ölkələri kimi

Türkiyədə də döyüş və müdafiə silahlarının üzəri ərəb əlifbasının müxtəlif növ xətt nümunələri ilə bəzədilirdi /7/. (Silahlar, 2010:125-131). Müxtəlif növ materiallardan ibarət olan maddi-mədəniyyət abidələri üzərindəki yazıların araşdırılıb oxunması nəticəsində bizə məlum olur ki, XI əsrdən XIV əsrə qədər “kufi” xətt növü, XIV əsrdən XVI əsrə qədər “süls”, “nəsx” xətt növü, XIV əsrdən sonrakı dövrlərdə “nəstəliq” xətti növü ustad xəttatlar tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur /8/. (Nemət, 2011: 141).

Tədqiq olunan dövrlərdə metalın bədii işlənməsi – naxışlanması da dövrün inkişaf səviyyəsi ilə ayaqlaşmışdır. Bununla yanaşı xəttatlar dövrlər üzrə ərəb əlifbasının bütün xətt növlərindən zaman-zaman istifadə edərək əşyanın həm baxımlığını, həm də qiymətini artırma bilmişlər. Bu yazıların elmi və fəlsəfi cəhətdən dövr üçün əhəmiyyəti çox idi. Xəttatlar həm “Qurani-Kərim”-in ayələrindən, hədislərdən, həm də atalar sözlərindən və şairlərinin şerhlərindən yararlanaraq, xalqın maariflənməsinə bir vasitə olaraq kömək etmişdilər /9/. (Uğur, Derman, 1992: 38). Bu hədislərdən ən məşhurlarından biri Türkyənin Əsgəri Muzeyində qorunan silahlar üzərində süls xətt ilə həkk olunmuşdur /10/. (Tekeli, 2001:30, 36,38,56). Hədisdə deyilir:

واعلموا ان الجنة تحت ظلال اليسوف

“Bilinir ki, cənnət qılıncların kölgəsi altındadır”.

XV-XVIII əsrlərdə bədii-tətbiqi sənətin yüksək inkişaf yolunda olan sahələrindən biri də metal işləmə sənəti idi. Metaldan çoxçeşidli məişət və təsərrüfat avadanlığı, silahlar (döyüş, müdafiə və odlu) və bədii sənət nümunələri Türkyədə olduğu kimi, /11/. (Миллер, 1958: 167-178), Azərbaycanda da Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı metal işi sənətkarlıq mərkəzlərində hazırlanırdı /12/. (Гейдаров. 1967:198; İbrahimov, 1988: 31; İbrahimov, 1995: 88).

Qeyd etmək lazımdır ki, XV-XIX əsrlərdə Azərbaycan ilə Osmanlıların çox yaxın iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələri olmuşdur /12/. (Azərbaycan Tarixi, 1996:352). Bu əlaqələr azərbaycanlı və osmanlı sənətkarların yüksək təbəqəli nümayəndələrin adına hazırlanmış sənət nümunələrindən də bizə bəllidir. Bunlardan biri - XV əsrdə məşhur Şirvan ustaları tərəfindən Osmanlı padişahı Sultan Bəyazid üçün hazırlanmış bürünc üsturlabdır. Üzərindəki kitabədə “Sabit və səyyarə ulduzların uzaqlığı və yaxınlığı müşahidə ilə asanlıqla bilər, əgər əzəmətli Sultan Bəyazidin nəzəri olsa. Əməli Şükrüallah Müxlis Şirvani, sənə 891/1486-cı il.”. Üsturlab hazırda Amerikada Hərarinin şəxsi kolleksiyasında saxlanmaqdadır /14/. (Əfəndi, 1976:28) .

Əvvəlki dövrlərə nisbətən, Osmanlı dövründə istehsal olunan silahların üzəri qiymətli daş-qaşla, zərif həndəsi və nəbatı ornamentlərlə yanaşı

həmçinin, kitabələrle zəngin formada bəzədilirdi. Əsasən, yüksək təbəqəli dövlət xadimləri üçün mahir ustalara sifariş olunan belə zəngin döyüş və müdafiə silahları hədiyyə və ya üst paltarının üzərinə asmaq üçün hazırlanırdı. Buna Topqapı Sarayı Muzeyinin Xəzinə Silahları zalında nümayiş olunan nəfis qılınclar, xəncərlər, ox və yay topbaları, yatağanlar, dəbilqələr, zirehli paltarlar, qolçaqlar, qalxanlar, topuzlar, tapançalar, qala tütəngləri və s. silah növləri sübutdur. Qiymətli daşlarla bəzədilmiş bu əsərlər içərisində Yavuz Sultan Səlimin (1508-1520) kitabəli xəncəri, Kanuni Sultan Süleymanın (1520-1566) metalişləmənin ən gözəl nümunələrindən biri sayılan kitabəli və usta imzalı yatağanı xüsusi diqqət cəkir /15/. (Həzinə Silahları, 2010: 147,149)

Türkiyənin İstanbuldakı Topqapı Sarayı, Əsgəri Muzeyi, Kayseridəki Etnoqrafiya Muzeyi və digər muzeylərində qorunan silah nümunələri kimi, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silah və Bayraqlar Fondunun silah kolleksiyasında da daha çox əyritiyəli qılınclar saxlanılır. Düztiyəli qılınclarla müqayisədə əyritiyəli qılıncların fraqmetlərinin çoxsaylı olması onların daha geniş yayılmasından xəbər verir. Bu isə onların yüngül çəkili olması, həm çevik yaxınməsafəli döyüş aparmaq qabiliyyəti, həm də düşməyə güclü zərbələr vurmaq iqtidarında olması ilə izah olunur. Belə əyritiyəli qılınclara yatağanlar da daxil edilir /16/. (Əhmədov və Cəfərova, 2005: 156).

Yatağanın ən qədim nümunələri XVI əsrin ikinci yarısından bizi məlumdur. Belə ki, yatağan kəsici silah növü olan silahlar arasında forma və funksiyasına görə seçilir. Yatağanlar XVII-XVIII əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. XIX əsrin əvvəllərinə qədər bu silah növünün Osmanlı Ordusunda istifadəsi məlumdur. Yatağanı digər kəsici silahlardan ayıran cəhəti onun ağır hissəsinin qövüsvari və sivri uclu olub həm kəsici, həm də dəlicə funksiyaya malik olmasıdır. Yatağanın dəstəyi digər qılıncların dəstəyindən fərqlənir. Buynuz, fil dişi və ya gümüşdən hazırlanan dəstəyin baş hissəsi qulaq adı verilən simmetrik iki paçaya ayrılır ki, belə dəstəklərə “yəhər tipli dəstək” adı verilmişdir /17/. (Yartağan, 2008:3).

Bəzi yatağanların tiyələrinin üzəri gümüş, qızıl və daş-qaşlar ilə inkrustasiya olunmuş, qızıl suyu ilə nəbatəti və həndəsi motivlər ilə yanaşı kalligrafiya yazıları ilə bəzədilmişdir. Adətən dekorativ haşiyələr içində ərəb hərfləri ilə türk dilində beytlər, Qurani-Kərimdən ayələr ilə yanaşı ustanın, sahibinin adı, düzəlmə tarixi yer almaqdadır. “Yatağan” türk sözü olub, mənası istifadə olunmayan zaman qınının içində bəzə yatağan vəziyyətində olmasındadır. Qınların üzəri əsasən dəri, mahud parça, gümüş, qızıl və ya digər metallar üzərində döymə, çizmə, qabartma üsulu ilə nəbatəti və həndəsi ornamentlər ilə bəzədilir /17/. (Yartağan, 2008 :3).

MATM SBF-da mühafizə olunan yatağanların forma və funksiyaları eynidir. Yalnız inv. 321, 322 və 643 sayılı yatağanlar digər yatağanlardan zəngin dekorativ naxışları və üzərindəki türk dilli kitabələrinə görə seçilir. Digər inv. 251, 258, 260 sayılı yatağanlar isə sadə formada hazırlanmışdır.

1.SBF inv. 643 sayılı (öl: üm. uzunluğu 69.5 sm., dəstəyinin uzunluğu 15 sm., tiyənin uzunluğu 54.05 sm., eni 03 sm.) yatağanın dəstəyi yəhər tipli olub fil sümüyündən hazırlanmış və qalın təbəqəli poladdan sivri uclu ayırtıya bənd edilmişdir. Tiyəyə bənd olan hissəsinin üzərində əlvan rəngli metal üzərində qaşlarla bəzədilmiş çox nəfis formada küknar ağacının yarısına bənzər nəbatı naxışlı metal lövhə hər iki tərəfdən dəstəyə bənd olunmuşdur. Tiyənin birinci tərəfində tuğraya* (Tuğra (طغراء) - Xəlifənin, Sultanın özünə məxsus imzası, nişanı və ya əlaməti göstərən kalligrafik yazılmış tərzdir) bənzər haşiyənin içində döymə üsulu ilə silahın düzəlmə tarixi, ustanın və sahibinin adı nəsx xətt ilə ərəb dilində həkk olunmuşdur:

سنة ١٢٠٥

عمل نوجان حبيبي

صاحب ملا احمد

Tərcüməsi: *ili 1205/ 1790-91/ Növcən Həbibinin işi / Sahibi Molla Əhməd.*

Tuğradan sonra iki bir-birinə birləşmiş dekorativ haşiyənin kənarlarındakı nəbatı naxışlar, yatağanın ucuna qədər davam edən və ay -ulduz təsviri ilə sona yetən naxışlanma usta tərəfindən yüksək səviyyədə işlənmişdir. Haşiyənin içəriyi iki hissəyə ayrılaraq aşağı və yuxarı hissəsində cızma üsulu və ərəb əlifbası ilə türk dilində dörd misra şeir həkk olunmuşdur:

بر زمان دیوانه کونلوم صویله شور
دیاریله شحدي یاردن حسرة قلونرن
سویله شور اغیاريله بیحق
الله كرك در د یلنده زكر سبحان

Transkripsiyası:

Bir zaman divane könlüm söyləşür

Deyiyar ile şimdi yardan hasret döndün

Söyləşür ağyar ile bihəqq

Allah gerekdir dilində zikri subhan

Türkcə beyitin mənası Azərbaycan dilində belədir:

Bir zaman divanə könüm dedi

Dedi yar ilə idin, indi onun həsrətindəsən

Düşmən də yəqin deyir ki,

Allahı zikr etmək insana gərək.

Yatağanın tiyəsinin digər tərəfi ucuna qədər çox zərif mürəkkəb nəbatı və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Tiyənin üzərindəki istehsal tarixindən (1205/1790-91) məlum olur ki, yatağan XVIII əsrə aiddir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, SBF. inv. 643 sayılı zəngin naxışlı və dini-fəlsəfi kitabəli yatağan Qarabağ xanlarına məxsusdur (foto 1/2/3).

Foto 1.

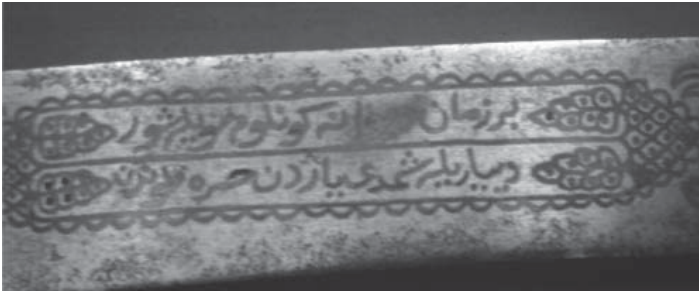

Foto 2.

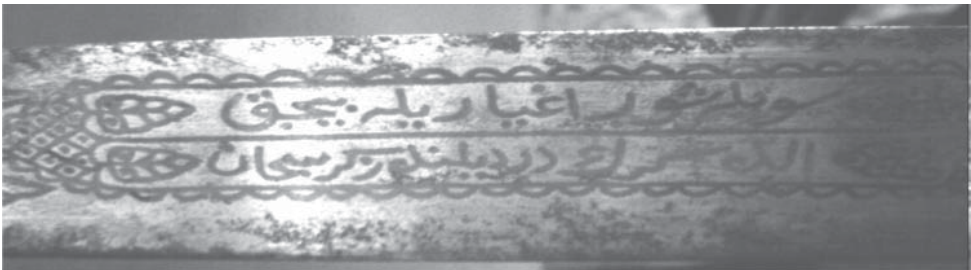

Foto 2.1.

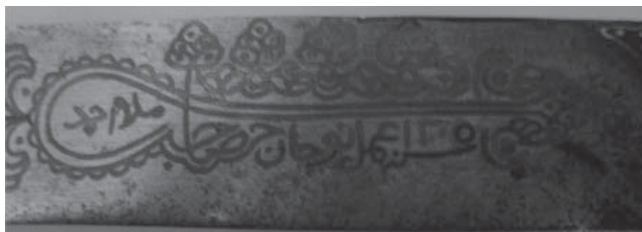

Foto 3.

2. SBF inv. 321. Digər kitabəli 321 saylı yatağan (öl.: ümumi uzunluğu 66 sm., tiyəsinini uzunluğu 41 sm., eni 03. 8 sm.) forması tam 643 saylı yatağana bənzəsə də, lakin poladdan hazırlanmış sivri uclu tiyəsinin üzərində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabəsi fərqlidir:

عمل الحاج إبراهيم

Kitabənin tərcüməsi: *Hacı İbrahimin işi*

Bu kitabədən sonra, inkrustasiya ilə işlənilmiş tuğranın içində sahibinin adı nəsx xəttilə ərəb dilində xətimkarlıqla həkk olunmuşdur:

صاحب الحاج علي

Kitabənin tərcüməsi: *Sahibi Hacı Əli*

Tiyə və dəstəyin birləşdiyi hissədə əlvan sarı rəngli palıd yarpağına bənzər formada kəsilmiş metal lövhənin üzərini döymə üsulu ilə incə nəbatî naxışlarla bəzəmiş mahir sənətkar lövhəni yatağanın üzərinə bənd edərək, silahın ümumi kompozisiyasını daha da zənginləşdirməyi bacarmışdır.

Tiyənin digər tərəfində isə ustad sənətkar əlvan rəngli metal ilə inkrustasiyadan yararlananaraq, səkkizguşəli həndəsi ornametin hər iki tərəfinə küknar ağacının yarpağına bənzər naxışlar salmışdır. Yatağanın dəstəyi (öl.: uz. 15 sm, diametri 03.5 sm.) tünd qəhvəyi rəngli buynuzdan cilalanaraq, yəhər formasında hazırlanmışdır. Yatağanın qını (öl.: uz. 56.5 sm, eni 05 sm.) nazik təbəqəli taxtadan hazırlanmış və üzərinə qara rəngli dəri məmulatından üz çəkilmişdir. Qının uc və baş hissəsinə naxışsız sarı rəngli metal lövhə bənd olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz yatağan XVII əsrə aiddir (foto 4).

Foto 4.

3. SBF inv. 322. Bəhs etdiyimiz SBF-da saxlanılan 322 saylı yatağanın üzərindəki nəfis formada qızıl suyu ilə işlənilmiş silsilə həndəsi və nəbati təsvirlərlə yanaşı bu ornametlərin içinə yerləşdirilmiş kitabələr də diqqəti özünə cəlb edir. Yatağanın (öl.: ümumi uz.72 sm., tiyənin uz.57 sm., eni 03 sm,) tiyəsi nazik təbəqəli poladdan sivri formada hazırlanmışdır. Tiyənin I tərəfindəki kompozisiyada sintez olunmuş nəbati və həndəsi naxışların fonunda kiçik həcmli medalyonda ərəb dilində kalliqrafik yazı ilə ustanın və sahibini ismi qızıl suyu ilə həkk olunmuşdur:

عمل و صاحبه حاج حسن علي

Kitabənin tərcüməsi: *Onun sahibi və işi Hac Həsən Əli*

Tiyənin üzərindəki zəncirvari ornamentdə mərkəzdəki dairənin içində qızılı suyu ilə ərəb dilində kitabə və tarix yazılmışdır:

سنة ١٢٣٠

مما شاء الله

Kitabənin tərcüməsi: *Maşallah (Allahın istədiyi) / ili 1230 = miladi 1815 –ci il.*

Dairənin kənarlarında dörd hissəyə bölünən sahədə, qızılı su ilə sağ və sol tərəfdə, zəncirvari dördguşəli həndəsi təsvirlərin içərisində ərəb dilində Allaha müraciət yazılmışdır:

يا رافع الدرجات
يا قاضي الحاجات

Kitabənin tərcüməsi: *Ey dərəcələri qaldıran,
Ey çətinlikləri açan hakim.*

Nəbati naxışları tağın içində çox gözəl formada canlandıran sənətkar, kənar hissəni həndəsi naxışlarla haşiyələmişdir. Haşiyənin yuxarı və aşağı hissəsində iki misralıq ərəb əlifbası ilə türk dilində süls xətt ilə şeir yazılmışdır. Xəttat qızılı su maddəsindən yararlanaraq, kitabəni naxışlar ilə bəhəm zənginləşdirmişdir:

الهي ديلر سان كديم يا رب كشد ايله
بو بجاق صاحبين يا رب يكي جهانده شاد ايله

Kitabənin tərcüməsi: *İlahi, dilərsən gedim ya rəbb (Allah) guşad ilə
Bu bıcaq sahibini iki cahanda (yaşadığı bu dünya və axirətdə) şad elə
Yəhər tipli yatağanın dəstəyi (öl.: uz. 15 sm, diametri 03x03 sm.) qəhvəyi*

rəngli buynuzdan hazırlanmışdır. Buynuzun üzəri zərif dairəvi nöqtələr ilə əlvan metaldan inkrustasiya olunmuşdur. Yatağanın qını (öl.:58 sm, diametri 04.5 x 04.5 sm.) taxtadan hazırlanmış və üzərinə qara rəngli dəridən üz çəkilmişdir. Qının baş hissəsinə bənd olunan metal lövhənin kənarları zərif cızma üsulu ilə naxışlanmışdır (foto5/6).

Foto 5.

Foto 5.

Söylənilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar : XVI-XVIII əsrlərdə Osmanlı-Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələri sayəsində hər iki ölkənin dəyərli sənət nümunələri, o sıradan, çeşidli silah növləri geniş mübadilə obyektinə olmuş, bu mübadilə regionda silah istehsalına, silahların texniki və bədii tərtibatına güclü təkan vermişdir. Uyğun dövəmdə türk silah istehsalının inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində MATM-nin SBF-da saxlanılan döyüş xarakterli yatağanlar kolleksiyası çox önəmli tarixi qaynaq rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Linda Kamaroff . New York ve Los Angelesda Altın Harflar, İstanbul; Pülür sanat Antika Dergisi, 2010.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərənəşr, 1996; M.Tərəlanov, R.Əfəndiyev. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: Qızıl Şərq, 1960.
3. Seyid İbrahim. Miletllərərası hat yarışması. İslam tarixi, sanat ve kùltür araştırmə mərkəzi (IRCICA) İstanbul, 2000.
4. Дарабади Г.А. Каллиграфия персидской письменности (на азербайджанском языке). Баку: АДУ нешрийяты, 1953.
5. Mehmet Rıhtım, Hülya Rıhtım.// Klassik Türk sənəti (təzhib və xətt), Bakı: Qismət, 2005.
6. Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, C.1, 1939.

7. Silahlar. Topkapı Sarayı Müzesi (rehber). İstanbul:Teşvikiye, 2010.
8. M.S.Nemət. Azərbaycan epigrafiq abidələri toplusu (mis qablar, silahlar, bayraqlar üzərindəki ərəb-fars dilində olan kitabələr XVII-XIX əsrlər). VI cild, Bakı: Elm və təhsil, 2011.
9. M.Uğur. Derman; Hat Sanatında Osmanlı Devri, İslam Kültür Mirasında Hat sanatı, İstanbul: İRCİCA,1992.
10. Sadik Tekeli. Askeri Muze Hat Kolleksiyası.// Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Harbiye – İstanbul; Ajans Tuncel A.Ş. 2001.
11. Ю.А.Миллер. Художественное оформление холодного оружия Турции XVII-XVIII веков. //Труды государственного Эрмитажа. М.- Л. : Искусство. 1958.
12. М.Х.Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Наука, 1967; İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (XI-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1988; İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı:Elm, 1995
13. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər).Bakı: Azərnəşr, 1996.
14. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətləri. Bakı:İşıq, 1976.
15. Həzinə Silahları. Topkapı Sarayı Müzesi (rehber). İstanbul: Teşvikiye, 2010.
16. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında) Bakı: Elm, 2005.
17. Yatağan (kataloq). Askeri Müze ve Kültür Sitesi. Harbiye-İstanbul. 2008.
* http://khatt.ru/hand_book/ ; Электронный словарь-справочник «Мусульманская каллиграфия». Государственный Эрмитаж.
Проект РГНФ 03-04-12004в. Авторы: М. Б. Пиотровский, А. С. Гриб. Программирование: О. Н. Тараканов, Н.А. Соловьева. 2006 г.

Алиева Габига

***Тюркоязычные надписи на холодных оружиях средних веков
(XVI-XIX вв.)***

Резюме

Ключевые слова: *Национальный Музей Истории Азербайджана, арабская графика, ятаган, тугра*

XVI-XIX вв. характеризуются тесными экономическо-политическими, культурными связями Азербайджана с Османами.

Данные связи дошли до нас в виде изделий азербайджанских и османских мастеров, сделанных по заказу высшей знати. «Ятаганы», являющиеся одним из таких изделий, отличаются между собой изделиями оружия своей формой и функциями. Этими оружиями, распространенными в XVI-XIX вв., османские воины широко пользовались и в начале XIX в.

Заостренные наконечники ятагана, являющиеся отличительной чертой, предназначались для резьбы и прокалывания. Другой отличительной чертой является лукообразная форма рукоятки. Во многих исследованиях, разработанных на основе миниатюр, материалов музеев мира и письменных источниках посвященных ятаганам, они отождествляются с XVI в.

Исследование арабоязычных надписей ятаганов, хранящихся в Национальном Музее Истории Азербайджана, доказывает, что они изготовлены в XVIII-XIX вв.

Автор статьи при определении данных материалов исследовал в основном арабской графикой надписи. Одним из ценных сведений на данном этапе при изучении ятаганов являются тюркские надписи, чеканенные арабской графикой, т.к. во многих каталогах, книгах и альбомах русских и европейских исследователей, данные находки представлены как произведения иранского происхождения.

И это приносит ошибочную информацию в азербайджанско-тюркское общекультурное искусство и литературу. Ятаганы являются ярким примером художественной металлообработки тюркского рукодельного искусства.

Aliyeva Habiba

Medieval turkish weapons with collection of inscriptions (XVI-XIX c.)

Summary

Key words: *National Museum of History of Azerbaijan, arabian script, yatagan, tugra*

Among Azerbaijan and Osmans were established very close profitable economic, political and cultural ties in XV-XIX centuries.

It is well known that relationship among azerbaijani and osman gunsmith reached us in the forms of artwork samples which had been made by masters on special order for nobilities. One of this type of artwork is “yatagan” which is Ottoman knife or short sabre used from the mid-16th to late 19th centuries. The yatagan is distinguishable from other types of swords by various characteristics. The yatagan was extensively used in Ottoman Turkey and in areas under immediate Ottoman influence. The yatagans used by infantry soldiers were smaller and lighter than ordinary swords so as not to hinder them when carried at the waist on the march. It consisted of a single-edged blade with a marked forward curve and a hilt formed of two grip plaques attached through the tang, the end of the hilt being shaped like large ears curved forward. Occasionally blades were cut down from broadswords or cavalry swords, but in general the forward-curving single-edged blade was used. Verses in gold or silver are often laid along the blade. The swords of yatagan are frequently mentioned in historic books and documents, and confirm oral accounts of the town's history including data of its manufacture and being finest samples kept in world's museum which concern XVI century. Stored at the National Museum of History of Azerbaijan the collection of “yatagans” in the Fond of Weapons and Banners with Arabic inscription concern XVIII-XIX centuries. There are various types of yatagans with Arabic inscriptions. However, it is very valuable for us to research yatagans with turkic inscriptions in Arabic script. Therefore Russian and European scholars highlight Azerbaijan and Turkish cultural materials specimen which are artworks and reflected in book-catalogues and albums under name of “Iran”. This is a joint of Azeri-Turkish culture, art and literature gives incorrect wrong information. And Turkish yatagans are examples of Turkish handcraft which is the artwork of Yatagan metalwork.

Гамзабекова Саида

Реформа Кази Исы Сейфаддина при Султан Йакубе Ак коюнлу (по трудам В.Ф.Минорского)

Ключевые слова: *Ак коюнлу, союргал, мухтасиб, кази, земельные реформы, улемы*

УОТ – 94 (479/24)

История Азербайджана последних десятилетий XV века полна трагических событий, почти непрерывных военных столкновений, дворцовых интриг, насильственной смены местной власти, ограбления и опустошения городов и деревень. Все это оказывало серьезное влияние на состояние оседлого хозяйства-земледелия, ремесленного производства и торговли, на положение основного производящего класса-крестьянства, на уровень производительных сил тогдашнего общества.

Приход к власти в Азербайджане представителей династии Ак коюнлу и методов, которыми они добивались упрочения своего господства, представляют особый интерес. Правление Узун Гасана (1423-1478) было временем наибольшего расширения и могущества государства Ак коюнлу, представлявшего собой верхушечное феодальное политическое объединение. Среди членов царствующего дома, эмиров и правителей областей не было единства и сплоченности, что сразу проявляется после смерти Узун Гасана в кровавой борьбе за власть (3, с. 451).

После смерти Узун Гасана оставалось в живых 5 его сыновей. Старший из них Мирза Халил, став падишахом (1478 г.), для укрепления своей власти поспешил умертвить брата своего Максуда. Однако Халил продержался у власти полгода. Другой брат его, Йакуб, восстал против Халила при поддержке кочевых племен байандури и мовсилу. В битве близ Хоя, в Южном Азербайджане 15 июля 1478 г. Йакуб разбил Халила, умертвил его и сел на престол в Тебризе.

Таким образом, из преемников Узун Гасана лишь один султан Йакуб (883-96/1478-90) правил в течение 12 лет, остальные, быстро сменяли

один другого, возводимые на престол и свергаемые благодаря междоусобиям военнo-кочевоy знати.

Султан Йакуб, отличавшийся благородством - был щедр, храбр и справедлив. Он был строгих религиозных убеждений и заставлял повиноваться шариату. События 12-летнего правления султана Йакуба были описаны в персидском сочинении «Тарих-и Амини» Фазлуллах ибн Рузбихана. Фазлуллах был современником и очевидцем описываемых им событий и находился при дворе султана Йакуба, исполняя должность секретаря дивана. Он сопровождал султана Йакуба в его поездках и путешествиях по стране, составлял отчеты и т.д.

Весьма интересны сообщения о политике первого министра султана Йакуба - кази Исы Саваджи (Сейфаддин), описанные в труде Фазлуллаха. Кази Иса являлся одновременно и учителем султана Йакуба, оказывая большое влияние на своего подопечного. Летописцы восхваляют его за добродетель и благочестие. Кази Исе было поручено составлять распоряжения (тауги) под личной печатью государя, из чего следовало, что без этого подтверждения документы считались недействительными.

В январе 894/1489 г. позиции кази Исы настолько сильны, что он обладал почти верховной властью. О том, какое большое влияние имел кази на султана Йакуба, свидетельствует следующее описание в источнике, как однажды на торжественном приеме монарха, в честь послов Египта и Турции, Султан Йакуб появился в золотой мантии, украшенной драгоценными камнями. Кази Иса заявил, что такой наряд считается недозволенным для мужчин и передал сопровождающему лицу султана - Амир Сирадж аль-дину снять с плеч государя мантию (диглача) и надеть на султана грубый кафтан натурального цвета. Султан покорно сменил наряд, сделав это грациозно (4, с. 230-232).

В месяц рамазан 27 августа 1488 г. главный кази Иса Сейфаддин (Саваджи) вместе с сейидами, улемами и т.п., прибыл в соборную мечеть Насрийа, построенную Узун Гасаном. В мечеть также прибыли и эмиры и сановники. Они принесли с собой государев указ о том, что «мухтасибы» должны строго наказывать любителей вин. Во всех уголках Тебриза были прочитаны указы, что если кто-либо выпьет чашу вина, то служители шариата вольют в его горло расплавленный свинец. Также не разрешалось брить бороду, иначе можно было лишиться головы.

Кази значительно возвысил значение своего ранга, и без его одобрения не решалось ни одно религиозное или государственное дело. Ввиду отношения Его Величества никто не смел что-либо делать, не пред-

ставив сперва дела на рассмотрение кази. Поэтому все царевичи, эмиры, казии, везиры и знатные люди, всецело зависели от него. Богатые и известные люди толпились у его дверей, ожидая его приветствия или знаков внимания. Придворные распорядители указывали места посетителям, ожидающим его, и докладывали об их надобностях.

Действительно, по рекомендации кази, улемам и мудрецам были даны дары в 1000 туманов и более, которые Его Величество пожаловал им в виде союргалов.

Глава судей и садров, Имам ад-Дин Шейх Али Саваджи (брат кази Исы) отправился в Фарс в сопровождении справедливого везира шаха Шараф ад-Даула Махмуда Дейлеми. Причина была следующая. Кази Иса садр принимал исключительное участие в укреплении основ государства Йакуб-хана. Во всех назначениях и увольнениях сановников его слово было решающим. Бразды правления были всецело в его руках (7, с.13).

Другим единственным лицом, имевшим возможность заниматься финансовыми и государственными (земельными) делами был Шейх Надим ад-Дин Масуд (парванчи), которого государь выдвинул в эмиры дивана (эмират-и диван). В этот период возвышения кази желал, чтобы его власть стала преобладающей над всеми другими привилегированными сановниками в Ираке и Фарсе (2, с.141-178). По его высказываниям его желанием было собрать путем абваб-и кифайат такую сумму, которая могла бы покрыть доход от разных тамга, собираемых в государстве, и возможно составит главную часть источников дохода (абваб ал-мал). Кази считал, что получив законные суммы (вуджух-и кифайат), было бы легко добиться от Его Величества отмены тамги (5, с. 775).

В течение нескольких дней кази колебался проводить в жизнь эти намерения, но однажды вечером он пригласил к себе Шаха Шараф ад-Дина Махмуда Дейлеми, исполнявшего должность везира и мушриф дивана, и обратился к нему за советом в этом деле. Он сказал ему, что государь дал указания строго придерживаться шариата, «чтобы заострить копье веры». В результате этого решения султан Йакуба, всякие нововведения (хадша), с которыми мирились (прежние) правители (сулук-и мулук) вопреки обычаю «Четырех Праведных Халифов», были отменены, также как и всякие законы (канун) и указы (нишан), противоречащие (хадису).

«Выполнение (тавалла) этой задачи, - сказал кази, - по силам только чрезвычайно ученому человеку, твердо стоящему на тропе предводительства (хидайат-ва-иршад). Я, конечно, возьму на себя выполнение этого замысла, но твое общество в этом полезном путешествии необ-

ходимо для пересмотров законов хараджа, для приведения в порядок статей налогообложения (забт-и джихат-и мали), для проверки сборов, взимаемых с крестьян на дела общественной пользы (хукук-и мал ал-масалих) и для соблюдения правил справедливости и беспристрастия (адл-у-савийат) во всех делах, относящихся к источникам дохода (абваб ал-мал). Благодаря твоей благосклонной деятельности сбор хараджа будет введен и в других областях в соответствии с шариатом» (6, с. 106).

Шах Шараф ад Дин Махмуд понял, что желанием кази было найти кого-нибудь, кто бы выдержал стрелы порицания всех слоев населения. Но он поддался на его уговоры. Видя, что «шах» не может не повиноваться ему, кази заявил, что его личная поездка в Ирак и отдаление Его Величества нежелательны, но что его брат кази Имам ад-Дин шейх Али весьма рассудительный и ученый человек и что поэтому ему следует своими собственными глазами посмотреть на дела в Фарсе и Ираке и устранить следы новшества и легкомыслия (бида-ва-ахва). «В этой поездке мой брат будет действовать, как мой представитель, и ты будешь действовать его неразлучным спутником (хамдам-у-хаммаскан)». Кази лично составил текст государственного указа (нишан) для Ирака и Фарса, который был выдан шейху Али с полномочиями увольнять кого он захочет; везир Шараф ад-Дин также получил соответствующий фирман (3, с. 451-458).

Оба ревизора покинули зимний лагерь (5 февраля 1489 г.), причем их первая остановка была в окрестностях Ордубазара. Они послали букавулов в каждую область (мамалик) в Ираке и Фарсе объявить, что все союргалы разрядов хашви и джазми (хараджи) должны быть приостановлены и ни одного фельса не должно быть выплачено, пока доверенные дивана не оценят и не осмотрят границы и площадь каждого имения (хар марз-у сахат-ра харз-у-масахат кунанд). Несчастные люди Фарса искали защиты у улемов и имамов Ширази, прося их написать кази Исе о положении.

С большими придирками контролеры занялись проверкой благочестивых учреждений государей, без малейшего страха лишали полномочий даже владельцев безупречно ясных имений (амлак-и халис-и пак). Предлагаемые взятки деньгами или драгоценными тканями (акмиша) не производили никакого действия. Кази смотрел и на халифа как на свою принадлежность. Кази признавал свою ответственность за посылку комиссии, но отрицал, что был причинен какой-либо вред. Однако недовольство войска и жалобы подданных привели государство на край гибели. Он утверждал, что подданные процветают, но что в жаловании (маваджиб) войска

имелся значительный дефицит. Следовательно, для поддержки государственной организации необходимо было собирать подношения от райат и передать их (васла) воинам. Но автор пытался объяснить, что прибытие комиссии заставит райат и войско истратить на прием гостей то небольшое, что осталось в их владениях. Действительно, притеснения финансовых чиновников и калантаров подорвало благосостояние райа, а армия не была готова отозваться на призывы. Самыми крупными землевладельцами в Ираке были теперь «крепкие тюрки (туркан-и бузург-чомак)». Если ревизоры государственных доходов (арбаб-и кифайат), отправившиеся в Ирак, стали бы расследовать несправедливости и насилия этих людей, это вызвало бы их гнев. Пересмотренные налоги (тафавут) нарушили положение всех райаи и их повышение (иртифа) нарушило права владения (тасарруфат) (4, с. 230-232).

Фазлуллах Рузбихан сообщает, что кази Сейфадин окружил себя людьми, лишенных благородства и одновременно возвышал эту недостойную «шайку». Кази ложно выдавал себя за ученого шейха, и именно это тщеславие привело его в заблуждение. Он принимал меры, от которых государственные деятели должны воздерживаться. Он теперь созывал собрания ученых и обсуждал толкование Корана (6, с.114-121).

Также Фазлуллах Рузбихан осуждает кази Ису за то, что тот тратил впустую много времени на написание стихов. С этого момента высказывания Рузбихана о кази становятся критическим и ироническим. Хотя мировые дела могли достигать края бедствия, а кази бывало, ждал завершения жалобного полустушия. Вот как поэт выразился:

Со всех сторон люди смеются исподтишка над моим позором,
Я это знаю, но притворяюсь незнанием того, что знаю.

Таким образом, Кази Иса, стремясь провести земельную реформу, исходил из своего главного желания - обеспечить соблюдение исламского права (шариата). Он пытался взять управление государственными делами в свои руки, и таким образом, провести реформы. Он стремился к тому, чтобы в первую очередь, отменить земельное владение союргал, то есть считать их незаконными, и этим действием поднял против себя обладателей союргала.

Союргал был держанием наследственным, причем владелец союргала обязан был нести военную или гражданскую службу падишаху. Каждый новый падишах, вступая на престол, утверждал союргальное пожалование своих предшественников, но это утверждение было просто формальностью. Как правило, союргальное пожалование не отбиралось.

Следует отметить, что в жалованной грамоте Йакуба 1488 г. на имя известного философа Садр ад-дина Мухаммеда, мутавалия (управителя) мэдрэсэ Мансурийэ, перечислено 27 названий податей и повинностей, лежавших на райатах вакфных имуществ мэдрэсэ (1, с.927 – 960).

Таким образом, сведения о земельных реформах, которые решил провести кази Иса Сейфаддин (Саваджи), дают отличное представление о сталкивающихся интересах: с одной стороны интересы правительства, пытавшегося под покровом исламских теорий восстановить известный контроль над доходами и армией, а с другой – интересы, как духовенства, «так и тюркских эмиров, желавших удержать земли, дарованные им в виде союргалов или полунезависимых ленов»

Вследствие востребования четверти союргалов большинство благотворительных учреждений (абваб ал-бирр) и богаделен (ханака) вынуждены были закрыться. Смерть султан Йакуба в 1490 г. внезапно изменила ситуацию. Подвергнутый разным пыткам хакимом Шираза, Хваджа Шейх Али лишился власти. Он был закован в цепи, а имущество его было разграблено. Он нуждался даже в куске хлеба для поддержания существования и наконец в Тебризе он был подвергнут пыткам (шиканджа) и был повешен.

Что касается кази Иса, то в Карабаге он попал в руки (чанг-и саулат ва-бас) эмира Суфи Халила (новый военачальник, поддерживающий несовершеннолетнего султана Байсунгура). В 896/19 января 1491 г. кази Ису казнили, повесив его на площади (майдан-и джаза).

Таким образом, финансовая реформа при султан Йакубе, при котором были отменены прежние земельные привилегии духовной и военной знати, а в 1489 году было проведено новое описание земель, вызвало резкое недовольство у духовных деятелей и военных феодалов. Смерть Йакуба положила конец проведению реформ, инициированных воспитателем и советником султана Казии Сейфаддин Исой, который после смерти султана был предан казни своим личным врагом, тюркским эмиром Суфи Халилом.

Такова была картина событий, и попытка кази Исы Сейфаддина провести реформу не увенчалась успехом.

Список использованных источников и литературы:

1. Minorsky V.F. A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498) / Bulletin of the School of Oriental Studies (BSOS), IX/4, London: 1938, pp. 927 – 960.
2. Minorsky V.F. A Civil and Military review in Fars in 881/1474 / BSOS. X/1, London: 1938, pp. 141-178.

3. Minorsky V.F. The Aq-qoyunlu and land reforms (Turkmenica, II) / BSOAS, 1955, XVII/3, London: pp. 451-458.
4. Minorsky V.F. Iranica. Twenty articles. Vol. 775, Publications of the University of Tehran, 1964, pp. 230-232.
5. Minorsky V.F. Nasir al-din Tusi on finance / BSOAS, 1941, X/3, p. 775.
6. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам-ара-ий Амини. Перевод с персидского, введение, приложения и комментарии В.Ф.Минорского. Баку: ЭЛМ, 1987, с.114-121.
7. Minorsky V.F. Persia in A.D. 1478-1490. An abridged translation of Fadllullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-I Alam-Ara-yi Amini. London: 1957

Hamzabayova Saida
Sultan Yaqub Ağqoyunlu dövründə qazı Seyfəddin İsa islahatı
(V.F.Minorskinin əsərləri əsasında)
Xülasə

Açar sözlər: *Ağqoyunlu, soyurqal, muxtasib, qazı, torpaq islahatları, ulam*

Məqalədə XX əsrin görkəmli şərqşünas alim V.F.Minorskinin əsərlərinə istinadən sultan Yaqub Ağqoyunlu dövründə qazı İsa Savacının torpaq islahatı məsələləri tədqiq edilmişdir.

1478-ci ildə Uzun Həsənin vəfatından sonra onun oğlu sultan Yaqub hakimiyyətə gələrək maliyyə islahatını davam etdirmiş və nəticədə dini və hərbi əyalətlərə məxsus torpaq imtiyazları ləğv edilmişdir. 1489-cu ildən etibarən torpaqların yeni siyahıyaalınma tədbirlərinin tətbiq edilməsi ruhani xadimlərin və hərbi feodalların etirazına səbəb olmuşdur.

Sultan Yaqubun qəfil ölümü onun şəxsi tərbiyəçisi və məsləhətçisi qazı Seyfəddin İsanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahat tədbirlərini yarımçıq qoymuşdur.

Hamzabayova Saida
Reform of Qadi Isa Seyfaddin during reign of Sultan Yaqub Aq qoyunlu (based on
V.F.Minorsky's works)
Summary

Key words: *soyurqal, mukhtasib, qazi, land reforms, ulam*

This article reveals the issue of land and financial reforms of Qazi Isa Seyfaddin during the reign of Sultan Yaqub Ak koyunlu. Research has been carried out on the basis of works of the scientist-orientalist of XX century. V.F. Minorsky. The article states that after the death of Uzun-Hasan in 1478, his son Sultan Yaqub who came to power, continued financial reform.

As a result, the land was canceled earlier spiritual privileges of the nobility and the military, and in 1489, was held a new description of the land. These measures led to strong dissatisfaction among the spiritual leaders and military lords.

Süleymanov Nizami

Səfəvilərin torpaq siyasəti

Açar sözlər: *torpaq münasibətləri, torpaq mülkiyyəti, torpaq sahibliyi*

UOT 94 (479.24)

Orta əsrlərdə istər Şərq, istərsə də Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da, aqrar sahə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edirdi və əhalinin böyük əksəriyyəti kəndlərdə yaşayırdı. Nə neft, nə daş kömür, nə də filiz yataqları ölkələrin iqtisadi inkişafında əsaslı rol oynamırdı. Hər bir ölkənin əsas sərvəti torpaq idi. Dövlətin və onun iqtisadiyyatının başlıca gəlir qaynağını da torpaq təşkil edirdi. Əkinə yararlı torpaqların verdiyi məhsulların iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi həmin torpaqlar üzərində təsbit edilən mülkiyyət və sahiblik hüququnun təminatlılıq sistemi ilə tənzimlənirdi. XX əsrin görkəmli şərqşünas alimləri V.Minorski, İ.P. Petruşevski, B.Zaxoder və başqalarının Şərq ölkələri, o cümlədən Azərbaycanın orta əsrlərdə mövcud aqrar quruluşunun və torpaq münasibətləri sisteminin öyrənilməsinə həsr etdikləri çox qiymətli əsərlərə əsaslanaraq, Səfəvilər dövlətində torpaq mülkiyyəti institutlarının təsnifatını aparmaq olar. İ.P.Petruşevskiyə görə qədim zamanlardan Şərqdə müsəlman hüququna əsaslanaraq, torpaq sahibliyinin rəsmən beş əsas növü mövcud olmuşdur: 1. Dövlət torpaqları — əraziyi-divan; 2. Şah nəslinə məxsus olan torpaqlar — xassə, xasseyi-şərifə; 3. Dini müəssisələrə bağışlanmış torpaqlar — vəqf; 4. Xüsusi sahibkar torpaqları — mülk, yaxudərbabi; 5. Kənd icmalarının mülkiyyətində olan torpaqlar — camaati-deh [1, s.78]. İ.P.Petruşevskiye görə, ilk iki mülkiyyət forması dövlətə məxsus olan çox böyük bir torpaq fondunu təşkil edirdi ki, həmin fond şahın sərəncamında idi. İlk iki torpaq mülkiyyəti forması arasında əsas fərq ondan ibarət idi ki, birinci kateqoriyadan olan torpaqlardan əldə edilən gəlirlər qoşunun, mərkəzi və yerli dövlət aparatının saxlanmasına, ikinci kateqoriyadan olan torpaqların gəlirləri isə əsasən şah sarayının və şahın ailəsinin saxlanmasına sərf olunurdu [1, s.78-79].

XVI əsrin sonu — XVII əsrdə Səfəvi dövlətində torpaq sahibliyinin beş növü haqqında İ.V.Petruşevskinin və B.N.Zaxoderin fikri ilə qismən razılaşmayan Ə.Rəhmani Azərbaycanda torpaq sahibliyinin altı forması haqqında başqa bir görkəmli tarixçimiz Ə.Əlizadənin mülahizəsini əsas götürərək yuxarıda sadalanan beş torpaq sahibliyi növünə altıncını — şərti xarakter daşıyan soyurqal və tiyul torpaqlarını da daxil etmişdir. Qalanları İ.P.Petruşevskinin təsnifatında olduğu kimidir [4, s.124-125].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif hökmdarların dövründə iqtisadi və aqrar siyasətin məqsədindən asılı olaraq, iki əsas və aparıcı torpaq mülkiyyəti forması olan xassə və divan torpaq fondları arasında olan nisbət dəyişkən səciyyə daşımışdır. I Şah Abbasın həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar torpaq sahibliyi formaları arasındakı nisbətə güclü təsir göstərmişdi. Bu təsirin nəticəsi idi ki, şah sülaləsinə məxsus domen torpaq fondu (xassə, xasseyi-şərifeyi-padşah, xalisə) indiyədək görünməmiş dərəcədə genişlənmişdi, divan əmlakı isə onunla müqayisədə qismən artmışdı [5, s.279]. Şah Abbasın dövründə ölkənin bir sıra mahalları, hətta vilayətləri bütövlükdə xassə əmlakına çevrilmişdi. Artıq Azərbaycan (cənub torpaqları-Təbriz bəylərbəyliyi) və Rəvan vilayətlərində çox böyük ərazilər xassə idi. I Şah Abbas 1592-ci ildə bütün Gilanı və 1596-cı ildə Mazandaranı xassə əmlakına çevirmişdi. II Şah Abbas isə Azərbaycan vilayətinin Ərdəbil mahalını bütövlükdə xassə əmlakının tərkibinə daxil etmişdi. İ.P.Petruşevski fransız müəllifi Rafael dyu-Mana əsaslanaraq yazırdı ki, təxminən 1660-cı ildə Qızılbaş dövlətində torpaqların böyük hissəsi şahın mülkiyyəti (mülki-şahi — fonds du roy) idi, ərbbə torpaqları, yəni xüsusi sahibkar torpaqları isə az idi [1, s.79; 5. s.272].

Səfəvilərin torpaq siyasətinin bütün incəliklərini sezən V.Minorski yazırdı ki, I Şah Abbas vassalları tərəfindən parçalanmış ölkəni yenidən birləşdirərkən onu yad bir torpaq kimi fəth etmişdir. Şah «fəth hüququ»ndan keçmiş xanədanları, sipahiləri (hərbiçiləri – N. S.) aradan götürüb, ruhaniləri özünə tabe etmək üçün istifadə etmişdi [2, s.16, 29].

Ölkənin iqtisadi sərvətlərinin bir hissəsi dini-vəqf idarələrinin əlində cəmlənmişdi. Vəqf dini məqsədlər və savab işlər üçün ayrılırdı, dini müəssisələrin sərəncamında olan əmlak növü idi. Bu əmlak növü dövlət vergilərindən azad idi, onun alqı-satqısı və başqasına bağışlanması şəriətlə qadağan edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, vassalardan fərqli olaraq mülkədarların ixtiyarında olan torpaqlar və digər əmlaklar sərbəst şəkildə alqı-satqı obyektinə ola bilərdi, irsən sərbəst şəkildə ötürülürdü və dövlətə hər hansı bir qulluq və ya vassalığa münasibətləri ilə əlaqədar deyildi.

Fransız səyyahı Şarden Səfəvi dövlətində XVII əsrdə ərbabi adlanan mülklərin də mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Belə mülklərin əsas xüsusiyyətlərindən biri şah tərəfindən sahibkara 99 illik müddətə icarəyə verilməsi idi. Ərbabi adlanan mülkün sahibi hər il şaha bir cəribə¹ görə 40-50 solidə şahı qədər vergi ödəməli idi. Ancaq bir çox sahibkar şaha (yəni dövlət xəzinəsinə – N.S.) heç nə ödəmirdi [3, c.III, s.1233]. İran alimi Əhməd Tacbəxşə görə, 99 il keçdikdən sonra sahibkar həmin əmlakın bir illik gəlirini dövlət xəzinəsinə ödəməklə, mülkiyyətçilik hüququnu təzələyirdi [6, s.387], yəni yenidən özünə qaytarırdı.

Göründüyü kimi, ərbabi adlanan mülkdən müqavilə əsasında istifadə müddəti çox olduğuna görə sahibkar əslində belə torpağın mülkiyyətçisi kimi çıxış edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülk əmlakının alqı-satqısı bir qayda olaraq şəriət məhkəmələrində həyata keçirilirdi. Mülk alqı-satqısı məhkəmədə qəbalə (mülk kağızı) tərtib olunması ilə rəsmiləşdirilirdi.

Səfəvi dövlətinin əsas sərvəti olan torpağın böyük bir hissəsi və həmin torpaqlardan götürülən gəlirin böyük hissəsi sülalənin və dövlətin əlində cəmləşsə də, gəlirin bir hissəsi vilayətlərdəki məmurlara, xidmətçilərə və hərbiçilərə maaş şəklində verilirdi. Fransız səyyahı Şardenin yazdığına görə, xassədən şaha çatacaq vergini təsərrüfat müdiri adlanan səlahiyyətli nümayəndələr toplayırdılar [3, c.III, s.1248; 2, s.39-40,149]. Səfəvi şahları öz xassə əmlaklarının bir hissəsini onlara xidmət göstərən şəxslərə bəxşilər formasında paylayırdılar. Ümumiyyətlə, istər xassə, istərsə də dövlət torpaqlarının xidmət müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə lenlər şəklində bağışlanması praktikası dövlətin sosial-iqtisadi dayaqlarının möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyırdı. Bu yolla ölkənin iqtisadi sərvətlərinin və gəlirlərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilirdi. Səfəvilərin hərbi və mülkü bəxş — len sistemində iki torpaq sahibliyi forması — soyurqal və tiyul aparıcı yer tuturdu.

İ.P.Petruşevskiye görə, Səfəvi dövlətində mövcud olan soyurqalların bir hissəsi Ağqoyunlular dövründən qalmışdı. Yeni hökumətə tabe olmayan əyanların irsi soyurqal torpaqları I Şah İsmayıl tərəfindən müsadirə edilərək qızılbaş əsilzadələrinə soyurqal deyil, tiyul hüququ ilə verildi. Buna baxmayaraq, soyurqallar paylanması da davam etdirilirdi.

Soyurqal bağışlanması haqqında təliqənin təhlili göstərir ki, hərbi xidmətə görə dövlətdən maaş əvəzinə soyurqal alan şəxs həm də xüsusi vergi imtiyazı ilə təmin olunurdu. Şardenə görə, Səfəvi dövlətində soyur-

¹ 1 cərib 50 ara və yaxud 5 min kvadrat metrə bərabər idi.

qallar yalnız ali ruhani zümrəsinə verilirdi. Soyurqal xüsusi əmlak növü olub, hətta uzun müddət nəsil-dən-nəslə ötürülürdü [7, s.1344]. Fransız səyyahı öz gündəliyində o zaman ölkədə heç də az olmayan hərbi soyurqallar haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Yəqin bu onunla bağlıdır ki, XVII əsrdə bəxşiş torpaqlarının (len) ikinci forması olan tiyul əslində hərbi soyurqaldan o qədər də fərqlənmirdi.

Göründüyü kimi, soyurqallar bir qayda olaraq şahın xüsusi fərmanları ilə bağışlanırdı və həmin torpağın irsən ötürülməsi üçün hökmən yeni fərman tələb olunurdu. Məsələn, I Şah İsmayıl tərəfindən Şeyx Zahid Gilaniyə bağışlanan soyurqalların onun ailəsinin və övladlarının ixtiyarında saxlanması I Təhmasibin 1559-cü ildə verdiyi fərmanla təsdiq edilmişdi.

Din xadimlərinə bağışlanan soyurqal torpaqları daimi və irsi səciyyə daşıyırdı. Maliyyə məmurları həmin əkin yerlərindən vergi toplanılması işinə qarışa bilməz, eyni zamanda soyurqal sahibinin sərbəst şəkildə vergi toplamasına mane ola bilməzdilər. Soyurqal sahibləri bütün vergiləri dövlətin maliyyə-vergi idarələrindən asılı olmadan özləri toplayırdılar.

Dövrün mühüm qaynaqlarından biri olan «Təzkirət əl-müluk»da xidmət müqabilində dövlət qulluqçularına soyurqallar verilməsi haqqında məlumatlar vardır. Məsələn, şah sarayında möhürdar vəzifəsi tutan şəxsə maaş soyurqal gəlirindən verilirdi [8, s.25-26,44-53,57,62].

Maraqlıdır ki, XVII — XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mövcud olan soyurqallar XV əsrdəki soyurqallardan tamamilə fərqli idi. Daha XV əsrdəki kimi çox geniş əraziyə malik böyük soyurqallara təsadüf olunmurdu. Bu ilk növbədə I Şah Abbas və onun xələflərinin aqrar siyasətindən irəli gəlirdi. Səfəvi şahları mərkəzi dövlətin iqtisadi maraqlarından çıxış edərək, soyurqal torpaq sahibliyini məhdudlaşdırmağa çalışır və kütləvi şəkildə soyurqallar paylamırdılar. Çünki soyurqalın irsi sahibkarlıq statusu, inzibati-məhkəmə və vergi immuniteti dövlətin iqtisadi və maliyyə maraqlarına daha cavab vermirdi. XVIII əsrin əvvəllərinə aid statistika məlumatlarına görə, ölkədə soyurqal torpaqlarının həcmi və soyurqal gəlirləri xeyli azalmışdı. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Qızılbaş məmləkəti üzrə soyurqal torpaqlarının ümumi illik gəliri 367 778 800 dinara bərabər olmuşdu. Bu rəqəm ölkə üzrə tiyulların ümumi gəlirindən (3 753 663 000 dinar) on dəfə və hame salenin illik ümumi gəlirindən (1 165 302 400 dinar) üç dəfə az idi [8, s.95; 1, s.162].

Səfəvi dövlətində xidmət müqabilində bağışlanan şərti torpaq sahibliyinin ən geniş yayılmış növü tiyul idi. İ.P.Petruşevskinin araşdırmalarına görə, Səfəvi hökmdaraları mərkəzləşdirmə siyasətinə uyğun olaraq, dövlətin sosial-iqtisadi dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün tiyul torpaq

institutundan geniş istifadə edirdilər. Səfəvilərin bəxş etdikləri tiyullar monqollar dövründə qulluq adamlarına verilən lenlərə oxşamırdı. Səfəvi tiyulları müəyyən bir ərazinin, yaxud da kəndin əhalisindən dövlət xəzinəsi üçün yığılan torpaq vergisinin və bəzən başqa bir verginin ayrı-ayrı qulluq adamlarına xidmətə görə güzəştə gedilən, bağışlanan hissəsi idi. Səfəvi hökmdarları irsi soyurqalların məhdudlaşdırılması və azaldılması hesabına şərti əmlak növü olub, sahibinə torpağın idarə edilməsi hüququnu deyil, yalnız ondan renta almaq hüququ verən xüsusi benefisinin — tiyulun möhkəmləndirilməsinə çalışırdılar.

Səfəvi dövlətində tiyul adı altında faktiki olaraq müəyyən ərazidən götürülən verginin bir hissəsinin və yaxud hamısının qulluqda olan məmura məvacib kimi bağışlanması nəzərdə tutulurdu. Bəzən tiyul bu və ya digər vəzifəyə təhkim olunurdu. Bu zaman həmin vəzifəni daşıyan məmura onun gəlirindən yalnız xidmət dövründə məvacib şəklində istifadə hüququ verilirdi. Mülki və ya hərbi xidmətinə görə tiyul alan məmura irsi sahibkarlıq və inzibati idarə hüququ verilmirdi. Tiyullar əsasən divan (dövlət) torpaqlarından verilirdi.

Görkəmli şərqşünas V.Minorski yazırdı ki, tiyul müvəqqəti verilməklə iki cür olur. Birincisi bir qayda olaraq vəzifəyə əlavə edilib, vəzifə ilə birlikdə verilib alınırdı. İkincisini isə şah divan adından ömürlük bağışlayırdı [2, s.45-46]. İ.P.Petruşevskiyə görə, tiyul benefisi olub, dövlətə hərbi və mülki xidmətlə bağlı idi [9, s.46].

Səfəvi dövlətində torpaq sahibliyinin inkişafını Şardenin torpaqdan iki cür vergi alınması barədə verdiyi məlumatlar da təsdiq edir. Birincisi ondan ibarətdir ki, bu və ya digər şəxs sadəcə nə qədər ki, vəzifədədir, torpağı həmin müddətə alırdı. Torpağın həcmi ona təyin olunan məvaciblə müəyyən edilirdi. Həmin şəxs məvacibini məhz müəyyən edilmiş torpaqdan götürülən gəlirdən almalı idi. Təsadüfən məvacibindən kəsir qaldıqda vilayətin maliyyə idarəsi çatışmayan məbləğin əvəzinə ona əlavə torpaq sahəsi verirdi. Tiyuldarın gəliri ona təyin olunan məvacibdən çox olduqda isə artığını dövlətə qaytarmalı idi [3, c. III, s.1258-1259].

Tiyulun ikinci növündə isə tiyuldarlar üçün ayrılmış torpaqlar əslində dövlət dəftərxanasının sərəncamında olurdu. Dəftərxana hər hansı bu qəbildən olan torpağın hansı qulluğa və xidmət növünə aid olduğunu dəqiq bilirdi. Bu ərazidəki qoşun növünün, sənətkarların, qulluqçuların, şah sarayı xidmətçilərinin dəqiq siyahısı tutulurdu. Torpaqdan götürülən gəlir dəftərə-xaneye-xasseyə (domen-saray), yaxud dəftərə-xaneye-məmalek (dövlət torpağı dəftərxanasına) daxil olurdu və bu idarələrdən məvacib pulla ödənilirdi. Bu, təsərrüfatla məşğul ola bilməyən və az məvacib alan

xidmət adamlarını tam təmin edirdi. Məvacibin tiyuldan belə bir qayda əsasında ödənilməsi dövlətə də sərfəli idi. Mərkəzləşmiş qaydada məvacib ödəməklə dövlət torpağın cüzi əməkhaqqı alanlar arasında xırda hissələrə bölünməsinin qarşısını qismən alırdı [3, c. III, s.1261].

Səfəvi dövlətində aşağı rütbəli qulluq adamlarına gəliri az olan kiçik torpaqlar bağışlanırdı. Belə tiyullar həməsale adlanırdı. Hər hansı bir bölgədən dövlət xəzinəsinə daxil olan natural və pul vergisindən qulluq adamına bəxş və ya məvacib kimi həməsale ayrılırdı. Bir qayda olaraq qulluq adamının adına dövlət xəzinəsindən həməsale üçün qeyd olunan bəratda alacağı məbləğ hökmən göstərilirdi. Bərat həmin şəxsin qulluqda olduğunu təsdiq edən vəsiqə, sənəd hesab olunurdu. Həməsale tiyulu onu alan şəxsə heç bir idarə hüququ vermirdi [2, s.163; 8, s.36,42-43]. İ.P.Petruşevskiye görə, həməsale tiyul növlərindən biri idi və burada hər hansı şəxsə çatacaq vergi əsasən bir neçə il üçün nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasib öz aqrar siyasətində hərbi qulluqçuların tiyulla təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Şah dövrün görkəmli hərbiçilərindən olan Qazi xan Təkəliyə hicri 947 (1540-41)-ci ildə Bakı, Salyan və Mahmudabadı, Əli bəy Yasavullaya isə hicri 956 (1549)-cı ildə Arandakı Çörəbert, Mehri və Həkəri ulkalarını tiyul olaraq vermişdi [10, v.112^b, 146^{a-b}]. Bəxş olunan torpaq şəxsin adına deyil, onun vəzifəsinə aid olur, tiyuldar öldükdə, yaxud vəzifədən istefa verdikdə, tiyul onun xidmətə götürülən varisinə bağışlanırdı.

Köçəri və yarımköçəri tayfaların dövlət və şah qarşısında göstərdiyi hərbi xidmət müqabilində onlara irsi torpaqlar bağışlanır və həmin torpaqlar faktiki bu tayfaların başçılarının (miri-el) hakimiyyəti altında cəmləşirdi. Belə irsi torpaqlara yaylaq və qışlaqlar, əkin yerləri, bağ və üzüm sahələri, hətta oturaq kəndlilərin yaşadığı bütöv mahallar daxil idi. Tayfalara bəxş olunan belə torpaqlar tayfa əmirlərinə bağışlanan tiyul və soyurqallardan fərqlənirdi.

Köçəri və yarımköçəri tayfaların başçıları öz tayfalarını idarə etməklə kifayətlənmir, çox zaman şah tərəfindən dolanışq üçün verilmiş mahalların irsi hakimlərinə çevrilirdilər. Hərbi köçəri tayfa başçılarına dolanışq üçün bəxş edilən belə torpaqlar yurt (monqol), ocaqlıq (türk), ca və məqam (fars-ərəb) adlanırdı. Belə bəxşislər haqqında dövrün qaynaqlarında məlumat verilmişdir. Şərəf xan Bidlisinin yazdığına görə, 1553-cü ildə I Şah Təhmasib Siyah Mənsur tayfasının başçısı Xəlil bəyə xan ünvanı verib, Əbhər, Zəncan və Sultaniyyə mahallarını ona bağışlamışdı. Xəlil xan bunun müqabilində nizami olmayan 3 min nəfərlik qoşununu şahın xidmətinə göndərməli idi [11, s.323-324].

Qeyd etmək lazımdır ki, müafi, yəni vergi immunitetli tiyullar olan ölkələrin sahibləri rəiyyəti üzərində ölüm cəzasını çıxmaqla, çox geniş ağalığ hüquqları ilə təmin olunurdu. Belə tiyul sahibləri verilmiş əraziyə artıq öz şəxsi əmlakı kimi baxırdılar. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədikcə torpaq sahibinin tiyul üzərində irsi mülkiyyətçilik hüquqları güclənirdi.

İstər «yurt», «ocaqlıq», istərsə də «ulka» (ölkə) olsun — heç biri tiyuldan kəskin şəkildə fərqlənmirdi və eyni qaydalar əsasında — müəyyən xidmət müqabilində bağışlanırdı. XVII yüzillikdə Səfəvi məmləkətində dövlət torpaqları (ərazeyi-divan) hesabına ulkaların sayı atılmış, ərazisi isə xeyli genişlənməmişdi. Bağışlanma şərtindən asılı olmayaraq vergi immunitetli, irsi və ya müvəqqəti — bütün ulkalar faktiki yenə də ərazeyi-divan sayılırdı. Fransız elçisi Sansonun göstərdiyi kimi, bütün məmləkət şaha məxsus idi və faktiki olaraq şahın mülkü adlanırdı. Buna görə də ölkənin bütün əmirlərinin və məmurlarının istifadəsində olan bütün torpaqları onlara şahın bəxşişi hesab edilirdi. Şahın hər hansı əmirə və ya məmura qəzəbi tutardisa, onun torpağını dərhal müsadirə edib, xassə (sülalə) əmlakına qata bilərdi. Xidmətindən və sədaqətindən asılı olmayaraq bütün əmirlərin və vəzifəli şəxslərin övladları vəfat etmiş atalarının əmlakı üzərində şahın icazəsi olmadan vərəsəlik hüququ əldə edə bilməzdilər [12, s.133].

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin əsas sərvəti olan torpaq fondunun böyük hissəsinin dövlətin və sülalənin əlində cəmləşdiyi bir şəraitdə xüsusi torpaq sahibliyinin hərbi və ya mülkü bəxşislər paylanması formasında inkişafı və təkamülü torpağın iqtisadi gəlirlərinin dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsini təmin edirdi.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379 с.
2. Minorski V. Sazmane edare-yi hökuməte Səfəvi-ya təəğate Minorski bər təzkirət əl-müluk. Tərcome-ye Məsud Rəcəbnia. Tehran: Entezarate Əmir Kəbire, h. 1368, 340.
3. Şarden. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Eǧbal Yəǧmai, c. I-V, Tehran: Çapxaneyey Heydəri, h. 1372-1374, III c., 912-1308 s.
4. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке. Баку: Изд. «Элм», 1981, 237 с.
5. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. Под. ред. Пигулевская Н.В. Ленинград: Изд. Ленинградского Университета, 1958, 390 с.

6. Əhməd Tacbəxş. İran dər zamane Səfəviyyə. Təbriz: Çarxane-ye Şəfəq, h.1340, 416s.
7. Səfərname-ye Şarden. Göstərilən əsəri, IV c., s. 1344.
8. Mirzə Səmia. Təzkirət əl-müluk. Be küşeşə doktor Seyid Məhəmməd Dəbirsiya-ği. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 140 s.
9. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. Отд. оттиск из «Исторического сборника», №4, 1935, с. 35-72.
10. Fəzli İsfahani. Əfzəl ət-təvarix. Britaniya muzeyi nüsxəsi. Fotosürəti (fars dilində).
11. Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi. Cəld əvvəl. Fars dilində tərtib edib çapa hazırladı, Владимир Веляминов-Зерно. Петербург. İmperator Akademiyasının mətbəəsi. 1860, 397 s.
12. Səfərname-ye Sanson. Veze keşvəre şahənşahi-ye İran dər zəmane şah Süleyman Səfəvi. Be ehtemam və Tərcome-ye doktor Tağı Təfəzzüli. Tehran, h. 1346, 237 s.

Suleymanov Nizami
Land policy Safavid
Summary

Key words: *construction, land relations, land ownership*

Articles a systematic description of the structure of agrarian relations and land during the Safavid, and land ownership classification of institutions based on existing literature and sources. Shah Abbas I of the ratio between the impact of economic reforms, land ownership, and as a result the Shah dynasty of land belonging to the domain of an unprecedented expansion of the fund, in part, as compared with the increase in council property, private land owners to reduce other forms of land ownership has been described.

Сулейманов Низами
Земельная политика Сефевидов
Резюме

Ключевые слова: *земельные отношения, земельная собственность, землевладение*

Статье дано систематическое описание структуры аграрных отношений и собственности на землю во время Сефевидов, на основе существующей литературы и источников. В статье также было описано отношения между воздействием экономических реформ Шах Аббас I, собственность на землю, как следствие беспрецедентное расширение принадлежащие к области фонда шаха династии земли и рост собственности за счет уменьшения частных земель и других форм собственности на землю.

Ахмедов Сабухи

Историческое оружие как элемент историко-культурного наследия

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, историческое оружие, экспозиция, военный музей, феномен оружия*

УОТ 94 (479.24)

Понятие «историко-культурное наследие» связано с целым рядом других категорий теории истории и культуры (исторические и культурные ценности, традиции, новаторство и др.), но имеет свое собственное содержание и значение. Историко-культурное наследие – понятие широкое и многоплановое: сюда входит как духовная, так и материальная культура. Целью данной статьи является рассмотрение исторического оружия как специфической формы историко-культурного наследия.

Традиционно историко-культурное наследие воспринималось как археологические, архитектурные и исторические памятники материальной культуры, в последнее время в понятие довольно широко стало включаться и нематериальное наследие. Однако, историческое оружие как феномен историко-культурного наследия в лучшем случае воспринимается лишь теоретически, в подавляющем большинстве случаев оставаясь вне сферы практического применения. По Э.А.Баллеру «культура в узком смысле слова – совокупность доставшихся человечеству от прошлых эпох культурных ценностей, критически осваиваемых, развиваемых и используемых в соответствии с объективными критериями общественного прогресса» (1). Следовательно, все культурные ценности, в том числе и историческое оружие, должно быть включено в понятие культура. Однако, в международных правовых документах отмечается, что «культурное наследие народа включает произведения его художников, архитекторов, музыкантов, писателей, ученых, а также работы неизвестных мастеров народного творчества и всю совокупность цен-

ностей, дающих смысл существованию человека. Оно охватывает как материальные, так и нематериальные, выражающие творчество народа, его язык, обычаи, верования; оно включает исторические места и памятники, литературу, произведения искусства, архивы и библиотеки» (2). Как ни странно, в вышеуказанном определении культурного наследия народа историческое оружие даже не упоминается.

Усиление интереса к памятникам истории и культуры требует понимания сущности историко-культурного наследия во всех его формах. Ведь историческая память в общем-то нравственное явление, но воплощается в материальных результатах человеческой деятельности, то есть в том, что с течением времени гибнет. Соответственно, проблема сохранения исторической памяти тесно связана с проблемой сохранения историко-культурного наследия, а оно, в свою очередь, тесно связано с проблемой сохранения всех форм материальной культуры прошлых эпох.

Человечество, в большинстве своем, осознало, что культурное наследие - духовный, экономический и социальный капитал, причем капитал, утрата которого невозместима. На данный исторический период приходит осознание того, что наряду с военной, экономической мощью, политическим влиянием, культурное наследие - главное основание для национального самоуважения и признания мировым сообществом. Следовательно, цивилизация осознала необходимость сбережения культурного наследия и его эффективного использования как одного из важнейших ресурсов мировой экономики. Утраты культурных ценностей невосполнимы и необратимы, и не могут быть компенсированы ни развитием современной культуры, ни созданием новых значительных произведений.

В свете вышеуказанного, приходится констатировать, что отношение к историческому оружию как феномену культурного наследия, является поверхностным. Оружие неразделимо связано со всей историей человечества. Его эволюция происходила постепенно, одновременно с развитием материальной культуры человеческого общества. К изобретению и изготовлению оружия и военной техники во все времена привлекались лучшие умы и лучшие мастера, огромное количество технических усовершенствований были порождены именно требованиями применения в военном деле, а затем уже находили свое применение в гражданских отраслях общественного бытия. Конечно же, война как социальный феномен, является одним из худших и страшных порождений человечества и негативное отношение обществ к войне вполне понятно, объяснимо и справедливо. Однако, негативное отношение к войне как социальному

феномену, не может и не должно отражаться на отношении к историческому оружию. На Западе историческое оружие воспринимается как важный элемент историко-культурного наследия, свидетельством чего являются специфические Военные Музеи и Музеи Оружия, большие военные экспозиции Исторических музеев и Музеев техники, создающиеся Интерактивные и Виртуальные музеи оружия.

Однако в странах постсоветского пространства отношение к историческому оружию как элементу историко-культурного наследия является недопустимо пренебрежительным. В подавляющем большинстве стран бывшего СССР существуют Музеи вооруженных сил, либо Музеи отдельных, наиболее значимых военных событий. В этих музеях оружие преподносится лишь как часть военно-политической истории народа. Исключение составляют лишь некоторые музеи Российской Федерации, в которых традиционно оружие демонстрируется не только как часть военно-политической истории народа, но и как важная часть общемировой культуры (к примеру, Рыцарский зал Государственного Эрмитажа, музеи отдельных родов войск, музеи наиболее древних предприятий военно-промышленного комплекса).

Но в целом, отношение к историческому оружию требует своего пересмотра, причем в ближайшем будущем. Осознание обществом исторического оружия как элемента историко-культурного наследия, на наш взгляд, должно пройти несколько этапов.

Во-первых, необходимо начать изучение исторического оружия как элемента историко-культурного наследия. Специалистами довольно подробно изучены технологии изготовления ювелирных изделий, изделий из ткани, ковровых изделий, ремесленных изделий народно-хозяйственного применения. В то же время подавляющее большинство экспонатов – оружия в музеях стран постсоветского пространства не подверглось исследованию с целью изучения технологии изготовления. А ведь в технологию изготовления оружия лучшие мастера вкладывали самые качественные материалы. Уже одно то, что мастера умели изготавливать оружие, которое использовалось в течении нескольких веков (!), передаваясь по наследству от отца к сыну, говорит о многом.

Так, например, коллекция средневекового оружия Национального Музея Истории Азербайджана (НМИА) напоминает нам о шумных, наполненных яркими красками, движением и драматизмом батальных сценах из поэм Низами Гянджеви и Хагани Ширвани, сочных, выразительных по сюжету и исполнению сценах из азербайджанских баталь-

ных миниатюр. Большая коллекция шлемов (более полутора десятка), кольчуг (более десятка), щитов (около двух десятков), наручей и поножей (более полутора десятка), позволяет полностью восстановить облик средневекового воина. В коллекции встречаются уникальные по качеству материала и исполнения образцы оружия из знаменитой дамасской стали (клинки сабель, 2 комплекта пластинчатого доспеха), а также экспонаты с резным орнаментом, позолотой, чернью. Сабли с ножнами из змеиной кожи, кинжалы с рукоятями из слоновой кости, щиты из кожи буйволов и оленей – все это составляет гордость музея (3).

И при этом отсутствуют исследования, работы, которые исследовали бы технологии изготовления этих образцов оружия. О том, какие сюрпризы таят в себе такие исследования, говорит следующий факт. В 2008 году, в ходе совместных работ итальянских и азербайджанских реставраторов были исследованы две поножи (стальные пластины для защиты ног) XIV- XV веков и только после обработки соответствующим оборудованием были обнаружены надписи и орнаменты, нанесенные в свое время методом золотой насечки (4).

Важным аспектом изучения исторического оружия должно быть исследование вопросов украшения. Дело в том, что подавляющее большинство образцов оружия украшались, причем мастер должен был найти такой способ украшения и орнаментации, который не ухудшал бы боевых свойств оружия. Необходимо признать, что орнаментация оружия (особенно восточного) не изучалась в должной мере, надписи как оформительского характера, так и сакрального, практически не исследованы. На целом ряде экспонатов из НМИА даже вырезаны по металлу сюжеты из известных восточных поэм. Абсолютно не исследована роль оружия как элемента социального бытия. Дело в том, что оружие было не только средством нападения и обороны, но и элементом, отражающим социальные представления эпохи и народа. В коллекции НМИА хранятся булавы в виде голов фантастических существ, щиты с умбонами в виде солнечного лика, секиры и доспехи с именами прославленных полководцев - эти экспонаты многое могут рассказать не только о военном деле и уровне развития ремесла, но и об идеологии, верованиях, традициях давно прошедших эпох, однако они до сих пор не исследованы.

Обращение с оружием включало не только понимание навыков владения им, но и предусматривало целые ритуалы его ношения, применения и даже передачи по наследству. Не изучены такие моменты как: оружие как элемент национальных танцев; оружие как элемент одежды

и даже элемент дизайна интерьера; оружие как элемент символических даров; оружие как символ власти; ритуальное оружие.

Во-вторых, необходимо осуществить комплекс мер по сбору оружия различных эпох. Специфика ведения войн диктовала необходимость производства оружия в больших количествах. Казалось бы, уже одно это должно обеспечить достаточное количество экспонатов, однако на деле обнаруживается большой дефицит исторического оружия. Дело в том, что историческое оружие, в отличие от таких исторических предметов как символика, регалии, атрибуты, предметы роскоши и т.п. использовалось гораздо более активно, соответственно, подвергаясь большему неблагоприятному воздействию (удары, повреждения при переноске, влияние погодных факторов и т.п.). В результате, оружие как часть историко-культурного наследия, больше подвержено риску гибели. Имеется и другой, субъективный фактор дефицита исторических образцов оружия. Дело в том, что по окончании войн государством оружие зачастую изымалось у населения и уничтожалось. В результате даже такой недалекий по хронологии период как Вторая Мировая война, в музеях в военно-техническом аспекте представлен очень скудно.

Соответственно, сбор и закупка у населения для комплектации музеев историческим оружием, должны осуществляться не от случая к случаю, а целенаправленно и последовательно, что, конечно же, потребует широкой разъяснительной и агитационной работы, в том числе с привлечением средств массовой информации. Например, вышеуказанные поножи были обнаружены в 1992 году в воронке от артиллерийского снаряда у села Агбиль Зангиланского района Азербайджана в ходе боев Карабахской войны и принесены в НМИА уже в конце 90-х годов, когда началась последовательная работа по сбору и закупке исторических материалов у населения (5).

В-третьих, необходимо осуществить комплекс мер по сохранению имеющихся образцов оружия. Качественный уход и надлежащая эксплуатация - это наиболее эффективные, единственно щадящие методы сохранения исторического оружия. Своевременные профилактические и консервационные работы продлевают «жизнь» экспоната. Давно уже доказано, что вовремя осуществленная консервация (различные способы защиты уязвимых деталей, частей сооружения и декора) является альтернативой дорогостоящей реставрации. Также необходимо учитывать, что реставрация является крайней, вынужденной, чрезвычайной мерой, предусматривающей глубокое вмешательство в подлинную историческую составляющую экспоната, влекущую за собой элементы вос-

создания, и, соответственно, утраты частиц подлинности. Не следует упускать из виду, что оружие в подавляющем большинстве случаев неоднородно по материалу. Так, например, азербайджанские кремневые ружья XVIII – начала XIX веков имеют стальной ствол, деревянные ложу, цевье и приклад, железные детали замка, золотые и серебряные украшения ствола и замка, слюдяные украшения приклада. В результате сохранность оружия оказывается весьма неоднородной, что крайне затрудняет консервацию и требует значительных реставрационных работ.

В-четвертых, необходимо осуществить комплекс мер по расширению демонстрационных площадей, отведенных под историческое оружие. Не секрет, что из всего богатства музейного фонда посетители музеев видят в лучшем случае 5-10% имеющихся экспонатов. Исторические музеи общего назначения вынуждены демонстрировать историческое оружие как элемент, наглядно показывающий то или иное событие, либо деятельность того или иного исторического деятеля. Соответственно, огромное количество оружия просто не демонстрируется. Так, например, в коллекции НМИА помимо азербайджанского оружия хранятся экспонаты и из других стран Востока. Это копия «нагината» и «яри» из Японии, боевой нож «кукри» из Непала, кинжалы, сабли и ружья из Средней Азии, меч «талвар» из Индии, кулачные щит из Анатолии, кинжалы с Северного Кавказа и Грузии (6). Изготовленные подлинными мастерами своего дела, великолепно приспособленные для боя, украшенные с большим художественным вкусом, эти экспонаты наглядно демонстрируют высокий уровень восточного оружейного производства. Также музей обладает богатой коллекцией западноевропейского и российского оружия. Превосходно исполненные кираса и шлем западноевропейского рыцаря XVI века дополняются охотничьим и боевым оружием. Охотничьи кортики и шпаги из Германии и Франции, штуцера (короткие ружья) и пистолеты из этих же стран в свое время хранились в коллекциях азербайджанской знати. Представляют интерес комбинированные образцы оружия: стальные клинки из Золингена (Германия), прикрепленные к рукояткам работы местных азербайджанских мастеров. Среди других образцов западноевропейского оружия следует отметить великолепную пару дуэльных пистолетов из Франции. Однако специфика НМИА такова, что большая часть этого оружия так и «не выходит в свет».

Выход может быть в проведении тематических временных выставок, либо в организации целевых залов и экспозиций в музеях общего назначения (по примеру Рыцарского зала Эрмитажа или Оружейной Палаты Московского Кремля) или, в идеале, создание целевого Музея

Оружия как филиала исторического музея. Создание Музея Оружия дает возможность продемонстрировать оружие в исторической последовательности, а также продемонстрировать его как продукт ремесла, как продукт декоративно-прикладного творчества, как символ власти, элемент одежды и т.п.

В-пятых, для того, чтобы историческое оружие приобрело статус истинной культурной ценности в общественном сознании, необходимо приобщение его к обществу. Каждый человек является соучастником событий прошлого, настоящего и даже будущего. Ощущая свою причастность к истории, люди заботятся о сохранении всего того, что дорого памяти народа и человечества в целом. Первый и наиболее традиционный метод приближения экспоната к обществу – издание массы литературы, начиная от серьезных монографий и кончая буклетами и даже комиксами. Необходимо признать, что подавляющее большинство издаваемой на постсоветском пространстве музейной литературы – это научные труды, и частично путеводители. Научно-публицистических, а тем более развлекательно-познавательных изданий практически нет. Вебсайты большинства музеев находятся на стадии разработки и часто дают лишь краткую информацию о структуре, графике работы, местонахождении. Познавание той или иной темы на основании сайта музея, а тем более проведение научной разработки практически невозможно. В то же время в Европе наблюдается значительный прогресс в этой сфере. Так, музеи Великобритании обладают достаточно разработанными сайтами и регистрация посетителя на сайте музея гарантирует ему доступ к богатой информации. Не случайно, в той же Великобритании пользователи, посетившие сайт музея, приравниваются к гостям, реально побывавшем в музее.

Важным элементом приобщения людей к музею является коренная реконструкция экспозиции в интерактивном стиле. Современный музей – это не классический музей с пыльными экспонатами и стеклянными витринами, а, скорее, аттракцион, в котором посетители не только смотрят, но и участвуют. На Западе эта проблема решается целенаправленно, вот уже более ста лет существуют так называемые «интерактивные музеи», принцип которых диаметрально противоположен принципу работы наших музеев: интерактивные экспонаты не только можно – их нужно трогать руками. Появились даже целые научные центры, разрабатывающие технологии интерактивных музеев. Так, наиболее известен лондонский научно-производственный центр «Science Projects» («Научные проекты»), владеющий технологиями создания интерактивных музейных проектов в ряде стран. Современное общество с его массовой

экранной культурой вступило в противоречие с традиционной музейной практикой, требуя качественно иных форм экспозиционной и экскурсионной работы. Живая история, интерактивный музей, музейная педагогика, реконструкция личности прошлого - совершенно новые направления в науке и в музейной практике. На постсоветском пространстве только-только делаются первые шаги в этом направлении.

Музеи исторического оружия в силу специфики экспоната позволяют в кратчайшие сроки создать интерактивные экспозиции. Об этом говорит опыт создания Интерактивного Музея оружия в Таллине. Здесь в исторической средневековой башне Эппинга создана экспозиция, максимально приближенная к условиям средневековой жизни в замке. Изготовление шлемов, доспехов, щитов, копий, мечей, максимально схожих с оригиналами и позволяющих надевать их, фотографироваться в них, применять их в условных сражениях, даже выковать какое-то оружие на средневековой наковальне - оказалось несложным, но очень привлекательным. Как отмечает отдел туризма Таллиннского департамента предпринимательства, музей привлекает огромное количество посетителей.

На наш взгляд, давно уже пришло время включить историческое оружие в категорию историко-культурного наследия народов, причем не только в теории, но и на практике. Любые потери наследия, будь то гибель экспоната в материальной форме или отсутствие возможности продемонстрировать этот экспонат, а значит отсутствие знакомства у целых поколений людей с этим экспонатом, неизбежно отражаются на всех областях жизни нынешнего и будущих поколений, ведут к духовному оскудению, разрывам исторической памяти, обеднению общества в целом.

Давно отошло то время, когда историческое оружие служило воинам. Сегодня оно для нас – немой свидетель прошлого, замечательный памятник человеческого разума и труда, мастерства ремесленников. Предметы оружия дают возможность познакомиться с декоративными и конструктивными особенностями изделий, выполненных мастерами и ремесленниками различных стран и народов. Большинство предметов оружия, составляющих богатство собраний, не только законченные, выдающиеся произведения искусства. Каждый из них имеет свою судьбу, свою историю, порой необыкновенно увлекательную и интересную, часто ясную и четкую, а иногда – загадочную и еще не прочитанную. Оружие рассказывает о своей эпохе, о своих владельцах, о своих создателях, прославленных мастерах, чьи выдающиеся творения, пройдя столетия, остаются ярчайшим проявлением художественного гения.

Список использованных источников и литературы:

1. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. М., 1987, с.56.
2. Декларация Мехико по политике в области культуры// Культуры: Диалог народов мира. ЮНЕСКО, 1984. № 3, с.77
3. Джангирова С. Из истории формирования коллекции оружия Музея Истории Азербайджана. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2007, s.157-160.
4. Фонд оружия и знамен НМИА, инв. № 3082.
5. Ахмедов С.А. О новом комплекте оружия, поступившем в коллекцию Национального Музея Истории Азербайджана // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009, s.47-49.
6. Ахмедов С.А. Уникальный кинжал в коллекции Национального Музея Истории Азербайджана // «Озбекистон тарихи», 2009, № 2, с. 46-55.

Əhmədov Səbuhi

Tarixi silah tarixi-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi

Xülasə

Açar sözlər: *tarixi-mədəni irs, tarixi silah, ekspozisiya, hərbi muzey, silah fenomeni*

Təqdim olunan məqalənin məqsədi tarixi silahın tarixi-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi araşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi silaha mədəni irsin fenomeni kimi baxış olduqca səthidir. Cəmiyyət tərəfindən tarixi silahın tarixi-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi qəbul olunması üçün bir neçə mərhələnin keçilməsinə ehtiyac var: 1. tarixi silahın tarixi-mədəni irsin tərkib hissəsi kimi araşdırılmasına başlanılması. 2. müxtəlif dövrlərə aid silahların toplanması məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi. 3. mövcud silah nümunələrinin qorunması istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi. 4. tarixi silahın nümayiş etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ekspozisiya sahələrinin genişləndirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi. 5. ictimai şüurda tarixi silahın əsl mədəni varlıq statusunun əldə olunması üçün tarixi silahın cəmiyyətə “yaxınlaşdırılması”.

Akhmedov Sabuhi

Historical weapon as element of a historical cultural heritage

Summary

Keywords: *historical and cultural heritage, historical weapon, exposition, military museum, weapon phenomenon*

The purpose of this article is consideration of the historical weapon as specific form of the historian - a cultural heritage. It should be noted that the relation to the historical weapon as to a phenomenon of a cultural heritage, is superficial. Understanding by society of the historical weapon as element of historical and cultural heritage, in our opinion, has to take place some stages: 1. to begin studying of the historical weapon as element of historical and cultural heritage. 2. to carry out a package of measures on collecting the weapon of various eras. 3. to carry out a package of measures on preservation of available samples of the weapon. 4. to carry out a package of measures on expansion of the demonstration areas which have been taken away under the historical weapon. 5. in order that the historical weapon got the status of true cultural value in public consciousness, its familiarizing with society is necessary.

Fərhadov Əli

Ərəb qrafikası ilə yazılmış bəzi əsərlər haqqında
(Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvinin əsərləri əsasında)

Açar sözlər: *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, kitabxana, əl-Bakuvi, Curci Zeydan, islami maarifçilik*

UOT 94 (479.24)

Azərbaycan tarixinin zənginliklərini ortaya çıxartmaq üçün ilk öncə tariximizin dərin qatları öyrənilməli, əsrlər boyu əcdadlarımız tərəfindən ərəb qrafikası ilə yazılmış əsərlərimiz tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kitabxanasının fondlarında mühafizə edilən əsərlər tarix və mədəniyyətimizin öyrənilməsində və təbliğində böyük rol oynaya bilər. Muzeyin kitabxanasındakı fondlarda Azərbaycan və dünya tarixinin, islam mədəniyyətinin ərəb qrafikası ilə yazılmış ən qiymətli əsərlərindən bəziləri mühafizə edilir. Bunlara nümunə olaraq, XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasının qazısı olan Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvinin (1853-1938) Tiflisdə görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin maddi yardımı ilə nəşr olunan “Kəşfül-həqayiq” (“Həqiqətlərin kəşfi”) adlı 3 cildlik azərbaycanca ilk “Quran” təfsirini [8], Misirli ərəb yazıçısı Curci Zeydanın (1861-1914) əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilmiş və Bakıda H.Z.Tağıyevin maddi yardımı ilə nəşr edilən “Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi)” (“Qüreyş bakirəsi”) adlı tarixi romanını və b. əsərləri göstərmək olar. Məqaləmizdə bu əsərlər və onların müəllifləri haqqında, eyni zamanda əl-Bakuvinin “Səlib müharibəsi” əsəri və Curci Zeydanın əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilmiş “On yeddi ramazan”, “Kərbəla yangısı”, “Ərmənusə əl-Misriyyə” kimi əsərləri haqqında məlumat veriləcək, əl-Bakuvinin bu əsərləri ilə islami maarifçilikdə oynadığı rol təhlil ediləcəkdir.

İslamçı mütəfəkkirlərin əsas nümayəndələrindən biri olan Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi 1853-cü ildə Bakıda dünyaya gəlmiş [15], 1871-1881-ci illərdə Bağdadda ali dini təhsil aldıqdan sonra Bakıya dönmüş, burada uzun müddət İçərişəhərdə Şah məscidi axundluğu, 1904-1918-ci illərdə Bakı

quberniyası qazılığı, Bakı quberniyası Şiə məclisinin sədri kimi vəzifələrdə çalışmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulandan sonra əl-Bakuvi öz arzusu ilə rəsmi dini vəzifələrindən istefa vermiş [4, s.168], sərbəst tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu [15]. Azərbaycanın 1920-ci il aprelin 27-də Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanda bütün mütərəqqi ziyalıları qarşı işgəncələr, həbslər, qətlər prosesi başlamış, bu repressiya dalğası əl-Bakuvidən də yan keçməmiş, öncə Bakıdakı evi, daha sonra Mərdəkandakı bağ evi əlindən alınmış, 1938-ci ildə isə “anti-sovet dini fəaliyyətdə” təqsirləndirilərək həbs edilmiş, qondarma şahidlərin iddiası əsasında 1938-ci il, martın 2-də XDIK qərarı ilə ona güllələnmə hökmü verilmiş və 15.03.1938-ci ildə əmr icra edilmişdi [4, s.159].

Azərbaycan türklərinin ərəbcəyə olan nəbələddiyyə və ərəbcə öyrənmənin mürəkkəbliyi şəraitində müsəlman xalqı və Quran arasındakı sədləri yıxmaq və Quranın doğru anlaşılması məqsədi ilə “Kəşfül-Həqayıq” (“Həqiqətlərin kəşfi”) adlı üç cildlik Quran təfsirini yazan əl-Bakuvi bu əsəri ilə Azərbaycan müsəlmanlarının dini maariflənməsi və xurafatlardan xilas olmaları üçün mədəni inqilab səviyyəsində bir fəaliyyətə imza atmışdır. Müəllif üç cildlik bu əsərini Tiflisdə, H.Z.Tağıyevin maliyyə yardımı ilə nəşr etdirmişdi.

“Kəşfül-Həqayıq” əsərinin nəşri islam aləmində böyük əks-səda yaratmışdı. Əsərin bir nüsxəsi də Axund Yusif Talıbzadənin vasitəsilə Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə (ö.1918) göndərilmişdi. Əsər II Əbdülhəmidin “İttihadi-İslam” (İslam ittifaqı) siyasətinə, müsəlmanlar arasındakı məzhəb ixtilaflarını yox edib, onları bir dövlətdə birləşdirmək arzusu-na uyğun gəldiyi üçün sultan tərəfindən əl-Bakuviyə ağ platindən 8 guşəli medal və bir çox hədiyyələr göndərilmişdi, İrandan da müəllifə “Şiri-xurşid” medalı təqdim olunmuşdu [6; 15]. əl-Bakuvi Orta Asiyadan, Tatarıstandan, Gürcüstandan da bir çox hədiyyələr almışdı.

Lakin müsəlmanların cahil qalmasında şəxsi maraqları olan bəzi saxta din xadimləri əsərin nəşrinə qarşı kəskin hücumla keçmiş, Quranın ərəbcədən başqa dildə olan nəşrini günah elan etmişdilər [15]. Onlara cavab olaraq müəllif belə cavab verirdi: “Qurani-şərifin neçə ayəsindən məlum olan budur ki rəsuli-Xuda Məhəmməd ibn Abdullah sav., cəmi yer üzündə olan növü-bəşərə məb`us (peyğəmbər) olubdur. Və liza bütün kamil sifətləri cəmi fəsaḥət və bələḡətin əla dərəcəsinə qüvvəyi-bəşəriyyədən xaric olan Qurani-şərif cəmi yer üzündə olan tayfalara Allahu Təala tərəfindən rəsul olmaq cəhətinə lazım düşübdür, bəzi mə`ruf olan lisanlara təfsir və tərcümə olunsun. Tainki o lisanın əhli onda məxzun olan hikmət və moizələrdən fayda bərdar olsunlar” [8, s.205]. əl-Bakuvi farsca və Osmanlı türkcəsindəki təfsirlərin də Azərbaycan üçün faydasızlığını belə izah

edirdi: “Ərəb lisanında həddi-ehsadan ziyadə təfsirlər vardır və qeyri lisanların bəzilərində də əgərçi təfsirlər yazılıbsa da onlardan bir faydəyi-mühimmə hasil olmayır. Məsələn, fars dilində bir neçə təfsir vardır ki o təfsirlərdə Qurani-şərifin əlfazına mütəəlliq olan qəvaiddi-nəhviyyə və sarfiyyə bəyan etmək və həman əlfazı bəyan etməkdən savayı Qurani-şərifin nüktələrindən heç bir şeyi zikr etməyibdir. Bəlkə milləti-islam arasında təfriqəyə bais olan sözlər zikr olunubdur. Habelədir türk dilində olan təfsirlər, əgərçi onların bəzilərində Qur`ani-şərifin mətalibindən həqiqət üzrə kəşf olunubdur. Amma o təfsirlər şiveyi-Osmaniyədə yazılmaq səbəbinə bizim Azərbaycan türk dilində təkəllüm edənlər onlardan mənfəət-bərdar ola bilməyirlər” [7, Müqəddimə].

əl-Bakuvi xurafatçı cahil din adamlarını və onlara tabe olanları da tənqid edərək belə deyirdi: “Özləri həqiqətdən cahil olub alim surətinə daxil olublar. Böylə vəqtdə cahil cahili necə hidayət edib kəmalı-elm və mərifətə vasil edə bilər” [8, s.288].

Elm öyrənmədə kişi-qadın fərqliliyinin ortaya qoyulmasına, qadınların təhsildən kənar tutulmasına qarşı çıxan müəllif mövzu ilə əlaqədar yazır: Rəsulullah (s.a.v.), arvadları zillət və rəzalətdən xalis edib onlardan ötrü böyük haqlar qərar verib, İslam dinində kişi və qadın, hər ikisi şəriət qarşısında eyni dərəcədə mükəlləf olduqlarına görə, elm təhsil etmələri sahəsində də bərabər səviyyədə mükəlləf sayılmalıdırlar” [9, s.83]. əl-Bakuvi peyğəmbərin - “Elm Çində də olsa qəbul edin” və “kişi və qadın, hər müsəlmana elm öyrənmək fərzdır”, “bəşikdən qəbrə qədər elm təhsil edin” və digər hədislərini nümunə gətirərək belə deyir: “Çünki insanı hər bir təhlükədən nəcət verən elmdir. Və dərk-i-əsfələ (zəlalət) salıb əzaba giriftar edən cəhalətdir” [8, s.422].

əl-Bakuvi öz dövrünün təhsil anlayışını da tənqid edərək, sadəcə dini təhsilin yanlış olduğunu, bütün dünyəvi elmlərə əhəmiyyət verməyi təbliğ edir. Müəllif mövzu ilə əlaqədar əsərin müqəddiməsində yazır: “Hər bir zamanda hər qism elm və fənn şüyu tapmış olsa o elm və fənni təhsil etmək lazımdır. Hər bir lisanda (dildə) olmuş ola və liza peyğəmbər vala-məqamı elmin təhsilinə əmr buyurubdur. Əgərçi Çin məmləkətində olmuş ola. Dini-mubini-islamda ünas da zəkur ilə bərabər ehkami-dinə mükəlləf olmaqlarına görə təhsili-elmin vacib olmağını sahibi-şəriəti-müqəddəsə hər ikisinə müsavi qərar veribdir. “Hər bir müsəlman kişi və müsəlmanə övrətə elm təhsil etmək lazımdır” buyurub. Elm münhəsir (məxsus) deyil fəruatı-ehkama necə ki bu zamanda üləmayi-islam arasında ehkami-fəruatıyadan savayı heç bir elm təhsil olunmayı. Bəlkə əvvəla elmi-dini təhsil etmək lazımdır. Ondan sonra hər bir elm ki məişəti-bəşəriyyəyə mütəəlliqdır (aidir), gərək onlar təhsil olunsun. Məsələn elmi-tarix, həndəsə, coğrafiya, hesab, heyət, Qur`ani-şərifdə bu elmlərin hamısının təhsilinin lazım olmağına

ayət-beyyinət mövcuddur” [7, Müqəddimə]. Müəllif islam peyğəmbərindən də nümunələr gətirərək elmin şərəfini belə izah edirdi: “Rəsuli-əkrəm buyurdular: üləmanın mürəkkəbi Allahu Təala yolunda şəhid olan şəxslərin qanından əfzəldir (üstündür), din və millətə o qədər ki hər bir elmi yazıb intişar etmək mənfəət verir, cihad edib şəhid olmaq o mənfəəti yetirməz” [8, s.476].

əl-Bakuvi cəhalət və nadanlığın Quranın müsəlmanlar tərəfindən doğru dərk edilməsi şəraitində yox olacağına inanırdı. Müəllif belə yazırdı: “Əhli-Qur’an ayət-Qur’ani-şərifdə necə ki Allahu Təala əmr edibdir, əgər təfəkkür və tədəbbür edələr, hər ayinə vadiyi-zəlalət və cəhalətdə kəl-ənam (heyvan kimi) mütəhəyyir (çaşqın) və sərgərdan qalmazlar” [8, s.3].

əl-Bakuvi xalq arasında riayət edilən baş yarmaq, zəncir vurmaq kimi bəzi əməllərin, təriqətçilik və məzhəbpərəstliyin təməlsiz, islama zidd olduğunu göstərərək müsəlmanları yanlış dini addımlardan çəkəndirməyə çalışır, bunların günah və islamdan kənar olduğunu göstərirdi [12]. əl-Bakuvi bu haqda belə deyirdi: “O ixtilaf, ədavət və nifaq ki bu halda islam millətinin arasında vardır, heç bir millətdə yoxdur, hər şəxs özündən bir məzhəb ixtira edib tamamilən biri birini təkfir edirlər. Birliyə və ittihadə əmr buyuran dini-islamı neçə yerlərə bölüb təqsim ediblər. əfsus, bu gözəl dini-islamın zəyə` olmağından milləti-islam əsl mətləbdən bi xəbər olub biri biriylə niza və nifaqa məşğul olublar” [7, s.403].

əl-Bakuvi, adı nə olursa olsun, bütün xurafata, Quranın təsdiq etmədiyi hər hansı bir ideologiyanın, fikrin toxunulmazlığına qarşı çıxır və islam cəmiyyətinin bütün problemlərinin açarının yenə Quranın doğru dərkində görür və belə yazırdı: “Ey müsəlmanlar, müsəlman şəxs gərək cəmi etiqadlarını Qur’ani-şərifdən əxz etsin. Hər bir söz ki müxalifi-Qur’an olsa, gərək onu kənara qoymaq, Qur’ani-şərifin sözlərini kənara qoyub həvayi-nəfslə saxta olan sözlərə tabe olmaq təriqeyi-islamdan xaricdir” [8, s.80].

Quranın ölümlərə göndərilmədiyini [8, s.288] irəli sürən əl-Bakuvi insanları Quran oxumağa, Qurandakı əxlaqi və maarifçi ünsürlərin bir həyat yolu olaraq qəbul edilməsinə çağıraraq belə deyirdi: “Ayə rəsuli-əkrəm nəbiyyə vala-məqam Qur’anı əmvat üstündə oxumağa və bi ehtiramlıqla ki müşahidə olunur, əmr buyurmuşdu? Yəinki dirilikdə cəhalət mərəziylə (xəstəlik) ölən şəxslərə həyat verib növü-bəşərdən ötrü dünya və axirət düsturi-elmi qərar verib onun ehkam və adabına möhkəm yapışib dünya və axirət xoşbəxtliyini kəsb etməkdən ötrü onun hifzi harasətinə əmr buyurmuşdu. Səbəb nədir ki Qur’ani-şərifin ehtiramı və onun ehkamına əməl edib onun adabıyla müəddəb olmaq biz müsəlmanların arasından tərək olunubdur?” [8, s.477]. əl-Bakuviyə görə, Quranın işıqlı həqiqətləri zülmət pərdəsi altında qaldığına görə, cəhalət müsəlmanlar arasında yayılıb nəticədə onlar arasında ədalət və insaf kimi fəzilətlər öz yerlərini nadanlığa tərək etmişdir.

Quran elmi mədh etdiyi kimi, mərifət sahibi olmaq da elm vasitəsi ilə mümkündür. Müəllif bu mövzuda peyğəmbərin – “müsəlman, əlindən və dilindən digər insanların amanda olduğu şəxsdir” hədisini nümunə gətirərək haqq və doğruluq yolunun əsaslarını ortaya qoyur. Zalım və ədalətsiz şəxsləri tənqid edən müəllif belə deyir: “Zülmün qəbih olmağında dəlili-əqldən başqa zikr olunan ayatı-beyinat dəlili-kafi və bürhani-vəfidir. Zülm iki qismdir, birisi odur ki şəxs Allahu Təalaya asi olub vacib əməlləri tərk edib, haramları əmələ gətirməklə öz nəfsinə zalım olur. İkinci qism odur ki şəxs öz misli növü-bəşərə 5 gün dünyaya həyatının mənfəətindən ötrü hər bir qism zümlər edib Allahu Təala tapşırılan əmanətə xəyanətkar olur. Bu qism zülm zülmün əla dərəcəsidir. Belə şəxs insaniyyətdən kənar vəhşilər qatarına daxil olmağa layiq və insan surətində bir vəhşidir” [8, s.100].

“Kəşfül-Həqayiq” əsərinin bizim üçün əhəmiyyəti adi bir Quran təfsiri əsəri olmaqdan daha artıq müəllifin yaşadığı dövrü və bu dövrə qədərki tarixi prosesi elmi, fəlsəfi, ictimai baxımdan təhlil etməsi, milli fəlakətlərin ortaya çıxma səbəblərini və həll yollarını göstərə bilməsidir. Azərbaycan həm sünni, həm şiə məzhəbinə məxsus insanların əsrlərlə bir arada yaşadığı bir ölkə olmasına görə həm yerli, həm də xarici qara qüvvələr tərəfindən bu iki məzhəb mənsubları arasında daima ziddiyyətli məsələləri dərinləşdirməyə çalışanlar olmuşdu. Rus işğalçıları da müsəlmanların vəhdətinin nə qədər təhlükəli olduğunu bildiyindən məzhəblərarası ədavəti daima canlı tutmağa, hətta körükləməyə çalışırdılar. Azərbaycan dilində nəşr olunan bu ilk Quran təfsirində bu böyük mütəfəkkirin nailiyyətlərindən biri də məzhəblər arası ziddiyyətləri, düşmənçilik yaradan təəssübçülüüyü qabartmaqdan, islamın bütünləşdirici ünsürlərini ortaya qoyaraq müsəlmanları birliyə, tərəqqiyə, humanizmə çağırması idi. Müəllif bu mövzu ilə əlaqədar belə yazır: “Ruhani rəislər, Qur`ani-şərifin hökmlərini hər şəxs öz xahişi nəfsinə müvafiq xəlfə yetirməkdən milləti-islam arasında ixtilafı-məzhəb zahir oldu. İttihad, ittifaq islam arasından götürülüb təfriqə və nifaq mübəddəl oldu” [8, s.60].

əl-Bakuvinin “Kəşfül-Həqayiq” əsərindən başqa bir digər əsəri də “Səlib Mühəribəsi” adlı tarixi əsəridir. Müəllif bu əsəri yazma səbəbi haqqında belə deyir: “Bəzi ərəbül-ibarə kitabların tərcüməsindən sonra bu “Səlib mühəribəsi” nam kitabın təlifini lazım gördüm. Bu kitab iki cüzdən ibarət olub Şam və Fələstin müsəlmanları ilə məsihilərin (xristianlar) arasında ittifaq düşən iki yüz il səlib mühəribəsinin vəq`ələrini (hadisələr) təsvir edir. Bu mühəribə 490 hicridə (m. 1096) başlanub 690 hicridə (m. 1296) tamam olubdur. Yəni 490 tarixində səliblər islam məmləkətinə soqulub iki yüz il vuruşub çırpışub hər iki tərəfdən milyon nüfus tələfat verəndən sonra 690 hicri tarixi-hicridə

müsəlmanlar onları qovub məmləkətlərindən çıxarublar” [10, s.4] . Müəllif bu müharibənin başlanma səbəbi olaraq Petros adlı bir fransız rahibin xristianlar üçün müqəddəs yer olan Qüdsdəki Beytül-müqəddəsi ziyarət etməsi və orada xristianların ruhani rəisi Səmunla görüşüb, müsəlman hakimlərin xristianlara etdikləri zulmləri eşidib həyəcanlanması və bundan sonra Avropaya qayıdıb, Roma Papası II Urban (1042-1099) ilə görüşərək ondan yardım istəməsi və Papanın əmri ilə xristianları müqəddəs müharibəyə təşviq etməsi ilə başladığını qeyd edir. əl-Bakuviyə görə bu müharibənin başlamasının bir digər əsas səbəbi də Səlcuq türklərinin Anadolunu fəth edərək Bizansın paytaxtı Konstantinopola yaxınlaşmaları və Bizans imperatorunun öz dövlətini qorumaq üçün papadan yardım istəməsi idi [10, s.5-7]. Müəllif bu haqda belə deyir: “Bir tərəfdən Petrosun istigəsəsi (yardım istəməsi), tərəfi-digərdən Qonstəntiniyyə imperatorunun istimdadı (yardım istəməsi) Avropa əhlini qalxuzub müsəlminin məmləkəti Şama hücum etməgə vadar eylədi” [10, s.7]. Müəllif əsəri yazarkən mötəbər tarixi qaynaqlardan istifadə etdiyini əsərin müqəddiməsində qeyd etmişdir. əl-Bakuvinin “İran Şəhərlərinin Vəziyyəti və Təbrizdə Gördüklərim” adlı bir başqa əsəri və ərəb yazıçısı Curci Zeydandan etdiyi – “Harun ər-Rəşidin bacısı Abbasə”, “Əbül-Müslim Xorasanı”, “Əmin və Məmun qardaşları” kimi tərcümələri olsa da Sovet hakimiyyəti dövründə yox edilərək dövrümüzə gəlib çatmamış, lakin “On yeddi ramazan”, “Kərbəla yanğısı”, “Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi)” (“Qüreyş bakirəsi” – Ə.F.) kimi tərcümə əsərləri əlimizə keçmişdir [5, s.200]. “Kəşfül-Həqayiq” əsərinin nüsxələri hazırda AMEA Əlyazmalar İnstitutunda və Türk Dil Tarix Qurumunda qorunmaqdadır [6].

əl-Bakuvinin tərcümə etdiyi əsərlərin müəllifi Curci Zeydan (1861-1914) haqqında da məlumat vermək yaxşı olardı. Ərəb tarixi roman janrının banilərindən biri olan Curci Zeydan Beyrutda, bəzi mənbələrə görə Misir əsilli xristian bir ailədə dünyaya gəldi. Latınca, ingiliscə, fransızca, almanca, qədim Suriya və yəhudi dillərini də bilən Zeydan tarix, ədəbiyyat, tarixi roman və sosial mövzularda bir çox əsərlərin də müəllifidir [3, s.224]. Əsərlərində ərəb millətçiliyini tənqiddə yönələn Zeydan islam xilafətinin də məhz ərəb millətçiliyi prinsipinə söykəndiyini iddia edirdi [11, s.276-277]. Zeydana, əsərlərindəki məlumatların əskik olması, zəif rəvayətlərə əsaslanması kimi tənqidlər də yönəldilmişdir [3, s.223-224], lakin onun bir sıra tarixi romanlarını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən əl-Bakuvi “Ğadətü-Kərbəla” adlı əsərin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Zeydanın etibarlı qaynaqlara əsaslandığını göstərərək belə deyir: “Həzrəti Hüseyin əhvalatı mö`təbər kitablardan əxz olunub” [19, s.3].

Curci Zeydanın əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilən bir kitabı da “Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi)” adlı əsəridir. Əsər III xəlifə Osman ibn Əffanın qətl

edilməsindən başlayaraq, hz. Əlinin hakimiyyəti dövrü, ona qarşı olan üsyanlar, iştirak etdiyi savaşlar kimi mövzuları əhatə edir. Bu əsər müəllifin əsərin müqəddiməsində bildirdiyinə görə özünün qurucusu olduğu “əl-Hilal” qəzetində də silsilə şəklində nəşr edilmişdi. Curci Zeydan özü bu haqda belə deyir: “Bu rəvayət islam tarixinə mənsub olan rəvayətlərin silsiləsinin üçüncü həlqəsidir. Əvvəlinci həlqə “Fətati-Ğəssan”dır (Qəssanlı gənc qadın), iki cüzvdə onu nəşr edüb zühuri-dəvəti-islamiyyədən Şam və İraq fəthinə kimi tarixi-islam həvadisatını onda göstərmişik. İkinci həlqə “Ərmənusə əl-Misriyyədir” (Misirli Ərmənusə). Misir fəthinəni onda şərh etmişik. Amma üçüncü həlqə həmin bu “Əzrayi-Qüreyş”dir. Həmin həlqə xəlifə Osman məqtəlini (qətlini) və imam Əli xilafətini və Osman qətlindən zühur edən fitnəni, Cəməl və Sıffin vaeqələrini ta həkəməynin (iki hakim) hökmi və Misir imam Əli xilafətindən xaric olana kimi mütəzəmmindir (ehtiva edir)” [17, s.5]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi əsərlərin XX əsrin əvvəlində tərcümə edilib əksəriyyəti ərəbcə bilməyən Azərbaycan xalqına çatdırılması böyük əhəmiyyətə malik idi. Məhz bu cür əsərlər sayəsində müsəlmanlar öz dini tarixlərini qaynaqlar əsasında öyrənir, islamın şanlı qəhrəmanlarından nümunə alaraq islami maarifçilik sahəsində həm özlərini, həm də ətraflarını savadlandıra bilərdilər. əl-Bakuvi tərcümə etdiyi bu kitabın müqəddiməsində özü bu məsələni belə izah edir: “Bu rəvayətlər ərəb lüğətində oldıqna görə sair lüğətlərilə təkəllüm edən islam taifələri onların ləzzətindən məhrum qalublar, xüsusən bizim türki-Azərbaycan lüğətilə təkəllüm edənlər. Məhz əbnayi-vətənə xidmət edüb bizim türki-azərbaycan lisanilə təkəllüm edən cəmaət elmdən a`ri və tarixdən bixəbər oldıqlarından bu zəhməti özimə rahat hesab edüb onların məbəynində elmi rəvac verməkdə sə`y və geyrət etməki özimə lazım və vacib bildim. Və kəza həqiqət məşğələnin kəsərilə hansı ki, gecə və gündüz də yemək və yatmaq vaxtından başqa bir asudə vaxt tapmaq olmıyır, bu rəvayətlərin tərcüməsini vacib hesab etdim. Əgərçi həqiqət xüsusi tə`lifata məşğul olmaq istəyürdim, lakin fəzil müəllifin ibarəsinə özimdə fəvqəladə bir hirs hiss etdüyimdən tərcüməyə mübaşir oldım” [17, s.3-4]. əl-Bakuvi niyə məhz bu əsəri tərcümə ilə işə başladığını belə qeyd edirdi: “Bu üçüncü həlqə rəvayətlərin hamusından qarilər (oxucu) şövqmənd və mütaliəsinə həris edən oldıqna görə əvvəl əmrdə həmin rəvayətin tərcüməsinə mübadirət etdim. İnşəallah bundan sonra dördüncü həlqəni hansı ki, əmirəl-möminin Əli keyfiyyətini mütəzəmmindir (əhatə edir). Tərcümə edüb ondan sonra sair həlqələrə tərcümə etməgə şüru` edəcəgəm (başlayacağam). Həqiqətən, bu rəvayətlər qızıl suyuyla yazılmağa səzavardır. Bu fəzili-yeganənin rəvayətlərinə müttələ (agah) olmadan müqəddəm bir tarixi-islam tə`lifinə ə`zim olmuşdum. Həmin ki zəhməti-kəsirə ilə bu rəvayətləri Misirdən cəlb edüb məzəmini-alıyəsina (uca məzmun) müttələ`

(agah) olub ümumi faidə onlarda mülahizə etdim, öz qəsdimdən üdul edüb (geri dönüb) həmin rəvayətləri tərcümə edüb nəşr etməkə başladım” [17, s.4]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər Allah və ədalət yolunda zülmə qarşı haqq səsinə ucaldan və bu yolda özünün və ailəsinin, qohumlarının şəhid olmasından çəkinməyən hz. Hüseyinin və tərəfdarlarının tarixini ibrətamiz bir dillə anladığı üçün ondan nümunə götürməli olan bütün dünya müsəlmanları və xüsusilə torpaqları işğal altında olan biz azərbaycanlılar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Curci Zeydanın əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilmiş digər bir əsəri “On yeddi ramazan” adlı əsərdir. Əsər Müaviyənin (ö. 680) və xaricilərin hz. Əlinin hakimiyyətinə qarşı üsyan etməsi, hz. Əlinin xaricilər tərəfindən necə öldürülməsi və hakimiyyətin Əməvilər tərəfindən necə qəsb edilməsi mövzularını ehtiva edir. Əsərin girişində müəllif belə yazır: “Tarixə mənsub aşiqanə bir rəvayətdir. Bu rəvayət tarixi-islam silsiləsinin dördüncü həlqəsidir. Bu rəvayət imam Əlinin qətlini və xəvaricin (xaricilərin) əhvalatının keyfiyyətini və fitnənin tətümməsini (tamamlanmasını) və xilafət əhli-beytdən çıxub o xilafəti bəni-Ümeyyə özlərinə götürməgini mütəzəmmindir (ehtiva edir)”. Mütərcim əsərin müqəddiməsində tarix elminin şərəfli bir elm olub, xüsusilə hz. Əli kimi bir şəxsiyyətin həyatından bəhs edən bir əsərin türkcəyə tərcümə edilib müsəlmanların ixtiyarına verilməsini vacib və lazım əməllərdən olduğunu göstərir və belə deyir: “İslam tarixində ən şərəfətli tarix elmi dini-islamda ədalət və haqqaniyyət üzrə rəyasət edən rəislərin əhvalatını mütəzəmmnin olan elmi-tarixdir. Onların cümləsindən rəisül-müvəhhidin əmirəl-möminin Əli əs.-in əhvalatı-tarixiyyəsidir. Və liza həmin dördüncü həlqəni tarixi-islam silsiləsinin həlqələrindən hansı ki, Əli əs.-in əhvalatını, xüsusən o cənabın qətlinə nə təriq (yol) ilə şura edüb və qətlə yetürməgini mütəzəmmindir. Tərcümə edüb türk dilində təkəllüm eyləyən əbnayi-vətənə (vətən oğullarına) hədiyyə etməgi özümə lazım etdim” [20, s.2]. Əsərdə hz. Əlinin öldürülməsində əsas rol oynayan xaricilər haqqında da geniş məlumat verilir. Onların öz rəhbərləri olan hz. Əliyə xəyanət etmələri, daha sonra hz. Əlini kafir elan etmələri, hz. Əli ilə onların arasında baş verən Nəhrəvan savaşı (658-ci il) əsərdə təsvir edilir. Müəllif özü bu haqda belə deyir: “Xəvaric (xaricilər) imam Əlinin əshabından bir cəmaətdilər ki, Sıffin vəqəəsindən sonra təhkimin qəbul etməgini imam Əliyə eyb dutdılar. Halbuki təhkimi (məhkəməni) qəbul etməgdən müqəddəm imamı həmin xəvaric təhkimin qəbul etməsinə təhris edənlərin pişvaları (rəhbəri) idilər. Lakin həmin ki gördilər təhkimin axir əmrini xilafət imam Əlidən xaric olub Müaviyə ibn Süfyanə yetişməgə hökm olundu, onlar da imam Əlinin bey`ətini sındırub və onun taətini tərk edüb özlərindən ötri səltənətə təm`ə eylədilər. Özlərindən Abdullah ibn Vəhəb adlı bir şəxsə bey`ət edüb bir zamanı onun bayraqının təhtində müharibə eylədilər” [20, s. 3]. əl-Bakuvi də müəllifin bu fikirlərinə şərh yazaraq belə

deyir: “xəvaric adını onlara demək dini-islamdan xaric olmaqlarına işarədir” [20, s.3]. əl-Bakuvi hz. Əlini təkfir etdikləri üçün onların islamdan çıxdığına burada işarət edir. Əsərin “On yeddi ramazan” adlanmasının səbəbi isə hz. Əlinin h. 40-cı il, 17 ramazan tarixində şəhid edilməsinə əsaslanır. əl-Bakuvi bu haqda belə yazır: “İmamıyyə əmirəl-mömininin ramazani-şərifin 19-cu gecəsində başından yaralanub və 21-ci günündə şəhadəti ittifaq düşməgə qailirlər (inanırlar). Lakin tarixlərin əksərində o həzrətin şəhadəti ramazani-şərifin 17-ci gecəsində zikr olundıquna görə müəllifi-kitab o həzrətin şəhadətini on yeddi ramazani-şərifə bina edübən kitabında “On yeddi ramazan” adı ilən müsəmma (adlı) qılubdır” [20, s.83].

əl-Bakuvinin Curci Zeydandan tərcümə etdiyi digər bir əsər “Ərmənusə əl-Misriyyə” romanıdır. Əsərdə Misirin ərəblər tərəfindən fəth edilməsi əhvalatı bədii şəkildə, müəllifin bir qədər yazıçılıq təxəyyülü də əlavə edilərək işlənmişdir. Əsərdə ərəb fəthlərindən az öncə Bizans imperatoru Heraklin (ö. 641) öz Misir canişini Muqavqisin qızı Ərmənusə ilə evlənmək istəməsi, lakin Ərmənusənin Misir sərkərdəsi Arkadini sevdliyindən imperatora rədd cavabı verməsi və ərəb ordusuna qatılması, ərəb sərkərdəsi Əmr ibn əl-Asın Misiri fəth edəndən sonra isə onun yardımını ilə sevdidi gəncə evlənməsi (14, s. 199-200), müsəlmanların Misirdə Fustat şəhərini qurması kimi məsələlər, qibtilərin və bizanslıların adət-ənənələri izah edilir. Müəllifin özü kitabın girişində bunu belə ifadə edir: “Aşıqanə bir rəvayətdir. Əmr bin əl-Asın əliylə sədr-i islamda 640 tarixi-məsihidə Misir və İskəndəriyyənin fəthi və islamın əvvəllərində ərəblərin adətləri, əxlaqı və o əsrdə qibtilərin və rumilərin əhvalları zikr olunacaqdır” [18]. Əsərdə müsəlmanlar tərəfindən qurulan ilk şəhər olan Fustat şəhərinin salınması belə təsvir edilir: “İsgəndəriyyə ilə Hicaz arasında Nil fasilə olurdu. Əmr İskəndəriyyədən köçüb Babil qəl'əsinə getdi. Orada qoyduqı çadırı həman qurulmuş halində qalmış idi. Yüzlərcə gögərçinlər o çadırdə yuva qayırırmışdılar. O çadırın dövrəsinə çadır qurub bayraqlarını nəsb eylədilər. Həman yerdə Əmr bin əl-As bir şəhr bina eyləyüb o şəhrin adını Fustat – çadır qoydu. Müsliminin Misirdə əvvəlinci bina eyləyən şəhərləri həman Fustat oldu [18, s.467].

əl-Bakuvinin hz. Hüseyinin qətlini ələ alan “Kərbəla yangısı” əsərini tərcümə etməsi əhalisinin əksəriyyəti şiə məzhəbindən olan Azərbaycan müsəlmanları üçün onların öz məzhəblərini daha yaxşı tanımaları baxımından daha böyük əhəmiyyətə malik idi. Curci Zeydanın əsl adı “Ğadətu-Kərbəla” (“Kərbəlalı gənc xanım”) olan bu əsəri Əməvi hökmdarlarından Yezid ibn Müaviyənin (ö. 683) hakimiyyəti dövrünü və bu dövrdə onun əmri ilə hz. Hüseyinin və əhli-beyt mənsuqlarının öldürülməsi faciəsini ehtiva edir. Əsərdə eyni zamanda Əbdürrəhman adlı bir gəncin öz qohumu Səlməni sevməsi, lakin Əməvi xəlifəsi

Yezidin də Səlma ilə evlənmək istəməsi, lakin Səlmanın buna etiraz edərək Kufədən qaçması və yolda hz. Hüseyin öldürülməsinə şahid olması, Yezid öldükdən sonra isə onun Əbdürrəhməna qovuşması əhvalatı nəql edilir (14, s. 200). əl-Bakuvi tərcümə etdiyi əsərə yazdığı müqəddimədə tarix elminin şərəfini, xüsusilə hz. Peyğəmbər və əhli-beytin tarixini öyrənmənin şərəfli bir iş olduğunu qeyd edəndən sonra belə deyir: “Əz-cümlə tarix əhvalatlarından ki, onun elmi vacibdir, birisi də şəhidi fi-səbilillah (Allah yolunda şəhid) Hüseyin bin Əlinin əs., cigər yandırıcı əhvalatıdır ki, necə din yolunda sabit və rasix dayandı. Namusu-şəri’ətə və dini-islama xələl yetürməgi qəbul etmədi. Zalimlərin və fasiqlərin səltənət və rəyasətlərinə gərdəngir (təbə) olmadı. Və onlara zillət əlini uzatmadı və bey’ət etmədi” [19, s.2]. əl-Bakuvi bu kitabı tərcümə etməsinin səbəbini qeyd edərkən göstərir ki, bu mövzuda bir çox kitab olsa da, əksəriyyəti uydurmalarından ibarətdir. Səhih olan kitablar isə ərəbcə olduğundan türk xalqı bundan istifadə etməkdən məhrumdurlar. Mütərcim özü bu haqda belə yazır: “O cənabın keyfiyyəti-əhvalatı barəsində çox kitablar yazublar. Lakin o kitabların əksəri məc’ulat (uydurma) ilə doludur. Bə’zi səhih kitablar var isə də onlar da ərəb lisanında olduq üçün onlardan türk lisanilə təkəllüm (danışan) edənlər bir faydə apara bilməyirlər” [19, s.2]. Mütərcim özü bu mövzuda müstəqil bir kitab yazmaq istəsə də, Curci Zeydanın bu əsərini oxuyandan sonra fikrini dəyişmiş və öz qeydlərini də əlavə etməklə bu kitabın tərcüməsinə başlamışdı. Mütərcim əsərin müqəddiməsində bu haqda belə deyir: “Həqir sərəya təqsis xofdan bu fikirdə idim ki, o həzrətin müsibətində türk lisanında bir kitab təsnif edim. Lakin müvəffəq ola bilməyirdim. Tainki fazili-təhrir Curc Zeydan Misrinin təlif etdiyi tarixi-islam silsiləsinin dördüncü həlqəsi “Ğadətü-Kərbəla” adlı kitabına təsadüf etdim. Nə gözəl təsadüf. Mütəali’dən sonra həzrəti Hüseyin əs., əhvalatından müstəqilən kitab təsnif etməkdən sərf-nəzər edüb “Ğadətü-Kərbəla” kitabın tərcüməsinə azim oldım. Və bu tərcümədə iki faydə mülahizə etdim. Biri həzrəti Hüseyin əhvalatı necə ki, mənim məqsudim və muradım idi, ətəmmi vəchilə hasil olmaq, digəri isə kitab müəşiqə (roman) təriqəsilə yazıldıq üçün bir əlahiddə gözəllik artırması. Lakin kitabın adı “Ğadətü-Kərbəla” bizim türk dilinə təkəllüm edənlərdən ötri müşkül oldıq üçün bu adı dəyişdirib adını “Kərbəla yandırması” qoydum. Kitabın tərcüməsindən əlavə həzrəti Hüseyin əhvalatı mö’təbər kitablardan əxz olunub be qədri-imkan həqiqət üzrə təfsilən hər bir məqamda mütərcim ünvanının təhtində zikr olunacaqdır. Tainki türk dilinə təkəllüm edənlər və türk olmayub türk dilinə aşına olanlar o həzrətin əhvalatına necə ki, vaqe’ olubdur, ittila’ (agah) yetürsünlər” [19, s.3]. Mütərcim Kərbəla vaqəsinin əhəmiyyətinə işarə edərək bu hadisənin bütün faciəvi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq əslində islama fayda verdiyini, islamın nurunun daha da artaraq müsəlmanları haqq və ədalətə daha

da bağladığını qeyd edir. Onun öz ifadələri ilə desək, “... Ah... ah təəssüflər olsun. Dünyada o alicənab kimi qüruni-mazidə bir nəfər məzlum olmayubdur. O cənabın qətiylə dini-islamın nurini məhv eyləmək istədilsə də “kafirələr istəməsə də Allah öz nurunu tamamlayacaqdır”, dəxi də dini-islamın nuraniyyəti təzayüd (artıb) edüb və etməkdədir. O cənabın din yolunda tökülən qanının təsiri qiyamətə kimi günbəgün artacaqdır. Çünki həqqaniyyətlə və həqq yolunda tökülən qan əbədən məhv olmayub və olmayacaqdır. Və axirül-əmr həqq zühur edəcəkdir” [19, s.3].

Deyə bilərik ki, bir müsəlman din xadimi olaraq Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvinin əsl xidməti və nailiyyəti yazdığı və tərcümə etdiyi bu əsərlər ilə islami maarifçiliyə əsaslanaraq öz dövründə mövcud olan bir çox bəlalərin kökünü və islamın dünya mədəniyyətinə olan töhfəsini göstərməsi, elm və mədəniyyətin insanı şərəfləndirdiyini, insanın Allahın ona verdiyi nemətlərə şükür edərək Onun yolunda çalışması gərəkdiyini ortaya qoyması olmuşdur.

Çox təəssüfki, mədəniyyətimizin şah əsərləri olan bu kimi əsərlər kitabxanalarda unudulmağa məhkum edilib. Bunun əsas səbəbləri əsrlər boyu istifadə etdiyimiz ərəb qrafikasının tərk edilərək millətimizin savadsızlaşdırılması olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən təməli atılan bu siyasət Sovet hakimiyyəti dövründə tamamilə icra olunmuşdur. Kütləvi savadlanma bəhanəsi ilə 1928-ci il 21 iyul tarixli qərarla latın əlifbasının zorla xalqımıza qəbul etdirilməsi [2, s.317], türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi olan ərəb əlifbasının qadağan edilməsi Azərbaycan xalqını islamdan və türklükdən uzaqlaşdırıb, assimilyasiya etməyə yönəlmiş bir siyasət idi. Bunu dərk edən və qarşı çıxan bir çox ziyalılar ərəb əlifbasından imtina siyasətinin türkləri öz dininə və keçmişinə yadlaşdırmağa xidmət etdiyini göstərmişdilər [2, s.318; 13, s.129]. Eyni şəkildə mütəfəkkirlərimizin əsrlər boyu yaratdıqları şah əsərləri, mədəniyyəti nümunə göstərərək deyə bilərik ki, ərəb əlifbasının tərəqqiyə maneə olması, kütləvi savadsızlıq yaratması, öyrənilmə çətinliyi kimi iddialar qeyd etdiyimiz nümunələrin işığında çox səthi görünür və xalqımızın öz mədəniyyətinə qarşı özgüləşməsi baxımından daha mənfi və ciddi nəticələr yaratdı. Əslində bu əlifba siyasəti Azərbaycan xalqını keçmişi ilə olan mənəvi bağından uzaqlaşdırmağa xidmət edirdi. Sovet hökumətinin Azərbaycanda latın əlifbasını mənimsətməsinin əsas səbəbi cəmi 10 il sonra üzə çıxdı. Latın əlifbasına keçid daha sonrakı kiril əlifbası üçün bir mərhələ idi. Qonşu Türkiyənin 1928-ci ildə ərəb əlifbasından imtina edib latın əlifbasını seçməsi Azərbaycanda kiril əlifbasına keçidi başlatdı. Yeni əlifbanın tətbiqi ilə bağlı qərardan qısa bir müddət sonra Azərbaycanın o zamankı kommunist rəhbərliyi mərkəzi hakimiyyətin göstərişi ilə özünün daha əvvəl qəbul etdiyi qərarın əleyhinə getdi. Səməd Vurğun, Rəsul Rza kimi ziyalıların qarşı çıxmasına baxmayaraq [16] sərt repressiya aparatının təzyiqi ilə 1939-cu il iyulun 11-də Azərbaycan yazısını latın əlifbasından

kiril əlifbasına keçirmək haqqında qərar qəbul edildi [2, s.320]. “Türk” adının və dünya türklərinin müştərək əlifbasının ləğvi SSRİ-dəki türkdilli xalqların ortaq dil, mədəniyyət və yaddaşına vurulmuş bir zərbə oldu. Çox maraqlıdır ki, SSRİ-nin türkdilli, müsəlman xalqlarından fərqli olaraq xristian olan erməni və gürcülər kiril əlifbasının qəbuluna zorlanmadılar. Bütün bunlar göstərir ki, başdan etibarən əlifba siyasəti Azərbaycanı türklükdən və islamdan uzaqlaşdırmaq, tarixi yaddaşı pozmaq üçün düşünülmüş bir addım idi. Bu siyasəti izah edən görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anar belə yazır: “Ta otuzuncu illərin sonuna qədər – Stalinin bir sözüylə «Azərbaycan dili» «türk dili» məfhumunu əvəz edənəcən – ana dilimiz türk dili adlanıb, ...1936-cı ildən sonra isə hər bir tarixi mətnə, sənəddə «türk» sözü işlənən yerdə mötərizə açılıb «Azərbaycan» deyərək izah etməli olmuşuq. Dilimizin türk dili olduğunu inkar ediriksə, onda deməliyik ki, dahilərimiz öz dillərinin adını düz bilməyiblər, səhvən yazdıqları dili türk dili sayıblar...” [1, s.36-37].

Ancaq müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın zorla qəbul etdirilmiş klişelərdən, o cümlədən kiril əlifbasından imtina edib yenidən latın əlifbası sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və 1991-ci il dekabrın 25-də «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olundu, həmin vaxtdan müstəqil Azərbaycan Respublikasında tədricən latın qrafikalı milli əlifbamıza keçid mərhələsi başlandı. Bununla da qonşu Türkiyə ilə olan mədəni əlaqələrin bərpası üçün şərait yarandı.

Bu kimi sevindirici hallara baxmayaraq, keçmiş SSRİ-nin anti-milliyat siyasətinin acı nəticəsi olaraq, Azərbaycan xalqı bu gün öz minillik keçmişindən tam xəbərdar deyil, hətta bir çoxları bəlkə də biganədir. Bir çox klassiklərimizin əsərləri Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə oxucularımıza təqdim edilsə də, əski əlifba ilə yazılan bir çox tarixi, ədəbi əsərlərimiz sovet rejimi tərəfindən vaxtilə “panislamist”, “pantürkist” ədəbiyyat sayılıb, məhv edilməyə çalışılmış, kiril əlifbasına çevrilmədiyi üçün unudulmuşdur. Digər kitabxanalarda olduğu kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kitabxanasındakı fondlarda da var olan bu kimi əsərlər ən qısa zamanda latın qrafikasına çevrilməzsə, bu əsərlərin elektron variantı hazırlanmazsa, kim deyər ki, bu əsərlər nə zamansa çürüyüb yox olmayacaqdır? Bu problemlərin həlli üçün ilk öncə bu sahəyə geniş maliyyə vəsaiti ayrılmalı, mütəxəssislər bu işə cəlb edilməlidir. Buna əlavə olaraq, minillik tarixi keçmişimizə olan ögeyliyiimizin qarşısının alınması üçün ərəb qrafikasının, əski türk (Azərbaycan) dilinin, islam fəlsəfəsinin, eyni zamanda digər dini və fəlsəfi cərəyanların müqayisəli şəkildə orta məktəblərin yuxarı siniflərindən başlayaraq

öyrədilməsi sahəsində iş aparılması keçmişimizin gənc nəsillərə təbliğ edilməsi yolunda gözəl bir addım olar, gənclərimiz kitabxanalarda toz içində yatan əski əsərlərimizə biganə qalmaz, onlara sahib çıxarlar. Nəinki klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərini, hətta XX əsrin əvvəllərində yaşamış bir çox ziyalımızın dilini bu günkü gənclik anlamırsa, bunun səbəbi məhz bu problemlərdir. İnanırıq ki, dövlətimizin elm və mədəniyyətimizə göstərdiyi qayğı nəticəsində bu problemlər həllini tapacaq, kitabxanalardakı bu kimi qiymətli əsərlərimiz latın qrafikasına çevrilərək işıq üzü görəcək, millətimizin daha da maariflənməsi üçün yeni imkanlar açılacaqdır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Anar. Əsərlər. IV c., Bakı: 2004.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI c., Bakı: 2000.
3. Azimli Mehmet. Corci Zeydan'ın "İslam Medeniyeti Tarihi" Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı // İstem, № 5, Konya: 2005.
4. Babaşlı Məmmədli. "Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin həyat və yaradıcılığı" // Dövlət və Din, № 1 (5), mart, 2008.
5. Babaşov Memmedeli. "Ahund Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin Hayatı ve Eserleri" // Qafqaz Üniversitesi 1996-1997 Haftalık Seminerleri. Bakü: 1998.
6. Dolunay Ahmet. Dinde Şifahlılık Olmaz // Aksiyon Haftalık Haber dergisi, № 295, 29.07.2000.
7. əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər. Kəşfül-həqayiq. 3 cildə, I c., Tiflis: h.1322 (1904).
8. Yenə onun, II c., Tiflis: h.1322 (1904).
9. Yenə onun, III c., Tiflis: h.1323 (1906).
10. Yenə onun. Səlib müharibəsi. 2 cildə, I c., Bakı: h.1331 (1913).
11. Faideli bilgiler. İstanbul: 2009.
12. İlkin Qılman. Bakının üç üləması. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəz., 24 avqust 1990.
13. Lewis Bernard. Modern Türkiyə'nin doğuşu. (İngiliscədən tərc: Metin Kiratlı). Ankara: 1990.
14. Moosa Matti. The origins of modern arabic fiction. London: 1997.
15. Məhərrəmov Nizami; Babaşov Məmmədli. Qafqaz Müsəlmanlarının Atası. "Ədəbiyyat" qəz., 8 fevral 1991.
16. Mübarizə bu gün də var. "525-ci qəzet". 23 yanvar 2010.
17. Zeydan Curci. Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi). Mütərcim: Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə. Bakı: h.1325 (1908).
18. Yenə onun. Ərmənüsə əl-Misriyyə. Mütərcim: Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə. Bakı: h.1329 (1912).
19. Yenə onun. Kərbəla yangını. Mütərcim: Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə. Bakı: h.1329 (1911).
20. Yenə onun. On yeddi ramazan. Mütərcim: Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə. Bakı: h.1328 (1911).

Farkhadov Ali
On some works written with old alphabet
(on the basis of Mir Mohammad Karim al-Bakuvi Mirjafar's works)
Summary

Key words: *National Azerbaijan Historical Museum, al-Bakuvi, Jurji Zaydan, Islamic enlightenment*

In the funds of library of the National Azerbaijan Historical Museum are stored some of the most valuable works on Azerbaijan and world's history and Islamic culture which were written with Arabic graphic.

Testifying to that is work of Qazi of Baku Mir Muhammad Kerim al-Bakuvi Mirjafar's (1853-1938) "Cross war", under title of "Kashful-haqayiq" ("Discovery of Truth") commentary of "Quran", and a historical novel written by Egyptian Arabic writer Jurji Zaydan (1861-1914) titled "Adhra Quraysh" ("The virgin of Quraysh") and other works are represented.

It is the only thing to be done of propaganda and investigation of these works, to turn them into latin graphics and publishing them which was the reason for comprehension of Islamic origin of our nation and for solving modern problems.

Фархадов Али
О некоторых произведениях написанных арабской графикой
(на основе произведения Мир Мухаммеда Керима Мирджафара аль-Бакуви)
Резюме

Ключевые слова: *Национальный Музей Истории Азербайджана, библиотека, аль-Бакуви, Джорджи Зейдан, исламское просвещение*

В фондах библиотеки Национальный Музей Истории Азербайджана хранятся некоторые ценные произведения по истории Азербайджана и мира, исламской культуре, написанных арабской графикой. Например, можно указать следующие произведения: «Крестовые походы», изложение Корана под названием «Кешфуль-хагаиг» («Открытие истины»), автором которого является Бакинский казий Мир Мухаммед Керим Мир Джафар аль-Бакуви (1853 – 1938), исторический роман египетского арабского писателя Джорджи Зейдана (1861 – 1914) «Азрайи-Курейши» («Курейшитская девственница») и т. д. Изучение и пропаганда этих произведений, переложение их на латинскую графику и издание послужит пониманию нашим народом своих исламских корней и нахождению путей разрешения современных проблем.

Зейналова Махфуза

По следам одного сервиза из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана

Ключевые слова: *Г.З.Тагиев, НМИА, Бухарский эмир*

В коллекции Национального Музея Истории Азербайджана хранится сервиз столового серебра, состоящий из десяти предметов: большая чаша для шербета с крышкой, черпак для этой чаши, поднос для чаши, набор для мытья рук (2 предмета – афтафа и поднос), малая чаша с крышкой, поднос для этой чаши, чаша для сладостей, две шкатулки (четырёхугольная и восьмиугольная) (1). До сих пор данный сервиз не получил своего отражения в научных и популярных изданиях, в частности, как образец исторических связей между азербайджанским и узбекским народами. Как следует из сопроводительных документов, данный сервиз является подарком эмира Бухарского семье Гаджи Зейналабдина Тагиева. Это подтверждает и надпись арабской графикой на дне малой чаши с крышкой: «Тохфейи Шериф-е Бухара, 1316» («Подарок Благородной Бухары, 1898 год»).

В документах не указано, какой именно эмир подарил сервиз. Ответ на этот вопрос находим в книге Манафа Сулейманова «Дни минувшие...», где он собрал воспоминания очевидцев о событиях конца XIX - начала XX века: «Еще в девяностых годах прошлого столетия правитель Бухары Эмир Сеид Мир Абдул Ахад-хан ежегодно ездил лечиться на Кавказские минеральные воды. Путь его, естественно, пролегал через Баку, и всякий раз, по дороге на курорт или домой, он со своей свитой на несколько дней останавливался в нашем городе. Он бывал на промыслах, ездил на заводы, на фабрику, интересовался Мардакянской школой садоводства, присутствовал на молениях в Биби-Эйбатской мечети, посещал театр и другие зрелища. Своей резиденцией эмир неизменно избирал городской дворец Тагиева или его мардакянскую дачу. Эмира, прибывшего из Туркестана, на пристани пароходного общества «Кавказ и Меркурий» встречали местные власти - губернатор и вице-губернатор, начальник порта и военный комендант, командир военного гарнизона, градоначальник, полицмей-

стер. Причал устилался коврами, развевались флаги; произносились приветственные речи. Эмир усаживался в коляску, выписанную Тагиевым из Европы, - с надувными колесами на мягком резиновом ходу, и в сопровождении эскорта казаков направлялся в резиденцию. Церемония с той же торжественностью повторялась при проходах эмира с бакинского вокзала (особый скорый состав вез его на Северный Кавказ) и при его возвращении в Баку. Иногда для встречи и проводов эмира из Тифлиса приезжал тамошний комендант. В поездке эмира сопровождали русский генерал, русский медик, переводчик по фамилии Шихалибеков, а также десятка два приближенных из Бухары. Во всех торжествах, связанных с пребыванием Абдул Ахад-хана в Баку, участвовал консул Ирана Мирза Мехти-хан... Приезжая в Баку, эмир завел обыкновение вручать высокопоставленным чиновникам, миллионерам и даже простолюдинам золотые, серебряные ордена и прочие награды Бухарского эмирата. Гаджи Зейналабдин Тагиев, к примеру, и его тесть генерал-майор Араблинский получили золотой орден «Восходящей звезды» первой степени. Гаджи получил в подарок от эмира золотые часы большой ценности с теплым посвящением, выгравированным на внутренней крышке. Эмиру пришлось по вкусу тагиевская коляска на бесшумном резиновом ходу. Тагиев подарил ее правителю вместе с парой дорогих рысаков и кучером в придачу. Правда, кучер заскучал в Бухаре и вскоре вернулся в родной Баку...» (2).

Таким образом, из приведенной цитаты становится ясно, что Бухарский эмир, вручивший сервиз, это Сеид Мир Абдул Ахад хан (годы жизни- 1859-1911, правил в 1885-1911 гг.), а Гаджи Тагиев это никто иной, как известный нефтепромышленник и меценат Азербайджана - Гаджи Зейналабдин Тагиев. Про Сеид Абдул Ахат хана писали, что «скудное образование, какое получают на Востоке даже мусульманские принцы, не послужило, однако, препятствием для любознательного Ахата, приняться за занятия науками по собственному почину и широко пополнить, в последствии, свои знания. Он постоянно и до сих пор продолжает заниматься научными предметами; таким образом Бухара, в лице Ахат-Хана, имеет правителя просвещенного, имеющего вполне европейское образование»(3). Из некролога мы узнаем, что «он числился на русской военной службе, имел чин генерала-от-кавалерии и был наказным атаманом терских казачьих войск. Им были отменены пытки и значительно сокращены случаи применения смертной казни. Покойный много заботился о благосостоянии своей страны, о торговле и промышленности. При нем впервые в Бухаре началось добывание полезных ископаемых, и возникла металлургическая промышленность» (4).

Связи эмира с предпринимателями Азербайджана были разносторонними. Так, известно, что миллионер - нефтепромышленник Юсиф ага Дадашев (1870-1918 гг.) подарил люстры и ковры в мечеть, которую Бухарский эмир построил в Москве. Когда Сеид Мир Абдул Ахад-хан заложил мечеть в Санкт-Петербурге, большие средства на ее строительство выделили и бакинские миллионеры, в том числе и нефтепромышленники Ашурбековы. Бала-бек Ашурбеков сверх своих расходов приобрел на свои средства роскошную хрустальную люстру для молельного зала мечети (5). Особенно тесные связи эмир имел с Г.З.Тагиевым. Гаджи Зейналабдин Таги оглы Тагиев (1838-1924) – меценат, благотворитель, выдающийся деятель Азербайджана, один из крупных азербайджанских предпринимателей, получивший от императора чины потомственного почетного гражданина, действительного статского советника (IV класса), потомственного дворянина - сделал очень многое на благо не только Азербайджана, но и народов Средней Азии, Поволжья, Ирана, Турции, Египта (6). Его жизненное кредо показывают слова, высказанные им корреспонденту газеты «Тезе хаят» («Новая жизнь») 12 февраля 1908 года: «чтобы осчастливить народ, нужно открывать много школ. Надо издавать огромное количество книг, журналов и газет и распространять их повсюду – и в далеких деревнях тоже» (7). Ниже приводится фрагмент воспоминаний очевидца, показывающий, что Сеид Абдул Ахат хан и Гаджи Зейналабдин Тагиев были друзьями, и даже чуть было не стали родственниками: «Во время своей поездки на Кавказ, бухарский эмир попросил для своего сына руки одной из дочерей Тагиева. Эмир сказал Тагиеву, что они готовы ждать столько, сколько скажет Гаджи Зейналабдин, так как дочь его еще маленькая. Позвав к себе девочку, эмир надел на ее палец кольцо с огромным бриллиантом. Девочке казалось, что в ее руке блестит звезда... Однако Тагиев отказал эмиру. Он сказал, что не хочет, чтобы дочь его устроила семью вдалеке от дома. Гаджи взял у девочки кольцо и хотел вернуть его эмиру. Но эмир не взял кольцо обратно, и сказал, что у них не принято брать обратно подарки...» (7).

Несколько раз Г.З.Тагиев встречался с большими трудностями, особенно в отношениях с русской администрацией и русскими промышленниками и эмир каждый раз предлагал свою помощь. Так, например, трудно было добиться разрешения на открытие хлопчатобумажной фабрики в Баку: вмешались 28 крупнейших фабрикантов во главе с «королем русского текстиля» Саввой Морозовым. Их тревожила близость в Баку хлопковых плантаций, а значит низкая себестоимость продукции, а также боязнь упустить рынки сбыта на Кавказе, Иране, Турции

и Средней Азии. «О сложившейся ситуации проведаль бухарский эмир. Он предложил Тагиеву построить фабрику либо в самой Бухаре, либо в Самарканде или Хиве, обещая, что обеспечит производство дешевым и добротным сырьем. Тагиев отклонил его предложение» (2, с.21). Фабрика Г.З.Тагиева оказалась одним из немногих предприятий в России, оснащенных наиболее современной техникой, ее ткацкие станки были завезены из Англии. Фабрике разрешили выпускать только бязь, но, тем не менее, она быстро завоевала позиции во всем мусульманском мире, так как «эта бязь была выткана на фабрике мусульманина руками правоверных рабочих и мастеров. Ее покупали для погребения покойников, из нее делали покаянное одеяние те, кто совершал паломничество к святым местам – в Мекку, Кербелу, Хорасан» (2, с.21). Таким образом, Г.З.Тагиеву удавалось самому справиться с возникавшими проблемами, но, конечно, моральная поддержка, оказываемая эмиром, имела большое значение.

В результате исследований Э.Исмаилова было установлено, что Г.З.Тагиев был награжден орденом «Бухарской Золотой звезды II степени», что подтверждают и материалы из фондов НМИА. (8). В коллекции НМИА в Фонде Изобразительных Материалов хранятся фотография и портрет, написанный известным русским художником И. И. Бродским, по которым видно, что Г. З. Тагиев был награжден орденом эмирата дважды: на левой стороне груди между звездой Иранского ордена «Шир-и Хуршид» и Российским «знаком отличия Красного Креста», ниже орденской колодки отчетливо видны два Бухарских ордена, вероятно, «Бухарская Золотая звезда» II степени и «Бухарская Золотая звезда» VI степени (9).

В коллекции Национального Музея Истории Азербайджана хранится также портрет (размеры 55 x 73 см) Эмир Сеид Мир Абдул Ахат хана работы начала XX века (10). И хотя точная история портрета неизвестна, все же можно считать его наглядным примером дружбы между Г.З.Тагиевым и Эмир Сеид Мир Абдул Ахат ханом, так как портрет был передан в музей из вещей Г.З.Тагиева.

Таким образом, вышесказанное подтверждает наличие тесных связей между эмиром Бухары Сеид Абдул Ахат ханом и Гаджи Зейналабдином Тагиевым. Очевидцы запомнили наиболее дорогие («коляска на бесшумном резиновом ходу вместе с парой дорогих рысаков и кучером в придачу», «кольцо с огромным бриллиантом») и официальные (ордена эмирата) подарки, что, однако же, не исключает возможность и других, в том числе сервиза столового серебра. Наличие на одном из предметов сервиза надписи «Тохфейи Шериф-е Бухара, 1316» («Подарок благородной Бухары, 1898 год») превращает данное предположение в уверенность и достоверный факт. Все предме-

ты сервиза изготовлены и орнаментированы в одном стиле, из позолоченного серебра 916-ой пробы, покрыты эмалью бирюзового, зеленого, синего, голубого и вишневого цветов, чернью. При работе мастера использовали методы литья,ковки, чеканки, гравировки, эмалирование. Каждый предмет сервиза тщательно продуман, каждая линия выверена и размещена в соответствующем месте. Каждое изделие являлось результатом труда мастеров минимум трех профессий: литейщик отливал основу, отдельные детали (ручки, носики, крышки), чеканщик украшал изделия чеканкой и гравировкой, ювелир дополнял узор эмалью. В украшении всех предметов чувствуется глубина чеканки и гравировки. Сервиз столового серебра - подарок Бухарского эмира Сеид Абдул Ахат хана семье Гаджи Зейналабдина Тагиева является примером великолепного образца бухарского декоративно-прикладного искусства конца XIX века и одновременно наглядным свидетельством дружбы между двумя лучшими представителями своих народов. После коренной реставрации и открытия новой экспозиции Национального Музея Истории Азербайджана в 2008 году, сервиз – подарок эмира Бухарского - занял достойное и исторически оправданное место – в столовой дома-музея Гаджи Зейналабдина Тагиева.

1. ХФ, инв. № 72 /ДК 5386 – Поднос, серебро с позолотой, чернь, эмаль, бирюза. Размеры: д – 37 см, вес – 1503 г. Подарок эмира бухарского Гаджи Зейнал Абдин Тагиеву.

2. ХФ, инв. № 71 /ДК 5386 - конфетница с крышкой, серебро с позолотой, чернь, эмаль, бирюза. Вес – 1042 г. На нижней части имеется надпись: «Tōhfeyi Şarif-e Buxara, 1316» («Подарок благородной Бухары, 1898 г.»). Подарок эмира бухарского меценату, Гаджи Зейнал Абдин Тагиеву.

Список использованных источников и литературы:

1. НМИА, Спецфонд, инв. № 5386
2. Сулейманов М. Дни минувшие... Баку: Элм, 1990, с.22-23.
3. Сеид-Абдул-Ахат-Хан, эмир Бухарский. //Журнал «Нива», 1893, № 1, с.19
4. Кончина эмира Бухарского // Журнал «Нива», 1911, № 3, с. 57.
5. Ахундов Ф. Дворянский род Ашурбековых //Газета «Вышка», 1991 год, 30 ноября.
6. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку: Ишыг, 1990, с. 37.
7. Амир Эйваз. Отец нации // Журнал «Yol», № 4 (8), 2007, с.14.
8. Исмаилов Э. Некоторые сведения по родословной Гаджи Зейналабдина Тагиева // «Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2007», сборник статей НМИА, Баку, 2007, с. 133.
9. Касимова С. «Звезда Благородной Бухары» в коллекции Национального Музея Истории Азербайджана//Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Məqalələr toplusu, 2008, с. 130-132.
10. НМИА, Фонд изобразительных материалов, инв. №502

Zeynalova Məhfuzə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından olan bir servizin izi ilə

Xülasə

Açar sözlər: *H.Z.Tağıyev, Buxara əmiri, MATM*

Əldə olunmuş sənəd, ədəbiyyat və artefaktlar əsasında məqalədə H.Z.Tağıyev və Buxara əmiri Səid Əbdül Əhəd xan arasında olan münasibətlər araşdırılır və nəticədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xüsusi fondunda qorunan gümüş servizin məhz Buxara əmiri tərəfindən hədiyyə olunması nəticəyə gəlinir.

Zeynalova Mahfuza

With a trace of silver set from the collection of the National Museum of History of Azerbaijan

Summary

Key words: *H.Z.Tagiyev, Bukhara's emir, NMHA*

Obtained evidence of the document based on the literature and artifacts in the reviewed article where has been revealed relation between H.Z. Tagiyev and Emir of Bukhara Said Abdul Akhad khan.

And as a result of investigation the author of the article came to the conclusion that the silver set which is kept in the Special fund of the National Museum of History of Azerbaijan had been donated by Emir of Bukhara.

Kərimov Bəhman

**Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsini bitirən
ilk azərbaycanlı tələbələr (MATM materialları əsasında)**

Açar sözlər: *Azərbaycan, Peterburq Universiteti, Ağə bəy Yedigərov, Təlişxənov*

UOT 94 (479.24)

Məqələdə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr Fondunda 227 saylı qovluqda mühafizə edilən foto materiallar əsasında Sənt-Peterburq Universitetində təhsil almış ilk azərbaycanlı Ağə bəy Yedigərov, qızı Məsümə xənim və uşaqları haqqında məlumat verilir və bu ailəyə yaxın olan general-mayor Mirkəzəm xən Təlişxənov, genəral-mayor Əsəd bəy Təlişxənov, genəral-mayor Firudin bəy Vəzirovun keşməkeşli həyat fəaliyyətləri şərh olunur. Bütövlükdə tədqiqata cəlb edilmiş materiallar ilk dəfədir ki,, kompleks şəkildə araşdırılır və elmi dövriyyəyə gətirilir.

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti ölkədə öz siyasi və iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsinə yardım etməyə qadir olan məmurlar ordusu hazırlamağı təmin edən yeni xəlq təhsili sisteminin tətbiq olunması zərurəti ilə də qarşılaşdı. Çarizmin Azərbaycandakı məktəb siyasəti ona məxsus bütün mənfi xüsusiyyətləri ilə birlikdə Rusiyanın milli müstəmləkə siyasətinin bir hissəsi idi. Bununla belə o obyektiv olaraq, gələcəkdə Azərbaycan əhalisinin yeni, mütərəqqi yolla təhsil alması üçün zəmin hazırladı. Bu dövr Azərbaycan xəlqının maarifçilik tarixində ibtidai rus məktəblərinin təşkili ilə yanaşı, ənənəvi təhsil formalarının inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən istilas və mənimsənilməsi, Rusiyanın İran və Türkiyə ilə bilavasitə həmsərhəd olması rus cəmiyyətinin müxtəlif dairələrində Şərq dillərinə və ədəbiyyatına canlı maraq oyatdı. Bütün bunlar fars, türk və Azərbaycan ədəbiyyatına dair bir çox tədqiqatın yaranmasına səbəb oldu. Rus şərqşünaslığının təşəkkülü və inkişafında azərbaycanlı şərqşünas və alimlərin mühüm xidməti və əməyi olmuşdur.

Sankt-Peterburq tarixən çoxmillətli şəhər olsa da, burada azərbaycanlılar XIX əsrin üçüncü onilliyindən görünməyə başladı. 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Bakı, Gəncə, Dərbənd, Qarabağ, Quba, Talış, Şəki, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatıldı. Çar hökuməti işğalın ilk illərində Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək və gələcəkdə gözlənilən müstəqillik hərəkatının qarşısını almaq üçün əmanət qismində adlı-sanlı ailələrin övladlarını təhsil və tərbiyə adı altında Sankt-Peterburqa aparırdı. Ölkənin nüfuzlu hərbi-tədris müəssisələrində təhsil alan bu gənclər Sankt-Peterburqda görünən ilk azərbaycanlılar idi. Sonradan həmin bəy-xan övladları arasından Rusiya ordusuna inam və ədalətlə xidmət edən görkəmli sərkərdələr yetişdi.

Azərbaycan tarixinin təbliği və tədqiqi kimi xüsusi bir missiyanı uğurla həyata keçirən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu işi yüksək səviyyədə icra edir. Burada mühafizə edilən hər bir sənəd, şəkil yaşanan tarixin güzgüsüdür. Muzeyin Sənədli Mənbələr Fondunun 227 sayılı qovluğunda mühafizə edilən Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində təhsil almış ilk azərbaycanlı Ağa bəy Yədigarova və ailəsinə aid olan foroşəkil qiymətli tarixi sənəd kimi mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. 1823-cü ildə Gürcüstanda anadan olan Ağa bəy Yədigarov 1837-1844-cü illərdə Sankt-Peterburq gimnaziyasında ümumi əsaslarla təhsil almışdır. Mövcud ədəbiyyatda onun Peterburqa gətməsinin əsas səbəbkarının dayısı Peterburq Universitetinin fars dilçiliyi kafedrasının professoru məşhur şərqşünas Mirzə Cəfər Topçubaşovun olduğu qeyd edilir. Verilən məlumatlara görə, 1844-cü ilin yazında Peterburq Universitetinin Şərq şöbəsinə göndərmək üçün Cənubi Qafqaza gənclərinin nümayəndələrini heç bir perspektiv namizəd olmayanda Mirzə Cəfər Topçubaşov həmin şöbəyə öz bacısı oğlu Ağa bəy Yədigarovun dövlət xərci ilə qəbul edilməsi barədə çara xahişlə müraciət etmişdi. Uzun yazışmalardan sonra professor M.C.Topçubaşovun xahişi və çarın razılığı ilə Ağa bəy Yədigarovun dövlət xərci ilə oxuması üçün Peterburq Universitetinin rektoruna sərəncam verilir. Ağa bəy Peterburq gimnaziyasını bitirdiyinə görə qəbul imtahanları vermədən universitetin Şərq fakültəsinə daxil olur və 1848-ci ildə əla qiymətlərlə Universiteti bitirir. Alimlik dərəcəsini yerinə yetirdiyinə görə Şərq dilçiliyi üzrə namizəd adı alır. Universiteti bitirdikdən sonra Ağa bəy Yədigarov bir müddət Peterburqda, çarın müsəlman komandasının konvoy komandiri olan qardaşı rotmistr İsrəfil bəy Yədiqarovun yanında qalır (3, s. 9).

1848-ci ilin may ayında Qafqaz canişininin sərəncamına göndərilən Ağa bəy Yədigarov canişinlikdə dəftərxana şöbəsinin müdir müavini təyin edilir. O, burada 35 ildən çox xidmət edir. Hərtərəfli təhsil almış, dərin bilik və bacarığa malik olan Ağa bəy Yədigarov Şərq və rus mədəniyyətinə yaxından bələd olmaqla yanaşı, öz milli mədəniyyətini də dərinlən bilir, ona hədsiz hörmət

bəsləyirdi. Xalqının bu sahədə ehtiyaclarını da yaxşı başa düşən Ağa bəy əlifba islahatı uğrunda böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə ilə birgə çalışmışdır. M.F.Axundovun şəhadətinə görə Ağa bəy Yedigərov ərəb əlifbasının yeni, daha mükəmməl əlifba ilə əvəz edilməsi haqqında fikirlərini ifadə edən bir kitabça da yazmışdır. O, Şahzadə Fərhad Mirzə Qacara məktubunda qeyd edir: “Cənab sərkar, xalq məsləhətçisi Ağa bəy Yedigərov ərəb, fars və türk əlifbasının dəyişilməsi haqqında fikirlərini yazıb, onları oxumağı məndən xahiş etmişdir ki, onların haqq və ya yanlış olmasına dair fikrimi yazılı surətdə ona təqdim edəm. Ağa bəy Yedigərovun yazısının məzmunu bundan ibarətdir ki, İslam xalqlarının Avropa xalqlarından geri qalmasının səbəbi əlifbadakı nöqsanlardır. Çünki bizim uşaqlarımız bir neçə il vaxtlarını ancaq yazını oxumağa sərf edib, elm öyrənmə bilmirlər” (3, s.11-12).

Cox sadə bir insan olan Ağa bəy Yedigərov heç bir vəzifəyə və təltifata can atmayıb. O, əvvəllər dəftərxanada, sonra isə canişinliyin baş idarəsində qulluq etmişdir. Onun bu yüksək xidməti müsəlmanlar üçün təsis edilmiş dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni və 1853-1856-cı illərdə Krım müharibəsindən xatirə olaraq verilmiş Andreyev lenti üzərindəki bürünc medalı ilə qiymətləndirilib. 1890-cu il iyunun 17-də Ağa bəy Yedigərov poruçik rütbəsində ailə vəziyyətinə görə istefaya çıxır. 1892-ci ildə Tiflisdə vəfat edir.

Qovluqda mühafizə edilən fotolardan biri də XIX əsrin 90-cı illərində Ağa bəy Yedigərovun qızı Məsumə xanımın gürcü milli geyimində çəkilmiş şəklidir. Məsumə xanım 1888-ci ildə Mirkazım xan Talışinski ilə ailə qurmuşdur. Onların bu izdivacından dörd uşaqları olmuşdur. Oğlu Mirəli xan 1895-ci il sentyabrın 9-da, qızları Sarabəyim 1890-cı il fevralın 7-də, Liyabəyim 1891-ci il fevralın 8-də, Züleyxa xanım 1892-ci il avqustun 3-də anadan olmuşdur. Ortancıl qızı Liyabəyim topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovun böyük oğlu Fəriz bəyin həyat yoldaşı olmuşdur. Məsumə xanım Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Məsumə xanım 1923-cü ildə vəfat edib.

Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında zaman-zaman böyük rol oynamış, vətənpərvər bir nəsil kimi xalqın dərin rəğbətini qazanmış Talışinski-Talışxanov nəslinin parlaq nümayəndələrindən biri, Mirkazım xan Talışxanovun XIX əsrin axırlarında ləntenant rütbəsində olarkən çəkilmiş fotosəklili Muzeyin “Sənədli Mənbələr Fondunun” qiymətli sənədi kimi dəyərlidir.

Azərbaycanın tanınmış hərbi və ictimai xadimi Mirkazım xan Mirəli xan oğlu Talışxanov 1855-ci ilin iyul ayının 17-də Lənkəran şəhərində, hərbiçi ailəsində anadan olmuşdur. Mirkazım xan ilk təhsilini Lənkəran şəhər üçsinfli gimnaziyasında almış, daha sonra ailəsi ilə Bakı şəhərinə köçmüş, təhsilini orada davam etdirmiş və 1876-cı ilin sentyabr ayında realni məktəbin tam kursunu bitirmişdir. Elə həmin ildə də Tiflisdə yerləşən İkinci Dərəcəli Konstantin Yunkerlər Hərbi Məktəbinə

daxil olmuşdur. İyirmi bir yaşında ikinci dərəcəli Konstantin yunkerlər məktəbini bitirdikdən sonra o, 16 aprel 1878-ci ildə on altıncı qrenadyor Minqrel polkunun praporşiki təyin olunur. Cəmi birillik xidmətdən sonra ona unter-zabit rütbəsi verilir. 1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rus müharibəsində iştirak edir, müharibədə göstərdiyi şücaətə görə “Tünd bürünc” medalla təltif olunur (1).

Orduda əla və qüsursuz xidmət edən Mirkazım xan hərbi pillələri çox sürətlə keçmişdir. 17 oktyabr 1881-ci ildə Qafqaz hərbi məktəbini bitirdikdən sonra, 1882-ci ildə podporuçik, 1883-cü ildə isə poruçik rütbəsinə yüksəlir. 1882-ci ildə tərtib olunmuş bir sənəddə göstərilir ki, əla atıcı olduğuna görə avqustun 26-da ona birinci dərəcəli mükafat və yetmiş dörd manat pul verilmişdir.

Hərbi nizam-intizama ciddi riayət edən, birinci dərəcəli atıcı olan Mir Kazım xan Talışxanov 1884-cü ildə Tiflisdəki Yunkerlər məktəbinə müəllim təyin olunur və eyni zamanda ona ştabs-kapitan rütbəsi verilir. Bu məktəbdə bir necə il dərs dedikdən sonra, 1891-ci ildə Minqrel Qrenadyor polkunun on üçüncü rotasının komandiri təyin olunur.

Podpolkovnik Mirkazım xanın rotası səhra məşqlərində həmişə fərqləndiyinə görə onun xidmət yerini tez-tez dəyişmişlər. Yaxşı komandir kimi onu “axsayan” rotaya komandir təyin etmişlər. 1896-cı il fevralın 3-də, hərbi vəzifəsini yaxşı yerinə yetirdiyinə görə Mir Kazım xan Talışxanov 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur. 1899-cu ildə podpolkovnik Mirkazım xan Talışxanov 119-cu Kolomensk piyada alayına, bir il sonra səksən ikinci Dağıstan alayına, 1904-cü ildə iki yüz altıncı Larqo-Kaql ehtiyat piyada alayına, bir neçə aydan sonra isə əlli beşinci piyada batalyonuna komandan təyin olunur. Polkovnik Mirkazım bəy 1903-cü ildə Qafqaz hərbi dairəsinin iki yüz yetmiş nömrəli əmrilə Qafqaz hərbi Dairə məhkəməsinin üzvü seçilir (1).

Mirkazım xan Talışxanov Rusiya ordusunda uzun müddət xidmətinə görə 1904-cü ildə Rusiya çarı Aleksandrın xatirə medalı ilə təltif olunur, Çar Rusiyasının müxtəlif şəhərlərində -Minskdə, Məgilyovda, Qroznıda, Sibirdə hərbi xidmətdə olan və uzun illər orduda qüsursuz hərbi fəaliyyət göstərən polkovnik Mirkazım xan Talışxanov 1914-cü ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülür. O, 1916-cı ildə elə bu rütbədə istefaya çıxır.

İstefaya çıxmasına baxmayaraq general-mayor Mirkazım xan Talışxanov yenə də işsiz dayanmır. Elə həmin ildə azərbaycanlı topoqrafiya general-mayoru İbrahim ağa Vəkilovla birlikdə “Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyəti”ni yaradırlar. İbrahim ağa Vəkilov cəmiyyətin sədri, Mir Kazım xan Talışxanov isə onun müavini seçilir. Az sonra bu səmimi dostluq qohumluğa çevrildi. İbrahim ağa Vəkilovun böyük oğlu Faris, Mirkazım bəy Talışxanovun qızı Liyabəyimlə ailə həyatı qurdu. Görkəmli hərbi və ictimai xadim general-mayor Mirzəkazım bəy Talışxanov 1938-ci ildə səksən dörd yaşında Bakıda vəfat etmişdir.

Mirkazım xanın böyük qızı Sara xanım Talışinskaya (Xürrəmoviç) (1890-1976) H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbində təhsil almış və Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi.

Sara xanım 1917-ci ildə Bakıda keçirilmiş Zaqafqaziya müsəlmanları qurultayında Azərbaycanda qadın təhsili haqqında yüksək səviyyədə çıxış etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Sara xanım Talışinskaya “Qafqaz Qadın Müsəlmanlar Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin yaradıcılarından biri və onun xəzinədarı olmuşdur.

Liyabəyim Mirkazım qızı Vəkilova (Talışxanova) (1891-1965-ci il) İkinci Tiflis qadın gimnaziyasını qızıl medalla bitirdikdən sonra, Tiflis müsəlman məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlayır. O, 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra həyat yoldaşı Fariz bəylə Fransada mühacirətdə olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində Vətənə qayıtdıqdan sonra Liyabəyim elmi fəaliyyətlə məşğul olur. O, dövrün görkəmli yazıçı və şairlərinin - C.Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyevin, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal Paşayevin, Süleyman Rüstəm, Ənvər Məmmədخانlı, Süleyman Rəhimov və b. əsərlərini rus dilinə çevirmişdir. L. Vəkilova 1943-cü ildən SSRI Yazıçılar İttifaqının üzvü seçilir.

Muzeyin Sənədli Mənbələr fondunda Fariz bəy Vəkilova aid 368 sayılı qovluqda Liyabəyimin Fransada yaşadığı zaman ona verilmiş fransız dilində şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin nümunəsi mühafizə edilir. Demək olar ki, bu sənəd indiyədək heç bir yerdə nəşr edilməyib. Ədəbi ictimaiyyətdə və pedaqoji sahədə görkəmli mütəxəssis kimi tanınan Liyabəyim Vəkilova 19 fevral 1965-ci ildə Bakıda vəfat edib.

Qovluqda mühafizə edilən Firudin bəy Vəzirovun və həyat yoldaşı Zinayida xanımın Məsumə xanım Talışxanovaya göndərdiyi şəkilləri də dəyərli sənəd kimi mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir. 1902-ci ildə Varşavada çəkilmiş bu fotosəkillərin arxasında “Sevimli Məsumə xanım Talışxanovaya əziz qardaşı” F.Vəzirov” və “Zinanın sevimlisi, əziz dost və çox hörmətli Məsumə xanıma” sözləri yazılmışdır. (1, 227/6; 227/5).

Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov (1850-1925) 1850-ci il aprelin 19-da Tiflisdə zədəngan ailəsində anadan olmuşdur. Atası Camal bəy Mirzə İsmayıl oğlu Tiflisdə məhkəmə iclasçısı idi. Firidun bəy ilk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almışdır. 1868-ci ildə Yelizavetqraddakı yunkerlər məktəbini ikinci dərəcə ilə bitirmişdir. Hərbi xidmətə unter-zabit rütbəsində yeddinci Belorus Qusar alayında başlamışdır.

Firidun bəyin həyat yoldaşı Zinaida (qeyri rəsmi sənədlərdə Zinaida Zeynəb kimi yazılır) Səlimovna Kriçinskaya milliyyətə Litva tatarıdır. O, istefada olan polkovnik Səlim bəy Kriçinskinin qızıdır. Firudin bəy yeddinci Belorus qusar alayında ştabs-rotmistr rütbəsində qulluq edəndə evləniblər. Evlənmə mərasimində Firudin bəy onun ad-familini müsəlman ad-famili ilə rəsmiləşdirərək Zeynəb Vəzirova kimi yazdırıb.

Firudin bəy 1877-1878-ci illərdə Osmanlı-Rus müharibəsində göstərdiyi sərkərdəlik qabiliyyətinə görə onu tunc medalla, bir də Aleksandrın imperatorluq etməsinin ildönümü şərəfinə üçüncü dərəcəli gümüş medalla mükafatlandırılır. Firidun bəy Vəzirov əla döyüş xidmətlərinə görə müharibədə kapitan rütbəsindən podpolkovnikə qədər yüksəlmiş və alay komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Müharibədən sonra xidmət yeri ikinci Qafqaz kavaləriya diviziya-sına dəyişdirilən podpolkovnik Firidun bəy Vəzirova əlaçı zabıt kimi Qafqaz-Hərbi Dairə məhkəməsinin üzvü seçilir (4, s. 46).

1897-ci il oktyabrın 13-də polkovnik rütbəsi ilə təltif olunan Firidun bəy iki il sonra onuncu Novotroski draqun alayına komandir təyin olundu. Bir müddət Varşava, Rılski və başqa şəhərlərdə hərbi xidmətdə olan Firidun bəy Vəzirov 1906-cı il aprelın 18-də general-mayor rütbəsi alır. Həmin il ordu-dan tərxis olunan general-mayor Firidun bəy Vəzirov doğma şəhəri Tiflisə qayıdaraq Mixaylovsk prospektindəki yüz on bir saylı mülkündə yaşayır. Nizami qoşun hissələrində otuz səkkiz illik qüsursuz xidmətində general-mayor Firidun bəy Vəzirov yüksək ali ordenlərlə təltif olunmuşdur. O, 1882-ci il yanvarın 19-da üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» (müsəlmanlar üçün təsis olunmuş), 1889-cu il mayın 6-da üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 1893-cü il iyunun 15-də ikinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 1898-ci il sentyabrın 22-də dördüncü dərəcəli «Knyaz Vladimir», 1902-ci il avqustun 1-də ikinci dərəcəli «Müqəddəs Anna», 1905-ci il noyabrın 20-də üçüncü dərəcəli «Knyaz Vladimir» ordenləri ilə təltif olunmuşdur (3, s. 23).

Firudi bəy Azərbaycan Milli Ordusu Baş Qərargahının dəvəti ilə 1919-cu ilin may ayında ailəsi ilə birgə Bakıya köçür. Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 7 avqust 1919-cu il tarixli 351 nömrəli əmri ilə general-mayor Firidun bəy Vəzirov Bakı şəhərinin komendantı təyin olunmuşdur. Lakin 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra, digər milli generallarımız kimi Firidun bəyin də qismətinə acı bir ədalətsizlik qismət oldu. Həmin il mayın 31-də Gəncə üsyanının iştirakçısı kimi komissar Çingiz İldırımın otuz altı saylı əmrilə vəzifədən azad edilərək Baş Qərargahın sərəncamında saxlanılır. 1921-ci il iyunun 19-da Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə Firidun bəy Vəzirov həbsdən azad edilir. Nəriman Nərimanovun ölümündən sonra, 1925-ci ildə Firudin bəy yenidən həbs edilərək, elə həmin ilin iyunun 30-da “İttihad-islam”çı və müsavətcı kimi ittiham edilərək yetmiş beş yaşında güllələnir (4, s. 68).

Burada mühafizə olunan digər bir fotosəkil Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimlərindən biri general-mayor Əsəd bəy Mirəli xan oğlu Talışxanova aiddir. Hərbi şində olan Əsəd bəy Talışxanovun bu fotosəkli 1904-1905-ci illər baş vermiş rus-yapon müharibəsində, döyüş əməliyyatı zonasında çəkilmişdir.

Əsəd bəy 1857-ci il dekabrın 16-da Lənkəran şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Lənkəranda fəaliyyət göstərən Məsəlman məktəbində almış, sonra isə Bakıdakı Edadiyyə gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir. Əsəd bəy 1876-cı ildə Peterburq Mixaylovsk Artilleriya məktəbinə daxil olur və 1877-ci ildə, iyirmi yaşında buranı əla qiymətlərlə bitirir (2, s. 48).

Əsəd bəy orduda nümunəvi xidmətinə görə 1878-ci il aprel ayının 16-da praporşik rütbəsinə yüksəlir. 1878-ci ilin oktyabrında 21-ci artilleriya briqadasına göndərilir. 1880-1881-ci illərdə Türkmən-Təkinlərə qarşı hərbi ekspedisiyada (Axal-Təkin ekspedisiyası), 1881-ci il yanvarın 12-də isə Göy Təpə qalasının alınmasında iştirak edir. Axal-Təkin ekspedisiyasında göstərdiyi şücaətə görə 1882-ci il yanvarın 26-da 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav və 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur. 1882-ci ilin sonlarında isə Poruççik rütbəsinə yüksəlir. 1884-cü ilin dekabrın 22-də Qafqaz artilleriyasının komandiri təyin olunur. Əsgərlərinə yaxşı təlim keçən, artilleriyada ciddi nizam-intizam yaradan, döyüşlərdə cəsurluq göstərən Əsəd bəyə 1888-ci il oktyabrın 6-da ştabsskapitan, 1889-cu ilin yanvarında isə kapitan rütbəsi verilir.

O, 1896-cı ildə mayor, 1899-cu ildə podpolkovnik rütbəsinə yüksəlir. 1902-ci ildə hərbi xidmətinin 25 illiyi münasibəti ilə, dördüncü dərəcəli bantlı “Müqəddəs Vladimir” ordeni ilə təltif olunur. Əsəd bəy 1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsində iştirak etməklə böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Tədiqatə cəlb edilmiş materiallar icarəsində Əsəd bəyin rus-Yapon müharibəsində hərbi geyimdə səngərdə çəkilmiş fotosəkli mühafizə edilir. 1910-cu ildə isə ona polkovnik rütbəsi verilmiş, 52-ci artilleriya briqadasının birinci diviziyasının komandiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Əsəd bəyə uzun müddət orduda qusursuz xidmətlərinə görə 1916-cı ilin aprelin 22-də general-mayor rütbəsi verilir. Hələ həmin ildə də 52-ci artilleriya briqadasının komandiri təyin olunur. Döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə və ordudakı qusursuz xidmətlərinə görə Əsəd bəy Talışxanov birinci dərəcəli “Qılınç və balta”, “Müqəddəs Anna” və “Müqəddəs Stanislav” ordenləri ilə təltif olunur (2, s. 49).

Əsəd bəy ömrünün çox hissəsini Tiflisdə keçirtmişdir. O, hərbiçi olmaqla yanaşı şərq dillərinin bilicisi, tarixçi və folklorçu kimi də tanınmışdır. Əsəd bəy öz döğmə dilindən başqa rus, fars, ərəb, türk dillərini də mükəmməl bilirdi. Uzun müddət rusdilli Qafqaz mətbuatı ilə əməkdaşlıq edən Əsəd bəy Talışxanov Tiflisdə fəaliyyət göstərən bir neçə jurnal və toplunun redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Rus alimi L. Q. Lopatinski (1840-1922) və Rusiya Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü K. P. Yankovskinin (1822-1902) təşəbbüsü ilə Tiflisdə nəşrə başlayan “Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyası və folklorunun təsviri” (SMOMPK) toplusunda Lənkəran qəzasından göndərilən bütün materialların senzoru və redaktoru Əsəd bəy Talışxanov olmuşdur. Tanınmış hərbiçi, dilçi, tarixçi, folklorçu general-mayor Əsəd bəy Ta-

lişxanov 1919-cu ildə Dağıstanın Teymurxan-Şura şəhərində vəfat etmiş və oradakı müsəlman qəbristanlığında dəfn olunmuşdur (2, s. 49).

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bizə unudurulmuş məşhurlarımızla daha yaxından tanış olmağa şərait yaratmaqla, onları bir daha bizə tanıtdırdı. Döğmə Vətənimizin zəngin və keşməkeşli tarixini özündə yaşadan, təbliğ və tədqiq edən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu görkəmli şəxsiyyətlərə aid qiymətli sənədləri qorumaqla yanaşı, onu təbliğ edir və həmvətənlərimizə layiqincə çatdırır. Bu baxımdan Muzey gənclərə Vətən təəssübkeşliyi, milli hiss, keçmişimizə qayğı kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılayır.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondu. Qovluq: № 227; № 368
2. Məmmədzadə G. Lənkəran mahalının sərkərdələri. Bakı: 1996, 108 s.
3. Nəzirli Şəmistan. General Yədigarov qardaşları. Bakı: Şirvan nəşr, 2004, 36 s. (s.11-12).
4. Nəzirli Şəmistan. 1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri. Bakı: 2009, 480 s.
5. Исмаилов Э.Э. Генеалогия Талышинских–Талышхановых. Баку: 2001, 150 с.

Kerimov Bahman

First Azeri students graduating East St. Petersburg University (on materials NMIA) ***Summary***

Keywords: *Azerbaijan, St. Petersburg University, Aga Bey Yedigarov, Talyshhanov*

The article deals with a difficult life path first Azerbaijani-Petersburg University student Yedigarova Yeah bey, his daughter Masema Khanum, her children, close friends, family Mirkazima major generals, Asad bey Talyshhanova, Firudin bey Vezirova based on photographs from the collection number 227 of the Museum Foundation of the documentary sources Azerbaijan's history. It is a little known or completely forgotten figures in education, training and martial arts. In general, materials 227th collections were first investigated fully and comprehensively.

Керимов Бахман

Первые азербайджанские студенты, окончившие Восточный факультет Петербургского университета (на материалах НМИА) ***Резюме***

Ключевые слова: *Азербайджан, Петербургский университет, Ага бек Ядигаров, Талышханов*

В статье рассматривается непростой жизненный путь первого азербайджанца-студента Петербургского университета Ага бека Ядигарова, его дочери Масимы ханум, ее детей, близких друзей семьи генерал-майоров Мирказима, Асад бека Талышханова, Фирудин бека Везирова на основании фотоматериалов из коллекции № 227 фонда документальных источников Музея Истории Азербайджана. Речь идет о малоизвестных, либо полностью забытых деятелях образования, просвещения и военного искусства. В целом, материалы 227-ой коллекции впервые изучаются полностью и всесторонне.

Агаев Фуад

Развитие офтальмологии в Азербайджане в первой половине XX века (1900-1940 гг.)

Ключевые слова: *офтальмология, трахома, глазная
больница*

УОТ 94 (479.24)

История развития офтальмологии в Азербайджане тесно связана с общей историей здравоохранения в республике. Музей истории Азербайджана располагает большим количеством материалов, отражающими долгий путь становления и развития офтальмологии в Азербайджане и помогает раскрыть многие доселе неизвестные страницы медицины нашей Республики.

Инициатором организации специализированной общественной глазной помощи населению Азербайджана был видный врач Самуил Львович Крауз. Самуил Крауз родился в 1863 году в Литве, вырос и учился в

Самуил Львович Крауз

городе Бердянске и в 1884 году окончил Харьковский университет. В 1896 году С.Крауз приехал в Баку. Ему удалось добиться открытия в 1904 году больницы на 16 кроватей. В 1909 году эту больницу перевели в Михайловскую больницу. В 1900 году в Баку его стараниями в бесплатном лечебном центре было открыто глазное отделение на 10 коек.

Одной из главных проблем, на которой заострял внимание Самуил Львович Крауз, была борьба с таким опасным заболеванием как трахома. Доктор С.Крауз в 1914 году в своей научной работе «Трахома в Бакинских школах» писал: «Трахома за редкими исклю-

чениями – хроническая болезнь, продолжающаяся целые годы и десятилетия, и потому весьма интересно выяснить – какие возрасты больше всего страдают трахомой и какие возрастные группы более подвержены опасности заражения. Трахома в большинстве случаев очень затяжная болезнь, и мне самому известны больные, у которых болезнь тянется уже 15-16 лет, но, несомненно, имеются и abortивные формы, особенно в раннем детском возрасте». (ФДИ, № 285/4)

На основе медицинского осмотра доктором С.Краузом большого количество детей разных национальностей и социальных групп в школах города Баку, он пришел к следующему выводу: «Осмотрев 15.964 учащихся разных национальных групп и разных возрастов и не касаясь социально-экономической стороны учащихся, я прихожу к тому заключению, что выводы мои, основанные на амбулаторном материале Глазного отделения Михайловской больницы, были в точности подтверждены осмотром школ, а именно: что трахома различно распространена среди различных национальных групп, что время заражения – это дошкольный возраст, и что семья, а не школа есть рассадник трахомы, и что туда должно быть направлено, главным образом, внимание врачей». (ФДИ, № 285/4)

Новая страница в истории офтальмологической помощи в Азербайджане относится к началу 20-х годов. Официальные власти взяли курс на решительную ликвидацию в республике глазных болезней. И здесь роль С.Крауза была неоценима. Деятельность доктора Крауза вызывала восхищение в республике среди медицинской общественности. Работники Азербайджанского Отдела Всероссийского профсоюза «Всемедиксантруд» 29 июля 1922 года отправили поздравительное письмо доктору Краузу, где написано следующее: «Сегодня в день 25-летия открытия второй городской бесплатной лечебницы, в создании и организации которой и Вы приняли деятельное участие, как основатель широкой бесплатной глазной помощи бакинской бедноте, мы от лица всех товарищей – членов союза приносим Вам свою глубокую признательность, преклоняясь перед непосильным трудом, понесенным Вами в этом деле». (ФДИ, № 285/6)

Профессор Я.Варшавский писал о докторе С.Краузе в справке за 27 октября 1930 года: «С доктором Самуилом Львовичем Краузом я совместно работал с 1-го января 1916 года по день его смерти; но и до этого времени я был знаком с его деятельностью в качестве окулиста-общественника с 1899 года. Д-р Крауз является первым организатором подачи правильной глазной помощи городскому населению города Баку.

Приблизительно в 1900 году он по собственной инициативе в начале совершенно безвозмездно открыл в существовавшей тогда бесплатной городской лечебнице первые городские глазные койки. Благодаря его энергии постепенно из этих единичных коек создавалась глазная городская лечебница на 20 кроватей, превратившаяся к началу революции в значительное глазное отделение бывшей Михайловской больницы на 50 кроватей с большой амбулаторией с ежегодным количеством первичных больных до 15 000. Его же энергии нужно приписать, что д-р Нейштадт решил открыть специальную Центральную Глазную Больницу в 1922 году». (ФДИ, № 285/11)

Доктор С.Л.Крауз скончался 12 сентября 1923 года на 61-ом году жизни от рака желудка, являясь на тот момент главврачом Центральной Глазной Больницы горздраотдела. (ФДИ, №285/8) Похороны выдающегося врача вылились в массовую процессию, в которой приняли участие сотни людей. (ФДИ, №285/10)

Одним из основоположников офтальмологической помощи населению Азербайджана был также первый ученый-офтальмолог республики профессор Ю.К.Варшавский (1870-1944), которому принадлежит очень большая роль в развитии офтальмологии в Азербайджане.

*Похороны доктора С.Л.Крауза.
Траурная процессия по ул. Коммунистическая. 1923 г.*

не. Занимая должность научного руководителя первой в республике глазной больницы и первых курсов по глазным болезням на базе этой больницы, он с 1925 года читал курс лекций по офтальмологии, и, был одним из тех, кто стоял у истоков Азербайджанского научно-исследовательского института глазных болезней, Азербайджанского государственного медицинского института и кафедры глазных болезней Азербайджанского института усовершенствования врачей им. А.Алиева. Непосредственной сферой интересов Ю.К.Варшавского были травмы органа зрения, его докторская диссертация и многие другие научные труды были посвящены этой теме. Доктор Ю.Варшавский внес большой вклад в развитие офтальмологии как науки, подготовив десятки врачей-офтальмологов, впоследствии внесших большой вклад в ликвидацию глазных болезней в Республике.(3)

Первый директор Азербайджанского научно-исследовательского института глазных болезней Мирзаали Али оглы Аббасов (1886-1957) в 1917 году окончил медицинский факультет Киевского университета. С 1921 года по 1929 год с целью специализации по глазным болезням М.А.Аббасов работал в должности ординатора глазной больницы Азербайджанского Государственного Университета. В эти же годы он опубликовал свои первые научные труды, посвященные глазной патологии. В 1930-35 гг. М.А.Аббасов, занимая должность главного врача Бакинской железнодорожной больницы, руководил глазным отделением этой больницы. В 1935 году М.А. Аббасов был назначен заместителем главного врача, а в 1937 году главным врачом Центральной глазной больницы г. Баку. В 1945 году М.А. Аббасов принимал активное участие в деле создания в республике Института офтальмологии, и с 1 января 1946 года институт начал свою деятельность под его руководством. М.А.Аббасов руководил институтом офтальмологии до самой своей кончины в 1957 году.(3)

Видным офтальмологом был и И.М.Джафаров, внесший огромный вклад в развитие данного направления в медицинской науке. Он окончил медицинский факультет Харьковского Университета и 7 мая 1913 года получил диплом лекаря. В 20-30-х гг.

*Профессор
Ю.К.Варшавский*

358/5. Джафаров И. при осмотре амбулаторного больного. 1935 г.

И.М.Джафаров активно работал в глазной больнице. Материалы, находящиеся в Фонде документальных источников, позволяют наглядно убедиться в плодотворной деятельности доктора Джафарова.(ФДИ, № 358/1,2,3,4,5)

358/4. Джафаров И. Среди работников глазной больницы.

358/2. Медработники глазной больницы. В центре профессор Варшавский и Джафаров И.

358/3. Джафаров И. за беседой с амбулаторными больными.

Ярким представителем азербайджанской офтальмологии была заслуженный деятель науки, профессор Сона ханум Ибрагим кызы Велихан (1883-1982). Она окончила Санкт-Петербургский медицинский институт в 1908 году и занимала одно из самых достойных мест в ряду первых женщин Азербайджана, получивших высшее образование. В 1923-1939 гг. С.И.Велихан последовательно занимала должность ассистента, доцента и профессора кафедры глазных болезней Азербайджанского медицинского института, в 1939-1971 гг. заведовала кафедрой глазных болезней Азербайджанского Государственного института Усовершенствования врачей им. А.Алиева; в 1946-1960 гг. она была на должности заместителя директора института по научной работе.(3) Видный врач, С.Велихан также в 1945-1950-х гг. была председателем Общества Офтальмологов Азербайджана.(4)

С.И.Велихан является автором 60 научных трудов, в том числе 2 монографий. В основном её труды были посвящены морфологическим изменениям органа зрения, пораженного такими инфекциями, как сифилис, туберкулез, а также различными опухолями, изменениям при травме глаза, а также проблемам глаукомы и трахомы. С.И.Велихан была первой женщиной-азербайджанкой, удостоенной степени доктора наук. Ее статья в 1931 году «К патологической анатомии эндофтальмитов» привлекла к себе внимание Нобелевского комитета, что показывает важность научной деятельности проф. С.И.Велихан(3)

*С.Ахундова-Багирбекова в
форме учащейся заведения св.
Нины. Баку. 1911*

Видное место в истории азербайджанской офтальмологии занимает доктор медицинских наук, профессор, заслуженный деятель науки С.А.Ахундова-Багирбекова (1886-1982). Являвшаяся воспитанницей заведения св. Нины в городе Баку, которую она окончила с золотой медалью, Сона ханум поступила на медицинский факультет Киевского Университета, но в 1913 году была отчислена за участие в революционной деятельности.

С.А.Ахундова-Багирбекова получила высшее образование в Московском Государственном университете. В Азербайджанском НИИ офтальмологии она сначала

занимала должность заведующего отделом травмы глаза, затем заместителя директора института по научной работе, и, кроме того, была профессором кафедры глазных болезней Азербайджанского Государственного института усовершенствования врачей имени А.Алиева.

Самым сложным для доктора Ахундовой-Багирбековой было лето 1935 года. В сельских районах Азербайджана свирепствовала трахома. Особенно тревожной была ситуация в Евлахе – эпидемия охватила до 70% населения района. Сона ханум тотчас же отправилась в Евлах. На вокзале их встречала толпа народа – все жаждали медицинской помощи. Сона ханум прекрасно справилась с поставленной задачей – эпидемия пошла на убыль.(2)

Сона ханум постоянно совершенствовала свои знания и врачебные навыки. Справка дана 16 июня 1940 г. «врачу Ахундовой-Багирбековой в том, что она находилась на курсах по пересадке роговицы при Одесском Государственном Институте усовершенствования врачей с 5 апреля по 16 июня 1940 г. и выявила отличную успеваемость». (ФДИ, №382/5) Также в 40-х годах С.А.Ахундова-Багирбекова прошла курсы квалификации по кератопластике в Одесском НИИ глазных болезней и в последующие годы сохраняла тесные научные связи с этим институтом. Научные труды проф. С.А.Ахундовой-Багирбековой

*На осмотре больного.
(До 1941 года)*

охватывали проблемы кератопластики, трахомы, тканевой терапии глазных заболеваний. Являясь ученицей знаменитого офтальмолога, академика В.П.Филатова, проф. С.А.Ахундова-Багирбекова первой в Азербайджане и в Закавказье применила методы кератопластики и тканевой терапии при ряде глазных заболеваний.

382/4.Группа врачей на усовершенствовании в клинике Филатова.1940 год.

Её высочайшую компетенцию подтверждал и сам Филатов, который всех больных, приехавших к нему в Одессу из Азербайджана, отправлял назад со словами: «Теперь вы можете лечиться в Баку. Там работает моя ученица, редкого дарования врач – Сона Ахундова».(2)

С.А.Ахундова-Багирбекова

Проф. С.А.Ахундова-Багирбекова была активным пропагандистом развития офтальмохирургии в Азербайджане и сделала очень много для того, чтобы поднять офтальмохирургию в республике до уровня передовых офтальмологических центров. С особой благодарностью надо отметить ее многолетний труд на должности врача-окулиста в Бакинском лепрозории.

Успешной была и общественная деятельность С.А.Ахундовой-Багирбековой. Она была депутатом Верховного Совета СССР в конце 40-х годов.

382/7. В операционной (1950 г.)

Таким образом, офтальмология в Азербайджане тесно связана с именами врачей, отдавших свои знания и навыки на благо своей Родины. Виды свое предназначение в спасении людей от глазных болезней, они навсегда остались в анналах азербайджанской медицины. Также необходимо отметить, что данные врачи, заложившие основы офтальмологии как науки в Азербайджане, воспитали целое поколение молодых офтальмологов, впоследствии внесших огромный вклад в азербайджанскую медицину.

*Депутаты Верховного Совета СССР
Р.Ахундова, С.Ахундова-Багирбекова,
К.Фараджева*

Список использованных источников и литературы:

1. Национальный Музей истории Азербайджана. Фонд Документальных источников. № 86, 285, 358, 382
2. Газета «Азербайджанские известия». Её называли азербайджанским Филатовым. 30 сентября 2006 г. № 3
3. www.ourbaku.com/Офтальмология в Азербайджане/
4. www.az.wikipedia.org/wiki/Sona_Vəlixan

Ağayev Fuad

*XX əsrin I yarısında (1900 – 1940) Azərbaycanda oftalmologiyanın inkişafı
Xülasə*

Açar sözlər: *oftalmologiya, traxoma, göz xəstəxanası*

Hazırkı məqalə XX əsrin I yarısında Azərbaycanda oftalmologiyanın təşəkkülü və inkişafına həsr edilmişdir. Burada Krauz, Axundova-Bağırbəyova, İ. Cəfərov, S.Vəlixan və digər mütəxəssislərin fəaliyyətindən bəhs olunur, respublikamızda təbabət elminin inkişafına misilsiz töhfəsi qeyd edilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında saxlanılan dəyərli materiallar adı çəkilən alimlərin fəaliyyətinin araşdırılmasında gərəkli ola bilər.

Aghayev Fuad

*Ophthalmology development in Azerbaijan in the first half of the XX century
(1900 – 1940)
Summary*

Key words: *ophthalmology, trachoma, eye hospital*

This article is devoted to formation and ophthalmology development in Azerbaijan in the first half of the XX century. Activity of such ophthalmologists as Krauz, Akhundova-Bagirbekova, Velikhan and др. is marked out them an invaluable contribution to development of a medical science in our republic is shined. The interesting materials which are storing in funds of the National Museum of History of Azerbaijan can assist in research of activity of the specified scientists.

Bağirova Nərmin

Azərbaycanın ilk peşəkar qadın pianoçusu
Xədicə xanım Qayıbova
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

Açar sözlər: *repressiya, musiqi, pianoçu, muğam*

UOT 94 (479.24)

Totalitar cəmiyyətdə dövlətin mədəniyyət siyasətindəki ən radikal aləti- repressiya aləti idi. Sözlə yeridilə bilməyən, sözün gücü çatmadığı bir məqamda qətləliam medotları işə düşürdü. Bu artıq bolşeviklərin sınanmış üsulu idi- “insan özü yoxdursa, deməli onunla bağlı problem də yoxdur”. Azərbaycanda qətləliamın alovlandığı tonqalda məhv olmuş ziyalılar haqqda ilk elmi araşdırmalar aparan, muasirlərinə və gələcək nəsillərə sovet repressiyalarının – qırmızı terrorun əsl miqyası haqqda məlumat verən böyük alim, akademik Ziya Bunyadov yazırdı: «Milli kadrları tamamilə məhv etmək, ilk növbədə, dünyaca məşhur, daim düşünən, mütaliə edən yenifikirli alimləri, mütəfəkkir və intellektləri arardan götürmək! 30-cu illərdə ölkəni idarə edən rəhbər klanın - qabaqcıl olan hər şeyi caynaqlayan qara əllərin niyyəti belə idi».

Ziya müəllim məşhur “Qırmızı terror” kitabında rus-sovet repressiyasının ilk iki ili ərzində 70 minə yaxın ziyalının həbs edilib güllələnməsini qeyd edir. Onların arasında alimlər, şairlər, yazıçılar, müəllimlər, mühəndislər, incəsənət xadimləri, maarif və mədəniyyət müəssisələrinə rəhbərlik edən dövlət, partiya məmurları da vardı. Düzdür, repressiya dalğası elm, ədəbiyyat sahəsi ilə müqayisədə musiqi sahəsində kütləvi hal almamışdı. Stalin repressiyasının illərində Azərbaycanın minlərlə ziyalısi həbs edilərək güllələnilib, minlərlə insan əzablı, məhrumiyyətlərlə dolu sürgün həyatı sürüb. On minlərlə adam «xalq düşməni» damğası vurulmuş yaxınlarının həsrət və kədər dolu taleyinə yanmaqla yaşayıb. Özü də tənələrə, məzəmmətlərə, ədalətsiz münasibətlərə dözə-dözə.(1).

*Xədicə xanım Qayıbova
1925. (2)*

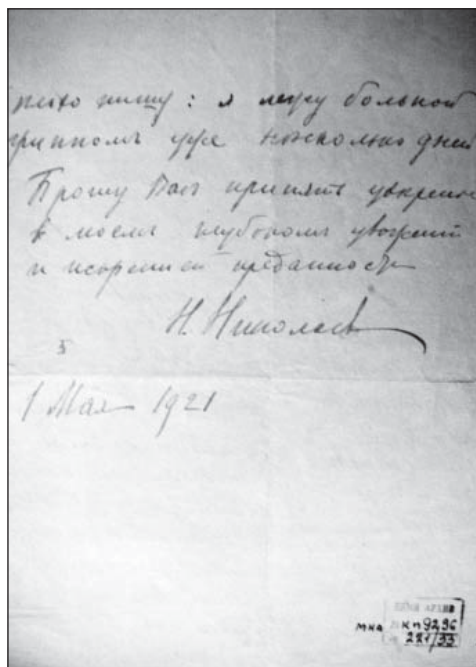
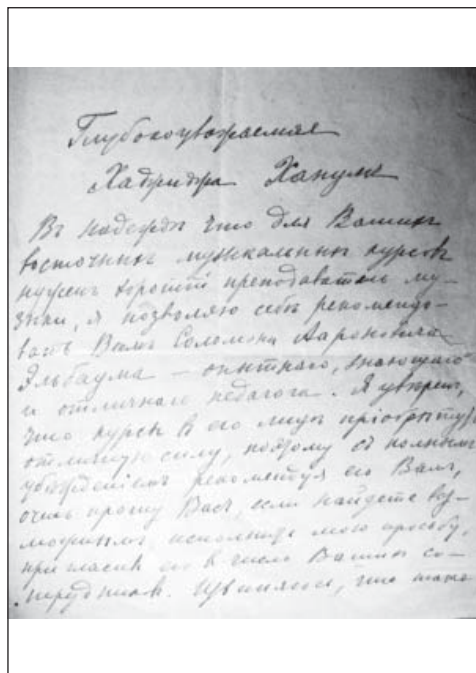
Millətin düşünən beyinlərini sıradan çıxarmaq, onun alimlərini, şairlərini, yazıçılarını, müəllimlərini, mədəniyyət və incəsənət xadimlərini məhv etmək siyasəti qadın ziyalıları da hədəf seçmişdi. O qurbanlar arasında gözəl xanım, istedadlı musiqiçi Xədicə Qayıbova da vardı. Azərbaycanın ilk peşəkar qadın pianoçusu, muğamlarımızın fortepiano da mahir ifaçısı kimi tanınan Xədicə xanım Qayıbova haqqında çox yazılıb. Onun faciəli taleyi haqqında akademik Ziya Bünyadov, professorlar Rafael Hüseynov, Fərəh Əliyeva araşdırma və məqalələrində geniş bəhs ediblər. Muzeyin zəngin fondlarından biri olan Sənədli Mənbələr Fondunda da Xədicə xanımın materialları qorunub saxlanılır.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Xədicə xanım olduqca acı taleli bir ömür sürmüşdür. Ana tərəfdən Terequlovlar nəslindən olan Xədicə xanımın atası mütərəqqi düşüncəli insan idi. O, qızına mükəmməl təhsil vermək, övladının arzusuna uyğun olaraq onu peşəkar musiqiçi görmək istəyirdi. Ona görə də ailənin maddi vəziyyətinin imkan verdiyi dərəcədə bu arzusunu reallaşdırır. Qafqaz canişinliyinə yazılmış ərizəyə əsasən Xədicə xanım Tiflisdə «Müqəddəs Nina» qızlar məktəbinə daxil olur. Uşaq yaşlarından xüsusi istedadı ilə fərqlənən Xədicə ilk musiqi təhsilini də burada alır, ibtidai musiqi nəzəriyyəsini, fortepiano da çalmağı öyrənir.

1911-ci ildə Xədicə xanım “Qızıl xaç nişanı” ilə orta təhsilini başa vurmuş, eyni zamanda professor N. Nikolayevin fortepiano sinfində xüsusi kurs keçərək Qızıl haşiyəli diploma layiq görülmüşdür. Fondada professor N.Nikolayevin Xədicə xanımın təşkil etdiyi şərq musiqi kurslarına təcrübəli pedaqoq Semyon Aaronoviç Elbaumun müləllim kimi qəbul olunması üçün 1 may 1921-ci il tarixli tövsiyə məktubu da mövcuddur.

*X. Qayıbova Tiflisdə
“Müqəddəs
Nina” məktəbində təhsil aldığı
illərdə. 1910-1911 (3)*

Tanınmış pianoçu N.Nikolayevin
Xədicə Qayıbovaya yazdığı
tövsiyə məktubu. 1921. (4)

1911-ci ildə məktəbi bitirdikdən sonra Xədicə xanım Qafqaz müftisi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun oğlu - mühəndis Nadir Qayıbovla ailə həyatı qurur. Ailəsi ilə birlikdə bir müddət Tiflisdə yaşayan Xədicə xanım burada Azərbaycan məktəbində dərs deyir, ictimai-mədəni tədbirlərdə fəal iştirak edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Əfəndi Qayıbov həmçinin bütün Qafqazda məşhur olan Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan bölməsinin açılmasının təşəbbüskarlarından biri olub. Qayıbzadə soyadlı 20 gənc bu seminariyada təhsil alıb. İstər Müftizadələrin, istərsə də Qayıbzadələrin Xədicə xanımın dün-

Hüseyn Əfəndi Qayıbov ailəsi ilə.
XIX əsrin sonu (5)

*X.Qayıbovanın iştirakı ilə
22 iyun 1935-ci ildə "müdafə evi"ndə
keçirilmiş Böyük Şərq konsertinin
afişası (6)*

«Qısamüddətli Şərq musiqi kursları» təşkil edilir, uşaq xoru yaradılır.

Xədicə xanım azərbaycanlı qadınlarının musiqi təhsili məsələlərinə böyük önəm verirdi. Onun təşəbbüsü və birbaşa iştirakı ilə Azərbaycanlı qadınları üçün musiqi-dram studiyası yaradılmışdır. Şərq və Avropa musiqisinin gözəl bilicisi kimi o, respublikanın mədəni həyatında fəal iştirak edir, Ü.Hacıbəyov, R.M. Qliyer

yagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rolu olub. Xədicə xanımın materialları arasında Hüseyn Əfəndi Qayıbovun ailəsi ilə olan şəklinə də rast gəlirik.

1919-cu ildə Qayıbovlar Bakıya köçür. Təbii ki, bu Xədicə xanıma musiqiçi kimi fəaliyyətinin genişlənməsinə təkan verir. O, artıq konsertlərdə çıxış etməyə başlayır. Fortepianoda xalq mahnıları və muğamlarımız əsasında gözəl, maraqlı improvizasiyalarla çıxış edən Xədicə xanım qısa vaxtda Bakının musiqi mühitində tanınmağa başlayır. Sovet dövründə X.Qayıbova musiqi mədəniyyətində daha çox fəallıq göstərir, pedaqoji sahədə bir sıra proyektlərlə çıxış edir. Onun maarifçilik istiqamətindəki bu fəaliyyəti nəzərə alınır və Xalq Maarif Komissarlığında Şərq musiqi şöbəsinin müdiri təyin olunur. Musiqçinin təşəbbüsü ilə

*1921-ci il avqustun 21-də Kislovodskda Qurban Pirimov və Xədicə Qayıbovanın iştirakı ilə
keçirilmiş tenor H.Hacıbababəyovun konsertinin
afişası (7)*

(sovet bəstəkarı), Bülbül, H. Sarabski, M.L.Presman, L.Rudolf, L.Ab, Q.Primov kimi sənətkarlarla əlaqə saxlayır, Azərbaycan musiqi folklorunun toplanmasında böyük rol oynamışdır. Fəonda həmçinin Xədicə xanımın Qurban Pirimovla birgə iştirak etdiyi konsertin afişası da öz əksini tapmışdır.

*Professor L.Y.Ab tələbələri ilə.
(solunda X.Qayıbova) (8)*

1927-ci ildə ali musiqi təhsili almaq istəyi ilə Xədicə xanım Azərbaycan Dövlət

Konservatoriyasına tarixi-nəzəriyyə şöbəsinə daxil olmuş və burada professor L.Abdan nəzəriyyə və bəstəkarlıqdan dərs almışdır. Muğam variasiyalarını ilk dəfə fortepianoda ifa edən musiqiçi, eyni zamanda dövrünün ictimai xadimi və görkəmli ziyalı kimi də fəaliyyət göstərirdi.

1933-cü ildə sovet hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən şübhəli şəxs kimi casusluqda ittiham olunaraq 3 ay müddətinə həbs olunur. Onu əksinqilabi fəaliyyətdə və türkçülük ideyalarının yayılmasında günahlandırsalar da heç bir sübut, dəlil, olmadığına görə həbsdən azad edirlər.

1934-cü ildən Xədicə xanım Dövlət Konservatoriyasında elmi-tədqiqat işi aparmağa başlamışdır.

Üç ildən sonra Xədicə xanım yoldaşı Nadir Qayıbovla həbs olunur. Xədicə xanımı Türkiyə lehinə casusluqda, musavatçılara rəğbət bəslədiyinə görə ittiham etdilər. Onun həbsinə rəvac verən bəhanə – XDIK-da saxlanılan, döyülərək yüzlərlə insanların cinayətkar kimi adına imza atmağa vədar edilən Ə.Fərəczadənin ifadələri oldu. Buradan isə qəribə «zəncir» başlanır; Ə.Fərəczadə Xədicə Qayıbovanın adını artıq həbs edilmiş Dadaş Bünyadzadədən eşitdiyini söyləyir, Dadaş Bünyadzadə isə heç bir dindirilmədə musiqiçinin adını çəkməmişdi. Lakin 1937-ci ildə «satqın və casus ovunda» X.Qayıbova ideal hədəf idi. Xarakteri etibarilə aktiv, ünsiyyətsevər bir insan olduğundan X.Qayıbovanın evində Cumhuriyyət dövründə də, sovet illərində də türk zabitləri, xarici qonaqlar çox olurdu. 1937-ci ildə musiqi axşamları siyasi kontekstdə yad edilməyə başlandı. 1937-ci ildə həbs edilmiş Əli Kərimovun istintaq işində şahid qismində dindirilən məhbus M.Məmmədovun rast gəldiyimiz ifadəsi: «Qayıbovanın evində salonu var idi; burada məsul

işçilər-hökumət üzvləri- D.Bünyadzadə, M.Quliyev, Baba Əliyev, Ə.Kərimov, türkiyəli qonaqlar, Köprülüzadə görüşürdülər. Əli Kərimov 1930-cu ilədək mənimlə olan söhbətlərində Qayıbovanın məclislərində olduğunu söyləyirdi. Qayıbovanın birinci ərinin qardaşı müsavətin İstanbuldakı nümayəndəliyində katib olmuşdur». X.Qayıbovanın adı müstəntiqlərin diqtəsi ilə başqa tutulanların da «yadına düşür». R.Axundov guya Əli Kərimovun sözlərindən X.Qayıbovanın əksinqilabi, casusluq fəaliyyətini qeyd edir. B.Çobanzadə yenə də guya Zeynallının dediklərini yada salır və istintaqa məlumat verir: «Zeynallı mənə həm də deyirdi, əksinqilabçı millətçi təşkilat X.Qayıbovanın türk əlaqələrindən də istifadə edir. «İttihadi-Tərəqqi» partiyasının lideri Şükrübəy Azərbaycan SSR-dən yolüstü keçərkən Qayıbova ilə görüşmüşdür». Xədicə Qayıbova ona qarşı sürülən qondarma ittihamlara görə cəzalandırılacağını bildirdi, lakin heç ağılına belə gətirmirdi ki onu güllələyəcəklər.

Bir neçə aydan sonra Xədicə xanım Bayıl həbsxanasına gətirildi. Həmin həbsxanada saxlanılan görkəmli publisist, dövlət xadimi S.M. Əfəndiyevin həyat yoldaşı Zivər xanım Xədicə xanımı belə xatırlayırdı: «Dustaqxana qadınlarla dolmuşdu. Onlar mənim kimi ərlərinə görə tutulmuş vəzifəli şəxslərin, hərbiçilərin arvadları idilər. Mənim olduğum kamerada Azərbaycanın ilk inqilabçı qadınlarından Xavər Qarayeva, Ceyran Bayramova, Frida Şlemova-Axundova, Məryam Bayraməlibəyova, ilk səhiyyə naziri M.Qədirlinin həyat yoldaşı Mələk xanım, gözəl musiqiçi Xədicə Qayıbova və 30 nəfərdən çox qadın vardı. Hər birinin öz dərdi, öz kədəri! Körpə uşaqlarından, qoca ata-analarından ayrı düşmüşdülər. Bütün günü ağlayırdılar. Hərdən Məryam xanım bizə ürək-dirək vermək, dəyanətli olmaq üçün çox sevdii L.N. Tolstoyun və onun «Hərb və sülh» romanı haqqında danışib dərdimizi dağıtmağa çalışırdı. Xədicə xanım Qayıbova da çox iradəli, şux qadın idi. O, özü ilə çərkəzi paltar, uzunboğaz çəkmə, ipək corab, hətta balaca bir xalça da gətirmişdi. Elə bil dünya vecinə deyildi. Xədicə xanım həbsxananın bu darısqal, üfünət iyi verən kamerasında da öz səliqə-səhmanına fikir verirdi, özünü şux aparır, hərdən mahnı zümzümə edir, yaraşıqlı paltarlarını geyinib rəqs də edirdi. Onun bu halı bizdə təəccüb hissi doğurmuşdu. Heyrətlə ona baxır və düşünürdük: «Biz nə hayda, o nə hayda». Bir dəfə özümü ələ alıb dedim: «Xədicə xanım, biz dərd içində boğuluruq, fikrimiz evdə, balalarımızın yanındadır. Sən də...» Xədicə xanım qərribə bir nəzərlə üzümə baxdı. Gözləri neçə də qəmli idi. Onlar sanki payız buludları kimi dolmuşdu. O, özünü zorla ağlamaqdan saxlayıb dedi: «Mənim dərdim sizinkindən də ağırdır. Mən incəsənət adamıyam. Mənim musiqi dünyam yasa batıb. Ax nə qədər iş görə bilərdim!» Sonra gülümsəyib əlavə etdi: «Mən

gərək özümü qoruyam, sarsılmayam. Eybi yoxdur. Lap sürgünə də göndərsələr məhv olan deyiləm, lap orada da musiqi klubu düzəldib rəqs edəcəyəm, oxuyacağam, çalacağam. Nadanların, mənsəbpərəstlərin, mərdimazarların acığına! Qoy onlar sevinməsinlər! ”(9). Xədicə Qayıbovanın məhkəməsi cəmi 15 dəqiqə çəkir və ona güllələnmə hökmü kəsilir. Hökm 1938-ci ildə oktyabrın 27-də icra edilir.

1954-cü ildə Xədicə xanımın qızı Alanqu Sultanova Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət edərək anası haqqında məlumat istəyir. 1955-ci il aprelın 28-də Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin xüsusi şöbəsinin müstəntiqi Menyayev A. Sultanovanın ərizəsi ilə bağlı bildirir: «Qayıbova Xədicə xanım yoxlanmamış və səthi ifadələrlə ifşa olunub. İstintaq Qayıbovanın casusluğunu təsdiq edən heç bir material əldə etməyib. Buna görə də Azərbaycan XDİK-in Xüsusi Üçlüyünün 1938-ci il oktyabrın 19-da Qayıbova Xədicə xanım Osman qızının güllələnməsi haqda qərarı əsassız hesab edilib ləğv olunmalı və işdə cinayət tərkibi olmadığı üçün iş xətm olunmalıdır» (10).

Məhkəmə Kollegiyasının 14 fevral 1956-cı il qərarına əsasən Qayıbova Xədicə Osman qızına bəraət verilir və fevralın 29-da qızı Alanquya bu haqda arayış təqdim edilir. Xədicə xanımın istintaq işi Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində saxlanılır.

Xədicə Qayıbovanın adı Azərbaycanda təkcə fortepianoda muğamların ilk ifaçısı kimi deyil, həm də repressiyaya məruz qalan bir musiqiçi kimi də tarixə düşüb.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Z. Bünyadov. “Qırmızı terror”. Bakı, 1993, 331 s.
2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Sənədli Mənbələr fondu (SMF) № 221\39.
3. Yenə orada 221\8.
4. Yenə orada 221\33.
5. Yenə orada 221\1.
6. Yenə orada 221\41.
7. Yenə orada 221\38.
8. Yenə orada 221\35.
9. S.Gəncəli. “Qadın, gözəllik və ülvyyə”. Bakı, 2001, s. 154-155.
10. T.Məhərrəmov. “Repressiyaya məruz qalan iki musiqiçidən biri”, Kaspi, 25 may, 2010.

Bagirova Narmin
The first professional pianist Khadija Gayibova
(On the basis of the National Museum of History of Azerbaijan)
Summary

Key words: *repression, music, pianist, mugam*

The article, written by the museum dedicated to the life of materials and unusual social activities first pianist Khadija khanum Gayibova. Being at the origin of music education in Azerbaijan, pianist gained wide popularity for his execution of classical mugham on the piano.

Kh. Gayibova was one of the founders of the People's Conservatory in 1920. Short-term courses organized Eastern music at the People's Commissariat of Education of Azerbaijan, has lead the courses and conducted piano lessons. She also organized additional courses for women of Azerbaijan.

Багирова Нармин
Первая профессиональная пианистка Хадиджа Гаибова
(на основе материалов Национального Музея Истории Азербайджана)
Резюме

Ключевые слова: *репрессия, музыка, пианистка, мугам*

Статья, написанная на основе музейных материалов посвящена жизни и неординарной общественной деятельности первой пианистки Хадиджы ханум Гаировой. Будучи у истоков музыкального образования в Азербайджане, пианистка обрела широкую популярность своим исполнением классических мугамов на фортепиано.

Х. Гаирова была одним из основателей Народной консерватории в 1920 году. Организовала Краткосрочные курсы восточной музыки при Народном Комиссариате просвещения Азербайджана, стала возглавлять эти курсы и вела уроки фортепиано. Она также организовала дополнительные курсы для женщин-азербайджанок.

Костина Инна

**Ибрагим ага Векилов –
первый азербайджанский топограф
(на материалах Национального Музея Истории Азербайджана)**

Ключевые слова: *картография, топограф, генерал-майор,
Ибрагим ага Векилов*

УОТ 94 (479.24)

Богатейшие фонды Национального Музея Истории Азербайджана бережно хранят свидетельства материальной и духовной культуры многовековой истории Азербайджана. Особый интерес представляют материальные коллекции государственных и политических деятелей, представителей науки и искусства, военачальников и героев войны, знатных тружеников производства и сельского хозяйства, тех, кто своим трудом прославлял и обогащал свой народ. Документы, фотографии, вещественные материалы, награды, составляющие как правило мемориальные коллекции, дают возможность не только познакомиться с жизнью и деятельностью, но и раскрыть нравственные, чисто человеческие качества личности, заслужившей право быть представленным в экспозициях и выставках Музея Истории, быть объектом исторических публикаций, занимать достойное место в исторической памяти своего народа.

Коллекция материалов одного из достойнейших сынов Азербайджана Ибрагима Векилова содержится в фонде документальных источников (ФДИ) Национального Музея истории Азербайджана под инвентарными номерами 56,354,368.

Первый документ коллекции «Метрическое свидетельство», составленный на азербайджанском (арабский алфавит) и русском языках, и удостоверенный печатью и подписью Закавказского Суннитского Духовного Управления, гласит, что 7 мая 1853 г. в деревне Гырах Салахлы Газахского уезда Елизаветпольской губернии у Паша ага Векилова

И. Векилов.

1 октября 1893 г. (1, № 56/8)

и его супруги Тукезбан-ханум, родился сын Ибрагим ага (1, № 56/1). В 1972 г. в своих воспоминаниях сын Ибрагим ага - Фарис писал, что его отец вырос в семье мелкопоместного помещика, обладавшего весьма ограниченными средствами. В памяти его надолго сохранились впечатления, оставленные убогой домашней обстановкой. (1, № 354/15).

Но при этом, видимо, следует признать мудрость родителей, которые считали необходимым дать своему сыну образование и в 13-14 летнем возрасте Ибрагим ага в сентябре 1866 г. поступает в третью Межевую Военную гимназию Тифлиса. Ибрагим ага Векилов относился к числу тех азербайджанских юношей, которые рано поняли значение образования и предлагали все силы, все свои способности в достижении профессиональных знаний, в приобретении специальности, участвуя тем самым, в формировании азербайджанской интеллигенции.

Проучившись девять лет в Тифлисе Ибрагим ага Векилов по совету своего земляка Мирза Гусейна Эфенди Гаибзаде поступает в 1875 г. в Петербургское Военно-Топографическое училище. Успешно окончив учебу, Ибрагим ага Паша оглы Векилов стал первым профессиональным топографом-азербайджанцем.

В 1879 году Ибрагим ага Векилову присваивается звание прапорщика. Отправленный по назначению в Тифлис, молодой офицер Векилов работает в отделе топографии при штабе Кавказского Военного округа. В первые годы службы Ибрагим ага Векилов занимался топографическими съемками Дагестана, а в 1883 году он в составе русско-иранской комиссии участвовал в уточнении границ от Каспийского моря до Афганистана (2, с.5). За успешное завершение столь сложной работы всего за два года Ибрагим ага Векилов был удостоен высшей награды Иранского правительства ордена «Шир-и Хуршид» («Лев и солнце»). Ибрагим ага Векилов, возглавлявший в течение пяти лет отдел топографии, участвовал в топографических съемках Кавказа и Крыма. Командированный в 1891 году в Турцию И. Векилов в течение 4 лет жил в российском посольстве и занимался выполнением особого задания. Получив звание

майора, он приступил к выполнению особых поручений Кавказского Военного Округа (2, с.5)

В 1901 году начальник отдела подполковник Ибрагим ага Векилов руководил съемками русско-турецких границ в Карсской провинции и участвовал в составлении военной карты Босфора. В 1912-1913 гг. согласно договоренности между Россией и Ираном полковник И.Векилов руководил топографическими съемками, проводимыми в городах Южного Азербайджана – Тебризе, Урмие и Хое. В годы Первой Мировой войны полковник Ибрагим ага Векилов служил при штабе действующей Армии.

Высокий профессионализм, блестящее владение мастерством картографа, четкое исполнение и дисциплинированность были по достоинству отмечены начальством российской армии, по представлению которого Ибрагим ага Векилов был награжден орденом Святой Анны третьей степени (1886 г.), орденом Святого Станислава второй степени (1894 г.), орденом Святой Анны второй степени (1897 г.) и орденом Святого Владимира четвертой степени (1903г.) (2, с.8).

*И. Векилов на топографической съемке.
1903 г. (1, № 56/11)*

Революционные события 1917 г. в России вынудили И.Векилова вновь вернуться в Тифлис. Жизнь Ибрагима ага Векилова в административно-культурном центре Закавказья расширяла и укрепляла его связи и дружеские отношения с азербайджанской интеллигенцией, с элитой национальной культуры, что, бесспорно, влияло и на его мировоззрение, и вовлекало в культурную жизнь города. Так, еще в начале XX в., а точнее в январе 1906 г., в зале Кавказского сельскохозяйственного общества он был избран первым председателем Мусульманского Благотворительного Общества. Секретарем общества стал Джалил Мамедгулузаде, кандидатами в члены были избраны: Алимардан бек Топчибашев, Самед ага Гаибов, Осман бек Муфтизаде, Рашидбек Исмаилов, Имадеддин Суб-

хангулов, Камал Эфенди Унсизаде, Мамедгасан Иманов, Адиль-Гирей Диадбеков, Абдурахман бек Эфендиев и др. (2, с.7).

Но, возвратившись в Тифлис из революционной России, Ибрагим ага Векилов попал в политически накаленную обстановку, когда после распада Российской империи перед народами Закавказья стояла задача создания независимых, суверенных национальных государств.

22 апреля 1918 г. Закавказье было провозглашено независимой федеративной республикой, однако объявление независимости не улучшили ни внутреннее, ни внешнее положение страны.

В этой обстановке Закавказский сейм, приняв решение о самороспуске, создал фракциям условия и возможность для провозглашения национальной независимости... Собрание азербайджанских членов, уже бывшего Сейма, провозгласило себя Временным Национальным Советом, приняв функции управления Азербайджаном. На первом же заседании Совета – 28 мая был оглашен «Акт о государственной независимости Азербайджана», провозгласивший его демократической Республикой.

На вопрос, что мог чувствовать и переживать Ибрагим ага Векилов в это время и в этой обстановке можно найти ответ в воспоминаниях его сына: «...в душе его зародилось чувство горькой обиды за своих сородичей, за несправедливо пренебрежительное отношение к нам со стороны царского правительства. Это чувство не позволяло оставаться равнодушным к судьбе обиженного народа, оно диктовало необходимость работать, чтобы изменить существовавшее положение» (1, №354/15)

Гражданская и патриотическая позиции И.Векилова ставили его в ряды активных деятелей молодого государства. В 1918 г. И.Векилов вступил в ряды Азербайджанской национальной армии, где, учитывая его специальность, был назначен начальником отдела военной топографии Генерального Штаба, пробыв на этой должности с 6 июня 1919 г. вплоть до апреля 1920 г.

Признанием высоких деловых и нравственных качеств, авторитета у азербайджанской общественности И.Векилова было назначение «приказом министра внутренних дел Азербайджанской Республики от 29 июня 1918 года... Гянджинским губернатором» (1, № 56/133)

Согласно постановлению Азербайджанского правительства от 30 марта 1919 года за безупречную службу Ибрагиму ага Паша оглы Векилову было присвоено звание генерал-майора. Необходимо отметить, что Ибрагим ага Векилов единственный азербайджанский военный топограф, удостоенный этого звания (2, с.7).

Журналист Шамистан Назирли, заинтересовавшийся жизнью и деятельностью И.Векилова, отмечает, что, будучи губернатором Гянджи, он умело руководил разоружением банды дашнаков, нашедших убежище в магале Горал и ряде деревень. В донесении, poslanном им 23 марта 1919 г. в Министерство Внутренних Дел сообщалось о предотвращении дашнакских провокаций, направленных против местного мусульманского населения, и аресте их главаря кулака Джумшуда Восканова (3, с.48)

Последняя запись в послужном списке И.Векилова относится к 1919 г. (1, № 56/133).

И.Векилов. 1914 г. (1, 56/114)

Апрель 1920 г. стал рубежом в истории Азербайджана – XI Красная Армия стояла у границ Республики, ультиматум, предъявленный Реввоенсоветом правительству и принятый им во избежание гражданской войны в стране, обеспечили успех «советизации». Этим термином Ибрагим ага Векилов пользуется в «Автобиографии», описывая свою трудовую деятельность в последующие годы. И.Векилов не был политиком, в «Автобиографии» он определил свой статус так: «принадлежу к трудовой интеллигенции». Его принципиальной позицией было и оставалось в новых политических условиях – служить своему народу, что он успешно и делал на протяжении всей жизни. Новая власть, оценивая высокий профессионализм, гражданскую позицию И. Векилова привлекла его к строительству не только гражданских, но и военных объектов. «Со дня советизации по сентябрь 1922 г. – пишет в «Автобиографии» И.Векилов, – был начальником топографического отдела, а затем Начальником Главного Военно-топографического Управления в Красной Армии. С сентября 1922 г. по июль 1923 г. был начальником Топографо-геодезического управления Наркомзема» (1, № 56/142)

Учитывая образованность, разносторонность знаний, научный потенциал И. Векилова, он активно привлекался к общественной жизни молодой Республики. Он состоял членом «Общества обследования и изучения Азербайджана» и «Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы». Единственный в Республике специалист по топографии И. Векилов, как правило, привлекался к участию в

работах различных комиссий по проведению административных границ и районированию на территории Азербайджана, а так же по установлению твёрдых границ Азербайджана с Грузией и Арменией.

Огромна и бесценна заслуга И.Векилова, как блестящего картографа, именно ему принадлежит авторство первой карты Азербайджана (1920 г.). Сам Ибрагим ага Векилов отмечает следующие карты, составленные им в этот период: «1) Десятиверстная географическая карта Азербайджана для школ. 2) для тех же школ карты Закавказья, Европы, Азии и Америки (Северн. и Южн.) 3) карта Нах. Республики к книге Т. Гамида Султанова «Нахкрай и его экономика» 4) для Наркомпроса карту распространения мочекаменной болезни в АССР 5) для Общества «Обследования и изучения АССР» три карты расселения татских племен в АССР, другие две карты на немецком и тюркском языках и путеводителям по АССР 6) еще две неизданные карты – одна 20 верстная всего Кавказа, другая карта расселения тюркских народов в Европе и Азии» (1, № 56/142)

В «Автобиографии» Ибрагим Векилов скромно умолчал о всех своих работах в области картографии, хотя составленные им еще в начале XX века карты Нахчыванского и Лянкяранского уездов, Ширванской губернии, Иреванской губернии, которая является исторической территорией Азербайджана, Ахалкалакского и Эчмиадзинского уездов (Юго-Запад Закавказья), Карской провинции, выставленная в экспозиции музея карта Европейской части России (на этой карте четко отмечены границы Азербайджана- И.К.) не потеряли свою актуальность и в наши дни (1,368/2/3/4).

Экземпляры этих карт Азербайджана хранятся в фонде Музея и экспонируются в его залах. Составленные генералом карты можно назвать шедевром картографии. Они ни в чем не уступают картам, составленным известными специалистами. Генерал И. Векилов впервые объединил в одной карте две разные сферы, политическую и физическую, получил в итоге подробные, глубокие по содержанию, легко читаемые произведения картографии. Анализ работ И.Векилова свидетельствует, что при составлении карт он занимался глубокими исследованиями в области топографии, топонимики, истории, ономастики и географии.

Особое значение уделяется компактности маршрутных знаков. Четко обозначены строящиеся и уже построенные узкоколейки и шоссе. Проанализировав эти карты, можно прийти к выводу, что картограф хорошо разбирался в топографии, так как на многих картах вокруг крупных жилых массивов отмечены сады, солончаки и болота (2).

*Карта европейской части России, составленная И. Векиловым
(Полностью отображен Северный Азербайджан) (2).*

Из карт можно почерпнуть массу полезной информации. В частности, их ценность возрастает благодаря использованию исторических названий отдельных территорий. Автор использует также названия, интересные с точки зрения филологии: сыралар, ашма, бозгыр, кёй и др. Искажениям армянскими националистами многих географических названий противостоят и изобличают карты И.Векилова, в частности, используемые им географические названия тюркского происхождения: Охчу, Агстафа, Алагёль, Гарагёль, Базарчай и др. Верно указанные им на карте географические названия (оронимы, гидронимы и ойконимы) не потеряли своей актуальности и в наше время (2).

Карты И. Векилова и сейчас можно использовать для внесения ясности в некоторые спорные вопросы (географические названия, границы). Эти карты играют важную роль в восстановлении утраченных географических названий тюркского происхождения.

Ибрагима ага Векилова следует причислять к азербайджанским просветителям, в коих неистребимо жило стремление и желание приобщить молодежь к образованию, к получению специальности, интеллектуальному развитию. В подтверждение напрашиваются слова сына И. Векилова: «Отец жил мыслями о том, чтобы всемерно умножать число культурных людей, которые способствовали бы проникновению света в

тзму невежества» (1, № 354/14). И. Векилову принадлежит инициатива создания и организации топографических курсов, упоминаемых им в своей биографии. Однако один из документов мемориальной коллекции раскрывает предназначенность этих курсов и заслугу И. Векилова в подготовке кадров для Красной Армии. Поэтому позволим привести документ полностью.

Выписка из секретного приказа народного комиссара по военно-морским делам 373/а от 3 декабря 1922 г.: Город Баку. Начальник Военно-Топографического отдела тов. Векилов за неоценные (так в документе) заслуги по организации и руководству, на военно-топографических курсах, а также за искреннее и добросовестное воспитание красных топографов, согласно общего собрания в день празднования I выпуска Красных топографов избран почетным Курсантом Военно-Топографических Курсов. Председатель штаба Народного Комиссариата Военно-морского Флота. 27 /XI. 22». (1, № 56/136)

Имя Ибрагима Векилова связано также с организацией и преподавательской деятельностью Землемерного техникума им. Агамали оглы.

В коллекции под инвентарным номером 56/137 хранится фотография учащихся, педагогов техникума с дарственной надписью: «Курсанты, преподаватели и сотрудники Топографо-Геодезического техникума. 12 мая 1923 г.».

На оборотной стороне автограф оставили преподаватели, что позволяет поименно узнать педагогический состав техникума и представляет ценность для исследователей истории культурного строительства в Азербайджане.

Широкая образованность, пытливый ум, непреходящий интерес к истории родного края и народа обеспечивали успех публикациям Ибрагима Векилова. Статья, опубликованная в «Известия общества обследования и изучения Азербайджана» № 3 «Об условиях жизни кочевников-скотоводов в Азербайджане» и по сей день представляет интерес, и, прежде всего, для этнографов.

Значительную часть мемориальной коллекции И. Векилова составляют фотографии, запечатлевшие рабочие моменты топографов, группы кочевников-скотоводов и курдских племен, живописные уголки районов республики и т.д., – этот иллюстративный материал представляет интерес для историков, этнографов и географов.

В коллекцию Ибрагима ага Векилова включены также копия и рукопись двух документов его сына Фарис-бека «Из моей биографии» и «Чем было вызвано письмо Л.Н.Толстого к моей матери». В этих материалах большое место уделено воспоминаниям родителей, приоткрывающий жизнь семьи, взаимоотношения её членов.

Ценность воспоминаний сына в том, что они дополнили портрет отца новыми красками, позволив вписать лирические строки в публикацию об Ибрагиме Векилове.

Встретив и полюбив русскую девушку Елену Ефимовну Ермолаеву Ибрагим ага в 1884 г. связал с ней свою жизнь, проигнорировав негативное, тогда еще очень живучее, мнение мусульманской среды. Но еще большие сложности встали на пути любящих людей при узаконении брака. Царский указ предписывал мусульманину-супругу русской женщины, принимать христианство. Сын пишет: «ни отец, ни мать не отличались приверженностью к религии и к формальностям требуемым были равнодушны» (1, № 354/14).

«Склонность к протесту против того, что казалось несправедливостью» (так Фарис-бек отмечает черту характера отца) заставляла Ибрагима ага Векилова обращаться в высокие духовные инстанции, однако, все было безуспешным. Удачным разрешением этой проблемы оказалась встреча в Турции с болгарским священником, узаконившим брак Ибрагим ага и Елены Ефимовны в 1893 г. и «...двум любящим друг друга сердцам, – пишет сын, – удалось добиться узаконения их брака без перемены религии отцом» (1, № 354/14). Не менее трудным вопросом для супругов Векиловых была забота о детях, которые по российским законам должны были исповедовать религию православной матери. «С этим требованием закона не считаться было нельзя – пишет Фарис-бек, – но оно не могло изменить направление жизненного пути отца. Верный своим убеждениям, он все глубже уходил душой в дело служения своему народу. Заветной мечтой его становилось приобщить к этому делу детей... На пути к осуществлению этой мечты возникали большие трудности: дети ведь православные ...» (1, № 354/14)

Елена Ефремовна разделила тревогу и переживания мужа, а подрастающие сыновья проявляли желание и стремление перемены вероисповедания. Родителей, согласных с решением сыновей принять ислам, тревожила и беспокоила их будущая судьба, отношение общественности и закона к подобного рода «ренегатству». «Родители мои совместно переживали мучительное душевное состояние и в поисках моральной поддержки и с целью проверить правоту и законченность своих побуждений с точки зрения общечеловеческой справедливости, они решили обратиться к тому, перед величием души которого они преклонялись, и авторитет которого считали незыблемым» – пишет Фарис. (1, № 354/14). Так родилось письмо супруги И.Векилова ко Льву Николаевичу Толстому, которого считала «совестью христианской религии».

В письме, датированном 2 марта 1909 г., говорится: «Я обращаюсь к Вам именно по поводу своих сыновей, которые обратились ко мне с

просьбой разрешить им принять ислам. Их подвинули на это не мелкие жизненные стремления – материальная заинтересованность или честолюбие. Их главной задачей является просвещение татарского (азербайджанского) народа. Их религия мешает им сблизиться с народом. Но я боюсь, что мой недалекий совет может сослужить им плохую службу. Вам пишет мать, безумно любящая своих детей. В отчаянии я решила обратиться к Вам. Вы, и только Вы сможете найти выход из сложившейся ситуации». (2, с.12-13).

Вскоре пришел ответ Л.Н.Толстова, написанный им 15 марта 1909 г., в котором он довольно пространно и обстоятельно высказал свои мысли по поводу религии, в частности, в письме говорится, что... «ислам является наиболее благоприятной религией. Если очистить ислам от всего чуждого, неестественного и основываться лишь на учении основоположника этой религии – Магомеда то надо признать что основы всех великих религий, в том числе христианского учения, признающего истину – схожи. Я пишу вам так подробно, для того чтобы вы донесли мои размышления до ваших сыновей и возможно они помогут им воплотить в жизнь свои намерения. Пожалуй, одним из самых лучших видов деятельности человека является стремление к познанию истины, освобождение её от мрака, это является сутью всех религий. И если Ваши сыновья выберут эту деятельность в качестве основного жизненного приоритета, то их жизнь будет наполнена смыслом» (1,354/14).

После получения письма Льва Толстого, в конце 1915 года, в Тифлисе, сыновья генерал-майора Ибрагим ага Векилова были приняты в ислам, Закавказским Духовным Управлением, им был выдан официальный документ, заверенный подписью муфтия Мирзы Гусейна Эфенди Гаибзаде. Имена детей были официально изменены: Борис стал Фарисом, а Глеб – Галибом.

Наряду с выдающимся сыном Азербайджана Ибрагимом ага Векиловым, оба его сына служили верой и правдой своему народу и своей родине – Азербайджану, воспитанные примером своего отца, его беседами и назиданиями.

Мемориальная коллекция, хранителем которой является Национальный Музей истории Азербайджана, на основе которой написана статья, раскрывает яркий образ гражданина, патриота, профессионала Ибрагима ага Векилова.

Необходимо откорректировать и заново отпечатать хранящуюся в фонде Музея карту, талантливого топографа-картографа Ибрагима ага Векилова. На пути независимости Азербайджанской Республики одним из важнейших шагов является возвращение нам бывших в забвении из-

вестных личностей, а также содействие в сборе и выходе в свет их произведений.

Деятельность Ибрагим ага Векилова в области топографии и картографии должна быть донесена до его соотечественников. Поэтому молодежи надо прививать чувство патриотизма, национального самосознания и бережного отношения к своему прошлому.

Список использованных источников и литературы:

1. Фонд Документальных Источников Национального Музея Истории Азербайджана. Инв. № 56;354;368.
2. Nəzərli Şamistan. Topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov. Bakı: "Zaman" nəşriyyatı, 2002, 296 s.
3. Nəzərli Şamistan. 1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri. Bakı: 2009, 480 s.

Kostina İnnə

***Azərbaycanın ilk topoqraftı İbrahim ağa Vəkilov
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)
Xülasə***

Açar sözlər: *xəritəçəkmə, topoqraf, general-mayor, İbrahim ağa Vəkilov*

Azərbaycanın ilk topoqrafu- general İbrahim ağa Paşa ağa oğlu Vəkilov (1853-1934) tariximizin şanlı simalarından biridir. Məqalədə İbrahim ağa Vəkilovun həyat və fəaliyyətinin əsas məqamları işıqlandırılmışdır. Xalqının sadıq oğlu İ.Vəkilovun vətən qarşısında xidmətlərindən bəhs olunur. Müəllif Muzeyin sənədli mənbələr fondunun materiallarından yararlanmışdır.

Kostina Inna

***Ibrahim agha Vekilov- the first topographer of Azerbaijan
(on the basis of materials of the National Museum of History of Azerbaijan)
Summary***

Key words: *cartography, topographer, major-general, Ibrahim agha Vekilov*

The first topographer of Azerbaijan- the general Ibrahim agha Pasha oglu Vekilov (1853-1934) is one the valorous personalities of our history. In the article information about the main development of Vekilov's life and activity is given. It deals with Vekilov's service to homeland, faithful son of his people. The materials from the Department of Documentary sources of the Museum were used by the author.

Kərimov Bəhman

**“İrşad” qəzetində Azərbaycanın ictimai-siyasi
durumuna dair məlumatlar
(MATM materialları əsasında)**

Açar sözlər: *Azərbaycan, “İrşad” qəzeti, sosial-iqtisadi durum, Əhməd bəy Ağaoğlu*

UOT 94 (479.24)

Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondunun 237 sayılı qovlucunda mühafizə edilən 1905-1908-ci illərdə Bakıda gündəlik nəşr edilən “İrşad” qəzetinin 1907-ci ilin 5 aprel, 7 may, 25 may, 14 iyun saylarında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna dair olan məlumatlar qısa şəkildə şərh edilir. Tədqiqata cəlb edilmiş bu qəzet materialları ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilir. Bu baxımdan mövzu həm tarixi və həm də muzeyşünaslıq baxımından xüsusi aktuallığa malikdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzeti olan “İrşad” təsadüfdən deyil, zərurətdən, milli təəssübdən və zamanın tələbindən doğdu. Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ziyalılar, qələm adamları arasında ciddi fikir oyanışı əmələ gətirdi; xalqa vəd olunan “söz, mətbuat və vicdan azadlığı” ideyası isə yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayının 17-də sahibi-imtiyazı və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan “İrşad” qəzeti işıq üzü gördü. Qəzetin müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan “birlik, bərabərlik və qardaşlıq” ideyası ətrafına dövrün tanınan qələm sahibləri cəm oldular. Lüğəti mənası “yol göstərən”, yəni yolu işıqlandıran olan bu qəzet öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirdi; fəaliyyəti dönməsində yalnız Bakıda nəşr olundu (3, s.70-71).

“İrşad” qəzetinin 1905-1906-cı illərdəki 116 nömrəsi Əhməd bəy Ağaoğlu redaktorluq etmişdir. Ümumilikdə, 4 il ərzində qəzetin 536 nömrəsi çap olunur. 1906-cı il fevral nömrələri Üzeyir bəy Hacıbəylinin müdirliyi, mart

nömrələrinin bəziləri baş redaktorluğu ilə nəşr olunur. 1907-ci ilin 1-15-ci nömrələrinə Həşim bəy Vəzirov redaktorluq edir. Qəzetin 46-57-ci nömrələri isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunur (3, s.71).

«Hürriyyət, bərabərlik, ədalət» şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın naşiri 1881-ci ildə Bakının Sabunçu kəndində neft milyonçusu Mehdiqulu bəyin ailəsində dünyaya gələn İsa bəy Aşurbəyov idi. İ.Aşurbəyov Azərbaycan tarixinə xeyriyyəçi, naşir və publisist kimi daxil olub. “Dəvət”, “Şəlalə”, “Nicat”, rusca çıxan “Baraban” satirik jurnal və qəzetlərin naşiri, həmçinin redaktoru olan İ.Aşurbəyov «İrşad»-ın çapında yaxından iştirak etmişdir.

Dövrün ictimai-siyasi xadimləri “İrşad”ı “Əkinçi”dən sonra xalqın “ikinci gözü” hesab edirdilər. Bunun yetərincə səbəbləri vardı. “İrşad” qəzeti təkcə Azərbaycanda və çar Rusiyasında baş verənlərlə bağlı deyil, həmçinin Avropa qəzetlərindən tərcümələr verməklə, Avropadakı hüquq sistemi, azadlıqlar barədə cəmiyyətə impulslar ötürməklə gələcək azadlığın, cumhuriyyətin təməlini atırdı.

“İrşad”çılar XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasında baş verən hadisələr, siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış proseslərini ətraflı şəkildə əks etdirir, mövcud durumu analiz edir, müxtəlif ideoloji baxışları süzgəcdən keçirir və elmi yenilikləri xalqa təqdim edirdilər. Onlar çar Rusiyasının ictimai-siyasi durumunu təhlil edərkən onun tarixi mənzərəsinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açıqlayır və bu siyasəti həyata keçirənlərin imperiypərəst xəyallarını kəskin tənqid edirdilər. Bir sözlə, “İrşad”çılar Azərbaycanın gələcək istiqlalı naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırdılar.

“İrşad” yenilikçi idi, buna görə də haqsız tənqidlərə məruz qalırdı, oxucuları əhalinin az bir qismini əhatə edirdi. Qəzetin tirajını artırmaq üçün Əhməd bəy Ağaoğlu Ağdaş, Göyçay, Gəncə və Nuxaya səfərlər edir. Bu səfərlərdən sonra tiraj bir müddət qalxır, canlanma yaranır. Buna baxmayaraq qəzet hər an bağlanmaq təhlükəsi qarşısında idi.

Üzeyir bəy Hacıbəyli «İrşad»-ın müəyyən nömrələrinin müdiri və redaktoru olmaqla yanaşı onun ən fəal müəlliflərindən biri idi. Burada işlədiyi müddətdə 100-ə yaxın publisistik məqalə, “Ordan-burdan” və “Filankəs” ümumi başlığı altında yazdığı 200-dən çox felyeton və satirik miniatürü onun, “İrşad”-ın felyetonçusu kimi şöhrət tapmasına kömək etmişdi. “İrşad”-ın nəşri iki dəfə dayandırılmışdı: 1907 ildə müvəqqəti, 1908 ildə isə həmişəlik. Hər ikisinin “günahkarı” Üzeyir bəy Hacıbəyli olmuşdur. Birinci dəfə “Stolipinin xəyalı” felyetonuna, ikinci dəfə isə çar hökumətinin “İvan” obrazı ilə ciddi məsxərə olunduğu “Nağıl” felyetonuna görə.

Qəzetin birinci dəfə bağlanmasa səbəb olan Hacıbəylinin “Stolipinin xəyalı” felyetonunda deyilirdi: “Allahın köməyi ilə Dumanı qovaydım, ondan sonra ta heç дума qurmayaydım, görəydim camaat nə qayıracaq. Əgər dinməsələr, onda kef mənim olar. Duma da Osmanlı məclisi-məbusanına dönüb, qalar ay batandan sonraya. Yox camaat yenə o yan-bu yan eləsə, yenə təzə дума quraram. Ancaq bu səfər elə kələklər gələrəm ki, dumanın üzləri hamısı olar keşiş, molla, ravvin, mahrasa və bu cürə adamlar. Sonra günlərin bir günü onlara deyərəm ki, bax, lotular, bilirsiz nə var? Siz hamınız ruhanilərdənsiniz, ruhanilərin də borcudur ki, həmişə “sağ” olub, hökumətə “əl mənim, ətək sənin” desinlər. Ona görə hər kəs sizdən “sol” olsa, vurub çıxardacağam bayıra! Əlbəttə, ruhani üzlərin heç biri özünü kələyə salıb, “sol” olmayacaqdır. Bir də baxıb görəcəyəm ki, dumanın hamısı olub “sağ”. Elə olan surətdə, daha nə var? Mən deyəcəyəm belə olsun, дума da deyəcək belə olsun, ta durub indiki kimi fısıqırıq qoparmayacaqlar ki, dediyim sözlərə də peşiman olum!” (1, iyun 1907-cu il).

“İrşad”ın ikinci dəfə, birdəfəlik bağlanmasına səbəbi artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yenə Üzeyir Hacıbəylinin yazısı olur. O, “Filankəs” başlığı altında yazdığı “Nağıl” felyetonunda çar Rusiyasını “İvan” obrazında kəskin tənqid edərək, Rusiyanın Yaponiyaya məğlubiyyətini gücsüzlük kimi göstərməklə yanaşı, bunu Rusiya xalqlarına verilən konstitusiyaya haqlarının boğulmasına xidmət edən formada göstərir. Məhz bu felyetona görə “İrşad” qəzeti 1908-ci ilin iyununda birdəfəlik bağlanır (2; 1, 17 iyun 1908-cu il, № 89).

“İrşad” qəzetinin 5 aprel 1907-ci il (№61) tarixli nömrəsində hökumətin səhiyyə sahəsindəki fəaliyyətsizliyi kəskin şəkildə tənqid olunur. Qəzetdə “Qızılca” başlığı ilə verilmiş xəbərdə qeyd edilir: “Şəhərdə qızılca naxoşluğu artıq şiddət etməkdədir. Hər gün neçə-neçə uşaqlar tələf olur. Bu barədə neçə dəfə şəhər upravasına məktub yazılıb . Naxoşluğun böylə bir şivən etməsinə bir əlac etmək barəsində kömək istəyiblərsə də lakin upravasının üzləri hər gündə Nikalayeovski küçədən aparılan dəstə-dəstə uşaqların tabutlarını görə-görə bir tədbiri itxaz (görmək) etmək fikrinə düşməyiblər” (2; 1, 5 aprel 1907-ci il).

Qəzetdə “Balaxanı xəbərləri” başlığı ilə verilmiş yazıda deyilir: “Rudçilər və Nobel firmalarının fəhlələri böylə qərar vermişlər ki, onlar özləri üçün məxsusi bəqqal dükanı açsınlar. Belə ki, bir neçə fəhlələr öz məxsusi pullarına əşya alıb mənfəətsiz fəhlələrə satsınlar”.

“Balaxanıda Elektriceski Silanın fəhlələri aprelin 4 minci günündə tətil etmişlər. Tətilin səbəbi budur ki, bir neçə gün bundan əvvəl məzkur (bundan qabaq adı çəkilən) idarə tərəfindən çertyojnik Qulyef işdən qovulmuşdur. Bu

tətilin səbəbinə görə Balaxanı mədənlərinin bir çoxunda işlər dayanmışdır” (2; 1, 5 aprel 1907-ci il).

Qəzetin başqa bir səhifəsində “Tiflis Hökumətinin müsəlmanlara mükafatı” adlı xəbərdə Tiflisdə Xalq Mədəniyyət Evinin yadadılması haqqında məlumat verilir. Məlumatda deyilir: “Bu, özünün nəfinə (xeyrinə) özü fikr etməyən, öz – özünü idarə etməyə ləyaqəti-şəxsiyyəsi olmayan cəməat arasında “Hüriyyət”in davamı, özgə əlilə çörək yeməyə oxşar. Budur ki, hər şeyi hökumətdən gözləyən millət həmişə gözləməkdə qalar deyiblər, ki çox doğrudur.

Tiflis cəməati özləri üçün cəməat darul fununi (xalq mədəniyyət evi) açdılar. Bu böyük təşəbbüsdən müsəlmanları da hissədar edib bir müsəlman şöbəsi açdılar. Açdılar amma görək hökumət müsəlmanları gözləri açılmasına qoyacaqmı? Hökumət çox yaxşı qanıb ki, müsəlmanlar bir az gözlərini açsalar dəxi başlarına vurmaq olmaz. Budur ki, yumruğu başımızdan qaldırmaq istəmir. Bu məqsədlə hökumət cənab Faiq əfəndi Nömanzadənin Daruln Funun (mədəniyyət mərkəzi) qanunnaməsini qəbul etməyərək buna mane oldu” (2; 1, 5 aprel 1907-ci il).

“İrşad” qəzetinin 1907-ci il 7 may tarixli nömrəsinin “Məzlum özü böyük zalımdır” başlığı ilə verilmiş yazıda Şəki şəhərinin birinci üsuli cədidə məktəbinin mövcud durumu şərh edilir. Burada qeyd edilir ki, “Dünən Şəkidən, möhtərəm yoldaşımdan aldığım məktub, pərişan yürəyimi bir qat daha pərişan etdi. Məni pərişan edən yalnız hökumətin zülümü degil, o zülmə, o həqarətə boyun əgən cəməatin halətidir.

Şəkinin birinci üsuli cədidə məscid məktəbi hamıya məlum olsa görək. Bu məktəb cəməatin ixtiyarında cəməatin himməti ilə bir neçə il gözəl davam etdi. Faydalı səmərələr verdi. Biraz sonra hər nə desə cəməatin bəziləri yanlış bir fikrlə düşdülər: məktəbi, o millət ocağın, o istiqbal ümidgahını hökumətin ixtiyarına, xasiyyətləri məlum olmayan bir parə qulluqçuların əlinə verməyə çalışdılar. Bicarələr öylə güman edirdilər ki, hökumət bizə gərçəkdən atalıq edib bizim dərdimizə qalacaqdır. Halbuki yazıqlar daha ondan bixəbər idilər ki, onlar öz haqlarını öz əllərilə bir parə zalımların, rəhimsizlərin pəncələrinə verib məktəbin binövrəsini yıxmağa özləri səbəb oldular” (2; 1, 7 may 1907-ci il).

İranda baş verən hadisələrlə bağlı “Əcnəbi ölkə” başlığı ilə verilmiş yazıda “Tehran millət məclisi tərəfindən təhriir və tərtib olunan İran qanun əsasi (İran kanstutisiyası) hələ Şah tərəfindən imza edilmədi. Şurayi dövlətə tam ixtiyar verilməsi xususində vəzirlər tərəfindən tərtib olunan yeni islahat layihəsi cəmiyyətdə narazlığa səbəb oldu” (2; 1, 7 may 1907-ci il) haqqında məlumat verilir.

Qəzetin “Müsəlman fəhlələrinə ianə” başlığında Bibiheybət fəhlələrinə verilən ianələr haqqında məlumat verilərək qeyd edilir ki, “Bibi Heybət məsciddə müsəlman fəhlələri üçün məccani iftar əta edən Səməd Təqiyaf cənabları bizə böylə xəbər verir ki, Bibi Heybət mədənlərində “ola evim” kompaniyasından möhtərəm upravlyayşçinin xahisinə görə həmin idarəyə fəhlələr üçün 2 yüz manat ianə və hər gündə 2 boçka su verilibdir. Ona görə məzkur (adi çəkilən) Təqiyof cənabları bizdən xahiş ediri ki, gəzetimiz vasitəsilə bu ianə barəsində kömək edən şəxslərə məmnunluq və təşəkkur izhar edə.

Xodayı Əzimuş-çəndən (Uca Allahdan) istirham edirik (rəhmət etməyini istəyrik) ki, cümlə fəhlələrə ianə edən kəslər öz xəzanəyi-ğeybindən (qeyb xəzinəsindən) birə min əvəz əta eyləsin” (2; 1, 7 may 1907-ci il).

Qəzetin digər bir səhifəsində, Bakının ictimai-siyasi durumunu özündə əks etdiən “Bakı quberniyasının müvəqqət genral-qubernatoru tərəfindən eltnamə” adlı başlığda bu dövrdə şəhərdə keçiriləcək tətillər və nümayişlər haqqında məlumat verilir. Burada qeyd edilir: “Bu axır günlərdə şəhərdə dövrən edən şayələrə görə ki, 1905-cü ildə oktyabr ayının 17 mininci günündə əla Həzrət imprator tərəfindən əta olunan “Həmayunun” protestə münasibəti ilə cəmaətin məlum bir parə ünsürləri tərəfindən küçə nümayişləri və ya geyri hərəkətlər olacaqdır. Bu şayələri buraxan bəzi müftinlər (fitnəçilər) olubdur ki, camaatı həyəcana salmaq fikrində olublar.

Buna görə sülhpərvər cəmaətə yüz çevirib xahiş edirəm ki, dövrən edən şayələrdən xəvətircəm edib onları sülh və səlahə təşviq edib şəhrə əsayiş versunlər. Buna görmədən lazım bilrəm ki, cəmaətə məlum edim ki, hərqah bir fırqə tərəfindən küçələrdə iğtişaş etmək fikrinə düşülsə, olvəqt mənəm tərəfindən hər bir minval ilə olsada mənə olacaqdır (qarşısı alınacaqdır) və bu qanunu pozan muqəsirlər qanun ilə bərk tənbeh olunacaqdır” (2; 1, 7 may 1907-ci il).

“İrşad” qəzetinin 14 iyun 1907-ci il (№111) sayında yazılmış şeidə dövrün ictimai-siyasi durumu aydın şəkildə əks olunur. Xalqı çar rusiyasına qarşı mübarizəyə səsləyən müəllif, onu qəddar, zülmkar olduğunu qeyd edir.

“Əşar. Bəli doğru deyiblər ki,

Minmə, minə bilməzsən, tünddür fələyin atı!

Dögmə, dögə bilməsən, bərkdir fələyin mati!

Dəgmə, nə işin var? Görsən bu lüt lati

Ki, onsuzda hər əli dinc durmayan salır bunların boynuna uzun bir çanı!

Yıxma, yıxa bilməzsən, bərkdir fələyin dami!
Pozma, poza bilməzsən bərkdir fələyin nami!
Yof(yev) etmə, edə bilməzsən, keçməz fələyin hami!
Əl çək, sən Allah, ta bəsdır, qoy işin görsün bu adami!

Tökmə, tökə bilməzsən, çıxmaz fələyin qani!
Üzmə, üzə bilməzsən, bərkdir fələyin canı!
Etməz, ede bilməz heç zad fələyi fani!
Bəs deyirdin ki, cəmi-ələm mənim əlimdədir, hani?!

Çəkmə, şəkə bilməzsən, bərkdir fələyin payı!
Keçmə, keçə bilməzsən gəndir fələyin çayı!
Dütmə, düdə bilməzsən, çoxdur onların sayı!
Nahaq, yerə bağlanma, vəllah bağlada bilməyəcəksən vardır gənə
onun tayı!

“Filankəs” (2; 1, 14 iyun 1907-ci il).

Qəzetin “Xarici Xəbərlər” bölməsində “İran” başlığı ilə verilmiş yazıda bu dövrdə İranda baş verən inqiladı haqqında məlumatlar verilir. “İran ixtişası günü-gündən artıb. Olamayan vəq’ələr zühurə gəlməkdədir. Bu xususta “Tarus” gəzetəsinə belə telqiram şəkilməşdir.

Hal-hazırda İran ruhaniləri iki hissəyə bölünübüdür. Onlardan bir qisimi hürriyyətpərəstlərə qoşularaq inqilabın başında durular. Qeyri qisimi isə irtica tərəfdarı olub qaragurah dəstələri düzəltməyə başlayıblar. Bu axırncı firqə üləmələr ölkənin irticaıyyunlarını dövrlərinə yığıb, tərəqqipərvər üləmə təgim ilə mücahidə etməyə çalışırlar.

Onlar qeyd edirlər ki, irticaıyyunlar istəyirlər ki, cəmaat arasında böyük bir nüfuz ilə nəfbərdar olan Nəcəf muctəhidlərindən qanuni əsasi və məşrutənin şəriətə müxalif olmalarına dair bir fətva sadir etsinlər “Fədaı”nami ilə məlum olan inqilabi heyətləri özlərinin yamaqlı xitabnamələrilə əhaliyə müraciət edib, onları baş qaldıran qara dəstələri ilə mübarizə etməyə çağırırlar. İranda böyük bir siyasi firqə əmələ gəlmişdir ki, məqsədi hal hazırda dövrən surən xanidani-padşahi bımünqəriz edib əvəzində səfəvilərin xanidanları zamanında Nəcəf və Türkiyədə olanlardan birini qərar etməkdur” (2; 1, 14 iyun 1907-ci il).

Göründüyü kimi, “İrşad”ın tutduğu yol illər, əsrlər boyu ətalət və cəhalət cəngində qalaraq, istismar altında əzilən azərbaycanlıların tərəqqisi, elm və mədəniyyət, haqq, ədalət mərtəbəsinə yüksəlib, öz hüquq və azadlığına, işıqlı sabahına qovuşmasına nail olmaqdır. Bunun üçün o, Azərbaycan ziyalı,

fəhlə, kəndli və sənətkarlarını mədəni tərəqqi və şüuru inkişafa, cəhalətə və istismar dünyasına, müstəmləkəçiliyə qarşı təşkilatlanmağa, öz güclərini birləşdirməyə, digər xalqlarla dostluq və əmin-amanlıq şəraitində ünsiyyət qurmağa səsləyirdi.

Bu nöqtədə “İrşad” nicatı ancaq məhəbbətdə, islam xalqlarının tərəqqisində görün, milli nicatı, azadlıq və istiqlaliyyəti ümumi təkamüldə, mənəvi-əxlaqi saflaşmada, ümumtürk və islam birliyində görüb, bu nemətlərə sahib olmaqla yanaşı, həm də aktiv siyasi və hüquqi mübarizə tərəfdarı idilər. Təsədüfi deyil ki, Ə. Ağayev «İrşad»-ın birinci nömrəsində dərc etdiyi “İslam və hüriyyət” məqaləsində islamla azadlığın, müsəlmanlıqla hüriyyət uğrunda mübarizənin bir araya sığmadığını iddia edənlərə qəti etirazla islamın öz yaranışından cəbrə, zülm və haqsızlığa qarşı barışmaz mövqe tutmaqla kollektiv idarəçiliyə, söz, fikir və vicdan azadlığına əsaslandığını, ona görə də əvvəlki dövrlərdə sürətlə tərəqqi etdiyini, lakin sonralar idarəçilikdə və baxışlarda baş verən əyinti, aşınma və qərər ucbatında hər şeyin dağılmağa, islamın isə tənəzzülə üz qoymağa başladığını tutarlı dəlil və mühakimələrlə əsaslandırır.

Dövrün görkəmli ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan “İrşad” təkcə xalqın gedəcəyi yolu göstərmir, qarşıya çıxacaq çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını qələmə alır, cəmiyyəti birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi. “İrşad” qurulacaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycanın naminə çalışır, gündəlik işin, yaşanacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirirdi.

Bu baxımdan, “İrşad”çılar Azərbaycanın gələcək istiqlalı naminə əzmlə mübarizə aparırdılar. Bu məqsədlə onlar, Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan bu yazılarda “İrşad” öz ideya-siyasi istiqamətinə, ideoloji görüşünə görə dövlətçilik və hüriyyət amalını ön planda götürür, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi. Beynəlxalq həyata aid yazılarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, onların siyasi və hüquqi sistemləri Azərbaycan əhalisinə çatdırılırdı.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. “İrşad” qəzeti 1907-ci il.
2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondu. Qovluq № 237.
3. Vəliyev A. A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2009, 296 s.

Kerimov Bahman

**«Irshad» in the newspaper for information on the socio-political situation
(on the basis of NMHA)**

Summary

Key words: Azerbaijan, “Irshad” newspaper, socio-economic status, Ahmed Bey Agaoglu

Documentary Sources of the fund to article 237 of the National Museum of History in the protected folder on a daily basis in 1905, which was published in 1908, “Irshad” newspaper of April 5, 1907, May 7, May 25, June 14, at the beginning of the twentieth century, the socio-political issues it is a short interpretation of data on the situation. Subjects were investigated in terms of newspaper circulation materials produced for the first time. In this regard, a special issue in the history of the museum and marlikdir aktuallıga.

At the beginning of the twentieth century, the socio-political, economic and literary newspaper “Irshad” necessity, in accordance with the time and gave birth to a national təəssübün. October 17, 1905 in Czarist Russia Manifesto intellectuals, writers created the awakening of attention among scientists and the public promise “speech, freedom of the press and the idea of” gave an impetus to the creation of new media.

Керимов Бахман

**Сведения об общественно-политической обстановке в Азербайджане
в газете «Иршад» (на материалах НМИА)**

Резюме

Ключевые слова: Азербайджан, газета «Иршад», Ахмед бек Агаоглу

В статье дается краткий обзор сведений об общественно-политической обстановке в Азербайджане начала XX века, нашедшие отражение в номерах издаваемой в Баку в 1905-1908 гг. газеты «Иршад» за 5 апреля, 7 и 25 мая, 14 июня 1907 года, хранящихся в коллекции № 237 фонда документальных источников Музея Истории Азербайджана. Данные газетные материалы впервые вводятся в научный оборот в связи этой темой. С этой точки зрения указанная тема является особенно актуальной для музееведения.

Общественно-политическая, экономическая и литературная газета «Иршад», возникла в начале XX в. из необходимости защиты национальных интересов и по велению времени. Царский манифест от 17 октября 1905 г. вызвал воодушевление у интеллигенции и «пишущей братии», обещанная народу свобода слова, печати и совести, способствовала возникновению новых печатных органов.

Сотрудники «Иршада», широко отражая события, происходившие в царской России в начале XX века, общественно-политическое напряжение и процесс пробуждения народа, анализировали существующее положение, scrupulously рассматривали различные идеологические взгляды, знакомили население с научными новшествами.

Нифталиев Ильгар

**Некоторые особенности политики
коренизации кадров в Азербайджанской ССР
(20-30-е годы XX века)**

Ключевые слова: *партия, номенклатура, образование, население, рабочий*

УОТ 94 (479.24)

Официальное мнение о сущности советской национальной политики было схематически представлено в резолюциях, принятых на XII съезде партии (апрель 1923 г.) и IV совещании ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей (июнь 1923 г.) в Москве. Эти резолюции, наряду с речами Сталина в их поддержку, стали двумя нормативными большевистскими документами по национальной политике и оставались таковыми на протяжении всей сталинской эпохи. Вскоре эта политика получила название «коренизация» и заняла центральное место в советской национальной политике. Создание большевиками этого неологизма - «коренизация» - стало частью их деколонизационной риторики, которая последовательно поддерживала притязания местного населения, ставя их выше интересов «пришлых элементов». Однако в 1923 году слово «коренизация» еще не вошло в обиход. Вместо него предпочтение отдавалось слову «национализация», в котором акцент делался на программе национального строительства. А в национальных республиках проводимая политика называлась по имени титульной национальности. Слово «коренизация» возникло позже в обиходе отвечавшей за национальную политику центральной бюрократии, которая, прежде всего, обслуживала экстерриториальные национальные меньшинства и поэтому предпочитала термин, относившийся ко всем коренным народам, а не только к титульным национальностям (17, с.23). Со временем, для обозначения этой политики стали преимущественно употреблять термин «коренизация». Смысловое значение этой политики

сводилось к следующему: 1) наличие в составе руководящих кадров союзных республик значительного удельного веса представителей титульного этноса служило одним из важнейших доказательств достижения в стране равноправия народов, должно было олицетворять и демонстрировать национальный характер государственности. 2) Реализация этой политики должна была сделать советскую власть «родной», «близкой», «народной» и «понятной». Коренизация, удовлетворяя позитивные психологические потребности национализма, должна была показать массам, что советская власть и ее органы есть дело их собственных усилий, олицетворение их чаяний. По мысли большевиков, создание национальной, «коренной» управленческой элиты, которая хорошо знала бы местные быт, нравы, обычаи, язык, обеспечило бы «восприятие советской власти как коренной, а не навязанной извне русским империализмом». Центральное положение в резолюциях занимало утверждение необходимости развития национальных языков и создания национальных элит, которые рассматривались как единая политика. 3) Эта политика выполнялась в интересах пропаганды преимуществ советской системы по сравнению с формами управления национальными окраинами в царской России и должна была создать видимость того, что судьбы народов находятся в их собственных руках, поскольку непосредственное управление поручено представителям этих же народов (14, с.211).

Сразу же после XII съезда партии, в начале лета 1923 г., правительства всех советских республик и автономных областей провозгласили созвучие национализации и социализма. 7 января 1924 года на места было направлено специальное циркулярное письмо от ЦК РКП(б) о мероприятиях по реализации постановлений по национальному вопросу, принятых XII съездом РКП(б) и IV совещанием ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, в котором отмечалось: «Добиваться в повседневной работе усиления привлечения местными партийными комитетами в национальных республиках и областях на руководящие партийные и советские посты местных людей. Принять за правило, чтобы в состав президиумов обкомов национальных ЦК и так далее, обязательно входили товарищи, принадлежащие к местным национальностям или знающие местные языки. Установить, как правило, что в каждом основном отделе обкома или национального ЦК, заведующий или его заместитель должен быть работником местной национальности». Центральные исполнительные комитеты республик образовали так называемые комиссии по коренизации, задачами кото-

рых являлись разработка и реализация программ национализации. Партийные комитеты, учреждения и ведомства, заводы и фабрики, школы и университеты должны были исполнять то, что было предназначено комиссиями по коренизации. По крайней мере, так гласил закон. В апреле 1924 г. официальное решение по национальной политике в Азербайджане принял также Президиум Заккрайкома (11, с.311). Тюркизация и национализация имели шансы на успех только при условии их распространения на властные структуры партии и ее исполнительные органы.

Надо отметить, что до середины 1926 г. методом национализации аппаратов в национальных республиках был метод процентной нормы. Разрабатывались планы, которые для каждого учреждения устанавливали процент работников-националов в штате данного учреждения. Эти проценты в большинстве случаев определялись на несколько лет вперед, причем не имели достаточно реального основания. Планы не предусматривали, какие именно должности в аппаратах необходимо в том или другом году национализировать. Руководство работой по национализации было возложено на специальную комиссию при ЦИКах и Организационно-инструкторских комитетах, которые фактически занимались только регистрацией технических работников-националов и посылкой их на работу. Однако опыт работы национализации аппаратов по методу процентной нормы показал, что планы национализации оказались не жизненными, непосредственная посылка комиссиями по национализации работников-националов в различные учреждения приводила к ряду ненормальностей. Руководители учреждений, освобождаясь от заботы по подысканию работников-националов соответствующей квалификации, освобождались и от ответственности за качество и работоспособность его аппарата. Гонимая за достижениями к определенному сроку установленного процента националов, руководители учреждений нередко достигали процентной нормы исключительно путем замещения националами обслуживающего персонала: сторожей, кучеров и проч. Механическая коренизация часто давала обратный ожидаемому эффекту результат. Фирмы, учреждения и ведомства выполняли разнарядки по квотированию. Но в случаях сомнения в компетентности местных кадров они занимались очковитательством. Программа коренизации открыла дорогу в город деревенским жителям и позволила им занимать те должности, которые до революции были доступны только русским. Некомпетентность выдвигаемых представителей коренной национальности вызывала недовольство со стороны национальных меньшинств. В

их понимании создание привилегированного положения для титульной нации нарушало принцип пролетарского интернационализма, о котором говорили большевики.

Лишь в конце 1926 г. правительство по указанию центра заменило механическую форму коренизации функциональной. Система квотирования отныне должна была учитывать компетентность выдвиженцев и потребности учреждений в кадрах. Новый порядок обязывал директоров заводов и руководителей организаций принимать на работу кадров соответствующей квалификации. Лишь при этом условии представители коренной национальности могли занимать должности, обеспечивавшие им влияние и карьерный рост. Система функциональной коренизации зависела от успехов коренного населения на поприще просвещения и образования. Недостаточный уровень образования становился камнем преткновения для служебного роста. В штатах учреждений устанавливалась номенклатура должностей, функциональная работа которых была связана с обслуживанием коренного населения. Срок заполнения назначенной номенклатуры увязывался, с одной стороны, наличием работников националов, ещё не привлеченных к работе в аппарате с планом подготовки работников через курсы, школы и т.д. и, с другой стороны, с практической возможностью обучения европейцев (некоренных - *И.Н.*) местному языку. Ответственность за проведение коренизации учреждений прежде всего была возложена на руководителей учреждений.

В Азербайджане первые шаги по коренизации аппарата власти были сделаны уже в первые годы после советизации. Большинство должностей в Центральном Исполнительном Комитете и Совете Народных Комиссаров занимали тюркские (т.е. азербайджанские - *И.Н.*) коммунисты. На 1 апреля 1923 года в аппарате АзЦИК тюрков было 139, армян - 7, русских - 51, прочих - 13 (7, л.27-31). В 20-30-е гг. председателями высшего законодательного органа республики являлись исключительно тюркские коммунисты (М.Гаджиев, С.Агамалы-оглы, Г.Мусабеков, С.М.Эфендиев, М.Б.Касумов). Такая же ситуация была в Совете Народных Комиссаров. В составе первого правительства Азербайджанской ССР, сформированного вскоре после советизации, было девять министерских постов, которые занимали исключительно турки (16, с.119). В последующих правительствах на протяжении исследуемого периода, несмотря на увеличение числа наркомовских постов, турки по-прежнему составляли в составе правительства большинство, занимая традиционно, кроме поста председателя правительства (Г.Мусабеков, Д.Буниятзаде, М.Д.Багиров,

У.Рахманов, Т.Кулиев), должности наркомов земледелия (С.М.Эфендиев, Д.Буниятзаде, М.Б.Касумов, Г.Везиров), финансов (А.Тагиев, Т.Алиев, А.Мамедов, А.Ибрагимов), здравоохранения (М.Кадырлы, М.Гусейнов), просвещения (Д.Буниятзаде, И.Абилов, М.Кулиев, Р.Ахундов, М.Мамедов, М.Джуварлинский, Г.Рахманов, М.Шахбазов, С.М.Эфендиев) юстиции (Б.Велибеков, Г.Гаджиев, С.Джафаров), социального обеспечения (М.Кадырлы, М.Мамедъяров, М.Гаджиев, Р.Гусейнов, М.Касумов). Что касается национального состава аппарата СНК, то и здесь преобладали турки. Так, по данным на 1 апреля 1923 года в аппарате СНК работали 60 турков, 1 армянин, 23 русских и 3 представителя прочих национальностей. Если брать по отдельным наркоматам турки преобладали в наркомате труда (190 из 334), в наркомате просвещения (75 из 119), в наркомате юстиции (257 из 478) (7, л.27-31).

Если в 20-е годы карательные органы - Азчека и Главное Политическое управление в основном возглавляли турки (Б.Алиев, Э.Ханбудагов, М.Д.Багиров, Н.Ризаев), то на протяжении 30-х годов (с 1934 года ГПУ было преобразовано в НКВД), это были представители некоренной национальности (М.Фриновский, А.Агрба, Ю.Сумбатов-Топуридзе, М.Раев-Камински, С.Емельянов). В аппарате этих органов по численности преобладали русские и армяне. В органах юстиции и милиции процесс туркизации завершился уже в 1920-х гг. Даже в Баку в 1927 г. среди сотрудников системы правосудия 64 % составляли турки. В 1928 г. семеро из девяти судей Верховного суда Азербайджана являлись турками. За пределами Баку республиканская милиция была почти полностью национализирована в июне 1923 г. В 16 уездах Азербайджана турки занимали командные посты в милиции. 90 % всех милиционеров в 1928 г. были турками (11, с.316). К числу государственных структур, где процесс коренизации шел медленными темпами, относились Бакинский Совет, профсоюзы и Азнефть.

По традиции, которая берет начало с Февральской революции 1917 года, турки составляли меньшинство в руководящих органах Бакинского Совета. По решению II съезда АКП(б) (октябрь 1920 г.) Бакинский Совет устанавливался высшим органом власти в Баку и его промышленных районах (12, с.505-506). Председателями Бакинского Совета после советизации Азербайджана и на протяжении 20-30-х годов были в основном русские (Крылов, И.Конушкин, Балахнин, Е.Родионов, А.Олин). Состав служащих Баксовета также состоял в основном из русских и армян. По данным на 1 апреля 1923 г., в Баксовете численность

русских составляла 41%, армян - 14,6 %, а тюрков - 26,8 %. (7, л.27-31). Поэтому, как писал Н.Нариманов: «В столице Азербайджана тюрки должны обращаться поневоле устно и письменно к служащим Баксовета на русском языке, т.к. русские, евреи и армяне не говорят на тюркском языке...» (18, с.92). К сожалению, некоторые азербайджанские коммунисты в руководстве АКП(б) занимали крайне ошибочную позицию по данному вопросу. Так, Алигейдар Караев, выступая на XIII Общебакинской партийной конференции в апреле 1924 года, следующим образом объяснял ситуацию, сложившуюся в Баксовете: «Товарищи, есть категория учреждений, где полная национализация учреждений может вредно отразиться на деле. Например, Баксовет. Должны ли мы его национализировать или нет? Конечно, нет. Ведь, в городе Баку всего 32% тюрков, а остальные 68 % принадлежат к другим национальностям» (23, с.11-12).

На 1 января 1932 года из 16635 сотрудников Баксовета тюрков было всего 2576 или 15,4% (1, л.2). В связи со слабым привлечением тюрков 25 апреля 1933 года состоялось заседание пленума Баксовета, где был рассмотрен вопрос о коренизации его аппарата. В принятой резолюции было отмечено невыполнение предыдущей резолюции пленума о коренизации аппарата Баксовета, что выразилось в неуклонном снижении процента тюрков. Причиной этого было недостаточное внимание руководителей отделов и предприятий Баксовета коренизации, отсутствие плановых мероприятий по подготовке и внедрения тюркских кадров в систему Баксовета (2, л.20). В результате принятых мер лишь к IX созыву (1931-1934) Баксовет смог решить эту проблему, т.е. в его составе тюрки составили 43% (3, л.8-9). За пределами Баку советы и их руководящие органы уже летом 1923 г. были сплошь тюркизированы. В регионах с преобладанием тюркского населения тюрки господствовали в президиумах и исполнительных комитетах советов. В 1929 г. 81,3 % всех депутатов районных советов указали тюркскую национальность (11, с. 316).

Бакинская нефтяная промышленность традиционно занимала важнейшее направление в пакете интересов Москвы в Азербайджане. Руководителями Азербайджанского нефтяного комитета с момента образования его согласно декрету Азревкома от 24 мая 1920 года и до разделения на отдельные объединения в середине 30-х годов были русские (А.Серебровский -1920-1926, А.Баринов -1926-1933 гг.). В 1934 году Объединение «Азнефть» реорганизуется и делится на три треста: «Азнефтедобыча», «Азнефтепереработка» и «Азнефтеразведка». Соответственно, были проведены новые назначения. «Азнефть» возглавил А.Петерсон, «Азнефтепереработку» –

С.Слущкий. К 1 апреля 1923 г. в различных учреждениях Азнефти русские составляли 43,8 %, армяне 13,8%, тюрки 12,6 % из общего числа работников (7, л.27-31). Н.Нариманов писал по этому поводу: «Если обратить сейчас внимание на состав служащих Нефтекома, то беспристрастный наблюдатель придет в ужас. Местные мусульмане-инженеры и вообще интеллигенция спекулируют, а эти учреждения заполнены русскими, армянами и евреями» (18, с.66). Кроме этого, в своем выступлении на XIII Общебакинской партийной конференции в апреле 1924 года М.Д.Гусейнов отмечал, что из 46000 рабочих, занятых в различных отраслях Азнефти, лишь 7000 были тюрками (23, с.35). В своей речи на XVI Общебакинской партийной конференции АКП(б) (27 декабря-6 января) секретарь ЦК АКП(б) Л.Мирзоян заявил, что Азнефть относилась к тем отраслям, где проведение национализации в короткое время было невозможно (24, с.39). Председатель Центрального Исполнительного комитета С.Агамалы-оглы жаловался в декабре 1927 г. на нехватку в Азербайджане тюркских инженеров, способных работать в области бурения нефтяных скважин и гидравлики. В 1927 г. в Азнефти работали 7 304 служащих, инженеров, техников и управленцев, и только 348 из них принадлежали к тюркской национальности (11,319). По планам второй пятилетки (1933-1937) намечалось к 1937 г. довести долю тюрков, занятых в бакинской нефтяной промышленности, до 50%. Это задание было явно нереальным. В 1935 г. тюрки составили лишь 19,3% рабочих всей нефтяной промышленности Баку (14085 человек на 1 октября 1935 г.) (13).

Коренизация отставала также в профсоюзах и фабрично-заводских комитетах страны. Профсоюзные организации, формально являясь общественными организациями, фактически представляли собой единую систему с четкой вертикальной иерархией, встроенную в структуру государственного аппарата. Достаточно сказать, что после советизации и на протяжении 20-30-х годов в самой массовой общественной организации республики подавляющее большинство принадлежало русским рабочим. По данным на 1 января 1936 года, на долю азербайджанских тюрков приходилось лишь около 30 % членов профсоюзов (9,87). Подобное положение было связано с тем, что к середине 30-х годов тюрки по прежнему оставались в основном сельской нацией, а примерно 60% членов профсоюзов приходилось на город Баку и его районы (9,85), где в составе населения по численности преобладали русские и армяне. В то же время, в уездных комитетах профсоюзов, на долю которых приходилось на тот же период примерно 40 % членов профсоюзов, пре-

обладание тюркских членов было стабильно высоким. Составлявшие основную часть сельского населения республики азербайджанские тюрки в результате проведенной в 30-х годах в деревне политики насильственной коллективизации были причислены к колхозникам, на которых, однако не было распространено членство в профсоюзах. Исключение составляли сельскохозяйственные рабочие, численность которых не была столь ощутимой. Если говорить о руководстве профсоюзами, то за исключением первых лет советской власти (А.Микоян, Л.Мирзоян, Т.Иванов, И.Конушкин), начиная со второй половины 20-х и на протяжении 30-х годов председателями Президиума профсоюзов республики стабильно избирались тюркские коммунисты (С.Ягубов, И.Рагимов, А.Амирасланов, А.Махмудов, Л.Расулов, А.Мамедов) (9, лл.36-67).

По своей численности, Компартия Азербайджана была второй на Южном Кавказе после грузинской, составив по партпереписи 1922 года 8276 человек. С момента образования в 1920 г. и до 1941 г. численность членов и кандидатов в члены партии возросла в 20 раз, составив в общей сложности 84084 человек (15, с.15). По национальному составу Компартия Азербайджана была многонациональной. По данным партийной переписи 1922 года, она состояла из коммунистов 40 национальностей (15, с.14). Из них тюрки составляли 39,3 %, армяне - 13 %, русские 34,7 %. В период 1922-1941 годов численность тюрков в партии (членов и кандидатов в члены партии) увеличилась с 39,3 до 48,1 % (на 23%), армян с 13 % до 23,8 % (на 80%), т.е. почти в 2 раза, а русских вообще уменьшилась до 19,7 % (15, с.44-45). Таким образом, несмотря на принимаемые меры, все довоенные годы удельный вес тюрков среди коммунистов не достигал и половины.

Не лучшим образом обстояли дела с руководством партийной организации республики. В партийной иерархии самой высокой степенью была должность сначала ответственного секретаря, а с 1929 года первого секретаря ЦК АКП(б). До 1929 года лицо, занимавшее должность секретаря ЦК, скорее возглавляло аппарат ЦК Компартии Азербайджана, нежели было руководителем партийной организации республики. Секретари партии назначались сверху, волей ЦК ВКП(б), причем часто специально командировались из других регионов страны. Поэтому, в отличие от Грузии и Армении, основная часть данных руководителей была назначена из представителей некоренной национальности (В.Нанейшвили, Е.Стасова, В.Думбадзе, Г.Каминский, А.Киров, Л.Мирзоян, Н.Гикало, В.Полонский, Р.Рубен). Этой аномальной прак-

тике был положен конец назначением в 1933 году на должность первого секретаря ЦК Компартии Азербайджана М.Д.Багирова. В то же время, как следует из выступления Р.Ахундова 11 июня 1923 года на IV совещании РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, в 1923 году из 35 членов ЦК 18, а из 11 членов Президиума ЦК 7 были тюрками (22, с.157). До 1933 года секретари ЦК в основном одновременно замещали должность руководителя самой крупной партийной организации республики-Бакинской, которую Москва рассматривала как свою опору в Азербайджане, отводя ЦК Компартии Азербайджана роль руководящего органа за пределами Баку. В первые годы советской власти секретарями Бакинского комитета ЦК АКП (б) были армянские коммунисты - А.Микоян, С.Саркисов (Даниэлян), Л.Мирзоян. Н.Нариманов считал, что эта должность передавалась армянскими коммунистами «по наследству» (18, с.54). В 1923 году, из 4063 членов бакинской организации только 1415 (34,8%) составляли тюрки (22, с.157). Несмотря на дальнейший рост общей численности членов бакинской организации (к 1 января 1940 года 34741 человек (15, с.155)) русские по-прежнему имели в ней большинство. Это было связано с тем, что русские преобладали по численности среди рабочих, а также с крупной волной миграции русского населения в республику из РСФСР начиная с конца 20-х годов (с 220,6 чел. в 1926 до 528,3 человек в 1939 г., примерно 2,4 раза - *И.Н.*) (10, с.49-50). Большая часть этого населения сосредоточилась в Баку (в 1930-1932 гг. из РСФСР сюда переехало 86299 русских) (8, с.255). Это привело к тому, что в столице республики, особенно в ее центральных и промышленных районах тюрки продолжали уступать по общей численности русским и армянам, составляя чуть более трети населения города. Высокая доля армян наблюдалась в тех местах, где население было многонациональным. Так, на 1 апреля 1924 года в Бакинской партийной организации армяне составляли 14,7 %, Гянджинской 27,6 %, Нахчыванской 14% партийцев (5, л.31). Как показывают итоги ежегодных партийных переписей, ни партийные чистки 20-30-х годов, ни политические репрессии 1937-1938 годов не отразились на стабильном росте числа армян в партии.

Таким образом, высокий удельный вес русских и армян в Бакинской партийной организации, на долю которой в 20-30-е гг. приходилось более половины численности партийцев республики, в значительной степени определили национальный состав Компартии Азербайджана. Медленный рост числа тюрков в составе бакинской и в целом партий-

ной организации республики являлся прямым следствием разницы в социальной структуре национальных групп населения Азербайджана. Среди армян и русских доля рабочих и служащих, которые составляли основной костяк социальной базы партии, была выше, чем у тюрков, а удельный вес крестьян значительно ниже. Однако за пределами Баку, в сельских уездах Азербайджана, коренизация имела следствием фактическую властную монополию тюркских коммунистов. В июне 1923 г. в Азербайджане работали 16 уездных партийных комитетов, во главе которых стояли 11 тюрков и 4 русских секретарей. И только один райком возглавлял армянин (11, с.315). Согласно статистическим данным о национальном составе секретарей обкомов, горкомов, укомов и горрайкомов коммунистических организаций Закавказья по отдельным республикам на 1 июня 1923 года, в Азербайджане тюрки составляли в этих органах около 44,4 % (5, с.22). В конце 1920-х гг. в руководстве сельскими парторганизациями Азербайджана уже не было ни одного русского коммуниста.

Коренизация партии питалась за счет комсомола, который уже в 1925 г. более чем наполовину состоял из тюрков. Комсомол давал то пополнение, без которого тюркизация государственного аппарата не могла бы состояться (11, с.315). Правящий режим неуклонно придерживался концепции коренизации также в 1930-е гг. В решение этой задачи немалый вклад внесли политические катаклизмы, связанные с несколькими партийными чистками (1929-1930, 1933-1935 гг.) и массовым сталинским террором 1937-1938-х гг., которые выкашивали неугодные кадры из кабинетов власти, открывая выдвиженцам из коренного населения перспективную карьеру. К примеру, с 1 июня 1937 года по 1 июня 1938 года в Азербайджане было выдвинуто на руководящую работу 10739 человек, в т.ч. на партийную 2462. Национальный состав новых руководящих кадров был следующий: тюрки-63,6%, русские 9,6 %, армяне-15%, прочие 11,8 % (18а, с.543).

Некоторые итоги коренизации государственного аппарата по Закавказской парторганизации, ЦК КП(б) Азербайджана и ЦК КП(б) Грузии были подведены в докладной записке ответственного инструктора ЦК А.А.Френкеля в ЦК ВКП(б) 15 октября 1931 г. Автор справки отмечает, что директива ЦК о коренизации госаппарата проводится крайне неудовлетворительно, в особенности, в Азербайджане (25, с.671). В докладной Закавказского крайкома в ЦК ВКП(б) о работе и состоянии Закавказской партийной организации от 19 октября 1931 г. также делался вывод: «Ка-

дры работников из коренных национальностей расставлены чрезвычайно неравномерно; самым отсталым участком в деле коренизации аппарата является привлечение тюркских кадров» (25, с.681). Прослойка тюрок в аппарате резко отставала от процентного соотношения отдельных национальностей среди населения республик. Так, в Азербайджанской ССР среди населения тюрок -63,5 %, в общем составе проверенных учреждений их было 34,1%. В ССР Грузии тюрок среди населения 5,2 %, а в аппарате проверенных учреждений - 0,3 %. В ССР Армении тюрок среди населения -8,7% , а в аппарате проверенных 35 учреждений -1,5 % (25, с.682). В докладной делался вывод, что подобное положение было связано с большим числом неграмотных среди наиболее зрелого и трудоспособного слоя населения в Азербайджане - от 15 до 45 лет: 648030 человек из 800000 по всему Закавказью. Причиной этому было также наличие в республике большого количества нацменьшинств, у которых или не было письменности, или она была введена недавно (25, с.683).

Надо отметить, что большевистское руководство, с самого начала акцентируя внимание на политической принадлежности будущих управленцев, считало одной из основ коренизации («национализации») языковой фактор. Еще в начале 1920-х гг. служащие различных аппаратов писали бумаги как бог на душу положит. Поэтому Н.Нариманов ещё в 1922 году опубликовал в газете «Бакинский рабочий» статью под названием «Ответ некоторым товарищам», в которой обрушился резкой критикой против тех, кто пытался притеснять тюркский язык: «Тюркский язык объявлен государственным языком в Азербайджане, и он должен пользоваться всеми правами и преимуществами этого языка. Азербайджан может в силу известных политических и экономических соображений уступить территорию, свои естественные богатства, но отказаться от своего родного языка он не может и не позволит кому бы то ни было умолять значение этого языка в Азербайджане» (6, л.19). Тогда статья Н.Нариманова вызвала резкий резонанс среди членов ЦК и Президиума ЦК, который принял даже специальное постановление, где указывалось, что выступление ответственных работников с такими статьями недопустимы и дезорганизуют партию (6, л.16).

Однако в проекте платформы по национальному вопросу, принятой на IV совещании РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, отмечалось: «Для того, чтобы приблизить партийный и особенно советский аппарат к населению, необходимо, чтобы эти аппараты работали на языках, понятных широким массам населения.

Нужно, чтобы люди, стоящие во главе государственных учреждений, как и сами учреждения, работали на языке понятном населению» (21, с.319). Таким образом, изменилась мотивация использования национального языка: если раньше она носила в основном культурный характер, то теперь присутствовал и политический аспект. Регламентация же этой политики исходила из самого центра. В специальном циркулярном письме ЦК РКП(б) от 7 января 1924 года отмечалось: «Следить за работой в национальных областях по осуществлению постановления IV совещания ЦК с ответственными работниками национальных областей и республик о постепенном вводе в делопроизводство парткомов и советских учреждений местных языков, обращая особое внимание на проведение этой меры на Украине, в Азербайджане, Белоруссии, Туркестане. Предложить всем партийным комитетам национальных республик и областей приступить к систематическому введению местных языков в качестве языков преподавания во всех школах политграмоты, обслуживающих членов партии—«националов». Во всех без исключения учебных заведениях национальных республик и областей ввести язык национального большинства как обязательный предмет преподавания» (20, с.18-27). В дальнейшем принимались решения об обязательном изучении тюркского языка работниками, занимающими руководящие посты в партийной иерархии Азербайджана. Уже в декабре 1923 г. было принято постановление ЦИК, обязывавшее всех тюрков, работавших в государственных учреждениях, в течение полугода полностью овладеть тюркским языком. Задача заключалась в том, чтобы официальные лица из коренного населения умели читать и писать по-тюркски. «Они кричат о национализации учреждений, а сами не умеют подписаться своей фамилией», — не без сарказма отметил в своем выступлении на пленуме ЦК по вопросам тюркизации летом 1923 г. Рухулла Ахундов (11, с.323-324).

В 1926 году на объединенном заседании АзЦИКа и Совнаркома был подготовлен проект «О мерах срочного проведения полной тюркизации советского аппарата». Некоторые пункты этого проекта являлись по меркам того времени слишком смелыми: «14. Воспретить прием на службу лиц, не владеющих тюркским языком. 15. Установить, что сотрудники государственных учреждений и государственных торгово-промышленных предприятий, у которых замечено отрицательное отношение к тюркизации, выражающаяся в том, что за истекший период они не принимали никаких мер к изучению тюркского языка, могут быть уволены без выдачи выходного пособия» (4, лл.71-72).

Однако, переход делопроизводства на родной язык не означал массового увольнения с работы русскоязычной части служащих. В ходе этой компании необходимо было, с одной стороны, привлечь как можно больше представителей коренной национальности на общественную работу и государственную службу, а с другой, в связи с переходом делопроизводства на государственный язык, добиться изучения тюркского языка сотрудниками некоренной национальности, не владеющими им (19, с.99). Более того, можно говорить о том, что политика коренизации изначально включала в себя принцип полиэтничности (интернационализма). Это означало, что «коренизация» могла считаться успешной даже и в том случае, если представитель республиканской администрации, являясь, к примеру, этническим русским, грузином или армянином знал азербайджанский язык и пользовался им при выполнении своих обязанностей. В данном случае важным представлялось, что эти выдвиженцы являлись представителями эксплуатируемых классов - рабочих и крестьян. Однако, как отмечалось в докладной записке Организационно-распределительного отдела в ЦК ВКП(б) о практике национализации советских, партийных, профессиональных и кооперативных аппаратов за подписью Е.Ярославского от 16 сентября 1927 года восточные национальные республики почти не имеют никаких достижений в деле изучения европейскими (некоренной национальности) работниками языка основной национальности. Бакинский губком выносил решения об обязательном изучении тюркского языка руководящими работниками-коммунистами. Однако этим изучением почти никто не занимался. В качестве стимула к изучению языка основной национальности в некоторых национальных республиках было решено даже установить для работников, владеющих обоими языками, повышенные оклады жалованья (25, с.513). Но на пленумах ЦК и Бакинского горкома партии по-прежнему доминировал русский язык. Тюркские коммунисты, не говорившие или не хотевшие говорить по-русски, пользовались тюркским языком. Отчетные доклады делались на русском и тюркском языках. На том же принципе основывался порядок проведения прений по официальным докладам ЦК. В результате иногда пленарные заседания ЦК растягивались на несколько дней. Похожей была ситуация на заседаниях профкомов и в горсовете Баку. Даже местные партийки на фабриках, заводах и комсомольские организации не обходились без помощи переводчиков. Проекты резолюций, по которым шли обсуждения и голосования в ЦК АКП (б), всегда составлялись только на русском языке. Государственные учреждения неуклонно придерживались практики перевода, несмотря на периоди-

чески раздававшиеся угрозы об увольнении русских функционеров. По крайней мере, в Баку тюркизация в сфере языка оставалась неосуществленным желанием. За пределами Баку, в низовых звеньях советского аппарата и аппарате юстиции языковая тюркизация проходила гладко, так как там работали в основном тюрки, овладевшие к началу 1930-х гг. тюркским языком также в его латинизированной форме. Но возникали и проблемы, когда тюркские должностные лица получали инструкции вышестоящих органов на русском языке, потому что их начальники в Баку не владели тюркским языком.

Коренизация и получение образования составляли нерасторжимое единство. За период 20-30-х годов, в результате колоссальных усилий, уровень грамотности среди азербайджанцев поднялся с 3,3 % до 65,3 %. (17а, с.142). Со второй половины 20-х годов, когда в республике начали осуществляться крупные проекты по модернизации промышленности, выдвижение на руководящую работу только по партийно-классовому признаку, при игнорировании такого существенного момента как образование, не могло способствовать успешному функционированию органов власти, хозяйственных и культурных учреждений, неминуемо влекло за собой снижение компетентности руководства. Поэтому уже в двадцатые годы наиболее способные выдвиженцы ориентировались на получение полноценного среднего и высшего образования. С этой целью организовывались рабочие факультеты - рабфаки, где студенты, пришедшие «от станка» и «от сохи», получали ускоренное школьное образование и подготавливались к поступлению в вузы и техникумы. Если принять во внимание, что для многих начинающих рабфаковцев беглое чтение, более-менее грамотное письмо и таблица умножения являлись труднодоступными вершинами, то станет понятно, какой уровень знаний был у них при поступлении в техникумы и вузы и насколько готовы были они обучаться премудростям инженерных, естественнонаучных или гуманитарных дисциплин. Однако, соответствующая постановка процесса обучения позволяла им успешно завершать свое образование и продвигаться по службе в последующие годы. Стремление учиться позволяло многим вчерашним рабочим и крестьянам так или иначе компенсировать пробелы в подготовке, а природные способности и энергия делали многих из них по-настоящему успешными и ценными работниками.

Так, в начале 1921 года из 14776 коммунистов республики обладали высшим образованием только 188 человек (0,22 %) и средним 1272 (1,5%); малограмотных было более десятой части, а неграмотных – свыше трети. Партийная перепись 1922 г. показала, что в общем со-

ставе членов партии Южного Кавказа неграмотных насчитывалось: по Азербайджану-26 %, Грузии-23,7 %, Армении-14,7 %. Данные, приводившиеся на IV съезде АКП(б) (февраль 1922 г.), показывают, что больше всего малограмотных и неграмотных приходилось на коммунистов, работающих на селе. В 16 уездах республики из общего количества коммунистов были малограмотными и неграмотными 65 %, а из азербайджанцев -77 %. В 1924 году из 26 секретарей обкомов, укомов и райкомов Компартии Азербайджана высшее образование имели лишь 2, среднее - только 7, большинство же-17 человек окончили начальную школу или занимались самообразованием. В целом, высокая доля неграмотных среди партийцев в Азербайджане также объяснялась изменениями алфавита и наличием в отличие от Грузии и Армении большого количества этнических меньшинств. Борьба с неграмотностью в партии несколько изменило ситуацию. На 1 января 1941 из общей численности 84084 членов и кандидатов в члены Компартии Азербайджана обладали высшим образованием -4238 члена (5%), незаконченным высшим - 1289 (1,5 %), средним-10257 (12,1%) (15, с.35-36). Большую часть из них составляли инженерно-технические работники, агрономы и педагоги. Так, по данным Всесоюзной переписи 1939 г., процент азербайджанцев в общей численности служащих республики составлял 55 %. Доля азербайджанцев на руководящих должностях в республике составило 50,3 % (17,533). Что касается уровня представительства азербайджанцев в престижных профессиях, то здесь ситуация была следующей: инженеров -20,4%, техников-22,2%, врачей-34,6 %, научных работников и преподавателей вузов-42,8%, учителей школ -57,2% (17, с.536).

Коренизация являлась логическим взглядом большевиков на национальный вопрос. Лозунг самоопределения наций, обусловленный вначале во многом тактическими целями, потребовал позже у большевиков принять конкретные, практические меры по его реализации. Это означало, что большевики признали государственность бывших национальных окраин в единственно приемлемой для них советской форме. При этом политика коренизации должна была придать этим национальным лишь по форме государственным образованиям соответствующее содержание. В Азербайджане процесс коренизации имел ряд особенностей специфического характера. Эти особенности были обусловлены неравномерным развитием отдельных регионов страны, сложившейся диспропорцией в социальном и национальном составе населения, низким уровнем грамотности и урбанизации среди коренного населения. Немалые трудности создавали реформы алфавита, медленная адаптация

коренного населения к новой письменности. В первые годы коренизации большевики придерживались двух основных условий для пополнения аппарата власти из местных кадров – политической лояльности и социального происхождения. В 20-30-е гг. азербайджанцы оставались в основном нацией крестьянской, к тому же с немалой долей неграмотных. Национальный пролетариат был сосредоточен в основном в Баку, где уступал по численности русским и армянам, которые к тому же отличались политической активностью.

Однако жизнь выдвигала свои требования, с которыми нельзя было не считаться. В условиях осуществления масштабной модернизации экономики власть принялась активно исправлять ситуацию при помощи кардинальных реформ, прежде всего, в области образования. Теперь в число необходимых требований для выдвижения националов в номенклатурную среду стало приобретать большее значение образовательный уровень и профессиональные знания. Дипломированный специалист, одновременно состоявший в партии, со всем основанием мог рассчитывать на продвижение в должностной иерархии. В то же время, в 20-30-е годы власти старались сохранять прежнюю диспропорцию в соотношении социальных групп внутри партии, давая преимущество кадрам пролетарского происхождения. Однако, прогресс в образовании не поспевал за требованиями жизни. Слишком тонкая прослойка тюркской интеллигенции, которая сформировалась ко второй половине 30-х годов, не могла полностью покрыть растущий спрос на людей с высшим образованием из местного населения. Характерно, что если при коренизации партийно-административных структур субъективные факторы (родственные и дружеские связи, землячество, обмен услугами и т.д.) ещё как-то обеспечивали продвижение по служебной лестнице местных кадров, то в отраслях народного хозяйства основными критериями для выдвиженцев становились их профессиональные качества. По сравнению с культурным сектором, азербайджанцы были слабо ещё представлены на руководящих должностях в сфере производства. Высокий уровень азербайджанцев среди педагогических кадров объяснялся высокой потребностью в них в связи с форсированными темпами ликвидации неграмотности среди коренного населения, расширения сети учебных заведений и усилением статуса азербайджанского языка. В целом, благодаря колоссальным усилиям ко второй половине 30-х годов по сравнению с первыми годами советизации в Азербайджанской ССР были сделаны поистине революционные шаги в деле коренизации партийно-государственного аппарата и подготовки национальных кадров.

Список использованных источников и литературы:

1. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики: ф.39, оп.1, д.1469.
2. Там же: ф.39, оп.1, д.1484.
3. Там же: ф.39, оп.1, д.1895.
4. Там же: ф.379, оп.40, д.187.
5. Архив политических документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики: ф.1, оп.1, д.43.
6. Там же: ф.1, оп.74, д.128.
7. Там же: ф.1, оп.85, д.22.
8. *Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI c.*, Bakı, 2000.
9. Nəsnov V.S. *Azərbaycan həmkarlar ittifaqları inzibati-əmirlik rejimi dövründə (XX əsrin 20-30-cü illəri)*. Bakı, 2004.
10. Азербайджанцы: историко-этнографический очерк. Баку, 1998.
11. Баберовский Й. Враг есть везде. Истоки сталинизма на Кавказе. М.2010.
12. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918-1920. Документы и материалы. Баку, 1967.
13. Иголкин А. Национальная политика в основных районах нефтедобычи-Бакинском и Грозненском// Журнал «Нефть и Россия», 2005, № 1 <http://www.oilru.com/nr/140/2857/>.
14. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953. Баку, 2003.
15. Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку, 1970.
16. Мамедова Ш.Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане 1920-1930 гг. Баку, 2004.
17. Мартин Т. Империя положительной деятельности. Нация и национализм в СССР в 1923-1939 гг. М., 2011.
- 17а. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979.
18. Нариманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах. Баку, 1990.
- 18а. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963.
19. Рафиев Б. «Если снять гриф секретности. (Очерки новейшей истории Азербайджана)». Глазов, 2008.
20. Российский государственный архив социально-политической истории: ф.17, оп.112, д. 481.
21. Сталин И.В. Сочинения. Т.5, М., 1947.
22. Тайны национальной политики ЦК РКП. Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. М., 1992.
23. XIII общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет. Баку, 1924.
24. XVI Общебакинская партийная конференция АКП(б). 27 декабря-6 января 1927 г. Стенографический отчет. Баку, 1927.
25. ЦК РКП(б) –ВКП(б) и Национальный вопрос Книга 1. 1918-1933. М., 2005.

Niftəliyev İlqar
Azərbaycan SSR-də kadrların yerləşdirilməsi siyasətinin bəzi xüsusiyyətləri
(XX əsrin 20-30-cu illəri)
Xülasə

Açar sözlər: *partiya, nomenklatura, təhsil, əhali, fəhlə*

1923-ci ilin aprelində XII partiya qurultayında və həmin ilin iyun ayında Moskvada keçirilmiş milli respublikaların və vilayətlərin məsul işçilərinin IV müşavirəsində qəbul edilmiş qətnamələrdə sovet milli siyasətinin mahiyyəti sxem şəklində öz əksini tapmışdır. Bu siyasət sonralar rəsmi sənədlərdə milliləşdirmə və ya yerləşdirmə adını almışdı. Azərbaycanda yerləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi prosesi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilirdi. Bu xüsusiyyətlər ölkə regionlarının fərqli inkişafı, əhalinin sosial və milli tərkibinin müxtəlifliyi, yerli əhali arasında savadlığın və urbanizasiya səviyyəsinin aşağı olması ilə bağlı idi. Əlifba islahatı, əhalinin yeni yazıya ağır uyğunlaşması bu prosesə təsir edən amillərdən idi. 20-30-cı illərdə hakimiyyət aparatının yerli kadrlarla doldurulması zamanı iki əsas şərt gözlənilirdi-siyasi loyallıq və sosial mənşə. Yerləşdirmə mexaniki və funksional üsullarla həyata keçirilirdi. Əgər birincisi kəmiyyət göstəricilərindən çıxış edirdisə, ikincisi daha çox kadrların peşəkarlığına üstünlük verirdi. Artıq 20-ci illərin sonu-30 -cı illərdə iqtisadiyyatın sürətli modernləşdirilməsi şəraitində azərbaycanlıların partiya-təsərrüfat nomenklaturasının müxtəlif pillələrində irəli çəkilməsi üçün peşəkarlıq və təhsil səviyyəsi əsas önəm təşkil edirdi.

Niftəliyev İlqar
Some features of a policy nationalisation in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic
(20-30th years of the XX-th century)
Summary

Key words: *Party, nomenclature, graduated, population, worker*

The official opinion on essence of the Soviet national policy has been schematically presented in the resolutions accepted at XII congress in April, 1923 and IV meeting of Central Committee RKP (b) with ranking officers of national republics and the areas, taken place in June, 1923 in Moscow. In Azerbaijan process nationalisation had a number of features of specific character. These features have been caused by non-uniform development of separate regions of the country, the developed disproportion in social and national structure of the population, low level of literacy among indigenous population, low level of its urbanization. Considerable difficulties created alphabet reforms, slow adaptation to new writing. In the first years the Soviet power Bolsheviks adhered to two basic conditions for replenishment of the device of the power from local shots-political of loyalty and a social origin. Besides at nationalisation were used mechanical and functional methods. If the first method gave priority the quantitative to indicators nationalisation in the second basically professional qualities of promoted workers were considered. Already in the end 20-h - in 30th years formation and professionalism were the core conditions for advancement of Azerbaijanians on steps of the partijno-economic nomenclature.

Ибрагимова Тамилла

**Об одном экспонате, посвящённом творчеству
персидского поэта Фирдоуси**

Ключевые слова: *Фирдоуси, выставка, экспонат, «Шахнаме»*

УОТ 94 (479.24)

Произведения искусства азербайджанского народа по праву занимают видное место в сокровищнице мирового художественного наследия. Уникальные творения мастеров тебризской школы миниатюрной живописи, азербайджанские ковры и художественные изделия из керамики, металла свидетельствуют о многогранности творческого гения народа, древности истоков его культуры и жизненности издревле складывавшихся художественных традиций.

В экспозиции Национального Музея Истории Azerbaijan демонстрируется ценный экспонат, отражающий богатую культуру и развитие художественного произведения Azerbaijan в период XVIII-XIX вв. Он свидетельствует о высоком уровне развития художественного оформления и мастерства народного творчества как на коврах, так и на тканях. Исследуемый художественный экспонат поступил в коллекцию Национального Музея Истории Azerbaijan в 1942 году. Однако можно предположить, что данное произведение искусства было выставлено для всеобщего обозрения на известной выставке, совместно проводившейся правительством Азербайджанской ССР и Ирана в сентябре 1933 г.

Выставка была посвящена 1000-летию со дня рождения известного не только на Востоке, но и на Западе средневекового персидского поэта Хаким Абулькасим Мансур Хасана Фирдоуси Туси (925-1020), который оказал большое влияние на развитие литературы всего Востока, в т.ч. и Azerbaijan.

На торжественной церемонии открытия выставки, проходившей в Азербайджанском Государственном Музее, приняло участие руководство

Азербайджанской ССР во главе с Первым секретарем ЦК Компартии Азербайджана Мир Джафаром Багировым: секретарь Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета М.Эфендиев, Народный комиссар просвещения М.Агаев, заместитель председателя Бакинского совета Фараджзаде и др., а также председатель Союза советских писателей Азербайджанской ССР А.Алекперли, академики Левинсон-Лессинга, И.И. Мещанинов. От иранской стороны на выставке присутствовали видный историк и литератор Саид Нафиси, искусствовед Дибя, специально прибывшие в Баку члены Иранского меджлиса, а также Генеральный консул Ирана в Баку Марабан, турецкий консул в Баку Фуат-Небильбей.

Открытию выставки предшествовала вступительная речь Наркома просвещения Азербайджанской ССР Махмуда Агаева, далее состоялось выступление Саида Нафиси.

Данное мероприятие, посвященное поэтическому творчеству Фирдоуси, имело важное значение в культурной жизни Азербайджана. Оно было широко освещено во многих печатных изданиях того периода.

Юбилейная выставка была развернута по 4-м основным тематическим разделам:

1. Фирдоуси и его эпоха;
2. Герои «Шахнаме» и их эпоха;
3. Влияние Фирдоуси;
4. Фирдоуси и наша эпоха.

Известно, что до середины IX в. исламский мир знал литературу, написанную только на священном языке Корана – арабском. Впоследствии в Иране возникла вторая исламская литература – неоперсидская, распространившаяся в регионы Средней Азии и Южного Кавказа. Достижением этой литературы было создание жанра эпической поэмы. Эта литература была более свободна от религиозных запретов и отличалась социальной направленностью, например поэмы «Шахнаме» (Книга царей) Фирдоуси и «Хамсе» (Пятерица) великого азербайджанского поэта Низами.

В период позднего средневековья возникла третья мусульманская литература – турецкая. Следовательно, национальные традиции в области литературы, развитые на общемусульманской основе, дали блестящие плоды.

Известно, что великий Фирдоуси писал свое коронное произведение «Шахнаме» в течение 35 лет, примерно в 976-1011 гг., и собрал в поэме большой свод персидско-таджикского фольклора. Работая над произведением, он использовал не только эпизоды мусульманской истории,

но и древнеиранские мифы, и доисламский эпос, а также «Авесту» -священное писание зороастрийцев. Фирдоуси включил в поэму тысячу бейтов, написанных его предшественником Дакики, погибшим в молодости и не успевшим завершить свой труд.

Поэма «Шахнаме» композиционно делится на 50 так называемых царствований различного объема. Отдельные царствования включают большие сказания (дастаны), представляющие морально-этическое значение. Условно принято делить «Шахнаме» на три части: мифологическая, героическая и историческая.

Миниатюра «Шахнаме» Фирдоуси

Научная разработка тематического плана и организации выставки была проведена Азербайджанским отделением Закавказского филиала Академии наук СССР во главе с Алескером Алекперовым, являвшимся руководителем секции истории материальной культуры АОЗФАНа, АзФОКСом (руководитель – Джалалбеков) и директором Азербайджанского Государственного Музея М.Саламовым, под общим руководством Рухуллы Ахундова.

Художественным оформлением выставки руководил народный художник Азербайджанской ССР Рустам Мустафаев. В организации выставки активное участие принимали научные сотрудники Азгосмузея. Наряду с персидскими материалами, на выставке также демонстрировались археологические материалы, обнаруженные во время раскопок, в районах Гянджи, Габалы, Орен-Калы и других местах под руководством акад. И.И.Мещанинова, где некоторые фрагменты посуды по качеству рисунка и выделке оказались уникальными. Все эти археологические материалы дополнялись рисунками, восстанавливающими реконструкции городов Азербайджана и его крупнейших памятников той эпохи.

В отделе, посвященном жизни и творчеству Фирдоуси, выделялись живописные и акварельные полотна, скульптура, в частности, картины Халыкова «Похороны Фирдоуси» (масло), Р.Мустафаева «Портрет Фирдовси» (масло), А.Азимзаде «Фирдовси у Мазандаранского шаха» (акварель) и другие. Среди музейных экспонатов особенно выделялась богатая коллекция изделий из керамики, обнаруженных во время археологических экспедиций в районе Рея. Также была выставлена ценная коллекция золотых, серебряных и медных монет Персии и Азербайджана, относящаяся к историческому периоду арабского владычества в эпоху Фирдоуси.

В дополнение к содержанию поэмы «Шахнаме» на выставке демонстрировалась материальная культура древней Персии, откуда Фирдоуси черпал свои сюжеты. Здесь были представлены коллекции изображений на барельефах эпохи Ахеменидов, Сасанидов, а также фотографии сасанидских монет и серебряных блюд.

Наряду творчеством Фирдоуси, на выставке демонстрировали влияние великого поэта на последующую литературу Персии и Азербайджана, в том числе, творчество великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Были представлены портрет Низами и ряд рукописей его произведений с иллюстрациями. Особенно интересной была миниатюра, изображающая Бардинскую царевну Нушабэ, а также портреты

азербайджанских поэтесс и поэтов – Мехсети ханум Гянджеви, Хагани и других классиков азербайджанской прозы.

Ценнейшим экспонатом этой части выставки стали два куска узорной ткани из могилы Низами Гянджеви и Мехсети ханум, относящиеся к XII-XIII вв.

Отдельно были представлены переводы «Шахнаме» на тюркском языке, стихи азербайджанских поэтов о Фирдоуси. Тематика творчества Фирдоуси имела влияние не только на художественную литературу, но также служила сюжетом для украшения тканей, росписи стен на зданиях и т.д. На темы из «Шахнаме» в исполнении художников Азербайджанской ССР были представлены картины: Гурицкого «Восстание Маздака» (масло); Саламзаде «Бой Рустама с Афрасиябом» (масло); прекрасно исполненная литограюра Гасана Мустафаева на тему «Бой Рустама с белым дивом»; художественно исполненная карта сасанидских владений работы Арта и Шарова.

Влияние «Шахнаме» на драматургию представлено в 15-ти пьесах, даны макеты постановок пьес «Гявз», «Сиявуш», «Од гялини» и отдельные герои этих пьес (материалы театрального музея).

Особенностью выставки заключалась в том, что на ней демонстрировались уникальные рукописи, миниатюры и серебряные сосуды, относящиеся к эпохе Сасанидов. На выставке удалось сосредоточить до 800 экспонатов и ряд ценных рукописей, предоставленных во временное пользование научными учреждениями и гражданами. Особо отличился Салман Мумтаз (АзОЗФАН): он передал Правительственной комиссии 10 экземпляров рукописей по литературе и науке, отражавших эпоху Фирдоуси.

Вполне возможно, что на этой выставке был выставлен упомянутый в начале статьи сюжетный персонаж картины, выполненной на хлопчатобумажной ткани, которая была посвящена героям из поэмы Фирдоуси «Шахнаме». В то же время, следует ещё раз заметить, что экспонат приобретен Музеем истории Азербайджана в 1942 г., т.е. спустя 9 лет после проведения выставки. Как свидетельствует запись №5782 инвентарной книги закупочной комиссии музея, это художественное произведение приобретено 24 ноября 1942 года.

Произведение изготовлено из хлопчатобумажной ткани небелёного цвета. Материал ткани изготовлен из холщевых переплетенных нитей (рис. 1), а сам экспонат был сшит из двух отдельных полотен, в центре по всей длине экспоната виден стык, о чем свидетельствуют съехавшие у персонажей картины обрамления (рис. 2).

Рис. 1. Фрагмент рисунка, изображенного на экспонате, материал ткани изготовлен методом холицевого переплетения нитей

Сам процесс нанесения художественных орнаментов на материал происходил, возможно, одним из двух методом: клише или батик. Следует указать, что клише – это печатная форма, применяемая для создания оттиска с нужным изображением на ткани, коже, бумаге, картоне, дереве и т.д. Клише – это пластина с выпуклым, рельефным изображением, которая крепится к базе штампа, печати или клейма. В графических искусствах клише применяют в виде копии, вырезанного на дереве или металле изображения, служащей для размножения его отпечатков.

Батик – batik, индонезийское слово, в переводе с индонезийского оно означает «капля воска». Термин мембатик (Membatik) – означает рисовать, покрывать каплями, штриховать. Техника батик основана на том, что парафин, резиновый клей, а также некоторые другие смолы и лаки, будучи нанесёнными на ткань, шёлк, хлопок, шерсть, не пропускают через себя краску или, как говорят художники, «резервируют» от окраски отдельные участки ткани. Для получения чётких границ на стыке красок используется специальный закрепитель, называемый резерв (резервирующий состав, на основе парафина, бензина, на водной основе в зависимости от выбранной техники, ткани и красок).

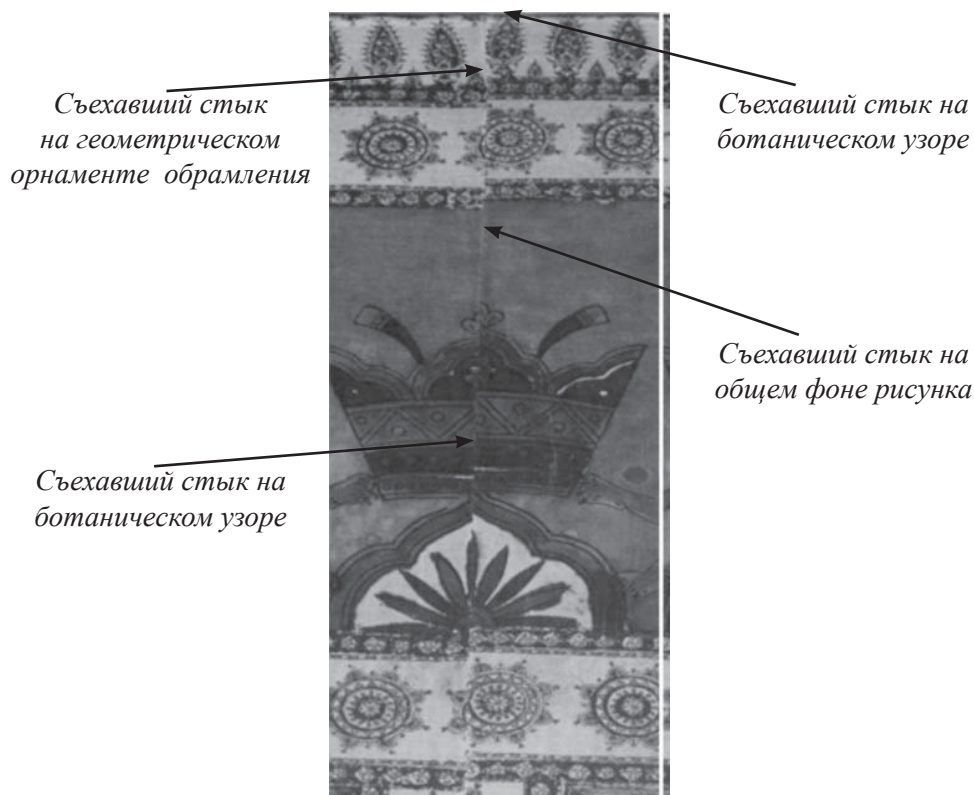

Рис. 2. Изображение рисунка экспоната, сшитого из двух отдельных полотен, в центре которого по всей длине экспоната виден стык

Описываемый музейный экспонат представляет особый интерес, на нем запечатлены портреты 16-ти персидских правителей, взятых из «Шахнаме» (рис 3). Как уже было упомянуто, основой портрета служит хлопчатобумажная ткань, сами портреты и узорчатые оформления вокруг них выполнены на натуральных растительных и минеральных красителях, на нем присутствуют по большей части коричневые охристые тона.

Здесь наблюдаются изображения людей, животных, небесных святыищ, а также геометрические и растительные орнаменты.

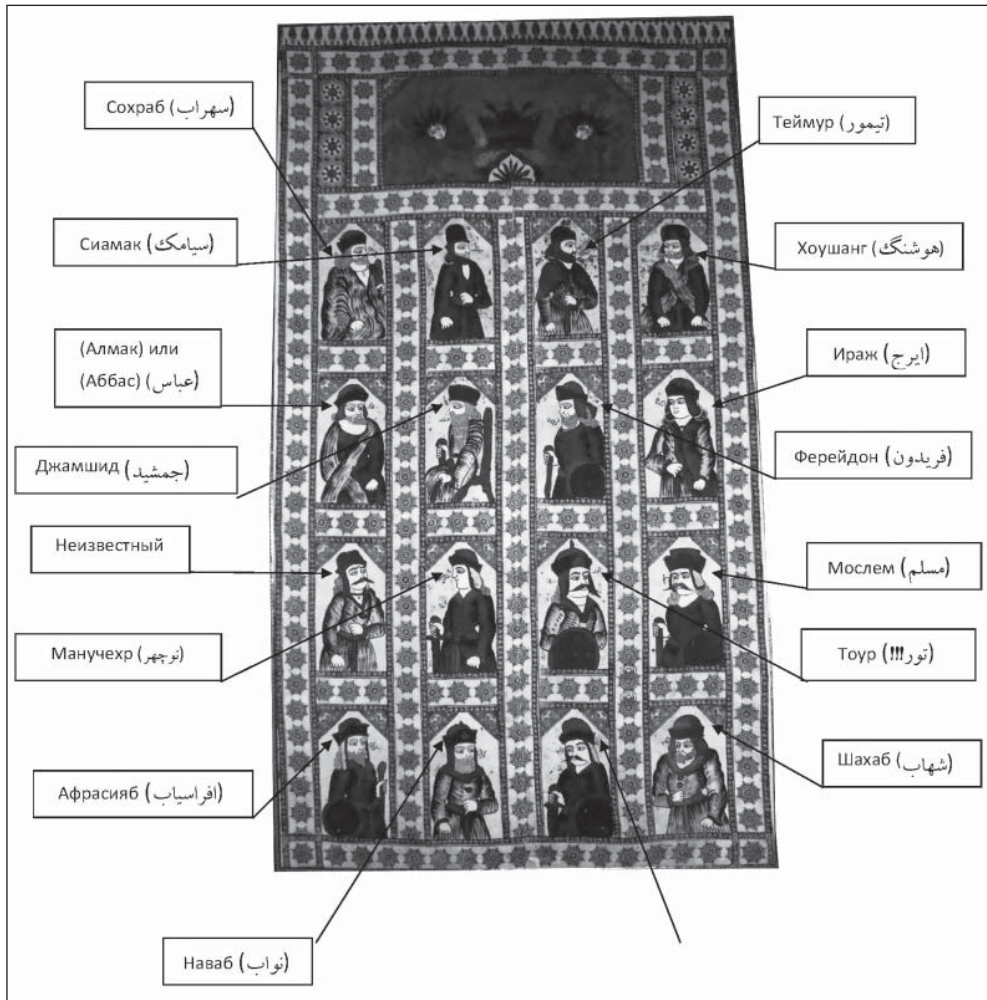

Рис. 3. Имена героев, изображенных на рисунке экспоната, посвященной выставке Фирдоуси

На верхней части ткани около карниза видны изображения двух львов, которые, в свою очередь, удерживают на левых лапах силуэт, очень напоминающий корону, а за львами восходит солнце, светящееся пятнадцатью яркими лучами (рис. 4). Изображение этого сюжета напоминает символику знамени Эриванского ханства, а изображение солнца связано с зороастризмом.

Нанесение этого рисунка на материал ткани со стороны художника, по-видимому, по технике исполнения идентично с азербайджанским «гялямкар», т.е. употребление тростниковой кисти, а обрамление ткани было выполнено методом «басма-галиб», что означает клише.

Рисунок 4. Изображения двух львов на рисунке экспоната

Следует отметить, что данный экспонат был занесен в инвентарную книгу музея с определенной неточностью: 225 см высота и 120 см ширина. Размеры же, в действительности, соответствуют: высота - 263 см, ширина - 142 см.

В заключение отметим, что Иран издревле славился замечательными композициями и художественными тканями. Их декоративные мотивы чрезвычайно богаты украшениями цветов, всевозможными комбинациями и переплетениями образующие сложные, слитные узоры в единый узор. Одной из самых своеобразных групп являются иранские ткани, украшенные фигурными изображениями. Это целые композиции, иллюстрирующие знаменитые на Востоке литературные произведения, изображающие сцены придворной жизни, охоты, людей, зверей и птиц в природе, а иногда просто отдельные человеческие фигуры. Еще при Сасанидах шелковые ткани представляли одну из важных областей иранского экспорта. И в последующее время искусство оформления тканей продолжало развиваться, во многом опираясь на древние традиции.

Автор настоящей статьи выражает искреннюю благодарность за оказание научных консультаций и предоставление архивных материалов доктору философии по истории **Земфире Гаджиевой** - руководителю Центра Комплектования и систематизации научного наследия в Азербайджане при Президиуме Национальной Академии Наук Азербайджана.

Список использованных источников и литературы:

1. AMEA Rəyasət Heyətinin Azərbaycanca Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi mərkəzi. F.4, siyahı 1, sax. vah. 26, qutu 1.
2. З.А.Гаджиева. Азербайджанский Государственный Музей. **(История развития науки Азербайджана) 1920-1960**. Баку, 2012.
3. Р.А.Гильман. Художественная роспись тканей. М., 2004.
4. Вспомогательный фонд Национального Музея Истории Азербайджана. Книга приказов от 27 сентября 1933 г.
5. Б.В. Веймарн. Ширазская школа миниатюры XVI-XVII вв.//Сборник «Искусство и археология Ирана». М., 1971.
6. Б.В.Веймарн. Искусство арабских стран и Ирана VII – XVII вв. М., 1974.
7. С.Давыдов. Батик: техника, приемы, изделия. М., 2005.
8. Т.А.Ибрагимова. «Царский» огонь Атропатены в поэме «Шахнаме» Фирдовси. «Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004».
9. Искусство батика. М., 2001.
10. А.А.Старикова. Фирдоуси. Шахнаме. Т. I. (От начала поэмы до сказания о Сохрабе). Пер. с фарси Ц.Б.Бану. М., 1957.

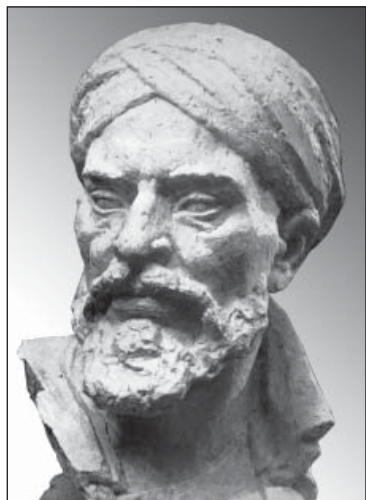
Ахмедов Сабухи

Памятник работы азербайджанского скульптора в Бухаре

Ключевые слова: *памятник, Фуад Абдурахманов, Абу Али ибн Сина, скульптор, Бухара, азербайджано- узбекские связи*

УОТ 94 (479.24)

Особое место в развитии азербайджано-узбекских связей занимают связи между художниками и скульпторами наших республик. Так, в декабре 1962 года в Музее Искусств Узбекистана (г.Ташкент) прошла выставка картин азербайджанских художников Г. Мустафаевой, Д.Рустамова, Т.Садыхзаде (1). В июле 1965 года в Ташкенте в выставке «По родной стране» активное участие приняли азербайджанские художники (2). В 1975 году народный художник Азербайджана Микаил Абдуллаев написал картину «Абу Али ибн Сина», в 1980 году - картину «Самаркандский фарфор». В том же году на выставке азербайджанских художников в Ташкенте лучшей была признана его картина «Хлопок».

Голова памятника Ибн Сины. Один из первых вариантов.

Важное место в истории азербайджано-узбекских культурных связей занимает азербайджанский скульптор Фуад Абдурахманов.

Фуад Гасан оглы Абдурахманов родился в 1915 году в городе Шеки. В 1927-1935 годах он учился на живописном отделении Азербайджанского государственного художественного училища, и с 1934 года начал принимать участие на республиканских выставках. По окончании училища он по-

ступил на скульптурный факультет Института живописи, скульптуры и архитектуры Всероссийской Академии художеств (ныне – Санкт-Петербургский государственный институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е.Репина). Окончив институт, он вернулся в Баку, однако нападение фашистской Германии на СССР внесло свои коррективы в его жизненные планы. Он был призван в ряды Красной Армии как художник-оформитель агитационных плакатов, агитпоездов. В это же время он изготовил ряд барельефов с изображениями легендарных героев азербайджанского народа Бабека, Джаваншира, Кер-оглы. Им были изготовлены бюсты ряда героев войны. За самоотверженный труд в годы войны ему было присвоено звание Заслуженного деятеля искусств Азербайджанской ССР (3).

После окончания войны Ф.Абдурахманов преподает в Азербайджанском Государственном художественном училище им. Азима Азимзаде и работает над творческими проектами. В это время становится очевидным его интерес к национальной тематике, раскрываются его дарования как скульптора-монументалиста. Им были осуществлены следующие проекты: установлены памятники поэта Мухаммеда Физули в Баку (1941), Низами Гянджеви в Гяндже (1947) и Баку (1948), Героев Советского Союза Г.Асадова и А.Асланова в Баку (соответственно 1946 и 1948 годы), целый ряд скульптурных портретов героев Великой Отечественной войны и различных композиций. Удостоенный в 1947 и 1951 годах Государственной Премии СССР Ф.Абдурахманов был допущен к работе над памятниками основателя советского государства В.И.Ленина, партийных и государственных

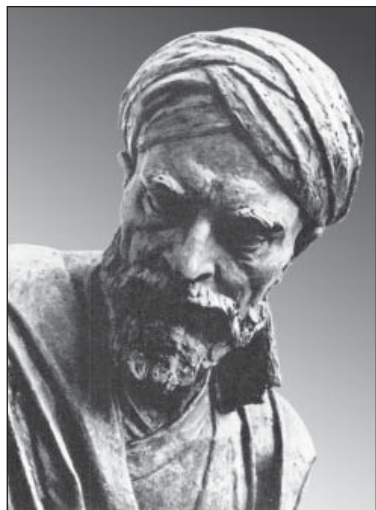

*Окончательный вариант
памятника Ибн Сины.*

ных лидеров (4). Так в Баку и Бейлагане были установлены памятники В.И.Ленину его работы.

Однако скульптора привлекает свободная творческая работа, далекая от шаблонов, и он создает ряд портретов представителей азербайджанской литературы и искусства. В 1951 году он создал монументы «Чабан» и «Азербайджанка» и был удостоен звания Народного художника Азербайджана. Получив приглашение в Москву, Фуад Абдурахманов в 1952-1956 годах создает памятник Низами для Московского Государственного Университета, памятники монгольским героям Чойбалсану и Сухэ-Батору в столице Монголии Улан-Баторе. Удостоенный звания члена-корреспондента Академии Художеств СССР он, признанный во всесоюзном масштабе скульптор, возвращается в Баку. В 1960-1961 году в Баку были установлены памятник Народному поэту Азербайджана Самед Вургуну, а также монумент «Освобождение» работы Ф.Абдурахманова. Его работы демонстрировались в городах Советского Союза, а также в городах Дели, Калькутта, Прага, Будапешт, Варшава, Бухареста, София, Берлин (5).

В 60-х годах Фуад Абдурахманов увлекся изучением истории искусства и культуры Центральной и Средней Азии. Изучение традиций миниатюрного искусства, памятников средневековой архитектуры сказались на творчестве скульптора. Результатом стала целая серия работ, посвященная выдающимся деятелям средневекового Востока. В 1960 году он

Голова памятника Ибн Сины. Окончательный вариант.

был удостоен 1-ой премии на Всесоюзном конкурсе за проект памятника выдающемуся таджикскому поэту Абу Абдаллаху Рудаки. Окончательно работа над памятником была завершена в 1960 году, памятник был поставлен в Душанбе в 1965 году. За эту работу Ф.Абдурахманов был удостоен Золотой медали Академии Художеств СССР. В 1965 году он изготовил в мраморе памятник известному просветителю Садрадину Айни. В 1970 году скульптор завершил работу над памятником Герою Советского Союза Мехти Гусейнзаде (памятник установлен в Баку), за которую был удостоен Государственной премии Азербайджанской ССР (6).

Вершиной творчества Фуада Абдурахманова считается памятник выдающемуся узбекскому философу и врачу эпохи средневековья Абу Али ибн Сине (Авиценне).

Всесоюзный конкурс на проект памятника Абу Али ибн Сине был объявлен в 1956 году. Трудность задачи усугублялась тем обстоятельством, что никаких изобразительных материалов и портретных изображений поэта в то время не имелось. Вместе с тем предстояло создать образ человека, воплощавшего в себе все лучшее, все прогрессивное в средневековой культуре Узбекистана. Представленные на конкурс проекты показали, насколько широко может трактоваться образ знаменитого врача и философа. Жюри конкурса определило, что наиболее близким к созданию национального идеала Абу Али ибн Сины является проект Ф.Абдурахманова.

Исследователь творчества Ф.Абдурахманова доктор искусствоведения Дж.Новрузова выделила следующие черты, присущие произведениям скульптора: психологизм и историческая достоверность в сочетании с глубокой современностью, сдержанность в передаче мимики лица, стремление к углубленному постижению натуры и особенностей душевного строя модели (7). Все это ярко проявилось в проекте памятника Абу Али ибн Сины и Ф.Абдурахманов был удостоен 1-ой премии конкурса. 4 июля 1956 года в газете «Правда Востока» была опубликована информация о том, что комплекс памятника (бронза, гранитный постамент), который предполагалось установить в Бухаре будут готовить скульптор Ф.Абдурахманов и архитектор Г.Мухтаров (8).

Сохранилось несколько вариантов проекта памятника работы Ф.Абдурахманова. Так, 1-ый вариант изготовленный из тонированного гипса (после смерти скульптора был передан в его мемориальный музей) высотой 200 см несет на себе черты условности, 2-ой вариант (также был передан в мемориальный музей) и 3-ий вариант (был передан в Министерство Культуры Узбекской ССР) значительно отличались от первого (9). Сравнение вариантов проекта наглядно показывает, как постепенно выкристаллизовывался задуманный образ, как отпадали черты пафоса и излишней патетики.

Конечный вариант памятника поражает цельностью и образным обобщением. В работе чувствуется гармония идейного, эмоционального и эстетического составляющих, при этом образ близок и понятен нашим современникам. Скульптору удалось добиться удиви-

тельной жизненности, в величественных чертах лица выдающегося средневекового ученого читается живой ум, мудрость, человечность. Вся фигура ученого, поворот головы, движение рук подчеркивают творческую сосредоточенность, усиливают впечатление внутренней силы. Лицо ученого исполнено вдохновения, воли, выражение его лица говорит о напряженности всех душевных сил. Элементы национальной одежды отличаются строгой простотой, лаконичностью, тем самым усиливая черты монументальности. Скульптор сумел цельно выразить свой замысел путем ясной, строгой композиции фигуры, убедительностью конструктивного решения, четким построением объемов, выразительной лепкой формы. По мнению специалистов, «в образе Ибн Сины Ф. Абдурахманов достиг яркой национальной характеристики», «он сумел тонко раскрыть мотив творческого вдохновения, самобытности творческой индивидуальности, черты национального характера ученого» (10). В 9-м томе «Истории искусства народов СССР» дана следующая оценка работы: «Скульптор сумел в динамических формах раскрыть вдохновенность, самобытность и многогранность личности великого ученого» (11).

Ташкентское землетрясение 1966 года потребовало напряжения всех сил Узбекской ССР. Подготовительные работы по установке памятника Ибн Сине в Бухаре затянулись. В республике строились первоочередные объекты: жилые дома, образовательные, медицинские учреждения, общественные и административные здания, заводы и фабрики. Вскоре узбекский народ при всесторонней поддержке народов других союзных республик преодолел последствия природной катастрофы. В республике вновь развернулись работы по установлению памятников, бюстов, монументов.

В 1970 году подготовительные работы по установке памятника были возобновлены, однако в 1971 году искусство Азербайджана понесло большую утрату: скончался Народный художник Азербайджана, член-корреспондент Академии Художеств СССР, Заслуженный деятель искусств Азербайджана, лауреат Государственной премии СССР Фуад Абдурахманов. Творческий взлет талантливейшего ваятеля, по праву считающегося основоположником современной азербайджанской скульптуры, оборвался на крутом подъеме. Работы по отливке памятника Ибн Сины и установки его в Бухаре продолжили его коллеги и друзья Токай Мамедов и Омар Эльдаров.

Торжественное открытие памятника Абу Али Ибн Сине в Бухаре состоялось в 1975 году, продемонстрировав то огромное уважение, которое испытывает азербайджанский народ к личности и деяниям великого врача и философа. Весь свой талант скульптора, все свое профессиональное мастерство Фуад Абдурахманов вложил в этот памятник, еще раз доказав, что он - художник яркого самобытного дарования, создавший произведения, составившие классику азербайджанской советской скульптуры. Увлеченность им портретами классиков восточной, в том числе узбекской культуры не была случайностью и носила искренний характер. Когда создавался мемориальный музей скульптора в доме, в котором он жил, в его мастерской среди готовых работ была обнаружена гипсовая модель памятника Абу Рейхану Бируни (размер модели 46 x 15 x 14) (12).

Значителен вклад, внесенный Фуадом Абдурахмановым в формирование и развитие азербайджанской монументальной и станковой пластики. Столь же значительны его заслуги в развитии и углублении азербайджано-узбекских связей.

Список использованных источников и литературы:

1. Летопись полувека. Хроника культурной жизни Узбекистана (1924 - 1974 гг). Автор-составитель В.Тюриков. Ташкент, 1975, с.142.
2. Там же, с.166.
3. Новрузова Дж. Фуад Абдурахманов. Скульптура. М., 1988, с.101.
4. Новрузова Дж. Скульптура Советского Азербайджана. Б., 1979, с.26.
5. Новрузова Дж. Фуад Абдурахманов, с.102.
6. Там же, с.101.
7. Новрузова Дж. Скульптура, с.82.
8. Летопись полувека, с.99.
9. Новрузова Дж. Фуад Абдурахманов, с.104.
10. Новрузова Дж. Скульптура, с.85.
11. История искусства народов СССР, т. 9, книга вторая, 1960-1977 гг. М., 1984, с.170.
12. Новрузова Дж. Фуад Абдурахманов, с.103.

Əhmədov Səbuhi
Buxarada azərbaycanlı heykəltəraşın işi olan abidə
Xülasə

Açar sözlər: *abidə, Fuad Əbdürrəhmanov, Əbu Əli ibn Sina, memar, Buxara, Azərbaycan- Özbəkistan əlqaları*

Azərbaycan-Özbəkistan mədəni əlaqələrində azərbaycanlı heykəltəraş Fuad Əbdürrəhmanova (1915-1971) xüsusi yer məxsusdur.

Bakı və Azərbaycanın digər şəhərlərində bir sıra möhtəşəm abidələrin müəllifi olan Fuad Əbdürrəhmanov orta əsr tarixi şəxsiyyətlərinə qoyulmuş abidələrin mahir heykəltəraşı kimi bütün SSRİ məkanında tanınırdı. O, Mərkəzi və Orta Asiya şəhərlərində qoyulmuş bir çox abidələrin, o cümlədən orta əsr görkəmli özbək filosof və həkimi Əbu Əli ibn Sinaya (Avisenna) abidənin müəllifidir. Abidə 1975-ci ildə Buxara şəhərində qoyulmuşdur.

İbn Sinanın abidəsində heykəltəraş tarixi dürüstlüyü müasirlik və dərin fəlsəfi məna ilə birləşdirməyə nail olmuşdur. Özünün bütün bilik və bacarığını, bütün peşəkar ustalığını bu abidənin yaradılmasına qoymuş F.Əbdürrəhmanov bir daha sübut etmişdir ki, o parlaq istedadla malik heykəltəraşdır.

Ahmedov Sabuhi
Monument of work of the Azerbaijani sculptor in Bukhara
Summary

Keywords: *monument, Fuad Abdurakhmanov, Abu Ali ibn Sino, sculptor, Bukhara, Azerbaijani-Uzbek relations*

The important place in the history of the Azerbaijani-Uzbek cultural relations is taken by the Azerbaijani sculptor Fuad Abdurahmanov (1915-1971).

The author of a number of monuments in Baku and other cities of Azerbaijan, he was known in the USSR as the sculptor of monuments of historical persons of the Middle Ages not only in Azerbaijan, far abroad. Fuad Abdurahmanov is the author of a monument to the outstanding Uzbek philosopher and the doctor of the Middle Ages Abu Ali ibn Sina (Avicenna), established in Bukhara (Uzbekistan) in 1975.

In a monument the sculptor managed to report psychologism and historical reliability in combination with the deep present, restraint in facial expression transfer, aspiration to profound comprehension of nature and features of a sincere system of model.

Fuad Abdurahmanov enclosed all the talent of the sculptor, all the professional skill in this monument, having once again proved that he is an artist of bright original talent.

Гёзалов Парвин

Символы президентской власти в Азербайджане

Ключевые слова: *штандарт, президент, символ, власть, конституция, государственность*

УОТ 94 (479.24)

Развитие и углубление традиций государственности в Азербайджане делают изучение символов власти одной из актуальных задач исторической науки (1).

Государственность - это степень организации общества в границах определенной территории, свидетельствующая о таком уровне развития общества, когда налицо определенные традиции, обычаи, институты, атрибуты, характеризующие и обуславливающие стабильность и преемственность власти. Одним из основных элементов государственности являются государственная атрибутика и символы власти главы государства. Среди символов суверенности государства и атрибутов власти в государстве особое место занимают знамена и штандарты (3).

Изучая исторические факты, можно сказать, что у правителей великих империй и малых государств были свои атрибуты власти. В музеях Азербайджана, среди сохранившихся до наших дней государственных

*Церемония вступления в должность
Президента Азербайджанской Республики
Ильхама Алиева, 24 октября 2008 года.*

атрибутов имеются символы азербайджанских ханств и личные штандарты самих ханов. В знаменной коллекции Национального Музея Истории Азербайджана, в фонде «Оружия и Знамен» хранятся 12 знамен азербайджанских ханств (девять знамен ханств и три личных штандарта (знамени), принадлежавших самим ханам). В процессе захватнической политики царской России знамёна азербайджанских ханств были захвачены как трофеи и отправлены в Санкт-Петербург, в императорский дворец (16; 17; рисунок 1). В 1924 году часть знамён азербайджанских ханств были переданы в Азербайджанский Государственный Музей, нынешний Национальный Музей Истории Азербайджана (20).

Рисунок 1. Знамена в экспозиции
Национального Музея Истории
Азербайджана (2-ой этаж, европейский зал)

В коллекции Национального Музея Истории Азербайджана, помимо штандартов (знамён), использовавшихся в качестве символов власти правителей, хранятся также бунчук Джавад хана Гянджинского (ФОЗ 463), шешпар (шестопёр) Ибрагимхалил хана Карабахского (ФОЗ 704). (2; 5)

Бунчук - символ власти последнего правителя Гянджинского ханства Джавад хана (годы правления: 1786–1804) из рода Зияд-оглу Каджар. Бунчук был взят русскими войсками под командованием генерала П.Д.Цицианова после боя 3 января 1804 года (2; рис. 2).

Являвшийся одним из атрибутов власти Ибрагимхалил хана – шешпар, не попал к русским властям и хранился в семье рода Гарабахских ханов. В 1928 году он был передан в Музей одним из потомков хана Аллахйаром Джаванширом (4; рис. 3). Небольшие размеры и изящество исполнения показывают, что шешпар (шестопёр) изначально был изготовлен в качестве символа власти, а не боевого оружия. Неслучайно, шешпар Ибрагимхалил хана Гарабахского имеет золотой цвет, так как золотой воспринимался как символ величия и власти (12; 13).

Сохранившиеся символы власти азербайджанских ханов представляют собой важнейшие инсигнии власти, *наглядно подтверждающие*

исторические традиции государственности в Азербайджане. В период средневековья происходило слияние представлений о государстве, Родине и личности верховного правителя в единое целое. Фактически, служение хану означало служение Родине.

Образ верховного правителя олицетворялся через личность правителя и внешних символов его власти. Процесс становления и эволюционного развития символов власти начался еще до зарождения азербайджанской государственности. В период средневековья атрибуты государственности азербайджанских ханств состояли из символов государственности ханств и атрибутов власти самого хана: 1. трон; 2. корона; 3. скипетр; 4. печать и фирман; 5. оружие (сабля); 6. монета; 7. флаг и штандарт, бунчук, туг и шестопёр (азерб.: шешпар).

На сегодняшний день, в большинстве стран мира главы государств имеют свои символы президентской власти, которыми являются личный штандарт президента, знак президента и специальный экземпляр Конституции.

В Азербайджане штандарт Президента утвержден указом Президента Азербайджанской Республики. Президентский знак – это высшая награда Республики, каковым является Орден Гейдара Алиева. Необходимым символом для проведения церемонии вступления в должность (инаугурация) является особый экземпляр Конституции, на которой Президент приносит присягу. Это тот экземпляр Конституции, который специально используется для проведения этой церемонии.

1. При утверждении официального атрибута главы государства - штандарта, используют два пути, первый – это использование и объединение государственного флага и герба; второй – используют одноцветное полотно, на котором размещают герб государства или другой символ олицетворяющий президентскую власть. В Азербайджанской Республике при утверждении президентского штандарта был выбран первый способ, то есть, метод объединения государственного флага и герба (размерами 1 : 1).

Рисунок 2. Бунчук-символ власти Гянджинского хана (правителя), НМИА (ФОЗ 463).

Рисунок 3. *Шеишпар*
(шестонёр)-
символ власти
Гарабахского ха-на
(правителя), НМИА
(ФОЗ 704).

На древке штандарта президента крепится серебряная скоба с выгравированными фамилией, именем и отчеством президента и датами его пребывания на этом посту. Местонахождением оригинала штандарта является служебный кабинет в резиденции президента. При вступлении в должность вновь избранного президента оригинал штандарта располагается рядом с главой государства. Дубликат штандарта поднимается над резиденцией президента, над другими резиденциями во время пребывания президента в них, рядом с президентом при выступлении на официальных церемониях, устанавливается и поднимается на транспортных средствах президента.

2. Знаком президентской власти в большинстве случаев у многих государств является **нагрудный знак президента, включающий в себя высший орден государства**. Главы многих стран на церемонии инаугурации надевают знаки высших государственных наград или его символическую копию, а некоторые делятся ими с иностранными коллегами. Коллар (от англ. collar — воротник) — специальное мужское кольцо, символ власти и обязательств перед обществом.

Массивная драгоценная цепь часто является одним из знаков президентства и вручается вновь избранному главе государства во время инаугурации вместе с другими должностными атрибутами. После принесения присяги Знак Президента хранится в резиденции президента в его апартаментах. Использование Знака президента определяется нормами Службы Государственного Протокола. В случае соответствии с актами протокола предусмотрено, что в торжественных случаях президент может надевать знак на шейной ленте, кроме того, предусмотрено в обычное время ношение специ-

Рисунок 4. *Штандарт (флаг)*
Президента Азербайджанской
Республики.

альной розетки на лацкане. Исторически свои коллары имеют также мэры городов, судьи конституционного суда, главы семей с фамильными гербами. Иногда коллар изготавливают для каждого президента, иногда он создается в единственном экземпляре и передается вместе с должностью.

3. Неотъемлемым атрибутом церемонии вступления в должность главы государства, предназначенный для принесения присяги, используется особый экземпляр Конституции, как один из символов президентской власти. Текст Конституции оформленный в виде специального издания, выполненного в единственном экземпляре, получил формальный статус одного из трех символов президентской власти. Официальное описание данного символа президентской власти в Азербайджане никогда не утверждалось.

Специальный экземпляр Конституции представляет собой особо изготовленный единственный образец официального текста, переплетенного кожей красного цвета, на обложке которой размещен накладной герб государства и тиснение золотой надписью. Особый экземпляр Конституции постоянно находится в Библиотеке президента и покидает ее стены лишь для участия в процедуре вступления в должность (инаугурации) президента.

Среди символов президентской власти в Азербайджане, официальном символом является утверждённый 15 сентября 2008 го года Указом Президента Азербайджанской Республики официальный символ Президента – штандарт Главы Государства (7).

Эталон (оригинал) штандарта (флага) Президента Азербайджанской Республики хранится в служебном кабинете Президента Азербайджанской Республики, расположенном в Президентском дворце Азербайджанской Республики. Дубликат штандарта Главы Государства может быть поднят (вывешен) или размещен над Президентским дворцом и резиденциями Президента, в залах и комнатах, предусмотренных для проведения официальных мероприятий с участием Президента Азербайджанской Республики, в Президентском дворце и резиденциях, над другими резиденциями Президента Азербайджанской Республики в период его пребывания в данных резиденциях, над зданием, где проводится официальное мероприятие и другие церемонии с участием Президента Азербайджанской Республики, во время данного мероприятия или в зале, где проводится данное мероприятие, на транспортных средствах Президента Азербайджанской Республики.

Рисунок 5. Должностной военно-морской флаг Президента Азербайджанской Республики.

Штандарт Президента Азербайджанской Республики представляет собой двухсторонний кумач, имеющий форму квадрата, состоит из трех цветных горизонтальных полос одинаковой ширины. В соответствии с цветами Государственного флага Азербайджанской Республики верхняя полоса кумача штандарта Президента Азербайджанской

Республики - голубого, средняя полоса – красного, нижняя полоса – зеленого цвета. По обеим сторонам кумача штандарта Президента Азербайджанской Республики, в центре красной полосы, изображен Государственный герб Азербайджанской Республики. Кумач обрамлен золотистой бахромой.

На древке штандарта Президента Азербайджанской Республики закрепляется серебряная скоба, на которой выгравированы фамилия, имя, отчество Президента Азербайджанской Республики и даты, отражающие срок его работы Президентом Азербайджанской Республики.

Штандарт Президента Азербайджанской Республики завершается металлическим наконечником в виде полумесяца с восьмиконечной звездой. Штандарт Президента Азербайджанской Республики может иметь различные размеры (рис. 4).

Должностной военно-морской флаг Президента Азербайджана - белое полотнище, в центре которого наложенный на национальный триколор государственный герб, по нижней кромке полотнища символическое изображение морских волн (рис. 5).

Учитывая что, во многих государствах президентским знаком является **высшая награда государства**, в Азербайджане знак президента как символ власти Главы Государства можно назвать Орден Гейдара Алиева. Орден учреждён Законом Азербайджанской Республики от 22 апреля 2005 года № 896-III.

До утверждения ордена «Гейдара Алиева», высшим орденом Азербайджанской Республики являлся Орден «Истиглал» («Независимость»), утверждённый бывшим президентом Азербайджанской Республики, Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым 6 декабря 1993 года под номером № 754.(8; 11)

Впервые Орден «Гейдара Алиева» был вручен 28 апреля 2005-го года Президенту Азербайджанской Республики Ильхаму Алиеву (Президент награждается орденом по статусу). Орден «Гейдара Алиева» включает в себя звезду, знак и орденскую цепь. Изготовлено два варианта звезды и цепи — с изображением мечей и без (рис. 6).

Рисунок 6. Орден Гейдара Алива, высшая награда Азербайджанской Республики.
(Звезда, знак и орденская цепь.)

Орденом награждаются граждане Азербайджана за выдающиеся заслуги в процветании, величии и славе Азербайджана; за мужество и отвагу, проявленные в деле защиты Родины и государственных интересов Азербайджана.

Иностранные граждане награждаются орденом «Гейдара Алиева» в следующих случаях: за выдающиеся заслуги перед Азербайджаном, за особые заслуги в деле претворения азербайджанской идеи, укрепления солидарности азербайджанцев всего мира, за особые заслуги в налаживании политических, экономических, научных и культурных связей Азербайджана с другими странами. Звезда и цепь с изображением мечей к ордену «Гейдара Алиева», присваиваются в соответствии с пунктом 32 статьи 109 Конституции Азербайджана (то есть, это находится в исключительной компетенции президента). Высшая награда Государства носится на левой стороне груди, в случае, если имеются другие награды, Орден «Гейдара Алиева» носится выше этих орденов и нагрудных знаков. Поверхность оборотной стороны ордена — гладкая, с выгравированным на ней номером ордена и с соответствующим элементом для крепления к одежде (рис. 7).

При изготовлении ордена было использовано 533,29 грамма бронзы 525-й пробы, 3,89 грамма серебра 999-й пробы, 57,42 граммов золота 750-й пробы, 6,42 граммов золота 999-й пробы, 8 бриллиантов общим весом 0,83 карата, 224 бриллианта общим весом 5,34 карата, 67 бриллиантов общим весом 1 карат (общее количество использованных бриллиантов — 299).

Восьмиконечная звезда ордена, предусмотренная для ношения на груди, изготовлена из серебра. Концы звезды изготовлены в виде цветочных лепестков. Расстояние между противоположными концами

Рисунок 7. Орден Гейдара Алиева, восьмиконечная звезда для ношения на груди.

звезды составляет 82 мм. На поверхности звезды помещена круглая пластина с волнообразной окружностью. На звезде с мечами данная пластина, проходя через четыре конца звезды, крепится на двух скрещенных мечах. Мечи изготовлены из серебра и покрыты позолотой. Длина каждого меча - 82 мм, ширина - 4 мм. К рукояти каждого из мечей крепится бриллиантовый камень. Посредине пластины с волнообразной окружностью на полированной пластине, расположенной на круглом медальоне, изображен барельеф Гейдара Алиева. Пластина изготовлена из золота 750-й

пробы. Медальон обрамлен внутренним кольцом с 42-я бриллиантовыми камнями. В верхней части среднего кольца с нанесенной на нее красной эмалью, окружающего внутреннее кольцо, золотыми буквами написаны слова «Гейдар Алиев», нижняя же часть украшена тремя бриллиантовыми камнями внутри ромбовидного орнамента, между ними — две дугообразные полосы с нанесенной на них зеленой эмалью. Среднее кольцо окружено внешним кольцом голубого цвета с волнообразной окружностью; на нем внутри треугольных гравировок крепятся двадцать бриллиантовых камней. Знак ордена «Гейдар Алиев», который носится на шее и свисает на грудь, состоит из основания в виде четырехугольного орнамента с нанесенной на него белой эмалью. К элементам орнамента, выполненным в виде звезд с нанесенной на них красной эмалью, крепятся бриллиантовые камни. На основании размещается четырехугольный орнамент с нанесенной на нее голубой эмалью. К каждому из четырех концов орнамента крепится бриллиантовый камень. Основание и размещенный на нем орнамент изготовлены из серебра и покрыты позолотой. В центральной части знака крепится пластина, изготовленная из золота 750-й пробы. Пластина покрыта эмалью темно-красного цвета. В центре пластины размещен изготовленный из золота 750-й пробы барельеф Гейдара Алиева. Барельеф обрамлен рамкой правильной геометрической формы в виде двух скрещенных квадратов. На поверхности квадратов крепятся сто двенадцать бриллиантовых камней. Рамка изготовлена из серебра и покрыта позолотой. Высота знака 67 мм, ширина - 67 мм. (10) Цепь ордена состоит из пятнадцати элементов, выстроенных в определенном порядке. К данным элементам относятся:

1. расположенные справа и слева от цепи две декоративные пластины, состоящие из скрещенных флагов и покрытые эмалью голубого, красного и зеленого цветов. В центре пластин изображен Государственный флаг Азербайджанской Республики;

2. расположенные справа и слева от цепи два четырехугольных орнамента, покрытых белой эмалью. В центре их размещен круглый медальон, обрамленный орнаментом с нанесенной на него красной эмалью. В центре медальона — вензель с инициалами Гейдара Алиева. На цепи с мечом под медальоном размещены скрещенные серебряные мечи;

3. размещенные справа и слева от цепи, а также в ее верхней части три пластины, обработанные голубой, красной и зеленой эмалью, с изображением Государственного герба Азербайджанской Республики.

Указанные элементы с помощью пластинок, украшенных ста двенадцатью бриллиантовыми камнями (шестнадцать пластинок с семью бриллиантовыми камнями на каждой), крепятся к широкой цепи. Поверхность оборотной стороны ордена — гладкая, с выгравированным на ней номером ордена и с соответствующим элементом для крепления к одежде.

На церемонии принесения присяги и вступлении в должность Президента Азербайджанской республики используются символы Президентской власти. Церемония начинается с построения почетного караула, далее в зал вносятся Государственный флаг и Президентский штандарт. Затем Председатель Конституционного суда, решением Конституционного суда по итогам президентских выборов провозглашает Президента Азербайджанской Республики. Далее, председатель Конституционного суда предлагает ему произнести слова присяги. Присягу избранный президент приносит на особом экземпляре Конституции Азербайджанской Республики и Коране (священная книга мусульман). Потом глава государства обращается с инаугурационной речью. В честь президента гремит артиллерийский салют - 30 залпов. Это максимальное количество залпов в иерархии военных почестей, поскольку глава государства является верховным главнокомандующим вооруженными силами страны. На этом официальная церемония заканчивается.

Рисунок 8. Конституция Азербайджанской Республики, принятая на всенародном референдуме 12 ноября 1995 года.

Конституция Азербайджанской Республики была принята 12 ноября 1995-го года и стала первой Конституцией независимой Азербайджанской Республики. Как известно, просуществовавшая всего 23 месяца Азербайджанская Демократическая Республика не успела принять Основной закон, так как была оккупирована советскими войсками.

Первая Конституция Азербайджана принята 19 мая 1921 г. на I Всеазербайджанском съезде Советов. Новая редакция Конституции Азербайджанской Республики, соответствующая Конституции СССР 1921 года, была принята 14 марта 1921 г. на IV Всеазербайджанском съезде Советов. Принятая 21 апреля 1978 г. последняя Конституция Азербайджанской ССР, как и прежние конституции, соответствовала Конституции СССР (14; 15).

После обретения Азербайджаном независимости создалась необходимость в подготовке новой Конституции. Для этого под руководством Президента Гейдара Алиева была создана специальная комиссия, проект Конституции вынесен на всенародное обсуждение.

Азербайджанское общество, продолжая многовековые традиции государственности, руководствуясь принципами, отражёнными в Конституционном Акте «О Государственной Независимости Азербайджанской Республики», желая обеспечить благополучие всех и каждого, утвердить справедливость, свободу и безопасность граждан, осознавая свою ответственность перед прошлым, нынешним и будущим поколениями, используя своё суверенное право, торжественно заявляет о следующих своих намерениях:

- «1. Защищать независимость, суверенитет и территориальную целостность Азербайджанской Республики;
2. Гарантировать в рамках Конституции демократический строй;
3. Достичь утверждения гражданского общества;
4. Построить правовое, светское государство, обеспечивающее верховенство законов как выражение воли народа;
5. Обеспечить всем достойный уровень жизни в соответствии со справедливым экономическим и социальным порядком;
6. Сохраняя приверженность общечеловеческим ценностям, жить в условиях дружбы, мира и безопасности с другими народами и в этих целях осуществлять взаимовыгодное сотрудничество.
7. Во имя перечисленных выше высоких намерений путём всенародного голосования - референдума принимается настоящая Конституция.»

12 ноября 1995 г. решением всенародного референдума принята первая Конституция независимого Азербайджана (рис. 8). Конституция Азербайджанской Республики состоит из 5 разделов, 12 глав и 158 статей (6). Указом Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева, от 16-го февраля 1996-го года, 12 ноября ежегодно отмечается праздник «День Конституции».

Список использованных источников и литературы:

1. Əliyev İ., Məhərrəmov E., Azərbaycan Respublikasının rəmzləri, Bakı: 2000.
2. Бабаев Э.Т. Из истории Гянджинского ханства. Баку: Нурлан, 2003.
3. Чиркин Е. Государствоведение. М.: 1999.
4. Ахмедов С.А. Атрибуты власти азербайджанских ханов // *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin xəbərləri*, 6-cı buraxılış, Bakı: 2007.
5. *Azərbaycan bayraqları. Kataloq*. Red.: N.Vəlixanlı. Bakı: 2005.
6. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixində olan dəyişiklik və əlavələrlə)* / Bakı: Qanun, 2003.
7. *www.trend.az* // *Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan prezidentinin ştandartı (bayrağı) haqqında Fərman*. 15.09.2008, // <http://az.trend.az/news/politics/1295307.html>
8. Ордена и медали, президентская библиотека // http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_orderler.pdf
9. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri*. R.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı: Çarşıoğlu, 2001.
10. Потрашков С.В. Ордена и медали стран мира. М., Эксмо, 2007.
11. Манько А. В. Российская монархия: символика и атрибуты. Страницы истории государственности. М.: Вече, 2005.
12. Лавренев В.И. Вексиллология, Учебное пособие. Тверь: 2000.
13. Бурков В. Г., Государственная геральдика и вексиллология: Россия, СНГ, Европа, Америка. СПб., ЭГО : 2004.
14. Конституционное развитие Азербайджанской ССР. Баку: Изд. Азербайджанского гос. ун-та, 1976.
15. Азербайджанская ССР - суверенное государство в составе СССР Азербайджанское гос. изд-во, Баку, 1971.
16. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, Тт. I–V, СПб–Тифлис, 1885–1891, т. I, в. 1–4, 698 стр., т. II, вып. 1, т. III.
17. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, тома I–VI, СПб, 1871–1888, т. I, в 3-х книгах, ч. 1, 1971.
18. Шевяков Т.Н. Знамена и Штандарты русской армии. Л.: 1989
19. Королёв Г.И. Принципы построения Государственного флага. М.: 1994
20. Бахшиева А.Т. Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах МИА). Баку, Елм, 2005.

Gözalov Pərvin
Azərbaycanda Prezident Hakimiyyətinin Rəmzləri
Xülasə

Açar sözlər: *şəndart, prezident, rəmz, hakimiyyət, konstitusiya, dövlətçilik*

Prezidentin hakimiyyət rəmzlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hakimiyyət rəmzləri sırasında prezident nişanı kimi Azərbaycanın ən yüksək ordeni olan Heydər Əliyev ordeni təhlil olunmuş, prezident səlahiyyətlərinin qəbulu zamanı (and içmə mərisimində) istifadə olunan Konstitusiya və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi təsdiq olunmuş şəndartı (bayraq) haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Həmçinin Azərbaycanın tarixi hakimiyyət rəmzləri, orta əsrlərdə istifadə olunmuş şəndart (bayraq), tuğ, şeşpər və Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri tədqiqata cəlb olunmuşlar.

Gezalov Parvin
Symbols of the Presidential Power in Azerbaijan
Summary

Key word: *standard, president, symbol, power, constitution, statehood*

The article dedicated to the analysis of the symbols of the President of the Republic of Azerbaijan is one of the symbols of the highest order of the President of Azerbaijan, Heydar Aliyev, as a sign of an analysis of an Order of the President at the time of the adoption of səlahiyyətlərinin (mərisimində inauguration) of the Constitution and the President of the Republic of Azerbaijan officially approved about standard (flag) is given wide information.

As well as symbols of the history of the Middle Ages used the standard (flag), Tug, sespər and the statehood traditions have been investigated.

Yusifova Nardana

Muzeylərin estetik qurulmasında muzeyşünaslıq- sənətşünaslıq vəhdəti

Açar sözlər: *sənətşünaslıq, muzeyşünaslıq, estetika, təfəkkür*

UOT 94 (479.24)

Tarixi keçmişimizi əks etdirmək və gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmaq üçün bir çox məsələlərin həlli hər vaxt aktual olmaqdadır. Belə məsələlərdən biri də muzeylərin estetik dəyərləndirilməsidir.

Milli şüurumuzun sürətlə inkişaf etdiyi zamanda mədəniyyətimizin tarixən qidalandığı qaynaqların öyrənilməsi, onlara layiq olan tarixi qiymətin verilməsi və muzeyin estetik qurulması önəmli vəzifələrdəndir. Danılmaz bir faktdır ki, gənc nəslin formalaşmasında estetik forma əsas rol oynayır. Onların bədii- estetik, humanist, əxlaqi və vətənpərvər yetişməsində muzeylərin xüsusi rolu vardır. Belə ki, muzeylər haqqında tədrisdə onlara verilən bilgilərin bilavasitə muzeylərdə praktik və həm də estetik görünüşlə vəhdətdə çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə muzeylərin interyer imkanları, ekspozisiya şəbəkəsinin gözəl görünüşü və eksponatların keçmişdən gətirdiyi dəyərlərin bədii görüntülənməsi əsasdır.

Muzeylərdə ümumi tərtibat yerində olanda, estetik əsaslara söykənən prinsip gözlənilir. Estetik tərtibat prinsipinin hər bir muzey üçün spesifik olan keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq önəmlidir. Bununla eyni zamanda interyer-dizayn imkanları ilə estetik uyğunluğu vəhdətdə aparmaq lazımdır. Bu prinsip elmi cəhətdən araşdırılmaqla geniş kütləyə çatdırılmalıdır. Bu isə günün reallığından doğan bir istəkdir.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd edək ki, muzeyşünaslığın elmi cəhətdən hərtərəfli araşdırılması sənətşünaslıqla bağlıdır. Elə muzey eksponatlarının və eləcə də interyer və eksteryerinin estetik tərtibat prinsipləri də mahiyyət etibarilə sənətşünaslıqla bağlıdır. Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin həm interyeri və həm də eksteryeri onun tək ekspozisiya zalları ilə deyil, hətta binanın

özünün estetik quruluşu ilə bir gizli bir harmoniya, mütənasiblik təşkil edir. Qeyd edək ki, muzey ziyarətçiləri də hər bir gəzintidən sonra bunu bir daha təsdiqləyirlər. Təbii ki, bunlar təsadüfi olmayıb, elmi, bədii və estetik qanunayğunluqların nəticəsidir. Elə buna görə də muzeyşünaslıq və sənəşşünaslıq arasında peşəkar tədqiqatçılıq olduqca maraqlı və tükənməz bir tədqiqat obyektinə çevrilir. Bu sahədə sənəşşünaslıq doktoru R.Əfəndiyevin “Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində” kitabında çox maraqlı faktlara rast gəlirik. O, da təsdiqləyir ki, kökü orta əsrlər dövrü kolleksiyaçılıq ənənələrinə gedib çıxan muzeyçilik bədii mahiyyət daşıyan ictimai bir hadisə kimi həm də sənəşşünaslıq elminin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Göründüyü kimi muzeyşünaslıqla – sənəşşünaslıqda bir çox hadisə və anlayışlar bir- birini tamamlayır. Bu nəticələr muzeyşünaslıq ilə sənəşşünaslıq arasında peşəkar münasibətləri əsasən təhsillə-tədrislə birbaşa əlaqəsi olan insanlar üçün daha önəmlidir. Bilavasitə, bu məqalədə marağımız muzeyşünaslıqda həm interyer və həm də eksteryerdə estetik dəyərlər olduğundan, muzeyin həm maddi, həm estetik və həm də elmi cəhətdən sənəşşünaslıqla bağlı olmasıdır. Elə muzey eksponatlarının estetik tərtibat prinsipləri də mahiyyətə sənəşşünaslıqla bağlıdır. (1)

Tarixdə muzeylərin mövcud kolleksiyalar zəminində yaradılmasına dair çoxlu faktlar mövcuddur. Belə ki, muzeydə ekspozisiya, elmi tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin əsas istiqamətləri nəinki tarix elminin, hətta bütövlükdə elmlərin illər boyu əldə etdiyi nailiyyətlərin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Muzeyşünaslığın dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunan və müasir prinsiplərə əsaslanan muzey ekspozisiyanın qurulması, onun daim zənginləşdirilərək təkmilləşməsini muzeyin daimi ziyarətçiləri və eləcə də xarici qonaqları da təsdiqləyirlər. Bu təsdiq ən azı muzeyin estetik durumundan bəlli olur. Muzey hər vaxt Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günədək tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin toplanması və mühafizəsi, tədqiqi, nəşri, ekspozisiya və sərgilərdə nümayişi və təbliği ilə də məşğuldur. Bütün bunların bünövrəsində estetik duyumu hərtərəfli inkişad etmiş elm və sənət adamları ilə birlikdə ən sadə muzey işçilərinin mənəvi zənginliyi də durur. (2)

Muzeyin bütün zənginliklərini, onun gördüyü və görə biləcəklərini, xalqımızın çoxəsrlik tarixini, daxili və xarici qonaqlarına, bir sözlə ziyarətçilərinə çatdırmaq üçün təkə tarixi bilmək kifayət deyil. Bunun üçün hər tərəfli biliyə, mədəniyyətə malik olmaqla bərabər, həm də auditoriyanı ələ almaq qabiliyyəti, yüksək nitq mədəniyyəti və gözlənilməyən suallara cavab verə bilmək qabiliyyəti də olmalıdır. Muzeydə aparılan elmi tədqiqat və kütləvi işlər, tədbirlər Azərbaycan tarixi elmini ayrılıqda yox, başqa elmlərlə vəhdətdə

inkişaf etdirməklə, özünün başlıca vəzifəsini də yerinə yetirir. Yəni gərgin əmək və hərtərəfli yanaşma sahəsində əldə olunan eksponantlara münasibət muzeyin simasının dəyərli olmasını və bu təsdiqi onun ekspozisiyasının formalaşmasında göstərə bilər. Müxtəlif ekspozisiyaların estetik zənginliyi, gərgin axtarışlardan sonra əldə edilən qiymətli arxoloji, etnoqrafik, numizmatik, sənədli və s. materiallar muzeyin fondlarında cəmləşsə də orada baxımsız və ya səliqəsiz qalmır. Onlar müxtəlif şöbələr tərəfindən mütəmadi olaraq ekspozisiyalarda göstərilməklə, həm də vaxtaşırı müxtəlif mövzularda təyin olunmuş elmi seminarların, konfrans və tədbirlərin gedişi zamanı da təbliğ olunmaqla xalqımızın özünəməxsus çoxəsrlik mədəniyyətinə və tarixinə şahadət verir. Ötən illərə nəzər saldıqda ekspozisiyanın doğrudan da dəfələrlə, çox vaxt köklü dəyişikliyə məruz qaldığının şahidi oluruq. Yeni-yeni eksponatlarla zənginləşən muzey fondlarındakı müəyyən materiallardan istifadə edən elmi əməkdaşlar tədqiqat işlərindən sonra eksponatların dili ilə tamaşaçılara tariximizin daha yeni səhifələrini əyani surətdə nümayiş etdirirlər. Orjinal sənədlərlə, fotosəkil və əşyayi materiallarla zənginləşdirilmiş və beləliklə daha baxımlı olmuş muzey ekspozisiyası tamaşaçıların Azərbaycan tarixini daha dərinə və həm də estetik mənimsəməsinə kömək göstərir. Tarixi bilikləri, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini və özünəməxsus mədəniyyətini təbliğ edib yaymaqla muzey özünün əsas vəzifəsini yerinə yetirir. Tam qətiyyətlə demək olar ki, keçmişə belə yanaşma tərzini tərəqqidə olan müstəqil ölkənin daha da inkişaf etməsinə, millətin tarixini, fəlsəfəsini, musiqisini, şerini-sənətini əks etdirən milli-mənəvi dəyərlərimizin üzə çıxmasına köməklik edir. Belə elmi yanaşmaların həm məntiqi, həm də fəzavi araşdırmalar formasında aparılması, bütün fənlərin vəhdətdə oyrənilməsinə və gənclərin hərtərəfli yetişməsində böyük rol oynayacağı danılmazdır. Bu gün təhsilə də, elmə də və hətta muzeylərə və onların mənəvi durumlarına da yanaşma tərzini tamamilə dəyişmişdir. Hətta muzeyi ziyarət edən tələbələr və ya şagirdlər sadəcə onlara verillən izahatla kifayətlənmirlər. Onlar özləri belə etiraf edirlər ki, əldə olunan nəzəri bilik və vərdişlərlə müasir zamanda hərtərəfli inkişaf etmək mümkün deyildir. Hətta əzbərləməklə əldə olunmuş bilik tez unudulduğunu söyləyir və hər bir mövzunun praktik, daha doğrusu əyani şəkildə və həm də daha estetik catdılsa bu mövzu onların beyinlərinə ömürlük həkk olunacağına da inam yaradırlar. Mütəxəssislər təsdiqləyirlər ki, doğrudan da belə üsulla əldə edilən bilik və vərdişlər uzun müddət yaddan çıxmır. Müəyyən bir qanunauyğunluq da vardır ki, o da muzeylərin estetik tərtibatında fəza təfəkkürü yönümlü yanaşma əsas yer tutur. (3) Bu məqsədlə geniş fəza təfəkkürünə malik hər kəsin həm intellektini, həm xasiyyətini,

həm də mədəniyyətini düzgün istiqamətdə formalaşdırmaq mümkündür. Belə bacarıqlardan biri də məntiqi düşünmək və fəaliyyət göstərməkdə sənətsüənəslığın əsas qanunlarından düzgün istifadə bacarığı olmalıdır.

Əlbətdə məntiqi düşünmə bacarığı bir təfəkkür tərzı kimi tanrı tərəfindən bəzilərinə az, digərlərinə isə çox verilir. Bu bacarığı formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək insanın öz əlindədir. Fiziki cəhətdən zəif adam idman məşqinin köməyi ilə sağlam və qüvvətli insana cəvirdiyi kimi, istənilən adam zəka məşqləri vasitəsilə öz intellektini artırma və rastlaşdığı hər bir problemin ən asan yolunu tapa bilər.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. S.Xəlilov. Mədəniyyət fəlsəfəsi. Bakı 2007. 513 s.
2. E.Qurbanova,A.Əlizadə. Muzeylərdə elmi tədqiqat işinin təşkili və metodikası. Dərslik. Bakı 2011. 270s.
3. Yusifova N.İ. Fəza təfəkkürü və incəsənət. Bakı/ 2010.s.103-145.

Yusifova Nardane

***The museums position between study of art and science of museum and their unity
Summary***

Key words: *Study of art, science of museum, aesthetic, thinking*

In the museums the total design take place ,the aestheticis expected on a general principle. Development of the aesthetic qualities of each specific detection is important for the museum .

Hoüever at the same time wiht the aesthetics of the enterier-design of facilities should be unity. This principle for scientific point of viwe must be reach to a wide audience. This is a request from the reality of the day.

Юсифова Нардана

Единство музееведения и искусствоведения в эстетическом оформлении музеев

Резюме

Ключевые слова: *искусствоведение, музееведение, эстетика, мышление*

Когда находишься в местах общего оформления интерьера музея, то здесь должны соблюдаться общие эстетические принципы. Выявление эстетических принципов является существенным моментом музейной работы. Но в данном случае такое оформление надо проводить во взаимодействии с возможностями дизайна интерьера. Этот принцип должен быть научно разработан и доведен до широких масс, так как вытекает из объективной реальности.

Quluzadə Nasir

**2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Arxeologiya fonduna daxil olmuş maddi mədəniyyət
nümunələri**

Açar sözlər: *təsadiüfi tapıntı, arxeoloji material, Arxeologiya fondu, trepanasiya, sənətkarlıq*

UOT 902

Azərbaycanın mədəni-tarixi irsinin tədqiqini, təbliğini və mühafizəsini həyata keçirən müəssisə olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi hər il olduğu kimi 2011-ci ildə də fondlarını zənginləşdirmək məqsədilə əməli addımlar atmışdı. Əlbəttə, 2011-ci il Muzey üçün daha əlamətdar olmuş, fondlara qəbul olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri çeşid və kəmiyyət baxımından əvvəlki illərdən müqayisə olunmaz dərəcədə fərqlənmişdi. Bu yerdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 16 mart 2011-ci il tarixli Sərəncamını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sərəncama əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatlarının restavrasiyası və konservasiyası, habelə tarixi əhəmiyyətli yeni muzey əşyalarının alınması üçün Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına 1,0 (bir) milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdı. Məhz bu məlum sərəncamdan sonra Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin rəhbərliyi ailələrdə saxlanılan tarixi əşyaların alınması ilə bağlı əhaliyə televiziya, radio və mətbuat vasitəsilə müraciət etdi. Bu müraciətdən sonra Muzeyə böyük axın başlandı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası 400 000 manat məbləğində 2851 s.v. təşkil edən mədəni irsimizin inciləri sayıla biləcək materialları qəbul edərək fondlara payladı (1, s. 335).

Bu tədbirin həyata keçirilməsi təsadüfi olmayıb, aşağıdakı zərurətdən irəli gəlir. Belə ki, muzey üçün yeni materiallar toplamaqda əsas məqsəd tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında ekspozisiya qurmaqla yanaşı, mədəni-tarixi irsimizin öyrənilməsində dəyərli əşyavi mənbə rolunu oynayan və muzeydən kənarda qalaraq tamamilə məhv olma təhlükəsi altında qalan əşyaları fondlarda mühafizə etmək və onları elmi-tədqiqata cəlb etməkdir (2, s. 145).

Bir məqamı nəzərə almaq lazımdır ki, muzey həm də kütləvi təbliğat müəssisəsidir. Bu təbliğatın gücü isə onun ekspozisiyasının dolğunluğunda, elmi cəhətdən düzgün qurulmasında, əyaniliyində və xüsusən bunlar üçün mühüm əsas və bünövrə olan muzey fondlarının zənginliyindədir. Deməli, fondlar muzeyin əsası, onun məxəzi, onun istinad etdiyi xəzinədir. Elə buna görə də əgər muzey qabaqcıl, dolğun və ətraflı ekspozisiyaya malik olmaq istəyirsə, onun mütləq zəngin bazası – fondu olmalıdır. Beləliklə, hər bir muzey, o cümlədən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi fondlarını daim genişləndirib inkişaf etdirməlidir (3, s.143).

Bu baxımdan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ən zəngin kolleksiyaya malik olduğu Arxeologiya fonduna yeni materialların cəlb olunması günümüzün əsas tələblərindən biridir. Yeni qəbul olunmuş materialların Arxeologiya fondunda müasir tələblər çərçivəsində saxlanması üçün zəruri şərait yaradılmış, məkan çatışmazlığı məsələsi aradan qaldırılmışdır.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən alınan, eləcə də hədiyyə olaraq qəbul edilən materiallar arasında aşağıda göstərilən arxeoloji və təsadüfi tapıntılar vardır. Komissiya 15.02.2011-ci il tarixli 19 sayılı aktla Arxeologiya fonduna maraqlı arxeoloji tapıntıyı təhvil vermişdir. Bu tapıntı e.ə. IV minilliyə aid insan kəlləsinin hissələrindən ibarət olub (4), Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına AMEA Arxeologiya Muzeyinin müdiri t.ü.f.d. Fərhad Quliyev tərəfindən hədiyyə olaraq təhvil verilmişdir. Arxeoloq Fərhad Quliyevin verdiyi məlumata görə kranioloji material keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında arxeoloq İdeal Nərimanovun rəhbərliyi altında Ağdam rayonu Çalağantəpə abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Həmin kəllə sümükləri Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11931 sayı altında qeydiyyatla alınmışdır. Muzeyə təhvil verilərkən material hissələrə parçalanmış vəziyyətdə idi.

Sonradan bu kranioloji material 2011-ci ildə Milli Azərbaycan Muzeyində keçirilmiş tendərdə qalib gəlmiş Yaradıcı Qadınlar Assosiasiyası və MSXƏEBM (Muzey Sərvətlərinin və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa

Mərkəzi) tərəfindən bərpa və konservasiya işlərinə cəlb olunmuş, onun 80 faizi bərpa edilmişdir (**şəkil 1**). Bərpadan sonra Çalağantəpə kəlləsi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində təşkil olunmuş «Muzey eksponatlarının ikinci həyatı - 2» adlı sərgidə nümayiş edilmişdir (5, s. 5-6). Hazırda bu kəllə Muzey ekspozisiyasında ayrıca vitrində yerləşdirilib.

Şəkil 1

Kəllə haqqında qısaca olaraq onu demək olar ki, onun üzərində trepanasiya izi var. Trepanasiya əməliyyatı əmgək nahiyyəsində daş bıçaq vasitəsilə aparılmışdır. Əməliyyatın izlərini trepanasiya dəliyinə ətrafında da müşahidə etmək mümkündür. Dolixokran tipinə aid olan kəllə öz mötədilliyinə görə də seçilir. Bundan başqa kəllənin alt çənəsi budaqlarının vəziyyəti bir qədər mailidir. Bu əlamətlərinə görə onun qadın cinsindən olan fərdə məxsus olduğunu ehtimal etmək olar. Oxşar tapıntı Azərbaycanın qərb bölgəsindən məlumdur. Belə ki, 1971-ci ildə Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq abidəsində aparılan arxeoloji qazıntı zamanı e.ə. I minilliyə aid 2 saylı daş qutu qəbirdən trepanasiyalı kəllə tapılmışdır. Bu kəllə də cavan qadına məxsus olmuşdur. Kəllənin qadına məxsus olmasını qəbir avadanlığı da sübut edir (6, s. 59).

Çalağantəpə tapıntısı antropoloji tədqiqatlarda, eləcə də təbabət tarixinin və eneolit dövrü əhalisinin məşğuliyyətini öyrənmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər.

2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş yeni tapıntıların digər qrupunu Lerik rayonunun Cəngəmiran kəndi Xəlifə Zəkəriyyə qəbirstanlıqından tapılmış 3 ədəd qəbir daşı təşkil edir (7). Həmin daşlar MATM-in Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası AMEA Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi Tofiq Babayevdən hədiyyə olaraq qəbul etmişdir. Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11921 sayı altında qeydiyyatda alınmış qəbir daşları 09.02.2011-ci il tarixli 9 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir.

Bu daşlardan birinin yuxarı hissəsi aşağı hissəyə nisbətən enli, bir qədər yuvarlaq formadadır. Daşın yuxarı hissəsi günbəzi xatırladan girdə çıxıntıdır və dini səciyyə daşıyan naxışlarla bəzədilmişdir. Aşağı hissə isə dördküncdür. Bir tərəfində altıguşəli ulduz, digər tərəfinə isə kuzə rəsmi həkk olunub. Qalan iki tərəfində isə aşınmaya məruz qalmış təsvirlər mövcuddur. Daşın hündürlüyü 55 sm, saxlanma vəziyyəti isə tamdır. Digər, ikinci daş da

Şəkil 2

uzunluğu 29 sm, saxlanma vəziyyəti tam deyildir. Tapıntıların dövrünə gəldikdə isə, hazırlanma texnikasına, forma və təyinatına görə onları son orta əsrlərə aid etmək olar.

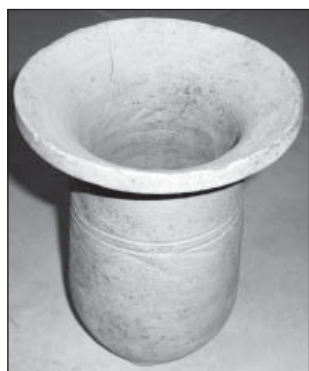
Lerikdən tapılmış bu daşlar bölgə əhalisinin qeyd olunan dövrdəki dini təsəvvürlərini və məşğuliyyətini, xüsusilə daşıqlama sənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbə ola bilərlər.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən 2011-ci ildə hədiyyə olaraq qəbul etdiyi materialların növbəti qrupunu Ağsu tapıntıları təşkil edir. Bu tapıntılar bilavasitə 2010-cu ildə AMEA

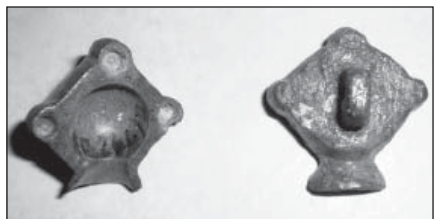

Şəkil 4

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin t.e.d. Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi altında birgə təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiyanın Orta əsr Ağsu şəhərində apardığı qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdur. Tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11919 sayı altında qeydiyyatda alınmışdır. Ümumi sayı 20 ədəd maddi mədəniyyət nümunəsindən ibarət Ağsu tapıntıları 04.02.2011-ci il tarixli 7 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Həmin tapıntılar aşağıdakılardan ibarətdir: aşısüzən, fayans boşqab, ağzı geniş küp, qəlyan küpü, dəhrə, manqal qalibi, küp, dəmir bıçaq, silbic (şəkil 3), şüşə qab, kiçik həcmli küp, əqiq qaşlı möhür üzük, üç ədəd mis üskük (şəkil 4), mis qayçının hissələri, mis qəlib (alt və üst tərəfli) (şəkil 5), qurğuşun

Şəkil 3

Şəkil 5

güllə (8). Təqdim olunmuş materialların vəziyyəti tamdır, bəziləri üzərində konservasiya restavrasiya işləri aparılmışdır.

Təqdim olunmuş bu materiallar hələ qazıntısına 2010-cu ildə başlanılmış orta əsr Ağsu şəhərinin III qazıntı sahəsindən tapılmışdır. III qazıntı sahəsində aşkara çıxarılan tikinti qalıqları, istehsalat ocaqları, istehsal çıxarları, alətlər və nəhayət, hazır məmulat nümunələri əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, şəhərin sənətkarlar məhəlləsi məhz bu ərazidə yerləşmişdir. Bunu təqdim olunan materiallarının rəngarəng çeşidi də sübut edir. Tapıntıların böyük əksəriyyəti yerli istehsala aiddir. Onu da qeyd edək ki, təqdim olunmuş materiallar son orta əsrlərdə sənətkarlığın, o cümlədən orta əsr Ağsu şəhər əhalisinin mədəni-məişət və təsərrüfat həyatının, habelə xarici ölkələrlə ticarət və mədəni əlaqələrin tədqiqi baxımından son dərəcə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir (9, s. 42-43).

Orta əsr Ağsu şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş materialların digər qrupu Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına ekspedisiya rəhbəri

Şəkil 7

(şəkil 7), aftafadan, quş tütəyindən (şəkil 8), şirli və fayans kasalardan, şirli və fayans boşqablardan və kirəmitlərdən (şəkil 9) ibarətdir. XVIII-XIX əsrin əvvəlinə aid olunan bu tapıntılar MATM Arxeologiya fondunun inventar kitabına müvəqqəti olaraq daxil edilməmişlər.

Şəkil 6

t.e.d. Qafar Cəbiyev və t.ü.f.d. Fariz Xəlillidən hədiyyə olaraq təqdim olunmuşdur. Ümumi sayı 14 ədəd olan bu tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12021 sayı altında qeydiyyatda alınmış, sonradan 12.10.2011-ci il tarixli 109 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Daxil olmuş materiallar dörd tili şüşə qabdan (şəkil 6), saxsı firuzəyi şirli güldan tipli qabdan

Şəkil 8

Şəkil 9

Ağsu tapıntılarının təqdim olunmuş ikinci qrupu 2011-ci ildə Ağsu şəhərinin V qazıntı sahəsindəki ictimai tikilinin yerləşdiyi ərazidən aşkar edilmişdi. Daha dəqiq desək, şüşə və saxsı qablar həmin tikilinin qərb divarından, kirəmitlər isə cənub divarının yanında tapılmışdı. Tapıntıların demək olar

ki, hamısı saxsıdan olduğuna görə bu materiallar XVIII əsr Ağsu şəhər, ümumilikdə isə Şirvan bölgəsi dulusçuluğunun öyrənilməsində dəyərli mənbə ola bilər.

Arxeoloqlar t.e.d. Qafar Cəbiyev və t.ü.f.d. Fariz Xəlillinin 2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə hədiyyə olaraq təqdim etdikləri materialların sonuncu qrupunu İsmayılı rayonu, Kürdüvan kəndi «Minarə üstü» abidəsindən aşkar edilmiş 30 ədəd material təşkil edir. Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasının 14.10.2011-ci il tarixli 117 sayılı aktla Arxeologiya fonduna

Şəkil 10

təhvil verdiyi bu tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12029 sayı altında qeydiyyatla alınmışlar. Həmin tapıntılar ağzı büzməli, süddan və vaza tipli saxsı qablardan, şirsiz kasadan, lüləkli bardaqdan, şirli qab qırıqlarından, su tünglərindən, üzərində yazısı olan daş parçasından (şəkil 10), müxtəlif rəngli və formalı muncuqlardan (şəkil 11) ibarətdir. Bu materiallar da MATM

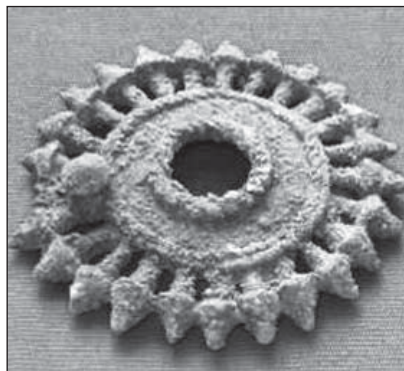

Şəkil 11

Arxeologiya fondunun inventar kitabına müvəqqəti olaraq daxil edilməmişlər. Yeni qəbul olunmuş materiallar orta əsrlər dövrünə aid olub, onlardan bölgə əhalisinin məişətinin və təsərrüfatının öyrənilməsində mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası 2009-cu ildə Ağsunun Nərgizava abidəsindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş antik dövrə (e.ə.

IV-I əsrlərə) aid 8 ədəd materialı hədiyyə olaraq qəbul etmişdir. Materiallar arxeoloji ekspedisiyanın rəhbəri t.ü.f.d. Akif Quliyev tərəfindən Muzeyə təqdim edilmişdir. Tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12033 sayı altında qeydiyyatla alınmışlar. 18.10.2011-ci il tarixli 121 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmiş həmin tapıntılar üç ədəd tunc muncuqdan, iki ədəd tunc halqadan və üç ədəd tunc bəzək əşyasından (**şəkil 12**) ibarətdir (10).

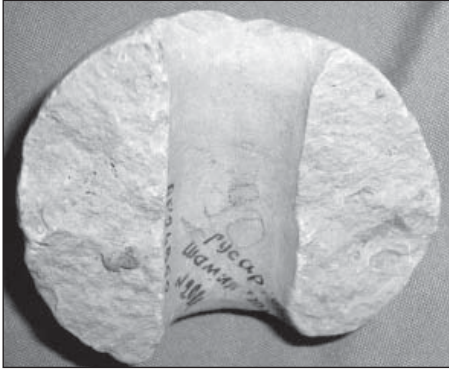

Şəkil 12

Bu materiallar bölgənin bədii metalışləmə sənətinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir. Oxşar bədii metalışləmə nümunələri Mollaisaqlı abidəsindən də aşkar olunmuşdur (11). Hal-hazırda istər Mollaisaqlıdan, istərsə də Nərgizavadan əvvəlki illərdə təsadüfən tapılmış bədii tunc məmulatının bir hissəsi Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası 2011-ci ildə sırası ilə vətəndaşlar tərəfindən təqdim olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrini - təsadüfi tapıntıları da qəbul etmişdir. Əlbəttə, arxeoloji materiallarla müqayisədə təsadüfi tapıntıların elmi dəyəri az olsa da, lakin onların qəbulu vacib və mütləqdir. Belə ki, təsadüfi tapıntıların elmi əhəmiyyətini artıran amillər də mövcuddur. Birinci amil ondan ibarətdir ki, təsadüfi tapıntı elmə məlum olmayan bu və ya digər abidə haqqında ilkin mənbə rolunu oynaya bilər. Xüsusilə də bu tapıntılar məzmun və forma baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyarsa və tapılması kütləvi hal alırsa həmin əraziyə arxeoloji kəşfiyyat ekspedisiyasının göndərilməsi labüd olur və zərurətə çevrilir. Təsadüfi tapıntıların əhəmiyyətini artıran əlamətlərdən biri onların əsasən unikal vəziyyətdə olmasıdır. Belə ki, bəzi təsadüfi tapıntılar məzmun və forma baxımından zəngin olduqlarına görə xüsusi dəyərə malik olurlar. Xüsusilə, muzey ekspozisiyasının zənginləşdirilməsində, tarixi və elmi məlumat boşluqlarının doldurulmasında bəzi təsadüfi tapıntıların əhəmiyyəti heç də az olmur.

Bu baxımdan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi sırası ilə vətəndaşlardan təsadüfi tapıntıların qəbuluna az əhəmiyyət vermir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, demək olar hər il Arxeologiya fonduna ayrı-ayrı fiziki şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri daxil olur. Bu baxımdan 2011-ci il də istisna olmamışdı. Qeyd olunan ildə vətəndaşlardan qəbul edilmiş materiallar arasında 04.07.2011-ci il tarixli 38 sayılı aktla komissiyadan

Şəkil 13

Arxeologiya fonduna təhvil verilmiş saxsı qab fraqmentlərindən, əyircəklərdən, daş kürə və toppuz hissələrindən (**şəkil 13**), daş asmadan (**şəkil 14**), saxsı kürə parçasından, istehsal qalıqlarından və buynuzdan ibarət təsadüfi tapıntılar da var (12). Saxlanma vəziyyəti tam olmayan bu materiallar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11950 sayı altında qeydiyyatata alınmışlar. Təqribən e.ə. I minilliyə aid etdiyimiz bu

materialların ümumi sayı 30 ədəd olub, Qubanın Digah, Qusarın isə Şamiltəpə, Enix və Cavar kəndlərindən tapılmışdır.

Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına təqdim edilmiş materiallar arasında üzərində ərəb yazıları olan daş və yaşıl rəngli şüşə qab da var. Bu materiallar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11951 sayı altında qeydiyyatata alınmış və komissiya tərəfindən 04.07.2011-ci il tarixli 39 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. İsmayılıdan tapılmış bu əşyaların saxlanma vəziyyəti tam olmayıb, bizim tərəfimizdən orta əsrlər dövrünə aid olunurlar. Hər iki material MATM Arxeologiya fondunun inventar kitabına müvəqqəti olaraq daxil edilməmişlər.

Şəkil 14

2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən qəbul olunmuş materiallardan biri də e.ə. II-I minilliyə aid tunc xəncərdir (**şəkil 15**) (13). Onun uzunluğu 43,5 sm-dir. Xəncər Lənkəranın Bəllabur qalasından təsadüfən tapılmışdır. Tapıntı Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11963 sayı altında qeydiyyatata alınmışdır. Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası həmin xəncəri Lənkəran şəhər sakinindən qəbul etmiş, 05.07.2011-ci il tarixli 51 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil vermişdir. Xəncərin saxlanma vəziyyəti tam olmayıb, dəstəyi sınıqdır.

Şəkil 15

Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına 2011-ci ildə təhvil verilmiş maddi mədəniyyət nümu-

nələri arasında Müşfiqabad qəsəbə sakini tərəfindən təqdim olunmuş saxsı qab da var. Onun hündürlüyü 16,5, diametri 16 sm-dir. Bu saxsı qabın komissiya tərəfindən Arxeologiya fonduna təhvil verilməsi 11.07.2011-ci il tarixli 80 sayılı aktla rəsmiləşmişdi. Qab Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 11992 sayı altında qeydiyyatla alınmışdır. Saxlanma vəziyyəti tam olan bu qab İsmayilli rayonunun Lahıc kəndi ərazisindən təsadüfən tapılmış və bizim tərəfimizdən orta əsrlər dövrünə aid edilmişdir. Bu material MATM Arxeologiya fondunun inventar kitabına müvəqqəti olaraq daxil edilməmişdir.

Şəkil 16

Şəkil 17

2011-ci ildə Arxeologiya fonduna tunc təbərzin baltadan (**şəkil 16**) və saxsı qabdan ibarət maddi mədəniyyət nümunələri də daxil olmuşdur (14). Saxlanma vəziyyəti tam olan hər iki material təsadüfi tapıntıdır. Baltanın yeri naməlum olsa da, saxsı qab Lahıc kəndindən tapılmışdır. Baltanın uzunluğu 18,5 sm-dir. Qabın ölçülərinə gəldikdə, onun hündürlüyü 13,3, ağzının

diametri 16, oturacağıın diametri isə 10 sm-dir. Bakı şəhər sakinindən qəbul olunmuş bu materiallar 11.07.2011-ci il tarixli 89 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Materiallar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12001 sayı altında qeydiyyatla alınmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası 18.07.2011-ci il tarixli 91 sayılı aktla Arxeologiya fonduna yeni materiallar təhvil vermişdir. Ümumi sayı 34 ədəd olan bu tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12003 sayı altında qeydiyyatla alınmışdır. Təhvil verilmiş materiallar saxsıdan maral fiquru, zoomorf qab hissəsi (**şəkil 17**), dolça, süddan (**şəkil 18**), qab hissələri, müxtəlif

Şəkil 18

Şəkil 19

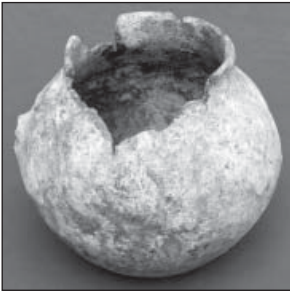
təyinatlı qablar, antropomorf fiqurlar (şəkil 19), asma və qulp çıxıntısından, tuncdan isə üzük, qolbaq, at bəzəyi, bəzək əşyası, asma atlı (şəkil 20) və maral fiqurlarından, muncuq və balıqqulaqlarından (kauri) ibarətdir (15). Bu materiallar Nərgizava abidəsindən təsadüfən tapılıb, e.ə. III-I əsrlərə aiddirlər.

2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna təhvil verilən materiallar arasında Şamaxı rayonunun Meysəri kəndindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri də var. Ümumi sayı 9 ədəd olan bu tapıntılar Muzeyin Daxilolma

Şəkil 20

kitabında DK № 12005 sayı altında qeydiyyatda alınmışdır. Təqdim edilmiş materiallar şüşə qolbaq qırıqlarından, saxsı qablardan (şəkil 21), tunc üzük, qolbaq və boyunbağıdan (şəkil 22), eləcə də dəmir xəncər və nizə ucluqlarından (şəkil 23) ibarətdir (16). Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası bu təsadüfi materialları Arxeologiya fonduna 18.07.2011-ci il tarixli 93 sayılı aktla təhvil vermişdir.

Şəkil 21

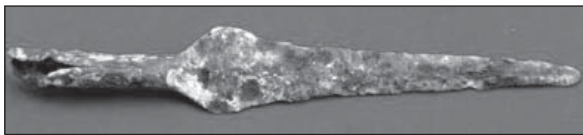
Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, 2011-ci il Arxeologiya fondu üçün çox məhsuldar il olmuşdu. Bunu fonda daxil olmuş materialların həm kəmiyyəti, həm də çeşidi sübut edir. Ümumilikdə, MATM-ın Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası Arxeologiya fonduna 155 ədəd arxeoloji və təsadüfi tapıntı təhvil vermişdir.

Təhvil verilmiş bu materiallardan ekspozisiyanın zənginləşdirilməsində eksponatla yanaşı, elmi tədqiqatlarda dəyərli mənbə kimi də istifadə etmək olar. Xüsusilə, bu materiallar təmsil etdikləri bölgənin maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində, burada yaşamış əhəlinin məşğuliyyəti, həyat tərzı və mədəni əlaqələri ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasında dəyərli mənbədir.

Şəkil 22

Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, 2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş bəzi

Şəkil 23

arxeoloji və təsadüfi materiallar ilk dəfə elmi dövrüyyəyə gətirilir və bu onlar haqqında ilk ümumiləşdirici tədqiqat işidir.

Tədqiqatın əməli əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun müddəaları Azərbaycanın qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin, təsərrüfatının və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik əsərlərin yazılmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin tələbələr, magistrələr, doktorantlar, elmi işçilər, müəllimlər və digər sənət sahibləri də məqalədən maddi mədəniyyət mövzusunun öyrənilməsi zamanı bəhrələnmə bilərlər. Bundan başqa tədqiqat xalqımızın tarixi keçmişi ilə bağlı elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə də müəyyən töhfə ola bilər.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Zeynalova M. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə 2011-ci ildə yeni alınmış və bərpa olunmuş materiallar // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2011, Bakı: «Elm», 2011, s. 335-336
2. Hüseynov Ə.H. Muzeylərdə eksponatların toplanılması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, III cild, 1960, s. 142-151
3. Yenə orada.
4. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 24978
5. Muzey eksponatlarının ikinci həyatı – 2. Bərpa olunmuş muzey eksponatlarının sərgisi. Bakı: «Ziya» NPM, 2012, 32 s.
6. Гаджиев Д.В., Кесаманлы Г.П. Трепанация черепа в Азербайджане в древности. // История медицины, с. 54-61
7. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24990, AF 24991, AF 24992
8. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24399-AF 24418
9. Ağsu şəhəri orta əsrlərdə kitab-albomu. Tarixi-arxeoloji araşdırma. I buraxılış, Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları. Bakı, 2010, 184 s.
10. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24925-AF 24931
11. Османов Л.Ф. Бронзовые украшения, найденные в селе Моллаисаклы / Археология və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 1993-2003, Bakı 2003, s. 66-67
12. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24935-AF 24957
13. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24910
14. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24911, AF 24908
15. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24872-AF 24905
16. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 24870, AF 24871, AF 24906, AF 24907, AF 24868, AF 24867, AF 24866, AF 24864, AF 24865, AF 24869

Guluzadeh Nasir

Samples of material culture entered the fund of Archaeology of the National Museum of History of Azerbaijan in 2011

Summary

Key words: *accidental finding, archaeological material, fund of Archaeology, trepanation, handicraft*

The article is devoted to archaeological and accidental findings entered the fund of Archaeology of the National Museum of History of Azerbaijan in 2011. In this article the author first ever stressed the importance of entering such kind of findings to Museum. Further there is given a typological classification of new archaeological and accidental findings. The chronological limits of these materials cover IV millennium B.C. – early of XIX century A.D. Note that 155 materials entered the fund of Archaeology in 2011. These materials can be used as exhibits and reliable sources as well for studying of the material and spiritual culture of the Azerbaijani people.

Гулузаде Насир

Образцы материальной культуры, поступившие в фонд Археологии Национального Музея Истории Азербайджана в 2011 году

Резюме

Ключевые слова: *случайная находка, археологический материал, фонд Археологии, трепанация, ремесло*

Эта статья посвящена археологическим и случайным находкам, поступившим в фонд Археологии Национального Музея Истории Азербайджана в 2011 году. В статье автор впервые подчеркнул значимость поступления подобных находок в Музей. Далее в статье приводится типологическая классификация новых археологических и случайных находок. Хронологические рамки этих материалов охватывают IV тыс. до н.э. – начало XIX в. н.э. Отмечается, что в 2011 г. в фонд Археологии поступило 155 материалов, которые можно использовать как экспонаты, так и достоверные источники по изучению материальной и духовной культуры азербайджанского народа.

Наджафова Ирада М., Раджабли Али

Римские монеты из Габалы

Ключевые слова: *Албания, Габала, денарий, Цезарь, Панса, Клодий, Отон, Веспасиан, Траян.*

UOT 902

Введение

История римско-албанских отношений, благодаря находкам монет, может быть дополнена и некоторыми элементами экономических и, возможно, политических связей. Потому каждая римская монета, представленная в науке, становится объектом внимания для специалистов и очередным поводом к постановке вопроса о реальности тех или иных контактов. Поскольку римские монеты из Албании Кавказской не были объектом специального представления, то изучение вопроса считаем уместным начать с указания находок из столицы Албании – города Габала.

Среди большого количества римских монет из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана (далее НМИА), к сожалению, трудно установить точные места их обнаружения. Потому в данном сообщении будут рассмотрены лишь те немногочисленные монеты, бесспорно происходящие из Габалы и её окрестностей. Их представление будет состоять из хронологической последовательности выпуска: вначале монеты эпохи Римской Республики, затем монеты эпохи Римской Империи. Здесь же отметим, что все монеты представляют собой серебряные денарии. Их аналоги имеются в коллекции Британского Музея (далее БМ), знакомство с некоторыми монетами из которой посредством интернета очень помогло нам для устранения наших сомнений при нижеизложенном описании габалинских монет.

Монеты эпохи поздней Республики

Итак, самой ранней римской монетой из этого региона выступает денарий блистательного политического деятеля и полководца древнего Рима *Гая Юлия Цезаря* (100-44 гг. до н.э.), найденный в 1978 году И.А.Бабаевым [5.с.97] при раскопках, как кажется, рыночной площади

раннего античного городища близ села Чухур-Габала. Он датируется 49 г. до н.э., имеет на аверсе изображение слона вправо, топчущего змею, под ним надпись **CAESAR** (Цезарь); на реверсе – предметы понтифика (*фото 1*).

Данная монета имеет вес 3,7 гр., диаметр 1,8 см, толщину 0,1 см. (хранится в НМИА № 55442; аналог в БМ № 1985,0421.18).

В 1926 году в Ялойлутепе Д.М.Шарифовым был найден серебряный денарий *Гая Вибия Пансы, сына Гая, внука Гая*, представленный у Е.А.Пахомова

[6.№ 2081], датируемый 48 г. до н.э. Монета была осмотрена и описана Е.А.Пахомовым [6.с.21-22]: она имела на аверсе голову Либеры (Бахуса) с венком на голове, вправо, позади головы, читая от края **PANSA** (Панса); на реверсе: изображение богини Цереры (Деметры) с венком из колосьев, которая идет вправо, держа в руках по горящему факелу; перед нею – плуг, позади, читая от края **C(aius) VIBIVS C(aii) F(ilius) C(aii) N(epos)**, т.е. Гай Вибий, сын Гая, внук Гая. Данная монета была сильно выщерблена, имела вес 2,7 гр., диаметр 1,75-1,9 см, толщину 0,1 см. К сожалению, местонахождение данной монеты не известно. Увидеть такой же тип монеты можно в коллекции БМ № R.8885.

В 1978 году, при раскопках той же античной рыночной площади, наряду с вышеуказанным денарием Цезаря был найден и денарий *Публия Клодия сына Марка*. Монета, датируемая 42 г. до н.э., имеет на аверсе изображение головы Аполлона в венке, вправо; волосы собраны в узел, локон спадает вниз по шее; позади лира; на реверсе – изображение богини Артемиды (Дианы) в опоясанном платье, стоя, слегка прогнувшись назад, голова повернута вправо, через плечо колчан и стрелы, в каждой руке держит факел на высоком древке, надпись справа **P(ublius) CLODIUS**, слева – **M(arci) F(ilius)**, т.е. Публий Клодий, сын Марка (*фото 2*).

Данная монета имеет вес 3,8 гр., диаметр 1,9 см, толщину 0,1 см. (хранится в НМИА № 55443; аналог в БМ № 2002,0102.4730).

Как заметно, все три представленные монеты не имеют портретов тех лиц, от имени которых они были выпущены. Для этого надо было иметь соответствующее право. Известно, что Цезарь был первым, кто

получил разрешение при жизни чеканить свой портрет на монетах [3.c.69; 13.p.117], но такой монеты в нашем распоряжении, увы, нет. Два других лица – Г.Вибий Панса, консул 43 г. до н.э. [1.III.§65], и Публий Клодий, монетарий 42 г. до н.э., этим правом портрета не обладали.

Римские монеты стали поступать на рынки Алба-

нии и, соответственно, ее столицы Габалы, после известных восточных походов Лукулла и Помпея [2.c.164], после которых Албания оказалась в сфере римских интересов. Известно, что восточный поход планировал и Цезарь, но не успел осуществить его из-за внезапной смерти. Согласно Плутарху [9.Caesar.§58], в планах Цезаря было по возвращении из предполагаемого похода на Парфию пройти вдоль побережья Каспийского моря, Кавказа, в Понт, Скифию и т.д. Принимая во внимание названное направление (из Парфии по побережью Каспия к Кавказу), становится заметно, что 1) этот путь из Парфии мог быть по Каспийскому побережью Мидии-Атропатены и Албании (поскольку других стран на западном побережье Каспия от Парфии до Кавказа не было); 2) а затем, вдоль Кавказа, начиная с территории Албании и далее. Как кажется, в этом случае Цезарь не смог бы обойти территорию Албании [5.c.96-97].

В дальнейшем, наследник Цезаря император Октавиан Август (27 г. до н.э. – 14 г. н.э.) уже принимает при дворе послов от царя албан и даже фиксирует это в своих мемуарах [12. §31].

Монеты эпохи ранней Империи

Следующие три монеты периода империи происходят из клада 1963 года, случайно обнаруженного в сосуде во время земляных работ в селе Чухур-Габала и собранного впоследствии А.М.Раджабли. Интересно, что из 158 монет этого клада одна монета принадлежит Готарзу II Парфянскому (39-51 гг.), три нижеследующие римские, 154 монет Сасанидского царя Варахрана (Бахрама) II (276-293 гг.). [4.c.75]. Таким образом, получается, что клад был зарыт в конце III в. Нахождение в этом кладе сильно потертых римских монет I-II вв., позволяет высказать предположение об их особой ценности и продолжении востребованности на местном рынке, спустя более сотни лет после чекана.

Денарий императора *Отон* привлекает особое внимание из-за недолго правления этого императора лишь в течение лишь нескольких месяцев 69 г. Монета сильно истерта, имеет на аверсе портрет Отон вправо, надпись по кругу **IMP(erator) M(arcus) OTHO [CAESAR AVG(ustus) TR(ibuniciae) P(otestatis)]**, т.е. Император Марк Отон Цезарь

Август, наделенный властью народного трибуна; на реверсе – изображение богини Секуритас (Безопасности), стоя влево, державшей в руках венок и скипетр, надпись по кругу **[S]ECV RI TAS P(opuli) [R(omani)]**, т.е. безопасность римского народа (*фото 3*).

Данная монета имеет вес 3,2 гр., диаметр 1,9 см, толщину 0,1 см. (хранится в НМИА № 31868; аналог в БМ № R.10236).

Денарий императора *Веспасиана* (69-79 гг.) оказался очень плохой сохранности. Монета датируемая 71 г., при создании, как кажется, имела на аверсе портрет Веспасиана в венке вправо, надпись по кругу **[IMP(erator)] CAES(ar) VESP(asianus) [AVG(ustus) P(ontifex) M(aximus)]**, т.е. император Цезарь Веспасиан Август, великий pontифик; на реверсе - принадлежности жреца, надпись сверху **[A]VGV[R]**, т.е. авгур; снизу **[TR]I(buniciae) PO[T(testatis)]**, т.е. наделенный властью народного трибуна (*фото 4*).

Данная монета имеет вес 2,7 гр., диаметр 1,6 см, толщину 0,1 см. (хранится в НМИА № 31869; аналог в БМ № 1841,0726.1095).

Из трёх римских монет клада 1963 года, лучшая сохранность у денария императора *Траяна* (98-117 гг.), датируемого 112-117 гг. Монета имеет на аверсе портрет Траяна в венке вправо, надпись

по кругу **[IMP(eratori) TRA]IANO AVG(usto) GER(manico) DAC(ico) P(ontifici) M(aximo) TR(ibuniciae) P(otestatis) CO[(n)S(uli) VI P(atri) P(atriae)]**, т.е. императору Траяну Августу Гер-

манскому Дакийскому, великому понтифику, наделенному властью народного трибуна, консулу в 6-ой раз, Отцу Отечества; на реверсе – богиня Аннона стоит лицом налево, у ног стоит ребёнок, надпись по кругу **S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus) OPTIM[O] P[RI]NCIPI**, т.е. сенат и народ Рима наилучшему принцепсу; внизу **ALIM(enta) ITAL(iae)**, т.е.

[развивающему] алименты (алиментации) в Италии (*фото 5*).

Данная монета имеет вес 2,6 гр., диаметр 1,9 см, толщину 0,1 см. (хранится в НМИА № 31870; аналог в БМ № R.11718).

Таким образом, заметно, что и в период Римской Империи римские монеты оказались в Габале. Помимо того, что каждая римская монета даёт возможность говорить о возможных торговых контактах, в то же время обращает наше внимание и на персону, указанную на монете. И это в свою очередь, побуждает к поиску в письменных источниках возможных реалий направлений восточной политики Рима по отношению к Албании при том или ином политическом деятеле. В случае с тремя императорами, известными нам по габалинским монетам, можно представить следующее.

Известно, что Отон был одно время одним из ближайших придворных императора Нерона (54-68 гг.) [9.Otho.§2]. Возможно, что в дальнейшем он мог знать о планах Нерона, который готовил восточный поход к Каспийским воротам [9.Nero.§19]. Понятно, что географические эти «ворота» должны были быть в близости к Каспийскому морю и тогда поход Нерона мог затронуть и Албанию. К тому же Тацит точно указывал, что поход готовился против албан [10.кн.1.§6]. Внутригосударственная проблема, а затем смерть помешала неадекватному Нерону осуществить этот поход и кто знает, если бы император Отон дольше правил в Риме выполнил бы он планы своего предшественника или нет.

Веспасиан, в отличие от Отона, был не столь приближен к тому же Нерону, даже можно сказать некоторое время был у него в немилости [9.Vesp.§4]. Восточная политика Веспасиана известна успехами (в Малой и Передней Азии), что продолжал и его успешный сын Тит. Известен сюжет, согласно которому, другой сын Веспасиана – Домициан,

хотел, чтобы его отправили на Восток для поддержки Вологеза I Парфянского (51-78 гг.) в его борьбе против аланов, но этого не случилось [9.Domit.§2]. Трудно восстановить в дальнейшем восточную политику неадекватного императора Домициана (81-96 гг.), но латинская надпись в Гобустане (недалеко от Баку), от имени центуриона Луция Юлия Максима установлена во времена правления именно Домициана. Надпись подтверждает тот факт, что римляне в I веке н.э. знали Албанию и бывали здесь.

В отличие от всех названных персон эпохи ранней Империи, известно, что Траян во время парфянского похода «албанам дал царя» [11.§XX]. И, таким образом, Албания вновь была включена в сферу римского влияния.

Заключение

Принимая во внимание несколько сотен римских монет, происходящих с территории Азербайджана и находящихся в коллекции НМИА, как кажется, уместно предположить, что часть из них могла бы быть и из столицы Албании – Габалы. В этой связи количество габалинских монет реально было бы большим, чем 6 уже рассмотренных нами. Однако, вне зависимости от этого понятно, что роль римских монет в экономических контактах двух стран была небольшая, по сравнению, например, с парфянскими монетами [8.с.27-28].

Такая заметная небольшая активность экономических отношений, по-видимому, была следствием малой активности политических контактов древнего Рима и Албании.

Список использованных источников и литературы:

1. Аппиан Александрийский. Римская история. Гражданские войны / Под ред. Е.С.Голубцовой. М.1998
2. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку 1990
3. Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. М.1969
4. Луконин В.Г., Раджабли А.М. Клад в Чохур-Кабала // Луконин В.Г. Иран в III в. М.1979
5. Наджафова И.М., Бабаев И.А. К вопросу о восточной политике Юлия Цезаря // Azərbaycan arxeologiyası və etnografiyası. № 1. Bakı 2008. S.96-100
6. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краёв и областей Кавказа. Выпуск IX. Баку Изд-во АН Азерб. ССР. 1966
7. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Изд. подг. М.Е.Грабарь-Пассек и С.П.Маркиш. Т. 2 . М.1963

8. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку 1997
9. Г.Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати Цезарей / Пер. М.Л.Гаспарова. М.1993
10. Тацит. История // Тацит. Сочинения в 2-х томах. Т.2. Пер. Г.С.Кнабе. М.1993
11. Festi Breviarium rerum gestarum populi Romani / Ed. C.Wagener. Lipsiae et Pragaе, 1886
12. Res Gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi / Ed. Th.Mommsen. Berolini 1883
13. Savio A. Monete romane. Roma 2001
14. www.britishmuseum.org

Nəcəfova İradə M., Rəcəbli Əli
Qəbələdə tapılmış Roma sikkələri (Xülasə)
Xülasə

Açar sözlər: *Albaniya, Qəbələ, denari, Sezar, Pansa, Klodi, Oton, Vespasian, Trayan*

Albaniya-Roma iqtisadi münasibətləri barədə biliklərimiz Qəbələdə tapılmış Roma denariləri ilə dərinləşdirilə bilər. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında toplanılan Roma pullarının Azərbaycan Respublikası ərazisində dəqiq tapıldığı yerlərin adları bilinmədiyindən bu məqalədə yalnız dəqiq olaraq Qəbələ ərazisindən tapılmış sikkələr təqdim olunur: *Qay Yuli Sezarın (şək.1), Qay Vibi Pansanın, Publi Klodinin (şək.2), Otonun (şək.3), Vespasianın (şək.4) və Trayanın (şək.5) sikkələri.*

Nəcəfova İrada M., Rəcəbli Əli
Roman coins found in Gabala (Summary)
Summary

Keywords: *Albania, Gabala, denarius, Caesar, Pansa, Clodius, Otho, Vespasian, Trajan.*

Our knowledge on the economical relations between Albania and Rome can be extended through the Roman denarii found in Gabala. The exact names of the territories where the Roman coins were found in the Azerbaijan Republic and that are preserved in the collection of the National Museum of History of Azerbaijan are unknown. Therefore, only the coins revealed exactly in the territory of Gabala are presented in this article: the coins of *Gaius Julius Caesar (fig.1), Gaius Vibius Pansa, Publius Clodius (fig.2), Otho (fig.3), Vespasian (fig.4), and Trajan (fig.5).*

Гошгарлы Гошгар

Алтыагаджский могильник

Ключевые слова: *могильник, сарматы, аланы, Алтыагадж, Рустов, Джанахар, Амиртюра*

UOT 902

В 2009 году археологическая экспедиция Института археологии и этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана зафиксировала в Хызынском районе, на окраине села Алтыагадж могильник с грунтовыми погребениями. Он располагался на ровном склоне холма и случайно был обнаружен при строительстве научно-сейсмологической станции. К сожалению, большая часть склона холма, где располагался могильник, была уничтожена при создании ровной площадки для указанной станции, а на оставшейся части стали наблюдаться оползневые явления.

Учитывая сложившуюся ситуацию, в 2010 г. Хызынская археологическая экспедиция исследовала сохранившуюся часть склона холма. Общая площадь раскопа составляла 400м². Здесь на глубине 40-60 см от дневной поверхности были выявлены и исследованы девять грунтовых могил с одиночными захоронениями. Во всех могилах костяк находился в вытянутом на спине положении. В некоторых могилах были следы охры, золы и угля. Могильный инвентарь был представлен разнообразными керамическими сосудами, предметами вооружения и украшениями, которые позволяют датировать этот могильник I-III вв. н.э.

Анализ могильного инвентаря и характера самих грунтовых погребений свидетельствуют о наличии здесь элементов сарматской культуры, которые переплетаются с элементами местной албанской культуры, что, в целом, является характерным для позднеантичных памятников северо-восточного Азербайджана и южного Дагестана.

На рубеже двух эпох северо-восточная зона одного из древнейших государств Азербайджана и Дагестана - Кавказская Албания испытала сильное влияние сармато-аланских племен. Фиксируемое рядом письменных источников этого периода проникновение племен сармато-аланского круга вдоль западного побережья Каспия, в Южный Кавказ и в Переднюю Азию полностью подтвердилось в результате исследования широкого круга археологических памятников, представленных, главным образом, могильниками.

Следует отметить, что впервые археологическая фиксация могильников с погребениями, содержащих наряду с традиционными албанскими элементами материальной и духовной культуры и черты культуры сармато-аланских племен, была сделана в Дагестане. Именно на основе изучения таких памятников, как Таркинский и Карабудагкендские могильники, а впоследствии Шаракунского, Урцекского, Андрейаульского, Хабадинского, Сумбатлинского и десятков других могильников, исследователи во второй половине прошлого века стали вводить в историко-археологическую литературу термин «албано-сарматское время». Проблемам взаимовлияния местных оседло-земледельческих албанских племен Дагестана и кочевников сармато-аланского круга посвящали свои труды такие исследователи, как К.Ф. Смирнов (1), Е.И. Крупнов (2), В.Г. Котович (3), О.М. Давудов (4), М.И. Пикуль (5), А.А. Кудрявцев (6), М.С. Гаджиев (7), М.А. Бакушев (8) и другие. В их работах, наряду с изучением степени влияния сармато-аланской культуры на местные племена Дагестана, рассматривались и вопросы относительно глубины проникновения сарматских племен на юг вдоль Каспийского побережья. По мнению А.А. Кудрявцева и М.С. Гаджиева, южной границей такого проникновения можно считать район города Избарбаша (9).

Исследуя материалы Таркинского могильника. Е.И. Крупнов, в свое время, выделил из среды керамического материала этого могильника группу лепной сарматской керамики, а также такие предметы сарматского круга, как зеркала, оружия и украшения (10).

Наряду с элементами сарматской культуры многие предметы Таркинских могил напрямую связаны и с материальной культурой Кавказской Албании, превращая, таким образом, этот могильник в своеобразный связывающий пункт между основными центрами Кав-

казской Албании с сарматскими районами Предкавказья, Подонья и Поволжья (11).

Дальнейшие исследования Таркинского могильника К.Ф. Смирновым полностью подтвердили эти выводы. Как типично сарматские, им выделены такие элементы погребального обряда, как: вытянутая на спине поза костяка, подсыпка дна могилы золой и угольками или толченым мелом. Он так же отмечает, что: «почти все предметы из бронзы, найденные, главным образом, в женских и детских могилах Таркинского могильника, хорошо были известны в сарматском мире Предкавказья и Нижнего Поволжья» (12). К.Ф. Смирнов отмечает смешанный характер материальной культуры приморской зоны Дагестана, а Таркинский могильник оставлен той частью населения Дагестана, которая подвергалась сильной сарматизацией (13).

Аналогичная смешанная сармато-албанская материальная культура зафиксирована на Карабудахкендском, Андрейаульском, Урцекском и других могильниках (14). В этих и некоторых других могильниках сармато-аланского периода в Дагестане зафиксирован обряд использования мела в виде меловой подсыпки, либо в виде кусочков мела в могиле (15). К.Ф. Смирнов относил этот элемент погребального обряда к числу характерных сарматских признаков (16).

В Азербайджане албанские памятники с элементами сармато-аланской культуры впервые были зафиксированы в 70-80-е годы прошлого века в примыкающем к Дагестану северо-восточном регионе между Большим Кавказом и Каспийским морем. Первым среди этих памятников был выявленный в 1975 г. могильник у села Рустов Кубинского района. Дж.А. Халилов, исследовавший этот памятник, отмечал, что этот «...могильник является одним из звеньев археологической цепи, связывающей памятники Азербайджана и Дагестана (17). Затем, в 1977 г. южнее рустовского могильника, на территории Хачмазского района, у села Джанахар, недалеко от каспийского побережья был выявлен еще один могильник с элементами сармато-аланской культуры (18).

Таким образом, могильник на территории Хызынского района в горах Большого Кавказа, на окраине села Алтыгадж стал третьим могильником с грунтовыми захоронениями аналогичными рустовскому и джанахарскому (19).

Все три отмеченных могильника не вписываются в рамки «стандартных» грунтовых погребений Кавказской Албании с захоронениями в скорченном на боку положении костяка. В этих могильниках многие захоронения осуществлены в вытянутом на спине положении, что не характерно для грунтовых погребений Кавказской Албании на территории Азербайджана. Во многих могилах этих некрополей дно посыпано пеплом и кусочками угля. Часто встречаются и кусочки мела или охры. Как известно, исследователи все эти элементы погребального обряда относят к числу характерных сарматских признаков (20). В погребениях всех трех отмеченных могильников имеются также и предметы, характерные для материальной культуры сармат. Среди них бронзовые зеркала, оружия сарматского типа, кувшины с одной ручкой в виде головы лошади (21) или с клювообразным удлиненным сливом (22). В других регионах Азербайджана аналогичные предметы в могилах албанского периода не встречаются.

Таким образом, Рустовский, Джанахарский и Алтыгаджский могильники дают такую же картину смешанной албано-сарматской культуры, что и синхронные им могильники Дагестана. Следовательно, северо-восточный регион Азербайджана и прежде всего его прикаспийская и предгорная зоны, как и приморская зона Дагестана, подвергалась значительному процессу сарматизации. Причем речь здесь идет не о простых военных набегах, а об оседании сарматских племен и складывания смешанного албано-сарматского облика в погребальном обряде.

Самым южным из этих трех могильников является Алтыгаджский. Он позволяет значительно скорректировать глубину проникновения сармато-аланского этнического массива в пределы Кавказской Албании и значительно расширить ареал распространения смешанной албано-сарматской материальной и духовной культуры. Все это находит свое отражение и в письменных источниках, в частности, в сообщениях Страбона, сарматском племени аорсов, ведущую активную торговлю с Южным Кавказом и об аланах, совершавших в I-II вв.н.э. постоянные набеги на Южный Кавказ и в Переднюю Азию (23).

В этой связи несколько слов следует добавить еще об одном некрополе этого круга, расположенного на юге-востоке Азербайджанской республики, у с. Амиртюрба Масаллинского района.

Здесь наряду с такими элементами, как вытянутость на спине костяка, наличие на дне могил большого количества пепла, угля и охры, что, видимо, было обязательным элементом погребального обряда, обращает на себя внимание полное отсутствие среди могильного инвентаря предметов ремесленного и сельскохозяйственного назначения, что столь характерно для большинства грунтовых могил албанского периода, исследованных на территории Азербайджана. Даже керамический материал в этих могилах представлен очень скудно: небольшими кувшинами, чашами, фиалами и мисками. Как правило, в каждой могиле по 2-3 керамических сосуда. Украшений в могилах также немного. В основном это - бусы, кольца и заколки.

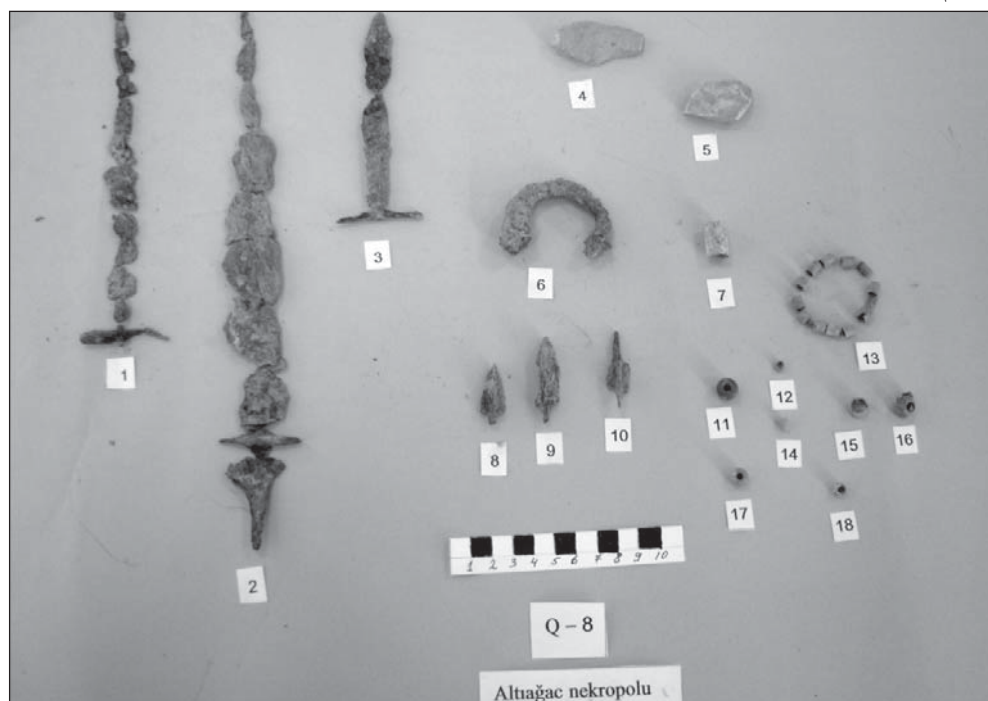
Однако в могилах много разнообразного железного оружия, многие из которых (мечи, кинжалы, наконечники стрел и копий, боевые топоры), к сожалению, очень плохой сохранности. Дело в том, что могилы находились на небольшой глубине в 30-40 см. от дневной поверхности, и в связи с влажным субтропическим климатом этого региона железное оружие подверглось сильной коррозии. Учитывая вышеуказанное, нам представляется возможным рассматривать амиртюрбинский некрополь в отличие от рустовского, алтыагаджского и джанахарского не как миграцию этнического массива, а как проникновение воинского контингента. Вероятно, условия военного похода диктовали необходимость быстрого погребения умерших, что приводило к соблюдению лишь значимых элементов характерной погребальной обрядности, таких, как очищение могилы ритуальным огнем, вытянутая на спине поза погребенного и посыпание его охрой (24). Скорее всего, амиртюрбинский некрополь является отголоском тех военных походов сармато-аланских племен через Южный Кавказ в Переднюю Азию в I-III вв. н.э., о которых и сообщают многие античные авторы того периода.

ТАБЛИЦА I

Алтыагаджский могильник. Погребения №1, 2.

ТАБЛИЦА II

Археологические материалы из Алтыгаджского могильника.

Список использованных источников и литературы:

1. Смирнов К.Ф. Сарматские племена северного Прикаспия. КСИМК, 1950, вып. XXXIV с. 98-109; Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки в 1948-1949 гг. МИА, №23, 1951, с. 226-272
2. Крупнов Е.И. Новый памятник древних культур Дагестана. МИА, №23, 1951, с. 208-225. Древних культур Дагестана МИА, №23, 1951, с. 208-225
3. Котович В.Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, Т-I, Махачкала, 1959, с. 148-156
4. Давудов О.М. Об этнокультурной характеристике памятников прикаспийского Дагестана. Сб. этнокультурные процессы в Древнем Дагестане. Махачкала, 1987, с. 36-51; Погребальный обряд населения Южного Дагестана в албанское время (III в. до н.э. – III в. н.э.) Махачкала, 1996
5. Пикун М.И. Хабадинский могильник МАД, Т II, Махачкала, 1961, 258 с.
6. Кудрявцев А.А. К этической истории древнего и средневекового Дербента. XIV Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1986, с. 5-6
7. Гаджиев М.С. Между Европой и Азией. Махачкала, 1997, с. 74-90
8. Бакушев М.А. Погребальный обряд населения Дагестана албано-сарматского времени (III в. до н.э. – IV в.н.э.). Ростов на Дону, 2008, 208 с.
9. Кудрявцев А.А. Дагестан и сармато-аланский мир (к проблеме контактов и взаимовлияний) XV. Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Махачкала 1988, с. 49-50
10. Крупнов Е.И. Указ. раб., с. 224
11. Там же., с. 225
12. Смирнов К.Ф. Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки. МИА. М-Л, 1951, №23, с. 160
13. Там же., с. 271
14. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М.1988, с. 90-91
15. Бакушев М.А. Указ. раб., с. 141-146
16. Смирнов К.Ф. Археологические исследования. с. 259
17. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985, с. 68
18. Достиев Т.М. Античный некрополь городища Джанахар. XXII Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Ессентуки – Кисловодск, 2002, с. 50-51
19. Гошгарлы Г.О., Асадов В.А., Бабаев Т.Д. Археологические разведывательные работы в Хызынском районе (на азерб. языке). Сб. Археологические исследования в Азербайджане в 2009 г. Баку, 2010, с. 161-169
20. Смирнов К.Ф. Указ раб., с. 259; Бакушев М.А. Мел в погребальном обряде населения Дагестана албано-сарматского времени. Сб. Древности Кавказа и Ближнего Востока. Махачкала, 2005, с. 141-146
21. Гаджиев М.С. Указ. раб., 1997, с. 76-85, рис.15
22. Халилов Дж.А. Указ. раб., с. 110
23. Гаджиев М.С. Древний город Дагестана. Москва, 2002, с. 202
24. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012, с. 105-106

Qoşqarlı Qoşqar
Altiagac qəbristanlığı
Xülasə

Açar sözlər: *qəbristanlıq, sarmatlar, alanlar, Altiagac, Rustov, Canaxar, Əmirtürə*

Məqalədə Azərbaycan respublikasının şimal-şərq bölgəsində yerləşən Xızı rayonunun Altiagac kəndi ərazisində tədqiq olunmuş torpaq qəbirlərinin nümunəsində Şimali Qafqazın köçəri sarmat tayfalarının maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinə göstərdiyi təsir nəzərdən keçirilir. Altiagac qəbristanlığının dəfn adətinin elementlərini Azərbaycanın şimal-şərq bölgələrinin və Cənubi Dağıstanın analoji dəfn adətləri ilə müqayisə edərək, dəqiq ifadə olunmuş sarmat xüsusiyyətli qəbir avadanlığının ümumi cizgilərini qeyd edərək müəllif sarmatların bu bölgədəki alban əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinə göstərdiyi təsirin səviyyəsini və sarmat-alan etnik kütləsinin I-III əsrlərdə Qafqaz Albaniyası hüduddlarına sirayət etmə dəriniyini müəyyən etməyə çalışır.

Goshgarly Goshgar
The Altyagach burial
Summary

Key words: *burial, Sarmatians, Alans, Altiagaj, Rust, Dzhanahar, Amirtyura*

In the article on the example of barrow with ground burials studied at the Altyagach village of the Khizi region in the north-east zone of the Republic of Azerbaijan is considered the influence of material and spiritual culture of the nomadic Sarmatian tribes of the North Caucasus to the material and spiritual culture of the Caucasian Albania. A comparison of the elements of funeral rites of a number of other burials of the north-east region of Azerbaijan and Southern Dagestan, noting the similarities of the grave inventory that has distinct the Sarmatian character. In this regard the author tries to determine the degree of influence of the Sarmatians to the material and spiritual culture of the Albanian population in this area and determine the depth of penetration of Sarmatian-Alan ethnic array within the boundaries of Caucasian Albania in the Ist and III^d centuries after Christ.

Mustafayev Laçın

**Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü
torevtika nümunələrində antik dünya
mədəniyyətinin izləri**

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, antik dünya mədəniyyəti, torevtika*

UOT 902

Antik dünyanın sənətkarlıq əsərləri sırasında bədii metalışləmə nümunələri xüsusi yer tutur. Torevtika (bədii metalışləmə) nümunələri öz forma və cizgilərinə görə digər sənət nümunələrindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

Ellinizm dövrü mədəniyyəti üçün xarakterik olan bədii metalışləmə sənəti bu dövrdə Qafqazla yanaşı ona yaxın olan digər ölkələrdə də inkişaf etmişdir. Torevtikanın inkişafı Qafqazda yunan və İran torevtika sənətinin təşəkkülündən sonra daha çox intişar tapmışdır. Albaniyada torevtika nümunələri təsvir və məzmun baxımından diqqət cəlb edir. Ellinizm mədəniyyətinin təsiri sözügedən ərazidə bir sıra sahələrə təsir etdiyi kimi bədii metalışləmə sənətinə də öz təsirini göstərmişdir. Ölkəmizin müxtəlif rayonlarından bu sənət sahəsinə aid bir sıra tapıntılar əldə edilmişdir. Tapıntıların bir çoxu gətirilmə xarakterlidir. Yəni yerli istehsal olmayıb müxtəlif vasitələrlə ölkə ərazisinə gətirilmişdir. Bura yunan-Roma və əhəməni torevtika nümunələrini aid etmək olar. Bu sənətkarlıq nümunələri ölkə ərazisinə əsasən ticarət vasitəsilə daxil olmuşdur. Eyni zamanda ölkə ərzisindən aşkar olunan qədim torevtika nümunələri sırasına aid edirlər.

Ümumiyyətlə metalın kəşfindən sonra bəşəriyyətdə bu tapıntılardan hazırlanan məhsullara tələbat artır. Zaman keçdikcə metaldan müxtəlif sahələrdə istifadə etmək üçün bir sıra əmək alətləri, məişət avadanlıqları, silah və zirehlər, bəzək-zinət əşyaları istehsal olunur. Antik və ilk orta əsrlərdə isə metalışləmə sənəti yüksək inkişaf edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda müxtəlif məzmunlu torevtika nümunələri əldə edilir.

Əvvəllər metal məmulatlarından məişətdə istifadə etmək üçün müxtəlif tipli sadə qabların hazırlanmasına üstünlük verirdilərsə, sonrakı dövrlərdə bu ənənə bir qədər pozulur. Beləki, eyni ilə məişətdə istifadə olunan qabları təkrarlayan, lakin zövq və bədii tərtibatı baxımından daha keyfiyyətli məhsullar istehsal olunur. Bura daha çox bəzək əşyasını xatırladan torevtika məmulatı daxildir ki, bu da bədii metalışləmə sənətinin parlaq nümunələrindəndir. Sənətkarlar bu məhsulları hazırlayarkən incə məqamlara toxunur, mifik və real həyatdan götürülmüş səhnələri böyük məharət və ustalıqla metal üzərinə həkk edirdilər. Canlı insan təsvirləri ilə yanaşı heyvan və bitki təsvirləri torevtika nümunələri üçün xarakterikdir. Torevtika nümunələrində rast gəlinən bəzi təsvirlərə, xüsusilə bitki təsvirlərinə digər bəzək və zinət əşyalarının bədii tərtibatında da rast gəlinir. Bu da heç şübhəsiz o dövrdə sənətkarların tez-tez müraciət etdikləri ən qabarıq və real mövzu olmuşdur.

Antik dövrün torevtika nümunələrinin bir çoxunun üzərindəki təsvirlər saf və tam şəkildə qaldığı üçün tam əminliklə qeyd etmək olar ki, bu məhsullar məişətdə az istifadə olunmuşdur. Əgər bu metal əşyalardan məişətdə uzun müddət istifadə olunsaydı onlar üzərindəki təsvirlər bir qədər sürtülmüş olardı. Lakin bədii metalışləmə sənətinin elə nümunələri də vardır ki, onlar dediyimiz şəkildə ideal vəziyyətdə deyildir. Belə qablar ya məişətdə uzun müddət istifadə olunmuş, ya da pis şəraitdə qaldığından xarab olmuşdur. Ona görə də dövrümüzə yaxşı vəziyyətdə çatmamışdır. Adətən belə qabların gövdəsi bütöv qalmamışdır. Yaxud da üzərindəki təsvirlər pis görüntüdür.

Antik dövrün metal qablarının bəziləri bədii tərtibat və təsvir baxımından zəngin olmayıb adi formadadır. Yəni belə qabların üzərindəki təsvirlər ya az olur, ya da ümumiyyətlə təsvirsiz hazırlanırlar. İçərisi yaxud da çöl tərəfi saya olan metal qablar da antik dövr üçün səciyyəvidir.

Ümumiyyətlə bu dövrdə Azərbaycan və ona yaxın ölkələrdə metaldan istehsal olunan əşyalara, xüsusən bəzək-zinət əşyalarına tələbat xeyli artmışdır. Torevtika nümunələrinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, antik və ilk orta əsrlərdə metalışləmə sənəti xeyli püxtələşmiş, eyni zamanda antik dünyanın inkişaf etmiş maddi və mənəvi mədəniyyətinin təsiri Avropadan Çinə qədər geniş bir əraziyə sirayət etmişdir. Bunu torevtika nümunələri üzərində olan antik dünyaya məxsus təsvirlərdən aydın etmək mümkündür. Sasani dövrü torevtika nümunələri üzərində olan bəzi təsvirlər antik dünya-yunan-Roma-incəsənətinin obrazlarını özündə təkrarlamaqla ellin mədəniyyətinin təsirini əks etdirir. Bu təsir uzun bir zaman ərzində baş vermiş və bu ölkələrin bədii metalışləmə sənətində öz izini qoymuşdur. Sasani dövrü torevtikasında əsasən yerli obrazlara müraciət olunsada, qismən antik dünyanın təsirini izləmək mümkündür.

İstər yunan, istərsə də Roma dövründə ellin mədəniyyətinin Avropadan Şərqə qədər olan təsiri sənətkarlığın bir çox sahələrində olduğu kimi metalışləmə sənətində də müşahidə olunur. Lakin buna baxmayaraq yerli xalqların özünə məxsus düşüncə tərzı təsərrüfat həyatının bütün sahələrində və torevtika nümunələrində aydın görünür.

Erkən orta əsrlərin torevtika nümunələrində rast gəlinən ənənəvi sujetlərdən biri üzüm salxımı təsviridir. Qeyd etdiyimiz kimi sasani dövrü torevtika nümunələrində antik motivlərlə bərabər həm sasani, həm də Albaniya əhalisi üçün səciyyəvi olan ənənvi sujetlər xarakterik idi. Antik mənbələrdən məlum olduğu kimi üzüm bu ərazilərdə geniş becərilən meyvə olmuşdur (1, s. 11). Ona görə də bu təsvirin bədii metalışləmə sənətində yer alması təəccüb doğurmur. Lakin məlum olduğu kimi üzüm becərilməsi və üzümçülük antik Yunanıstanda geniş yayılmışdı. Bu hal Roma dövrü incəsənəti, eyni zamanda təsərrüfatı üçün də xarakterik olmuşdur. Dionisin şərəfinə təşkil olunan Şərabçılıq bayramı da bu ənənənin antik dünyada nə qədər köklü olmasını göstərir. Sözsüz ki, istər incəsənətdə, yaxud da digər sahələrdə üzüm təsvirinin peyda olması antik dünya üçün səciyyəvi olub, başqa xalqlara da təsir edə bilməsini təsdiqləmiş olur. Bu dövrdə ellin mədəniyyətinin Şərq xalqlarına göstərdiyi təsir nəticəsində həm kənd təsərrüfatının üzümçülük sahəsində inkişaf, həm də bədii metalışləmə sahəsində yeni sujetlər yarana bilərdi.

Q. Qoşqarlı üzümçülüyn və şərab istehsalının Albaniya ilə yanaşı Gürcüstan və Ermənıstanda da geniş yayıldığını, o cümlədən bu ənənənin paralel olaraq Yunanıstan və Romada yüksək səviyyədə icra olunduğunu vurğulayır (2, s. 11).

N. İ. Rzayev torevtika nümunələrindəki üzüm təsvirinin Albaniya əhalisinin incəsənət məhsulu olduğunu qeyd edir. Müəllifə görə bu tip təsvirlər Albaniyada üzüm becərilməsi və şərabşılığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmış və yerli əhalinin yaradıcılığına məxsusdur (3, s. 124-125). Sasanilərəqədərki torevtika nümunələrində tez-tez rast gəlinən üzüm təsviri burada yerli ənənələrlə yanaşı antik mədəniyyətin təsirini tam aydınlığı ilə göstərir (4, s. 10-14).

Sasanilər dövrü İranda qızıl və gümüşdən hazırlanan bəzək-zinət əşyalarının istehsalı yüksək inkişaf zirvəsində durur. Eyni zamanda bu dövrdə İranda toxuculuq və sənətkarlığın digər sahələri sürətlə inkişaf edir (5; 6; 7;). İstər toxuculuq, istərsə də metal məmulatları üzərində sənətkarların nəfis əl işlərinə rast gəlinir. Təbiət, bitki, heyvan bir sözlə canlı aləmin realistik təsvirləri ilə fantastik təfəkkürün vəhdəti torevtika sənətində bərqərar olmuşdur. Tez-tez nəzərə çarpan görüntülər sırasına İran şahlarının ov və mübarizə səhnələrini də əlavə etmək olar. Bu məhsulların bir çoxu Peterburqda, Dövlət Ermitaj

muzeyində qorunub saxlanılır. İlk əvvəl bu torevtika nümunələri sasanı incəsənətinə aid edilirdisə, daha sonrakı tədqiqatlar nəticəsində bu fikirlər bir qədər dəyişir. İ. A. Orbeli bu nümunələrin bəzilərini fars sənətkarlığının daha qədim dövrlərinə aid edir. Həmçinin bu nümunələr arasında digər xalqların sasanı dövrü nümunələrinə də təsadüf edilir. Bəzi nümunələrin Qafqaz, Soqdiya, Xarəzm və s. kimi yerlərdə hazırlandığını göstərir (8; 9). Bu sasanı dövrü incəsənətinin digər ölkələrə yayılması nəticəsində baş vermişdir. Eyni zamanda burada həm yerli ənənələr, həm sasanı dövrü incəsənəti, həm də ellin dövrünün təsvirləri müşahidə oluna bilər. Çünki, bu dövrdə Roma ilə olan sıx əlaqələr antik dövr mədəniyyətinin təsirini qaçılmaz edirdi.

Ayrı-ayrı illərdə tədqiqatçılar tərəfindən aşkar edilən torevtika məmulatları forma etibarlı ilə fərqlənsələr də, Mingəçevir, Ağdaş və Quba rayonunun Rustov kəndindən tapılan torevtika məmulatlarının üzərindəki sujetlər oxşarlıq təşkil etdiyindən, bu tapıntıların antik mədəniyyətin təsiri altında hazırlandığı şübhə doğurmur (10, s. 118).

S. Qaziyev tərəfindən Mingəçevirdən tapılan cam üzərindəki üzüm salxımı təsviri (11, s. 115), C. Xəlilov tərəfindən Rustov kəndindən tapılan cam üzərindəki təsvirlə oxşar cizgilərə malikdir (12, s. 58-59). Bu məmulatlar eyni dövrün məhsulu olub, eyni mədəniyyətin təsiri altında istehsal olunmuşdur.

Göründüyü kimi bu ənənə ellin dövründən başlayaraq orta əsrlərdə davam etmişdir. Azərbaycanda torevtika məmulatı ilə tanışlıq göstərir ki, burada torevtika məhsullarının yerli istehsalı ellinizmdən bir qədər əvvəl baş vermişdir. Hər halda biz tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, antik dünyaya məxsus təsvirlərin yerli sənətkarlıq nümunələri üzərində müşahidə olunması antik dünya mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyasının və digər ölkələrin maddi mədəniyyətinə göstərdiyi təsirin nəticəsidir. Əgər antik Yunanıstan və Romada bu təsvirlər yunan allahları və inancları ilə əlaqədar işlənirdisə, heç şübhəsiz bunun Albaniya və yaxın ərazilərdə yaşayan xalqların dini dünyagörüşü ilə bir elə əlaqəsi yox idi. Çünki, belə təsvirlərə ellinizm dövründən başlayaraq sasanı və hətta ondan sonrakı dövrlərdə də rast gəlinə bilər. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, yerli sənətkarlar bədii metalışləmə sənətinə Şərq təfəkkürü ilə yanaşmış və özünəməxsus bədii və təbiət təsvirləri yaratmışlar. İlk dövrə bu təsvirlərin yaranması yunan və Roma təsiri ilə baş verirdisə, sonrakı prosesdə belə təsvirlərin işlənməsi daha çox bəzək və ənənəvi xarakter daşıyırdı.

Sasanilər dövləti yaranandan sonra Albaniyanın ictimai-siyasi həyatında bir sıra dəyişikliklər meydana gəlir. Bu eyni zamanda ölkənin sənətkarlıq sahəsinə də təsir göstərir. Sasanı imperiyası vasitəsilə İran-fars mədəniyyəti onun təsiri altında olan xalqların maddi mədəniyyətinə də sirayət edir (13,

s. 58-62). Bu barədə bir sıra elmi ədəbiyyatlarda geniş bəhs edilmişdir. V. Q. Lukonin, B. İ. Marşak, İ. A. Orbeli, İ. Loseva, M. Dyakonov və s. kimi müəlliflərin araşdırmalarında qədim İranın maddi mədəniyyətinə və incəsənətinə aid ətraflı informasiyalar vardır (14; 15; 16; 17; 18; 19;). Bu tədqiqatlar vasitəsilə İranın maddi mədəniyyəti və sənətkarlıq inciləri haqqında geniş məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Lənkərandan tapılan gümüş qab sasani dövrü incəsənətinin cizgilərini özündə cəmləşdirir (20, s. 119). Qabın daxilində dağ qoyunu təsvir edilmişdir. Qoyunun boynunda lent vardır ki, bu tip görüntülər digər quş və heyvan təsvirlərində də rast gəlinir (21, s. 60). Torevtika və digər sənətkarlıq nümunələrində təsadüf olunan belə təsvirlər sasani dövrü üçün xarakterikdir. Mingəçevirin daş üzərində olan alban dövrü abidəsindən də buna oxşar təsvir müşahidə edilmişdir (22, s. 400). Lakin bu abidə xristian dövrünə aid olub alban yazılarına malikdir.

Q. Qoşqarlı sasani dövrü torevtika nümunələrində heyvan, quş və bitki təsvirlərinin geniş yer aldığını, həmçinin antik ənənələrin erkən orta əsrlər torevtika sahəsinə, eyni zamanda sənətkarlığın digər sahələrinə güclü təsir etdiyini qeyd edir (23, s. 62).

Daha nəfis bir nümunə Şamaxıdan tapılmışdır. Bu torevtika nümunəsi üzərində ov təsviri işlənmişdir. Sasani dövrü üçün əlamətdar, bənzərsiz əsər olan bu gümüş qab texniki və bədii tərtibat baxımından olduqca böyük zövq və ustalıqla hazırlanmışdır (24, s. 146-149).

Antik dövr ştrixlərinə Bakıdan aşkar olunan üzərinə qızıl suyu çəkilmiş gümüş dolçada rast gəlmək mümkündür. Bir çox tədqiqatçılar kimi Q. Qoşqarlı da üzüm yığımı təsvirinin antik dünya ilə əlaqələndirir, o cümlədən Roma dövrü üçün ənənəvi mövzu olduğunu vurğulayır (25, s. 72-73). Belə təsvirlərin sasani incəsənəti üçün səciyyəvi olduğunu və Dionis kultu ilə sıx bağlılığını bir sıra tədqiqatçıların yanaşması ilə müəllif bu məsələni diqqətə çatdırır (26, s. 73). Həmçinin tədqiqatçı bu tip dolçaların sasani dövrü torevtikasında V-VII əsrlərdə geniş yayıldığını göstərir (27, s. 78).

Bədii metalişləmə sənətinin digər nəfis nümunəsi atlı fiqurudur. Bu nümunə üzərindəki təsvirlərlə diqqəti çəkir. Nümunə üzərində olan üzüm salxımı və digər təsvirlər bu sənət əsərinin antik dünyanın təsiri altında hazırlandığını göstərir. Lakin fiqur tədqiqatçılar tərəfindən eramızın VII əsrinə aid edilmişdir (28, s. 327-332). Son dövr sasani incəsənətinin nümunəsi olan bu sənət əsəri öz təsvirləri ilə bu dövrdəki antik mədəniyyətin təsirini özündə ehtiva edir.

Göründüyü kimi ellinizm mədəniyyəti uzun zaman ərzində bir çox xalqların bədii metalişləmə sənətində dərin iz qoymuşdur. Bunu erkən orta əsrlərin torevtika əsərlərində də aydın müşahidə etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Изд. «Элм», Баку, 1985.
2. Yenə orada.
3. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании в IV в. до н. э.-VII в. н. э. Баку, 1976.
4. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика...
5. Луконин В.Г. Культура сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
6. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. В сб.: История иранского государства и культуры. М., 1971.
7. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. М., 1977.
8. Орбели И.А., Тревер К.В. Сасанидский металл. Л., 1935.
9. Лосева И., Дьяконов М. Искусство древнего Ирана. (С середины I тысячелетия до н. э.) Всеобщая история искусств. том I, Государственное издательство «Искусство», М., 1956.
10. Кошкарлы К.О. Античные могильники древнего Мингечаура и их параллели на трассе трубопроводов Баку-Тбилиси-Джейхан и Баку-Тбилиси-Эрзурум. Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası-60. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Mingəçevir-2006.
11. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, 1949, том I.
12. Халилов Дж.А. Могильник у с. Рустов Кубинского района и его место в культурных связях Азербайджана и Дагестана / Пятые Крупновские чтения по археологии Кавказа.-Махачкала, 1975.
13. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика...
14. Маршак Б.И. История восточной торевтики III-XI вв. и проблемы культурной преемственности.//Авторев. дисс... д-ра ист. наук. 07.00.06. археология. М., 1980.
15. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. В сб.: История...
16. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. М., 1977.
17. Луконин В.Г. Иран в III веке. М., 1979.
18. Орбели И.А., Тревер К.В. Göstərilən əsəri.
19. Лосева И., Дьяконов М. Göstərilən əsəri.
20. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. В сб.: История... 1971.
21. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика...
22. Казиев С.М. Новые археологические находки в Мингечауре. Изв. АН Азерб. ССР, 1949, №9.
23. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика...
24. Халилов Дж.А. Серебряное блюда с позолотой из древней Шемахи. ВДИ. 1976, №3.
25. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика...
26. Yenə orada.
27. Yenə orada.
28. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. VII в. н. э. Изд. АН СССР, М-Л., 1959.

Mustafayev Lachin
Tracks of culture of antique world in the toreutics
of Azerbaijan in the Early Medieval
Summary

Key words: *Caucasian Albania, the culture of antique world, toreutics*

In the antique period in the Caucasian Albania the profession of artistic metal working has highly developed. In this article there were given albanian and import samples of toreutics and impact of antique culture and Sasanian Iran to the local production.

Мустафаев Лачын
Следы культуры античного мира на раннесредневековых
предметах торевтики Азербайджана
Резюме

Ключевые слова: *Кавказская Албания, культура античного мира, торевтика*

В Кавказской Албании искусство художественной обработки металлических изделий в античный период достигло наивысшего развития. В настоящей статье сообщается об албанских и привезенных из других стран образцах изделий торевтики и влиянии культуры античного мира и Сасанидского Ирана на ее местное производство.

Ахмедов Сабухи

Оружие с седловидными навершиями – СИМВОЛ СИЛЫ

Ключевые слова: *седловидное навершие, двураструбная рукоять, ятаган, раздвоенная рукоять, древнее оружие*

UOT 902

В коллекциях исторических музеев особое место занимают найденные на территории Евразии мечи и кинжалы эпохи бронзы и раннего железа, в археологической литературе обозначаемые как оружие с седловидными навершиями рукояток, хотя в обиходе они больше известны как «мечи и кинжалы с ушами», «двураструбные», «веерообразные». Этот вид оружия не имеет перекрестия (гарды), прямой двулезвийный клинок завершается острием. Интерес представляют их рукоятки. Нижняя часть рукояти обхватывает верхнюю часть клинка (бронзового или железного), навершие насажено на рукоять горизонтально по отношению к стержню рукояти и имеет форму массивной горизонтальной трубочки, концы которой смотрят в стороны и вниз. Поверхность трубочки в срединной части украшается полукруглыми полосами. Концы трубочки завершаются расширениями в виде «ушной раковины», посаженными наклонно относительно оси трубочки (рис.1).

На территории Древнего Востока такое оружие встречается в нескольких регионах: Северо-Западном Иране (провинции Западный и Восточный Азербайджан), Южном Иране, на Кавказе. В Северо-Западном Иране такое оружие найдено в Приурмийской зоне, в Южном Иране - в Луристане(1). На Кавказе несколько образцов найдено на территории нынешних республик Грузия и Армения, наибольшее же число находок относится к территории Азербайджанской Республики(2). В Азербайджане такое оружие было найдено у с. Чайлы (Газахский район), у подножия горы Заячья (Довшан-голу) на дне прибрежной акватории Каспий-

ского моря, в Мингячевире, Шагуладаре, Дивалоне, Хишкедере, Чилахане, Узун-тепе, Апшероне, Ханларе (3). Археологи датировали данный вид оружия IX- VIII веками до н.э.. При общем сходстве устройства имеются незначительные отличия. Сравнительный анализ количества находок позволил предположить, что центром производства этого вида оружия были южные и юго-восточные районы Северного Азербайджана. Так, если в других местах находки единичны, то на территории Ленкоранской низменности и прилегающей части Мугани найдены около двух десятков таких мечей и кинжалов.

Вопрос о том, с какой целью изготавливались и использовались мечи и кинжалы с седловидными навершиями рукояток остается открытым, так как нет единого мнения о назначении «ушей» наверший. На данный момент имеются следующие версии о назначении самого оружия и его навершия: 1. это оружие племенной знати (автор версии J.Ternbach)(4). Эта версия не объясняет особенность строения рукояти и условия применения оружия; 2. Оружие использовали только конники в конном бою (авторы версии R.Maxwell-Hyslop, N.Hodges). Версия не объясняет особенность строения рукояти. Оружие конницы отличалось от оружия пехоты большей длиной (пехотинцу неудобно носить длинный меч, а всаднику он необходим) или легкостью (легкость оружия конника обуславливается скоротечностью конной сшибки). Обычно тяжелая конница вооружалась тяжелым и длинным оружием, легкая конница использовала гибкое, легкое оружие. Оружие с седловидным навершием нельзя отнести как к категории тяжелого и длинного, так и к категории легкого и гибкого. Следовательно, нет оснований предполагать, что данное оружие было сугубо конным. 3. Навершие рукояти упиралось в ладонь, «уши» предохраняли руку от ударов врага (автор версии A.Godard, F.Nancar). Данную версию трудно принять из-за строения рукояти. Очевидно, что воину с таким оружием трудно совершать кистью руки какие-либо действия, тем более успеть изогнуть руку так, чтобы принять удар врага на навершие своего оружия; 4. Седловидное навершие рукояти имело чисто декоративное значение (автор версии М.Погребова)(5). С этим трудно согласиться, так как оружие может декорироваться лишь в той мере, в какой украшения не мешают использовать его по прямому назначению. Седловидное навершие явно превалирует в оружии, очевидно, что оно выполняет какую-то важную функцию, заставляющую владельца терпеть все неудобства, вызванные наличием выступающих частей.

Таким образом, существующие версии не объясняют причин седловидности навершия и не объясняют назначения оружия в целом. Авторы пытались объяснить назначение оружия и его навершия по-отдельности, что неправильно. На наш взгляд, только объяснив причину седловидности навершия можно установить назначение самого оружия.

В ходе поисков аналогов вышеуказанного вида оружия нами выяснено, что раздвоения навершия рассматриваются археологами как «уши», «закрученные рога», «свернувшиеся змеи», «раковины улитки». Поиски мы вели с целью найти такие образцы оружия, навершия которых имели бы раздвоения. На острове Крит в слое XII века до н.э. найден нож для жертвоприношений с рукоятью из сустава берцовой кости копытного животного (сустав раздвоен на конце)(6). Раздвоенные головки есть на ножах из Боспора V-IV вв до н.э. и согдийских ножах I в до н.э.(7). Все эти ножи рассматривались как использовавшиеся жрецами при жертвоприношениях. В Центральной Азии и на Урале найдены характерные изогнутые кинжалы и ножи со скульптурными раздвоенными навершиями в виде голов барана (карасукская культура)(8). В районе озера Кокотель (Монголия) найден кинжал со скульптурным раздвоенным навершием в виде головы барана, такое же навершие имеется на бронзовом мече, из района реки Шилка, у деревни Боты(9). В Луристане был найден бронзовый меч, раздвоенное навершие которого было образовано соединением скульптурного изображения двух буйволиных голов(10). В Хамадане был найден меч, золотое навершие которого украшено раздвоением, составленным из голов двух львов и двух горных козлов(11). В кургане Чертомлык (Причерноморье) был найден кинжал, золотая рукоять которого имеет навершие, составленное из голов двух баранов(12). Похожие находки встречаются в памятниках бронзовой эпохи на Северном Кавказе и относятся к кобанской культуре(13). Рукояти кобанских мечей и кинжалов имеют вильчатую нижнюю часть и раздвоенное навершие, составленное из голов двух баранов или козлов.

В эпоху средних веков ножи с раздвоенными головками встречаются только в районе Средиземноморья (левантийские ножи), но в XVIII веке мы видим их на османских ятаганах и кавказских шашках. Ятаган - экзотическое оружие янычар, считается оружием, являющим собой нечто среднее между саблей и ножом. Клинок ятагана имеет двойной изгиб и изогнут наподобие бычьего рога, в то время как рукоять имеет головку в виде сустава берцовой кости копытного животного (рис. 2).

Что же касается кавказских шашек, то они независимо от локальных особенностей (азербайджанские, черкесские, адыгейские и т.п.) имели общую схожую черту: раздвоенную рукоять (14) (рис. 3).

Как видно, ареал распространения оружия с седловидными навершиями достаточно велик, растянут не только в пространстве, но и во времени. На наш взгляд, объединяющим моментом является то, что на данной территории жило население, в жизни которого скотоводство играло немаловажную роль и был распространен культ барана. Так, в древнеегипетском городе Мендес бог Осирис изображался в виде барана, да и название города переводится как «баран». В том же Египте в городе Фивы бог Амон изображался в виде барана. Ряд народов Индии представлял бога дождя в облике барана, там же считалось, что бог Агни являлся людям в виде барана. Да и в христианстве образ агнца не был случайным явлением. В Центральной и Средней Азии в древности могилы святых украшали рогами баранов. Культ барана был распространен и у согдов (15).

В Азербайджане культ барана имел глубокие корни. Здесь в большом количестве найдены ритоны в виде бараньих голов, а также огромное количество керамики с наклепными и рисованными изображениями бараньих голов (16). И то, что греческие аргонавты шли за золотым руном (шкурой барана) как символом силы именно на Кавказ – родину золотого руна, вряд ли является случайным. Даже в эпоху господства ислама ряд азербайджанских скотоводческих племен изготавливал каменные могильные плиты в виде статуй баранов (17). В азербайджанских сказках баран выносит на своей спине главного героя из темного (потустороннего) мира в светлый. На тканях и коврах Азербайджана одним из основных орнаментов является стилизованное изображение закрученных рогов барана. До сих пор в сельских местностях Азербайджана над входными воротами дома прибивают рога барана и козла в качестве оберега.

Интересно, что оружие махайра, первоначально использовавшееся в Древней Греции и Македонии в качестве жертвенного ножа, а впоследствии принятое на вооружение в армиях, имело клинок, изогнутый в виде бычьего рога. Близок по форме нож кукри – ритуальный нож гурков Непала, которым также приносили в жертву быков (18). Как махайра, так и кукри первоначально были жертвенным ножом, но впоследствии распространились в качестве традиционного оружия.

Вероятно, жертвенное оружие должно было иметь те или иные черты животного, которое приносили в жертву. Возможно, в древности

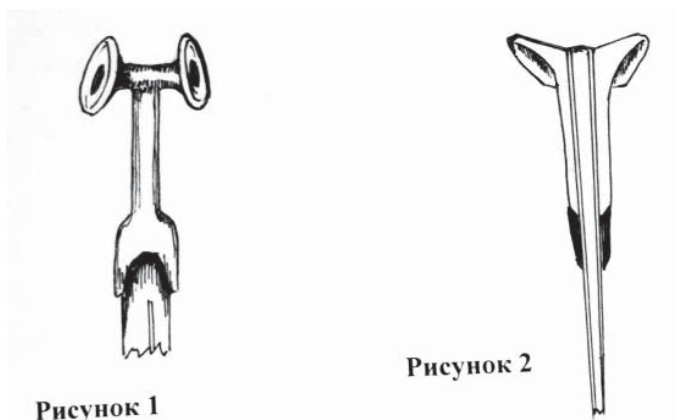

Рисунок 3

предполагалось изготавливать рукоять таких сакральных ножей из берцовой кости того копытного животного, которое приносят в жертву. Этим объясняется раздвоенность, седловидность навершия, напоминающего берцовую кость. Впоследствии кость заменили более долговечным (металл) материалом. Существует поверье, что ритуальное оружие имеет сакральные черты, придающие ему особую силу. Поэтому владелец такого оружия считается охраняемым, он верит в то, что его оружие обеспечит ему победу. В результате сакральные черты ритуального оружия начинают устанавливать не только на ритуальном, но и боевом оружии. Эти черты рассматриваются как оберег, талисман. Издревле талисманами служили главным образом те именно части животных, которые считалисьместилищем души животного (19). В случае с бараном считалось, что вся его сила сосредоточена в его рогах.

На наш взгляд, найденные образцы оружия с седловидными навершиями, были образцами обычного боевого оружия, но увенчанного стилизованными рогами барана – рогами силы. Владелец оружия рассматривал навершие в качестве талисмана, обеспечивающего защиту от злых сил и придающим ему особую силу.

Список использованных источников и литературы:

1. Moorey P.R. Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection. London, 1974, p.47; Moorey P.R. Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum. Oxford, 1971. Tab.6.; Погребова М.Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва, 1977, с.53.
2. Погребова М.Н. Иран и Закавказье, с.52.
3. Сурхай М. О двух бронзовых рукоятках с седловидными навершиями. // *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2002*, s.228; Kvaçidze V.A. Azərbaycanın sualtı arxeoloji tədqiqatları. // *Azərbaycan arxeologiyası*, 1999, 1-2, s. 19; Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, с.78; Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığında qədristanlıq haqqında // *Известия АН АзССР, серия история, философия, право (ИФП)*, 1974, №4, с. 48-49; Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar // *Известия АН АзССР, серия ИФП*, 1970, №2, с. 72; Погребова М.Н. Указанная работа, с.52; Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани. // *Известия АН АзССР, серия ИФП*, 1946, №9, таб.1; Aslanov Q.M. Abçeronda arxeoloji qazıntılar // *Материальная культура Азербайджана*, т. 6, Баку, 1965, с.68; Гуммель Я.И. Погребальный курган близ Еленендорфа. Баку, 1931, таб. 1.
4. Ternbach J. Technical aspects of the Hersfeld bent iron daggers of Luristan. // *Dark Ages and Nomads 1000 B.C. Istanbul*, 1964, с.49.
5. Погребова М.Н. Указанная работа, с.51.
6. Vvedensky G.E. Yanissari. History, symbols, weapons. Sankt- Petersburg, 2003, с.116-117.
7. Античные государства Северного Причерноморья. Под ред. Б.А. Рыбакова. Москва, 1984, с. 270; Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Под ред. Б.А. Рыбакова. Москва, 1985, с. 419.
8. Окладников А.П., Васильевский Р.С. Северная Азия на заре истории. Новосибирск, 1980, с.135.
9. Там же, с.139
10. Culican W. The Medes and Persians. Moskva, 2002, p.19.
11. Там же, foto 35.
12. Там же, p.163.
13. The order of Lenin State History Museum. Moskva, 1982, p.30.
14. Caucasian weaponry. State History Museum. Moskva, 1981, p. 7-9, 29.
15. Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва, 1972, с.5, 115, 169.

16. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992, s.9.
17. Əfəndiyev R.S. Daşlar danışır. Bakı, 1992, s.31-34; A.M.Cay. Türk milli kulturunde hayvan motivleri. Ankara, 1990, s. 59-67.
18. Vvedensky G.E. Указанная работа, p.118.
19. Зеленин Д.К. Культ онгонов в Сибири. Москва- Ленинград, 1936, с.90.

Əhmədov Səbuhi
Yəhərvəri dəstəyi olan silah – güc rəmzi
Xülasə

Açar sözlər: *yəhərvəri başlıq, ikiborulu dəstək, yatağan, haçalı dəstək, qədim silah*

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın qədim tarixi abidələrində çoxlu sayda aşkarlanmış unikal silah növü – dəstəkdə yəhərvəri çıxıntıları olan silah haqqında məlumat verilir. Həmçinin burada silahın xüsusiyyətləri və onun növləri təsvir edilir.

Məqalədə belə silahın tapıntıları, həmçinin Azərbaycandan kənarda tapılmış oxşar silahlar barədə məlumat verilir, eləcə də belə silahın təyinatı ilə bağlı fərziyyələr araşdırılır. Müəllifin fikrincə, yəhərvəri silah növünün qeyriadi görüntüsü onun güc-qüvvət rəmzi olan sakral təyinatı ilə izah oluna bilər

Akhmedov Sabuhi
The weapon with saddle knob – force symbol
Summary

Keywords: *saddletype knob, a two-bell-shaped handle, yatağan, the doubled handle, the ancient weapon*

In presented article information on a unique type of weapon, in a large number of Azerbaijan found in ancient historical monuments – the weapon with ledges on a handle is given. The description of this type of weapon and its versions is given.

In article it is told about places of the finds, similar finds outside Azerbaijan. Also versions about purpose of such type of weapon are considered. According to the author, such unusual type of weapon is explained by a weapon origin as the sacrificial weapon symbolizing force.

Джафарова Эльмира

О типах средневековых сельских поселений Ширвана (IX –XIII вв.)

Ключевые слова: *Ширван, сельские поселения, типы, холм, керамика*

UOT 902

Средневековые сельские поселения представляют собой неукрепленные поселения – селища, которые в процессе обнаружения связывают с конкретными современными населенными пунктами. Сельские поселения не имеют четко выраженных наземных признаков. В отличие от средневековых городищ, поселения имеют небольшие площади и культурные отложения и легко уничтожаются при строительных работах, разрушаются под воздействием антропогенных сил. Одним из самых сложных моментов исследования распахиваемых памятников (селищ) является проблема интерпретации объектов. Разрушенные и поврежденные остатки построек, обнаруженные на поселениях, в большинстве случаев представляют собой не слишком выразительные конструкции, назначение, которых сложно определить.

Средневековая археология долгие годы в основном уделяла внимание городским поселениям, поэтому многие проблемы «сельской археологии» на протяжении многих лет не были даже поставлены как предмет исследований. Реконструкции облика сельских поселений, своеобразие их материальной культуры и многие другие вопросы в трудах ученых затрагивались поверхностно.

Большинство средневековых сельских поселений на территории Ширвана были исследованы в середине прошлого века. При составлении Свода археологических памятников Азербайджана были зафиксированы сельские поселения в Губинском, Хачмазском, Гусарском, Шабранском и Сиязанском регионах. (1,с.89;2) Ученые исследовали десятки сель-

ских поселений, большинство памятников были описаны, на некоторых проведены шурфовки и раскопки. Сельские поселения данного региона подверглись систематизации по внешним признакам и масштабу. Т.М. Достиев поселения данного региона разделил на три типа – I тип крупные (более 3,5 га), второй тип с площадью более 1 га, но менее 3,5 га, третий тип с площадью не более 1 га. (3,с.20,25,28)

Сельские поселения Шемахинского и Габалинского регионов, а также Апшерона были исследованы в ходе мелкомасштабных археологических раскопок и на основании подъемного материала. (4,с.544;5,с.191) В 2009 году были зафиксированы и обследованы средневековые поселения на Апшероне (Тюркан) и в Хызы (Шехерджи, Кербан, Орта гут, Гасымхан Таласы, Питар и др.). Многие памятники впервые подверглись рекогносцировочному исследованию. (6,с.161;7,с.155)

Отсутствие четких данных и размера площади при исследовании большинства сельских поселений Ширвана, позволяет провести типологию сельских поселений с учетом рельефа местности. Академик Б.Будагов в схеме геоморфологического районирования Северо-восточного Азербайджана в пределах данной территории выделяет четыре пояса: высокогорный (выше 2500-2800 м); среднегорный (от 800-1000 до 2500-2800 м); предгорный (от 100-300 до 800-1000 м); низменный (от - 28 до 100-300 м). (8,с.126-128). С учетом данной классификации средневековые сельские поселения Ширвана могут быть разделены на следующие типы: высокогорные (горные), среднегорные, предгорные, низменные (равнинные). Сельские поселения Ширвана в IX –XIII века также располагались на холмах, в лесном массиве и на побережье (прибрежные). Сельские поселения расположенные в лесном массиве не подвергались широкомасштабным исследованиям.

Археологические исследования средневековых сельских поселений Ширвана указывают на наличие многослойности среди всех типов данных памятников. Толщина культурного слоя поселений от 1 м до 3 м. Следы плотных застроек на поселениях и вокруг них почти не сохранились, или относятся к раннему средневековью. Многослойные памятники расположены на холмах (тепе). Высота холмов различна, в среднем 5 - 22 м. (некоторых 24 м). Почти все типы средневековых сельских поселений Ширвана независимо от рельефа местности располагались на одном холме (Якубоба, Хан юрд, Кендйери, Агземи, Гасанкала, Сандыгтепе, Ахтытепе, Серкерттепе, Джурухев, Даштепе, Гюллитепе I, Дашлытепе, Мечиттепе, Галагантепе, Шехерджи, Гасымхан Таласы) или двух

холмах (Дейирмантепелери, Дерезарат, Талабы, Агбильбаба, Тюркан).

Холмы, где расположены сельские поселения Ширвана IX –XIII веков представлены различными формами - овальной (Агбильбаба, Якубоба, Дейирмантепелери, Гефлетепе IV); вытянутой (Чилегир, Серкертепе, Мечиттепе, Талабы, Кегна Пир, Хурай, Галагях III); четырехугольной (Сандыгтепе, Галагантепе); круглой (Гюллитепе III); в форме усеченной пирамиды (Джурухев); эллипсовидной (Гасанкала). Плохая сохранность, частичные разрушения отдельных памятников не позволили исследователям определить их формы (Галагантепе, Поладлы, Гейлер).

Высокогорный пояс с множеством лугов был пригоден для развития скотоводства. (8,с.128) Сельские поселения, расположенные в высокогорной (горной) зоне находились на холме. Известные типы этих поселений – Галай Худат (Губа). Для поселений этого типа характерно наличие различных сооружений, простая и глазурованная керамика IX –XV вв. (2,с.37)

Керамический комплекс, широко распространенный на всех сельских поселениях Ширвана представляет собой основной источник.

Среднегорный пояс характеризуется наличием летних пастбищ и угодий пригодных для развития земледелия. (8,с.29) Среднегорные сельские поселения выделяются обширной территорией и малым количеством, толщина их культурного слоя достигала до 2 м. Большинство поселений этого типа возникли в раннем средневековье. К среднегорным сельским поселениям Ширвана относятся Нохурдюзи (Губа), Даштепе, Гараучкун, Джурухев (Гусар). Среднегорное поселение Нохурдюзи, располагалось на возвышенности, здесь были обнаружены неполивные и глазурованные сосуды. (3,с.28) На некоторых поселениях сохранились остатки строений из камня, стены помещений, полы, ямы, (Джурухев, Даштепе), очаги, (Даштепе) (9,с.34) Среднегорные поселения Джурухев и Даштепе отличаются наличием сооружений.

Предгорные поселения представляют собой многослойные поселения, расположенные на одном или нескольких холмах четырехугольной, овальной или округлой формы. Низкогорный пояс (предгорье), имеет большие преимущества для проживания населения и развития многих отраслей хозяйства (животноводство, земледелие, садоводство). (8,с.128) Большинство средневековых сельских поселений Ширвана были расположены в предгорной зоне. На данный момент изучены предгорные поселения - Сандыгтепе, Гюллитепе I, Агбильбаба, Мечидтепе, Талабы, Галагиляр, Юртйерлери, Балазар, Кегна Пир, Хучбала III, Хурай, Ами-

раму, Галагях III, Гюнейтепе, Гаятепе (Губа), Даг Билиджи (Шабран), Гяфлетепе IV, Рутар, Кегна Худат (Гусар), Дерезарат (Сиязань), Питар, Шехерджи (Хызы), Агземи, Гушчу, Гюмюшлю, Гейлер, Гушгана, Това (Шемаха), Поладлы (Гобустан), Агджабурун (Габала). Данные поселения датируются IX–XIII вв. Различные типы предгорных поселений располагались на низине (Рутар), на возвышенности (Кегна Худат, Юр-тйерлери) и на холме (Балазар). Среди предгорных поселений наиболее хорошо изучено поселение Сандыгтепе.

Сандыгтепе – многослойный памятник, расположенный, на высоком холме (13-24 м) четырехугольной в плане формы с крутыми склонами, площадь поверхности составляла 1600 кв.м. Отличительной особенностью этого поселения, являются остатки, стен различных сооружений, ямы, жилища и кухонные помещения, не характерные для других типов. (3,с.23,31)

Остатки сооружений из булыжника на глиняном растворе и стены из обожженного кирпича квадратной формы были выявлены в поселении Кегна Худат, Талабы, Галагях III, и Хучбала III. (3,с.24,33) Поселение Дерезарат отличалось толщиной культурного слоя (2,2 м.). На поселении обнаружены остатки строений, тендира, хозяйственных ям, многочисленные фрагменты керамики, стеклянные браслеты, металлические изделия. (10,с.112) На поселении Гюмюшлю обнаружены остатки сооружений квадратной в плане формы, множество глиняных кувшинов, фляг, мисок, глазурованной керамики, изделий из стекла, монеты и водопровод. (11,с.160) На поселении Хучбала III на глубине 1,2 м были выявлены остатки фундамента стены шириной 1,5 м, сложенной из булыжника, мощность культурного слоя составляла более 1,6 м. Высота строения достигала 1 м. (2,с.34) Поселения Гушгана и Това отличались количеством фактического материала. На поселении Гушгана сохранились стены строений из булыжного камня, на глиняном растворе, остатки строений из кирпича, фрагменты водопроводных труб, следы очагов, помещения с полами. (12,с.73) Культурный слой до 1 м был насыщен мягкой почвой, камнями, золой и угольками. (7,с.98) На поселении Гушгана обнаружено множество фрагментов поливных и неполивных сосудов, фрагменты кюпов, изделия из фаянса. (12,с.97) Отличительной особенностью состава керамики Гушгана, является наличие примесей песка в составе глины. Поселение Това отличается от других наличием укреплений. Керамика горных (высокогорных) поселений отличается розовым обжигом и гребенчатым орнаментом. (12,с.99)

Керамика, сельских поселений, расположенных в предгорье, в основном, представлена фрагментами неполивных и поливных сосудов, датированных IX-XIII вв. Поселение Агджабурун, выделяется количеством изделий из керамики, в основном красного цвета с растительными мотивами. (13,с.89) Для некоторых поселений были характерны лепные сосуды, окрашенные в красный цвет с примесью песка (Гюмюшлю, Агземи), а также сосуды с широкими полукруглыми ручками (Агземи), тендиры (Талабы). (12,с.165;14,с.57;15,с.455). Неполивные и глазурованные сосуды были обнаружены на поселениях Рутар, Балазар, Кегна Пир, некоторые сосуды были украшены простыми концентрическими линиями. (Питар) (2,с.65; 16,с.78) Средневековые поселения Поладлы и Гейлер отличаются большей площадью (около 10 га), наличием архитектурных сооружений и развитием торговых связей (Гейлер). (17,с.453;18,с.36,37) На поселении Гейлер также были обнаружены керамические водопроводные трубы длиной 30-35см. (19,с.56) Поселение Дашлытепе I – многослойный памятник, самые ранние культурные слои, которого относятся к III тыс. до н.э. (2,с.46)

Низменный пояс благоприятствовал развитию животноводства, садоводства, рыболовства, земледелия. (8,с.128) Равнинные (низменные) поселения отличаются от других типов средневековых сельских поселений Ширвана меньшим размером. Поселения этого типа Дейирмантепелери, Галагантепе, Серкертете, Ахтытепе, Гасанкала, Чилегир, Хурай (Хачмаз), Орта гут (Хызы), относятся к IX-XIII вв. Поселения данного типа были расположены в низменной части, на холмах в основном овальной формы (Дейирмантепелери). Относительно, лучше изучено сельское поселение Серкертете, которое имело удлиненную форму. На поселении были обнаружены сооружения с хозяйственным двориком. Фрагменты керамики, строений и очаги обнаружены на поселениях Чилегир. Среди обнаруженной в Чилегире поливной керамики XI-XIII вв. преобладают фрагменты полихромных чаш. (2,с.21) Разрушенный микрорельеф не позволил в должной степени исследовать средневековое поселение Галагантепе. (9,с.68). На поселении Орта гут также сохранились следы строений и фрагменты керамики (16,с.78)

Некоторые средневековые поселения, расположенные на холмах, окружены лесом, находятся на территории современных сел. Эти поселения превосходят по количеству фактического материала другие типы сельских поселений Ширвана. Поселения Дагколаны, Ходжалы ялы, Кендйери, Хан юрду (Шемаха), Машитепелери, (Хачмаз), Гасымхан Таласы (Хызы), Тюркан (Апшерон), расположены на холмах, овальной формы.

Средневековое поселение Дагколаны выделялось большим количеством глиняных сосудов различной формы и размеров, качеством обжига и орнаментацией. (20,с.122) Современные исследователи относят Дагколаны к типу городских поселений (21,с.110) Дальнейшие исследования помогут конкретизировать тип средневекового поселения. Поселение Ходжалы ялы (10 га) отличалось бытовыми предметами. На поселении Кендйери, Хан юрду и Тюркан сохранились остатки стен, возведенных из груботесанных камней и извести. (7,с.155) Для поселения Кендйери характерна глазурованная керамика с росписью ангобом, а также простая керамика. (22,с.50) Строительные остатки на поселении свидетельствуют об использовании тесаных камней в строительстве. На поселении Кендйери впервые обнаружили печати и клейма с изображением растений, лучей и сеточки. Поселение Хан юрду не достаточно исследовано, изучение, простой и глазурованной керамики позволило установить, что изделия изготовлены из глины с примесью песка (XI-XIII вв.). (22,с.56) Сельские поселения, расположенные на холме, отличались многообразием керамических изделий. Среди них светильники, кюпы, котлы, кувшины, пиялы, кясы с различными отличительными знаками на поверхности, глазурованные тарелки с растительным и геометрическим орнаментом. Среди неполивной керамики поселения Хурунхур зафиксирована часть горловины кувшина с петлевидной ручкой, украшенной у основания вдавлением, среди глазурованной керамики выделяется часть блюда с откинутым уплощенным венчиком, украшенным коричневыми врезными линиями. Внутренняя часть также орнаментирована врезными коричневыми линиями, овалами, нанесенными на общий желтый фон. Аналогичный орнамент имел и фрагмент небольшой чаши с уплощенным округлой формы венчиком. Здесь же найдена часть дна чаши на кольцевом поддоне. Внутренняя сторона ее была покрыта глазурью светло-желтого цвета. (2,с.64) Изучение средневекового поселения Тюркан (2 га), находится на начальной стадии. Для этого поселения характерна поливная и неполивная керамика (X-XII вв.), строения были в основном круглой формы, обнаружена каменная кладка. (7,с.156)

Сельские поселения, расположенные на побережье (прибрежные) - Сейидли, Гюнешли, Якубоба, (Хачмаз), Гюргян, Мардакян (Апшерон) значительно отличаются от других. Поселение Сейидли, датированное VIII – XV вв., занимало, площадь более четырех гектаров; мощность культурного слоя поселения достигала 1,2 м. На поселении обнаружены

фрагменты керамики, строительные материалы, остатки строений, сложенных из речного булыжника и очаги. Было выявлено значительное количество керамического материала, характерного для VIII-XI вв. (2,с.22) Поселение Гюнешли, расположенное на высоком берегу горной речки, характеризуется обильным подъемным археологическим материалом, который представлен фрагментами поливной и неполивной керамики XII-XV вв. Поселение Якубоба отличалось от других наличием цитадели. (2,с.30) Поселение Гюргян (Шехри Гюргян), расположенное на равнине, выделяется многочисленными предметами, среди которых керамические сосуды, кюпы, блюда (более 100), преимущественно, красноглиняные с растительным орнаментом, и выгравированными параллельными линиями и лепными ручками. Глазурованная керамика поселения Гюргян датирована (XI-XIII вв.). (5,с.193) На поселении Мардакян в ходе мелкомасштабных исследований выявлены изделия поливной и неполивной керамики XII-XIII вв. (23,с.754)

Дальнейшее комплексное исследование средневековых сельских поселений Ширвана на современном этапе позволит значительно расширить ареал поселений, определить степень концентрации поселений, составить полное представление о социальной структуре средневекового села, определить классификацию и типологию сельской керамики, исследовать типы отопительных конструкций и других сооружений на территории селищ.

Список использованных источников и литературы:

1. Azərbaycan Arxeologiyası (orta əsrlər), Bakı: Şərq - Qərb, 2008, VI cild, 630 s.
2. Халилов Дж., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана, Баку: Элм, 1991, 216 с.
3. Достиев Т. Средневековые археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана (IX-середина XIII вв.), Баку: Издательство Бакинского Университета, 1999, 154 с.
4. Гарник В.Я. Средневековые памятники близ ханеги на р. Пирсагат // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1961, №6, т. XVI, с. 541-546.
5. Асланов Г.М., Голубкина Т.И. Археологические находки у мыса Гюргян // Материальная культура Азербайджана, 1973, Баку: Элм, том VII, с. 191-201.
6. Qoşqarlı Q., Əsədov V., Babayev T. Xızı rayonunda arxeoloji kəşfiyyat işləri (Xızı rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2010, s. 161-169.

7. Əliyev İ.N., Əliyev C.İ., Sadıxova İ.V., Əbdülrəhimov Ə.İ. 2009 – cu ildə Abşeronun şərqində arxeoloji tədqiqatlar (Abşeron yarımadasında) // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2010, s. 155-160.
8. Будагов.Б. Геоморфология северного склона Юго-Восточного Кавказа // Труды института Географии, 1957, Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, т. VII, с. 5-149.
9. Dostiyev T. Şimal-şərq Azərbaycan IX – XV əsrlərdə, Bakı, 2001, 395 s.
10. Xəlilov C.Ə. Dərzəratda orta əsr kəndi // Azərbaycan tarixi muzeyinin əsərləri, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1960, III cild, s.105-115.
11. Nuriyev A.B. Gümüşlü yaşayış yeri haqqında ilk məlumat // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965, VI cild, s.159 -166.
12. İbrahimov F. Quşqana yaşayış yeri haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, Bakı, 1963, №9, XIX cild, s. 97-103.
13. Qədirov F. Göyçay dərəsinin qərb tərəfindəki bir qrup arxeoloji abidələr haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, Bakı, 1975, № 8, XXXI cild, s. 88-93.
14. Orucov A.Ş., Əliyev Ə.Ə. Ağzəmi abidəsi haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), Bakı, 1976, №3, s. 57-65.
15. Оруджев А.Ш., Алиев А.А., Рамазанов Г.Х. Поселение Агземи // Археологические открытия 1973 г., Москва: Наука, 1974, с. 455 – 456
16. Бабаев Т.Д. Средневековые поселения Хызинского района // Археология и Этнография Азербайджана, Баку:Нафта-Пресс, 2010, №2, с.76-82.
17. Мамед-заде К.М., Нуриев А.Б., Касумов Э.М. Раскопки в Геокляре // Археологические открытия 1973г., Москва: Наука, 1974, с. 453.
18. Нуриев А.Б. Новые находки в селениях Кушчи, Коланы, Поладлы и Гейляр Шемахинского района // АЭИА (1976), Баку: ЭЛМ, 1979, с. 33-37.
19. Нуриев А.Б., Гасымов Е.Э. Водоснабжение средневекового поселения Гейляр // АЭИА (1979), Баку:ЭЛМ, 1984, с. 52-56.
20. Халилов Дж. А. Археологические находки близ села Дагколаны Шемахинского района // Археологические исследования в Азербайджане (сборник статей), Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965, с. 114 – 127.
21. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər), Bakı: "Xəzər Universiteti", 2010, 284 s.
22. Ciddi H. Şamaxı şəhərinin şimalında aşkar edilmiş orta əsr yaşayış yerləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, 1969, №3, s. 49-58.
23. Əliyev M., Mansurov M. Mərdəkəndə yeni arxeoloji tapıntılar // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, Bakı, 1961, №8, XVII cild, s.753-757.

Cəfərova Elmira

Şirvanın orta əsr kənd yaşayış yerlərinin tipləri haqqında (IX-XIII əsrlər)

Xülasə

Açar sözlər: *Şirvan, kənd yaşayış yerləri, təpə tiplər, keramika*

Şirvanın orta əsr kənd tipli yaşayış yerləri əsasən müasir yaşayış məntəqələrində yerləşir. Kənd tipli yaşayış yerləri əsasən keçən əsrin ortalarında aşkar olunub və tədqiq edilmişdir.

Məqalədə Quba, Xaçmaz, Qusar, Şabran və Siyazən rayonlarında aşkar olunmuş Şirvanın orta əsr kənd tipli yaşayış yerlərinin tipləri təhlil edilmişdir. Həmçinin, Qəbələ, Şamaxı, Abşeron, Xızıda yerləşən kənd tipli yaşayış yerləri də öz əksini tapmışdır.

Şirvanın orta əsr kənd tipli yaşayış yerləri relyef baxımından müxtəlif tiplərə bölünür. Bunlar - dağ ətəyi, orta dağ ətəyi, dağlıq, düzənliklər, təpəlikdə meşəlik və sahil boyunca yerləşən yaşayış yerlərindən ibarətdir. Şirvanın kənd tipli yaşayış yerləri dairəvi, ellips, uzunsov və dördkünc formalarda olmuşdur. Şirvanın orta əsr yaşayış yerlərindən IX-XIII əsrlərə aid olan şirli və şirsiz keramika məmulatı tapılmışdır.

Jafarova Elmira

The types of medieval rural settlements of Shirvan (IX-XIII cc.)

Summary

Key words: *Shirvan, rural settlements, hill, types of, ceramics*

The average age of Shirvan in rural residential areas located in the modern residential areas. According to rural residential areas have been detected in the middle of the past century and has been studied.

Paper, in Guba, Shaki, Gusar, Shabran and Siyazan regions of the medieval village of Shirvan type of accommodation types found were analyzed. Also, Gabala, Shamakhi, Absheron, Khizi also reflected in the rural residential areas.

Shirvan, in terms of relief of the medieval rural settlements are divided into different types. These - the mountain foot, the average slopes, mountains, plains, forest and coastal hills is located along the residential areas. Rural settlements of Shirvan circular, ellipse, was oblong and square forms. Places of residence of the Shirvan IX-XIII centuries in the Middle Ages, and having no secret of the glazed ceramic ware found.

Alışov Natiq

**Qafqaz Albaniyasının IV-VIII əsr kilsələrinin
Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətində yeri**

Açar sözlər: *Albaniya, Qafqaz, Bizans, diofizit cərəyanı, bütperəstlik, kilsə*

UOT 902

Qafqaz Albaniyasında xristian dini bizim eranın ilk əsrlərində apostollar vasitəsi ilə təbliğinə başlansa da yerli dini təriqətlərlə konfrontasiyada olduğundan və hakim təbəqəni əhatə etmədiyindən bu regionda dərin kök sala bilməmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bir sıra bölgələrdə bu proses öz təsirini bütperəst abidələrində göstərmişdir. Xristian dininin yayılmasının ikinci mərhələsi IV əsrdən başlayaraq Roma və Bizans imperiyaları tərəfindən dəstəklənmişdir. Bu dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində də xristian məbədləri tikilməyə başlanmışdır. Bu abidələr əsasən bir nefli (sütünsüz) olub, ərəb işğallarına qədər, bütün Qafqaz Albaniyası ərazisində yayılmışdır.

Şəki rayonunu Kiş kəndində yerləşən Müqəddəs Yelisey kilsəsi haqqında Alban tarixçisi M. Kalankaytuklu öz əsərində belə yazır: «Bundan sonra (apostol Faddeyin ölmündən sonra N. A.) Yelisey (onun şagirdi) Qüdsün birinci patriarxı Ağamızın (İsanın N. A.) qardaşı müqəddəs Yakovun tövsiyəsi ilə müqəddəs Ruh naminə Şərqə təyin edilir. Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Yelisey Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən yayınaraq Maskut elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada (Dərbəndən) başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı İsanı andırmağa çalışırdı. Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxarana gedir. Lakin şagirdlərin bəzi qohumları onları izləyib arxalarına düşürlər və şagirdlərin birini şəhid edirlər. Digər ikisi isə onlara qoşulub geri qayıdır. Lakin buna baxmayaraq müqəddəs ilk xristian dininin təbliğatçısı Gisə (Kiş) gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqi bütün kilsələrinin başlanğıcıdır və biz Şərqlilərə xristianlığın qəbul edilməsi mənbəyidir» [1, K, I, F, XXV].

Onun yaranma tarixi xristianlığın Qafqaz Albaniyasında yayılması ilə bir başa əlaqəlidir. Tarixi mənbələrdə kilsənin apostol müqəddəs Yelisey tərəfindən tikilməsi haqda məlumatın olması onu göstərir ki, xristianlığın apostol dövründə Qafqazda müstəqil alban kilsəsi fəaliyyət göstərmişdir [2, s. 33-36].

G. Məmmədova yazır ki, müqəddəs Yeliseyin müasir anlamda kilsə tikdirməsini düşünmək çətindir. Müəllif qeyd edir ki, “ola bilsin o, burada qurbangah düzəltmiş və qansız qurban vermişdir, yada burada mövcud olan bütperəst abidəsini öz dini dünya görüşünə uyğunlaşdırmışdır”. İlk xristianlıq dövründə bütperəst abidələri kilsəyə uyğunlaşdırılması fikrini əsas gətirən tədqiqatçı, Kiş kilsəsinin yerləşdiyi ərazinin Yeliseyin tikinti fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [3, s. 33-36].

Bir nefli olan Kiş kilsəsi ətrafında ilk dəfə A. Qaraəhmədova tərəfindən 2 x 1 m ölçüdə iki sahədə qazıntı şurfları qoyulmuşdur. Qərb tərəfdəki şurfda daxilində heç bir avadanlığı olmayan iki torpaq və bir daş qutu qəbir aşkarlanmışdır. Şərq qazıntı şurfunda müxtəlif dövrlərə aid keramika və kərpic nümunələri zəngin olmuşdur. Bu materiallar əsasında müəllif kilsənin özünlünün V əsrdə qoyulduğunu göstərmişdir [4, s. 20].

Vilayət Kərimov və Bernar Sturfile tərəfindən burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kiş məbədi düzbucaqlı formadan yarım dairəvi absidə keçidə malik abidə olması müəyyən edilmişdir. Onun ibadət zalının uzunluğu, 9 nalvari absid çıxıntısı isə 4,5 olmaqla eni 7, m təşkil etmişdir [5, s. 39-40]. Tab 1. Şəkil və plan 1-2.

Bəhs edilən dövrlə əlaqədar R. M. Vahidov tərəfindən Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikintisi dövründə 1948 -52-ci illərdə Kür çayının sol sahilində yerləşən 2 № li yaşayış yerində 1700 kv metr sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dörd kompleksdən ibarət xristian məbədləri tədqiq edilmişdir. Birinci məbəd şərq-qərb istiqamətində çınqıl döşəmə üzərində yerləşir. Dörd bucaqlı formalı, uzunluğu 19,40 eni 7, 40 m olan bu məbədin mühafizə olunmuş divarının hündürlüyü 0,2 - 0,6 metr olmuşdur [6, s. 95-97].

İkinci məbəd absida şəkilli mehrabı olan bir nefli böyük bir binadır. Məbədin ibadət otağı şərq-qərb istiqamətində olub, uzunluğu 12,4 eni isə 5,4 metrdir. Mehrab hissəsinin eni otağın eninə bərabər olub uzunluğu absid hissəsinin şərq yarım dairə hissəsinə qədər 4,7 metr təşkil etmişdir [7, s. 98].

Üçüncü məbəd mehrab hissədən başqa tamamilə birinci məbədin üzərində inşa edilmişdir. Şərq-qərb istiqamətində olan məbədin divarlarının eni 2,05 metr uzunluğu 19,5 eni 5,7 m olmuşdur. Məbədin mehrab hissəsinin uzunluğu absid çıxıntısının şərq hissəsinə qədər 4,35 metr olduğu müəyyən edilmişdir [8, s. 99-100].

Dördüncü məbəd 5 otaqdan ibarətdir. Onun I, II və III otaqları ikinci məbədin şimalında IV - V otaqlar isə birinci və üçüncü məbədlərin üst qatlarında yerləşmişdir. Məbədin əsas ibadət yeri IV otaq olmuş və qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, məbəd yanğın nəticəsində məhv olmuşdur [9, s. 100-104].

Əldə edilmiş məişət, numizmatika materialları və ən başlıcası stratiqrafik məlumatlar əsasında müəllif Mingəçevir kilsələrini aşağıdakı dövrlərə aid etmişdir. Birinci məbəd IV əsrin sonu V əsrin əvvəli, ikinci məbəd V əsrin ikinci yarısı VI əsrin əvvəli, üçüncü məbəd VI əsrin sonu VII əsrin əvvəli və dördüncü məbəd isə VIII əsrə aiddir [10, s. 156]. Tab 1. bərpa və plan 3-4

1951-ci ildə Ö. İsmizadə tərəfindən Tovuz rayonundan 9 km cənub qərbdə yerləşən Yuxarı-Öysuzlu kəndindən 1, 5 km qərbdə yerli əhalinin Koroğlu adlandırdığı qalaya baxış keçirilmişdir. Qaladan 50 metr aşağıda yerli əhalinin Koroğlunun evi kimi adlandırdıqları tikintinin qalıqları qalmışdır. Tikinti düzbucaqlı formada olub, uzunluğu 8 metr eni 5 hündürlüyü isə 3 metrdir. Tikilinin divarlar; çaydaşı və əhəng məhlulu ilə inşa edilmişdir. Binanın təgvari örtüyü olmuşdur.

Şərq və qərb divarlarının yuxarı hissəsində binanın işıqlandırılması üçün düzbucaq formalı pəncərə yerləri, binanın daxildən isə dörd bucaq formalı üçün beş taxça qeyd edilmişdir. Qapı yeri cənub istiqamətində qalaya açılır. Müəllif qeyd etmişdir ki, abidənin tam tədqiqi üçün gələcəkdə arxeoloji qazıntının aparılmasına ehtiyac vardır [11, s. 382-383]. Müəllifin yuxarıda bəhs etdiyi bütün əlamətlər IV-VIII əsr xristian dini abidələri üçün xarakterikdir. İslam dininin yayılmasından sonra əhali buranı unutmuş və sonradan qalaya verilmiş adla kilsəni də, Koroğlu evi adlandırmışlar. Tablo 1 Şəkil və plan 5-6

Tovuz rayonun Torpaqqala abidəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı birinci və ikinci kvadratlar arasında bir nefli, altarı və yan divarları olan xristian abidəsi aşkar edilmişdir [12, s. 488-489]. Məbəd plan baxımdan düzbucaqlı olub, uzunluğu 6,5 m, eni 4 m-dir. Altar hissəsində onun nalvari çıxıntısı izlənmişdir. Absidanın ortasında 44 x 28 sm ölçülər malik düzbucaqlı daş sütun parçasını qeydə alınmışdır. Qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallar və stratiqrafiyaya əsasən müəlliflər abidəni VII əsrdə tikildiyini göstərmişlər. Kilsənin dağılmasını ərəb işğalları ilə əlaqələndirmişlər [13, s. 495-496]. Tablo 2 plan 1-2

Ağdam rayonunun ərazisində Govurqala adlı təpənin qərb yarım hissəsində 1958-ci ildə R. M. Vahidov tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı ağ əhəng daşından tikilmiş xristian məbədinin qalıqları aşkar edilmişdir. Məbəd bir nefli, ibadət və yardımçı otaqlardan ibarətdir.

Otağın uzunluğu 11, 95 eni 5, 25 m, ümumi sahəsi isə 62, 4 kv. m olmuşdur. Məbədin şimal-şərq hissəsinə bitişik olan yardımçı otağın uzunluğu 6, eni 3, 35 m, sahəsi isə 19, 05 k-m olduğu müəyyən edilmişdir. Qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin müqayisəli təhlilinə əsasən mütəxəssislər abidəni VIII-X əsrlərə aid etmişlər [14, 167-181]. Tablo 2 Şəkil və plan 3-4.

Bu tip abidələrdən biri təsərrüfat işləri zamanı 1972-ci ildə Ağdaş rayonunun Şıxlar kəndində aşkar edilmişdir. Düzbucaqlı plana malik olan bu abidənin bünövrəsi çay daşından inşa olunmuşdur. Kilsənin ümumi ölçüləri 11 x 4 m təşkil etmişdir. Kilsəyə giriş qərb tərəfdən 1,18 sm enindədir. Kilsənin döşəməsi torpaqdandır. R. Göyüşov bu abidənin Qafqaz Albaniyası ərazisində aşkar edilmiş digər kilsələrlə oxşarlığına əsasən VI-VII əsrlərə aid etmişdir [15, s. 88].

Balakən rayonunun Mazımqaray kəndinə gedən yolun sağ tərəfində bir otaqlı altar çıxıntısı olan sövmə (kilsə) A. Qaraəhmədova tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onun absidi nal formalı olmaqla uzunluğu 6, 3 m eni isə 3, 3 m təşkil etmişdir. Abidə sonradan təmir edilmişdir. Divarın yanında qoyulmuş şurf qatışıq materiallar və dağıdılmış qəbir sümükləri aşkarlamışdır. Müəllif abidənin V-VI əsrlərdə tikildiyini qeyd etmişdir [16, s. 25-26]. Tablo 2 Plan 5-6

Bəhs olunan dövrlə bağlı daha bir abidə Şəki rayonunun Zəyzid kəndində qeydə alınmışdır. Zəyzid abidəsinin giriş qərbdən olmaqla eni 90 sm hündürlüyü 1,80 m olmuşdur. Yeli daşlardan bloklar düzəldərək inşa edilmiş divarın eni 80 sm-dir. Abidədə arxeoloji qazıntıları V. Kərimov aparmış və tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, məbədin bünövrəsinin eni 1,20 m dərinliyi isə 30 sm-dir.

Məbəd üstü kirəmitlə örtülmüşdür. Tədqiqatçı əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən abidəni V-VII əsr kimi xarakterizə etmişdir [17, s. 3-16]. Tablo 3. Şəkil və plan 1-6

AMEA-nın Memarlıq və İnşaat İnstitutunun əməkdaşları olan Rizvan Qarabağlı, Şamil Fətullayev-Fiqarov Şəmkir rayonunun İrmaşlı kəndi ərazisindəki xristian abidəsinə Pir kimi tədqiq etmişlər. Abidənin divarları qaya daşlarının pardaqlanmış hissələrindən hörülmüş və yalnız qapı, pəncərə və küncələrində nisbətən ağ rəngli cilalanmış daşlardan istifadə edilmişdir. Planda ümumi ölçüləri 14 x 11,45 metr olan abidənin ümumi hündürlüyü 6,50 metrə çatır.

Abidənin plan konstruksiyasına əsasən müəlliflər bu tipli alban məbədlərini VII-VIII əsrlərdə inşa edildiyini göstərirlər. Yuxarıda göstərilən

abidənin dəqiq tarixini göstərmək üçün abidə daxilində və ətrafında arxeoloji qazıntının aparılması vacibdir [18, s. 28-32]. Tab 2 Şəkil və plan 3-4

Tədqiq olunan dövr üzrə bir nefli Calut məbədinə də qeyd etmək olar. Məbəd Oğuz rayonunun şimal-şərqində yüksəklikdə yerləşir. Memarlıq nöqtəyi-nəzərdən tədqiqatını G. Məmmədova tərəfindən aparılan Calut məbədinin ibadət zalının ölçüləri 6 x 4,40, absidin isə 3, 65 x 1, 75 metrdir. İndiyə qədər məbədin 2-2, 6 m hündürlükdə qərb və şərq hissəsi yaxşı qalmışdır. Divarın hörgüsündə müxtəlif təbii daşlardan, bişmiş kərpicdən, beton qarışıq materiallardan istifadəsi burada müxtəlif dövrlərdə tikintinin olmasını göstərir. Müəllif tikinti texnologiyasına əsasən məbədi V əsrə aid edir [19, 39-40].

Lakin burada arxeoloji qazıntılar aparılmadığından bu haqda dəqiq fikir ifadə etmək çətindir. Tədqiqatçının bu fikrə gəlməsinə səbəb kimi, abidə haqqında bölgədə əfsanənin olmasıdır. Əfsanədə qeyd edilir ki, abidə müqəddəs Yelisey xristianlığın I əsrdə təbliği ilə bina edilmişdi. Lakin unutmək lazım deyil ki, Moisey Kalankaytıklunun Alban tarixi əsərində Müqəddəs Yeliseyin kilsə bina etməsi tamamilə başqa bir ərazini Gis (Kiş) qeyd edilmişdir [20 K, I. F. XXV]. Tablo 3 şəkil və plan 5-6

Tovuz rayonu ərazisində islama qədərki, memarlıq abidələri daha biri R. Qarabağlı, S. Əlihüseynli tərəfindən Yanıqlı kəndində qeydə alınmışdır. Şərq-qərb istiqamətində olan bu abidə iri qaya parçalarından inşa edilmişdir. Girişi qərbdən olan abidənin daxilini işıqlandırılması üçün mazğal formalı pəncərələr inşa edilmişdir.

Planda ümumi ölçüləri 7 m x 9,4 m olan məbədin divar qalınlığı 1,5 metrə çatır. Məbədin yarım dairəvi altarı və altardan şimal və cənub divarlarında eni 70 dəriliyi isə 1 m olan taxçaları vardır.

Dam örtüyü tağvaridir. Bu hissənin daha da möhkəm olması üçün zəmin daxili divarı ilə qaldırılan pilyastrlar tavanın mərkəzində çatma tağbənd şəkilində birləşirlər. Yan divarlardakı pilyastrların ümumi divar səthindən 1, 8 m irəli çıxması bir növ əlavə divar kimi görünür. Bu abidə dövrümüzə qədər yarım ucuq formada gəlib çatmışdır. Müəlliflər memarlıq üslubuna və konstruksiya quruluşuna görə yuxarıda adları çəkilən ərazilərdəki abidələrlə bir oxşarlıq təşkil etməsi ilə əlaqədar onu V-VI əsrlərə aid edirlər[21, s. 38].

Tovuz rayonunun Əsrək Cırdaxan kəndində olan digər Alban abidəsi Əsrək çayı üzərində olan körpünün sol sahilindəki təpənin üstündə qeydə alınmışdır. Planda ümumi ölçüləri 7 x 4 m olan məbədin divarın qalınlığı bir metrə çatır. Bütövlükdə yerli daş materialı ilə inşa olunmuş bu məbədin

dam örtüyü oxvari taxtavan şəklindədir. Bəhs edilən dövrün digər abidələrlə oxşarlıq təşkil etməsinə əsasən memarlar R. Qarabağlı, S. Əlihüseynli abidəni V-VI əsrlərə inşa olduğunu yazırlar. [22, s. 39]. Lakin burada arxeoloji tədqiqatın aparılmaması, bəhs edilən tarixin doğruluğuna müəyyən qədər şübhə ilə yanaşmağa əsas verir. Tablo 4 Plan və şəkil 1-2

Cənubi Qafqaz qaz boru kəmərinin inşaatı ilə əlaqədar 2005-ci ildə Şəmkir rayonunun Çaparlı kəndi yaxınlığında antik və erkən orta əsrlərə aid S. Aşurov tərəfindən arxeoloji kompleks tədqiq edilmişdir. Müəllif burada biri digərinin üzərində olmaqla iki bina qalığı aşkar etmişdir. Üst inşaat qatında aşkarlanan tikili güclü dağıntıya məruz qalsa da tədqiqatçı onun dördkünc biçimdə olduğunu ehtimal edir.

Bu tikilidən altı iri əhəng daşlarından inşa olunmuş, kvadrat biçimli, 25 kv.m. sahəli ikinci bina qalığı yerləşmişdir. Bu tikilinin divarların eni 1, 5 m-dir. Müəllif ikinci tikinti qatında olan binanın qapı yerinin eninin 1, 3 m olmaqla şərq divarında yerləşdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Qazıntı zamanı binadan üzərinə xaç təsviri olan daş lövhənin tapılması, eləcə də məbədin altından və ətrafından xaçvari dəfn ayının aşkar edilməsi əsasında müəllif tikili qalıqlarının IV-V əsrlərə aid alban xristian məbədinə məxsus olduğunu söyləmişdir [23, s. 196-206].

Lakin alt təbəqədə yerləşən binanın qapı yerini şərq divarında yerləşməsinə əsasən belə bir fikir irəli sürmək olar ki, Çaparlı alban məbədi büt-pərəst dini məbədin üzərində inşa edilmişdir. Belə ki, xristian abidələri əsasən düzbucaqlı şərq-qərb inşa edilərək adəti üzrə qapı yeri qərbdən, burada imkan olmadıqda isə cənub divarında qoyulur və tikilinin şərqində mehrab hissə inşa edilir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq üst tikilini xristian, ondan alda olan 25 kv, m. sahədə aşkar edilən kvadrat biçimli olan abidənin isə büt-pərəst alban abidəsi olması fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Oğuz rayonunun Şimal-şərqində yerləşən Müqəddəs Yelisey kilsəsinin tədqiqatı 2012-ci ilin iyun ayında müəllif tərəfindən aparılmışdır. Kilsə 7,50 x 5,55 metr ölçülərdə olmaqla bir neflidir. Abidə əsasən puç daş və çaydaşından kirəclə hörülmüşdür. Qapı yeri qərbdəndir, şərqdə mehrab hissənin və qapı yerinin üzərində nalvari, daxildən geniş xaricdən ensiz olan mazğal formalı iki pəncərəsi vardır. Eni 2, 45 uzunluğu 1,75 metr olan mehrab hissənin hər iki tərəfində altardan 85 sm hündürlükdə taxçalar vardır. Xaricdən məbədin üz hissəsi üzlənərkən tağvari çıxıntılarla bəzədilmişdir. Məbədin, daxildən isə tağvari hörülmüş xarici üzdən isə qoşaçatlıdır.

Bundan başqa kilsənin üst örtüyü düzbucaqlı və kvadrat daşlardan sonra kirəc məhlulu ilə 25 -30 sm uzunluqda düz xətt boyu ikiye bölünmüş

su tünqüləri düzülmüş onun üzərindən isə kirəmit düzülmüşdür. Tikinti texnologiyası və arxitektura üslubu bu abidəni VI-VIII əsr alban memarlığına aid etməyə imkan verir. Tablo 4 şəkil və plan 3- 4

Mövzu ilə əlaqədar 2012-ci ilin iyun ayında müəllif Qəbələ rayonun Nic kəndinə məxsus ərazidə yerləşən Kilsəli Təpə abidəsində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır [24, s. 337-341]. Burada aparılmış qazıntı nəticəsində məlum olmuşdur ki, abidə yarım qazıma formasında inşa olunmuşdur. Kilsə divarının eni 90 sm olmaqla şimal divarının uzunluğu 7,50 sm cənub divarı isə 7, 35 sm təşkil etmişdir. Şərq-qərb istiqamətində yerləşən kilsənin şərqdə eni, 6, 12 m olsa da qərbdə bu məsafə 5, 92 m təşkil etmişdir.

Kilsənin şərqdə inşa edilən altarı hissəsi bu günə qədər tədqiq edilən alban kilsələrində xas olmayan memarlığı ilə seçilmişdir. Belə ki, şərq divarında döşəmə səviyyəsindən 50 sm yüksəklikdə inşa edilən altarın nalvari çıxıntısı şərqə deyil, qərb istiqamətində olmuşdur. Kilsə daxilində hər iki divarında iki olmaqla müxtəlif təyinatlı bir-birinə simmetrik olmayan taxçalar inşa edilmişdir. Abidənin döşəməsinə xırda çay və qaya daşları düzülmüşdür. Kilsənin tavanın tamamilə dağılmışdır. Lakin bu kilsə qalıqlarının Oğuz rayonunda yerləşən Yelisey kilsəsi ilə müqayisəyə əsasən daxildən tağvari xaricdən isə qoşaçatlı örtüldüyünü demək olar. Buradan aşkar edilən şirsiz və şirli saxsı qab nümunələrinə əsasən kilsənin VIII-IX əsrlərdə fəaliyyət göstərdiyini söyləmək mümkündür. Tablo 4 şəkil və plan 5-6

Tədqiqatlara əsasında bu dövrdə inşa edilən abidələri bütün Qafqaz Albaniyası ərazisində eyni tiplidir. Bu tip kilsələrdə Qafqaz Albaniyasında baş vermiş təriqət dəyişikliyi bir o qədər də hiss olunmamışdır. Bunun əsas səbəbi ki, bu tip kilsələrin Ərəb işğallarına qədər inşa edilməsi və Bizans imperiyasının təsir dairəsində olmaqla diofizitliyi özündə əks etdirməsi və əksəriyyətinin bu dövrdə artıq kilsə kimi fəaliyyətinin dayandırması görmək olar. Belə ki, məhz ərəb işğallarından sonra regionda Bizansın mövqeyinin zəifləməsi ilə Qafqazda ona müxalif olan və ərəblər tərəfindən dəstəklənən monofizit təriqəti yayılmağa başladı.

Buna misal kimi, Moisey Kalankatukludan aşağıdakı sitatı gətirmək əhəmiyyətli olardı. M. Kalankatuklunun məlumatına əsasən “Onun tərəfdarı Məlikə Sparma Nersesə yardım etdi, onun və onun tərəfini saxlayan əyanların köməyi ilə o, (Nerses, N. A.) kilsələrin çoxunun səcdəgahlarını sökdürdü” [25, K. III, F. I]. Səcdəgahların sökülməsi məsələsinə diqqət yetirəndə, t. e. dok prof Yulon Qaqoşidzenin, Cənubi Qafqaz kilsələri tikinti memarlığı ilə bağlı bir fikri maraq doğurur. O, qeyd edir ki, “Kilsə memarlığında səcdəgaha qalxarkən monofizit erməni kilsələrində keşiş sol, Gürcülərə

sağ Alban kilsələrində isə mərkəzdə inşa edilmiş pilləkən xarakterik olmuşdur». Lakin Cənubi Qafqazda yerləşən kilsələrdə təriqət dəyişikliyinə bu yolla müəyyənləşdirilməsi elmi ədəbiyyatlarda hələ ki, öz təsdiqini tapmamışdır. Məhz təriqətin dəyişməsi kilsələrdə səcdəgahın sökülməsi ilə yekunlaşmışdır ki, Nerses Bakur monofizit təriqətindən diofizit təriqətinə keçərkən səcdəgahların sökülməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Lakin Kilsəli təpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı kilsənin nalvari altarı hissəsi döşəmə səviyyəsində 50 sm hündürlükdə yerləşməsi müəyyən edilmişdir. Lakin sonradan burada aparılmış dəyişikliklər nəticəsində mehrab hissəsinin üzəri 18 sm kirəc məhlulu ilə suvanmışdır. Bu isə bir daha təriqət dəyişikliyinə kilsə pilləkənlərində deyil, məhz altarın döşəmə səviyyəsindən hansı hündürlükdə yerləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Tablo 5 şəkil 1-2

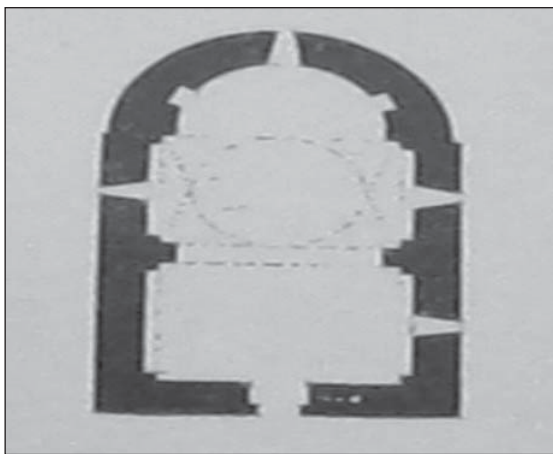
IV-VIII əsrlərdə tikilmiş Alban kilsələr xristian memarlığında özünə məxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, əsas etibarlı ilə bir nefli olan bu kilsələr xristianlıqda mövcud olan təriqət dəyişikliyinə özündə bir o qədər əks etdirməmişdir. Bu tip abidələr demək olar ki, bütün Qafqaz Albaniyasının mövcud sərhədləri daxilində yayılmışdır.

VIII əsrdən sonra inşa edilən kilsələr əsasən Qafqaz dağlarının ətəklərini əhatə etmiş lakin, memarlıq ölçüləri zamanın tələblərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Bunun səbəbi isə düzən ərazilər islamlaşması, dövrün təbii tikinti materialların dağ ətəyi ərazilərdə yerləşməsi, Alban kilsələrinin həcmcə daha böyük və baxımlı olmasında özünü göstərmişdir.

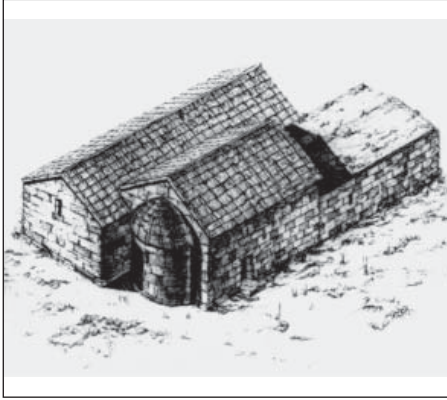
Tablo 1

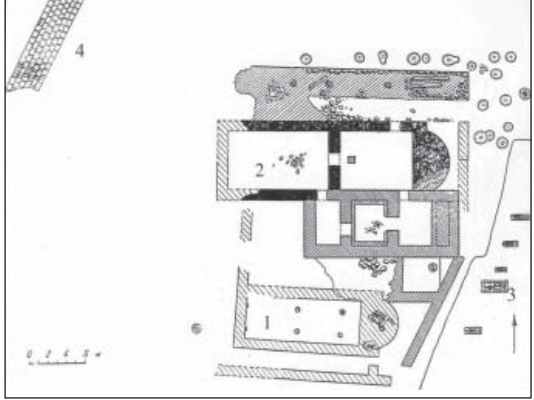
1. Şəkil N. Alışov

2. Plan A. Qaraəhmədova

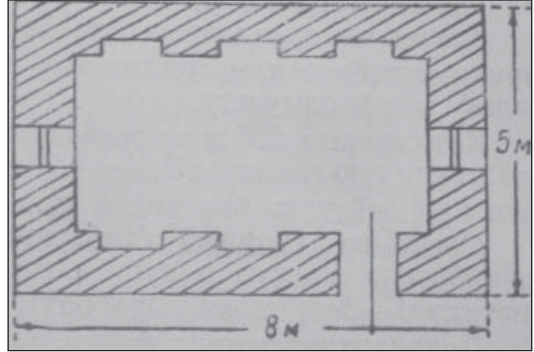
3. Bərpa D. A. Axundov

4. Plan R. M. Vahidov

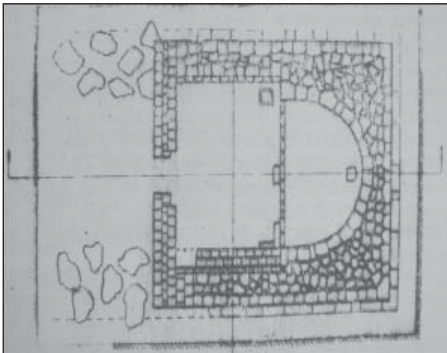

5. Şəkil N. Hüseynli

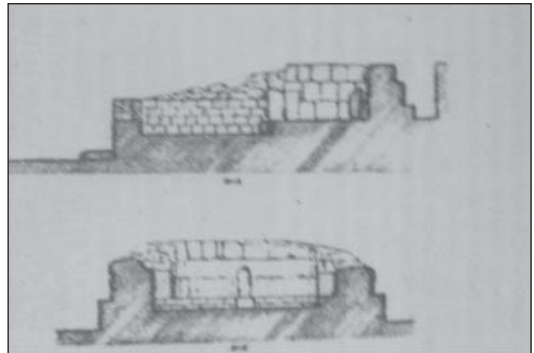

6. Plan Ö. İsmizadə

Tablo 2

1.

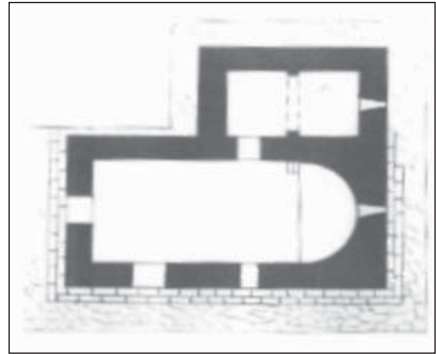
2.

Plan R. M. Vahidov

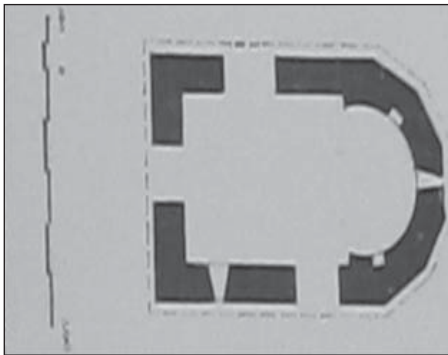

3.

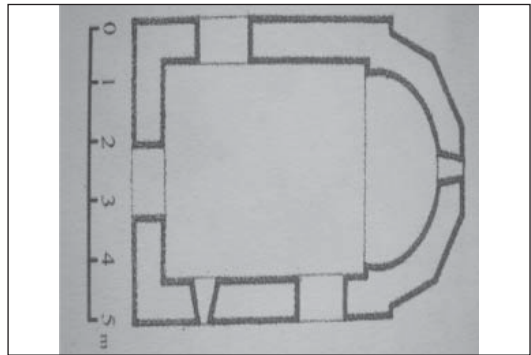
Şəkil və plan R. M. Vahidov

4.

5. Plan A Qaraxmedova

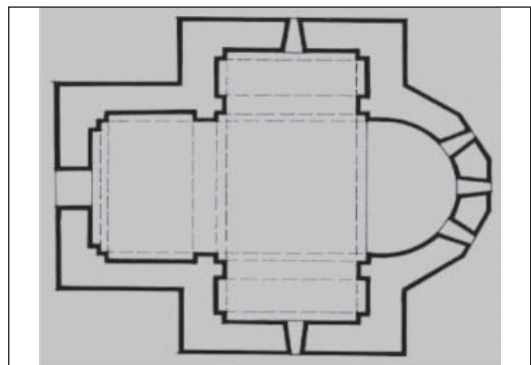

Plan G. Məmmədova 6.

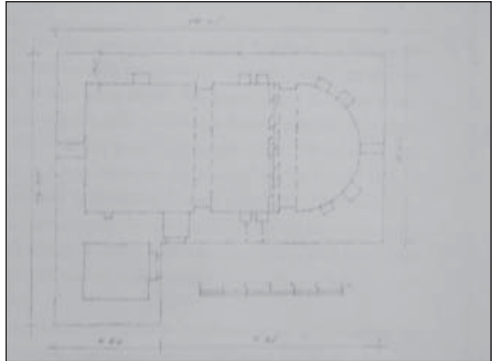
Tablo 3

1. Şəkil N. Alışov

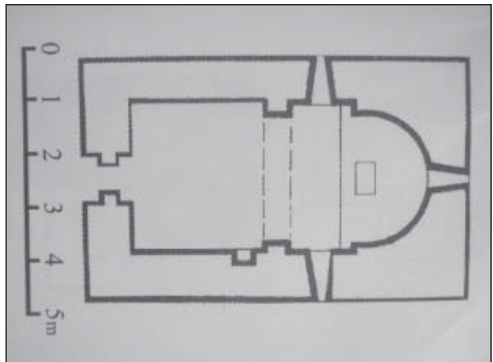

Plan V. Kərimov. 2.

3. Şəkil və plan Rizvan Qarabağlı, Şamil Fətullaye-Fiqarov

4.

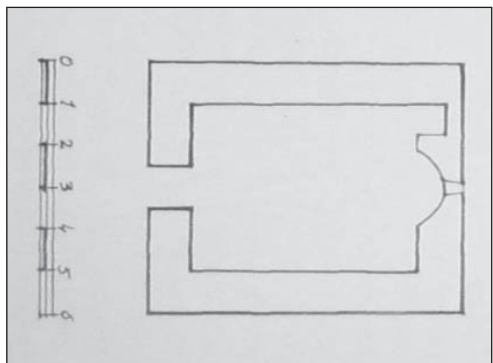
5. Şəkil A. Natiq

Plan G. Məmmədova 6.

Tablo 4

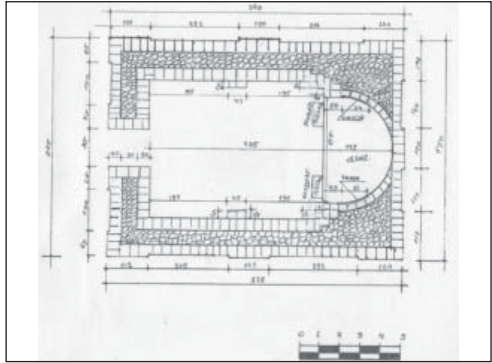
1. Şəkil və plan R. Qarabağlı, S. Əlihüseynli.

2

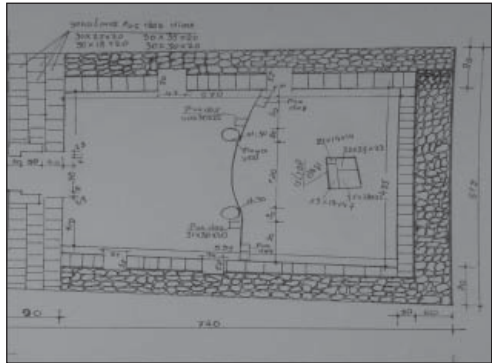
3. Şəkil N. Alışov

Plan M. Əhmədov N. Alışov 4.

5. Şəkil. N. Alışov

Plan M. Əhmədov, N. Alışov 6.

Tablo 5

1. Şəkil. N. Alışov

Şəkil. N. Alışov 2.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Moisey Kalankaytuklu. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərcümə və şərhlər Z. Bünyadovundur, Bakı: Avrasiya Press, 2006, 293 s.
2. М.Гюльчохра. Церковь в селении Киш, мат албанских церквей. // History of Caucasus public Almanac. International Scientific Confrence Ethnic and Cultural Heritage of Caucasian Albania. Baku: 21-24 of May 2001, Issue prepared by the Caucasus Albanian Center. NGO-Plus.
3. Yenə orada.
4. А.А.Карахмедова. Христиански памятники Кавказской Албании. Баку: Элм, 1986, 27 с.
5. Вилаят Керимов, Бьернар Стурфиле. Киш. Баку: Çaşıoğlu, 2003, 179 с.
6. R.M.Vahidov Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 160 s.
7. Yenə orada.
8. Yenə orada.
9. Yenə orada.
10. Yenə orada.
11. О. Ш. Исмизаде. Археологические находки в Таузском районе. // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri cild VII-№7-12(10) Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı 1951.
12. Ваидов Р. М, Гулиев Н. М, Гасымов Э. А, Работа Таузского отряда // Археологически Открытия 1976, Москва: Наука, 1977.
13. Ваидов Р. М, Гулиев Н. М, Раскопки на участке III Городища Торпаггалла // Археологически Открытия 1977, Москва: Наука, 1978.
14. R. M. Vahidov. Govurqala arxeoloji qazıntıları. // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti VI. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı 1965.
15. Р. Б. Геюшев. Христианство в Кавказской Албании. Баку: Элм 1984, 191 с.
16. А. А. Карахмедова. Христиански памятники Кавказской Албании. (Алазанская долина) Баку: Элм, 1986, 27 с.
17. В. Керимов. Храм Зейзит Кавказской Албании. Баку: Элм, 2008, 117 с.
18. Rizvan Qarabağlı, Şamil Fətullaye-Fiqarov, İrmaşlı Piri. // Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq şəhərsalma tarix və bərgəsi. Toplu № 3// Bakı: Nurlan 2005.
19. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Çaşıoğlu, 2004, 224 с.
20. Moisey Kalankaytuklu. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərcümə və şərhlər Z. Bünyadovundur, Bakı: Avrasiya Press, 2006, 293 s.
21. R. Qarabağlı, S. Əlihüseynli. Tovuz memarlığı. Bakı: Nurlan 2009, 96 s.
22. Yenə orada.
23. Aşurov S. H. Çaparlı son antik – ilk orta əsr abidəsi. // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Birinci respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Çaşıoğlu, 2008.
24. Альшов. Н А. О памятнике Килсели тепе вблизи селения Абдаллы Габалинского района. // Труды Международной конференции. Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа. Баку: Материалы конференции отпе-

чатаны Национальной Академии Авиации Закрытого Акционерного Общества
Азербайджан Хава Йоллары, 2012

25. Moisey Kalankaytuklu. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərcümə və şərhlər Z. Bünyadovundur, Bakı: Avrasiya Press, 2006, 293 s.

Alishov Natiq

*The place of the churches of Caucasian Albania of the IV-VIII centuries in the
material and spiritual culture of Azerbaijan*

Summary

Key words: *Albania, Caucasus, Byzantium, diophysitism, paganism, church*

The Albanian churches built in the IV-VIII centuries are distinguished by their particular characteristics. The article deals with some of the Christian monuments built in Caucasian Albania until the Arabian invasion. Thus, these churches were mainly one-naved, they didn't reflect the sect changes of Christianity in themselves so much and they were diophysitic churches under the influence of Byzantium. Such kind of churches were widely spread within almost all the existing boundaries of Caucasian Albania.

The other interesting aspect is related to the fact that these churches were built in the high mountainous areas. The churches built after the VIII century were mainly spread on the feet of the Caucasus mountains. But the architectural dimensions were changed in accordance with the requirements of the period. The reason is that Islamic religion was spread in the low-lying areas and construction materials of that period were located in the mountainous areas.

Алышов Натиq

*Место церквей Кавказской Албании IV-VIII вв. в материальной
и духовной культуре Азербайджана.*

Резюме

Ключевые слова: *Албания, Кавказ, Византия, диофизитство, язычество, церковь*

Албанские церкви VII-VIII вв. выделяются своеобразием в христианской церковной архитектуре. В статье рассматриваются однефные церкви, построенные до арабских завоеваний. Как нам кажется, однефные церкви не несут на себе отпечаток изменений в вероучении и обычно являются диофизитскими церквями, построенными под влиянием Византии. Такие церкви имеют широкое распространение на всей территории исторической Албании.

Другой особенностью этих церквей заключается в том, что они строились в высокогорных зонах. После VIII века церкви строились обычно в предгорных зонах Кавказа и в связи с произошедшими изменениями в архитектуре менялись и их архитектурные показатели. Строительство церквей в предгорных районах было связано как с исламизацией равнинных зон, так и наличием строительного материала в горных и предгорных зонах.

Мамедов Эмин

Античный город Мингечаур-Самунис по материалам археологических исследований

Ключевые слова: *Кавказская Албания, топоним
Самуниса-Мингечаура, археологические исследования*

УОТ 902

Азербайджан имеет весьма древнюю и богатую историю, о чем свидетельствуют многочисленные археологические находки, демонстрирующие и хранящиеся в хранилищах Национального Музея Истории Азербайджана, которые отражают самобытную материально-духовную культуру азербайджанского народа на всех этапах его исторического развития.

Важное место в социально-экономической, политической и культурно-идеологической истории Азербайджана занимают его древние и средневековые города. Данная статья посвящается изучению Самуниса - одного из античных городов Кавказкой Албании на основании археологических данных.

Древний Самунис находится в Самухском районе Азербайджана, недалеко от современного города Мингечаура, в зоне Мингечаурского водохранилища, созданного в 1953 г.

Населенный пункт Самунис был расположен на двух берегах реки Куры. Поселения, сформировавшиеся на правом берегу реки Куры, были зафиксированы многослойным историческим периодом (рис.1).

Их верхние слои датируются периодом с VII в. до н.э. по I-II вв. н.э. (1 с.19-27). В I-II вв. н.э. экономическое и культурное развитие, наблюдавшееся на правом берегу реки Куры, оказывало свое воздействие также и на ход развития левобережья Куры. Об этом факте свидетельствуют археологические предметы, выявленные из кувшинных и других погребений на обоих берегах реки Куры. Кроме того, следует отметить,

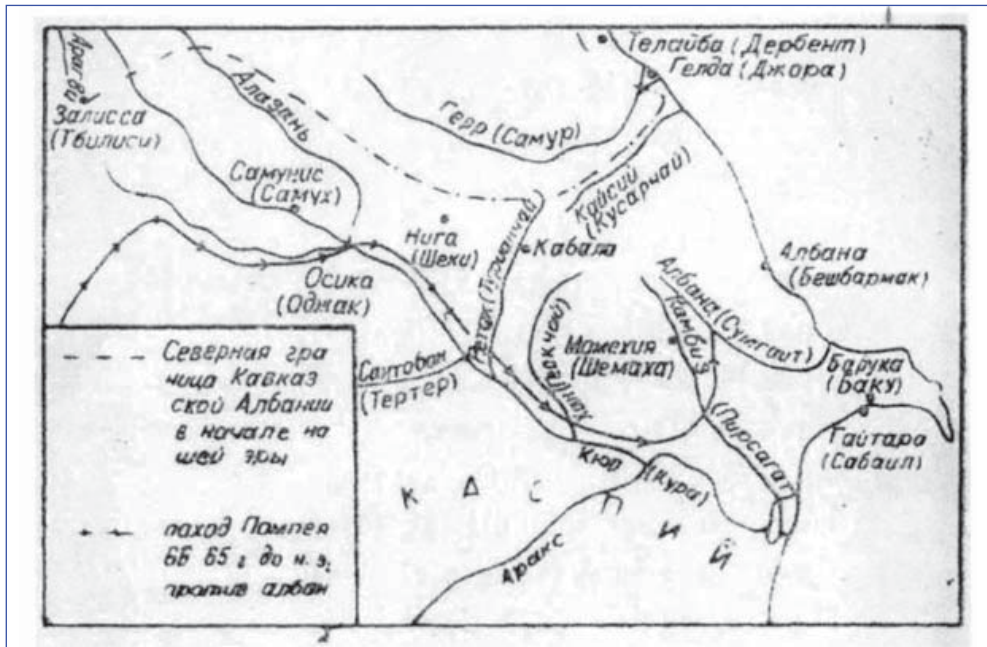

Рис 1. Схематическая карта окрестностей Самуниса-Мингечаура
(из книги С.С.Велиев, 1983)

что город был расположен на границе между горными и степными зонами Azerbaijan. Почти вся северная и северо-западная часть Самуниса-Мингечаура, находилась на пересечении южных отрогов Большого Кавказского хребта, а южная и юго-восточная части - представляют собой прикаспийские степи. Самунис располагался у подножия горы Боздаг, представляющие собой самые южные отроги Большого Кавказского хребта. Горная часть, расположенная севернее Мингечаура до строительства водохранилища в 1946-1954 гг., была покрыта густым, почти девственным лесом, состоящим как из крепких пород, так и дикорастущих фруктовых деревьев. На севере от Мингечаура, за хребтом Боздаг, простиралась Самухская долина. По названию этой долины был локализован город Самунис, упомянутый Клавдием Птолемеем.

В настоящее время Самунис затоплен вследствие строительства Мингечаурской ГЭС и представляет собой самый большой искусственный рыбохозяйственный водоем Azerbaijan, называемый Мингечаурским водохранилищем (2 с.122), с южной стороны у основания Боздага, где был расположен город Самунис, по правому берегу р. Куры подходят окраины Карабахской, а по левому — Ширванской степей (рис.1) (3 с.9).

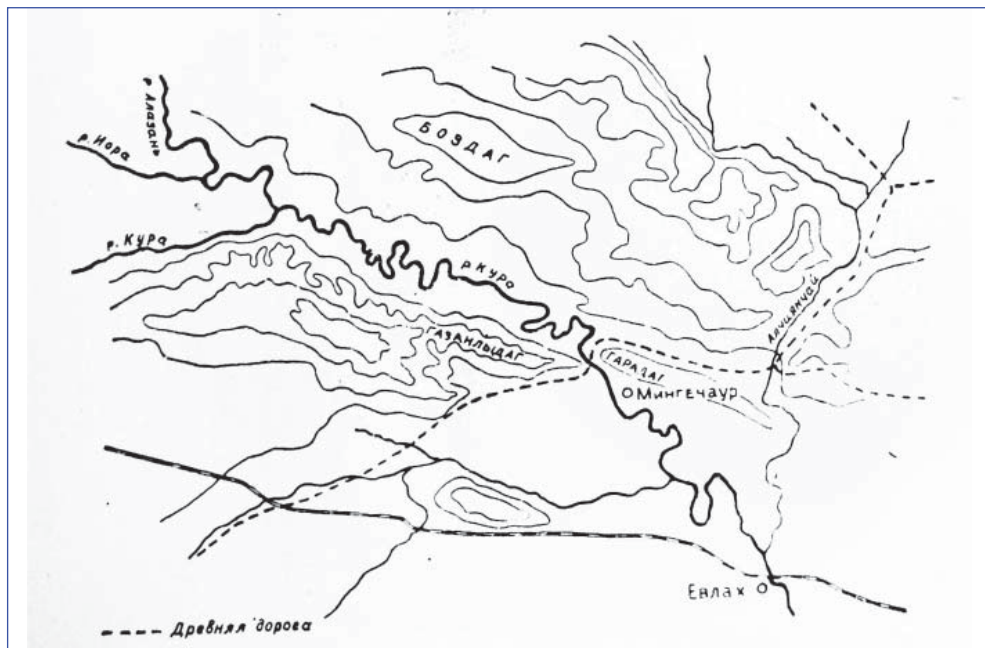

Рис 1. Схематическая карта окрестностей Мингечаура
(по С.М. Казиеву (1949))

В античную эпоху город Самунис являлся одним из крупных торговых узлов, расположенный на пересечении водных и караванных путей. По предположению ряда исследователей, в древности через Самунис-Мингечаур проходил один из маршрутов великого шелкового пути, который являлся связующим звеном между западом и востоком. До сих пор на этой территории сохранились следы древних дорог и остатки разрушенных мостов. Местное население называло остатки этих дорог как «Элчи йолу» («Дорога послов») (4 с.10). До настоящего времени топоним «Мингечаур» был слабо изучен лингвистами. Однако местное население этого региона, осмысливая это название, интерпретирует его от трех связующих слов: «Мин-Гяль-Чевир», что в переводе означает «сидись, приезжай, и иди обратно», что также означает переправу (5 с.10). Следует особо отметить, что относительно вопроса возникновения топонима «Мингечаур» в научной литературе существуют несколько версий. В монографии Тревер «Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в до н.э.- VII в н.э» (1959) отмечается, что по сообщению Плутарха (I в.до н.э.), албанский царь Оройс ожидал войска римского полководца Помпея именно на территории современной плотины Мин-

гечаурской ГЭС. Более того, царь Оройс разделил часть своих войск на манги и при необходимости отдавал им приказ «Мангача, вур».

Например, есть основание полагать, что название «Мингечаур» связан с именем сасанидского царя Манучехра. Академик Зия Буниятов в своей монографии «Азербайджан в VII- IX вв.» (1965) связывал слово «Мингечаур» с именем арабского полководца Минкиджафра Аль-Фаргани (или ал-Усрушани), посланного в Азербайджан для подавления восстания Бабека в конце 30-х г. IX века (6 с.273).

По другой исторической версии дочь арабского полководца Манучехра, посланного в Азербайджан для подавления восстания Ильханидов-Хулагуидов, погибает здесь, и ее отец предает дочь земле вместе с мечом и конем на берегу реки Куры.

Средневековые сведения о местности Мингечаур также были указаны в сочинениях известного турецкого путешественника XVII века Эвлия Челеби, который описывал местность Мингечаур как очень крупный населенный пункт, с большими мечетями, банями, шелковыми и ткацкими мастерскими и т.д.

Сведения об истории города Самуниса как одного из населенных пунктов Кавказской Албании в древних письменных источниках освещены очень скудно. Впервые о существовании этого города упоминает древнегреческий географ-картограф Клавдий Птолемей (I-II вв. н.э.).

В своих научных трудах Клавдий Птолемей перечисляет 29 известных ему античных городов и поселений Кавказской Албании. Среди них он рассматривал Самунис, как один из наиболее развитых к тому времени античных городов Кавказской Албании. В конце первой половины XIX века территория Мингечаура привлекала к себе внимание ряда исследователей. Так, впервые в 1846 г. Л.В. Яновский предпринял попытку расшифровать карту, составленную древнегреческим географом-топографом Птолемеем (рис.2). Анализируя города Кавказской Албании, указанные на карте Птолемея, Яновский Л.В. расположил город Самунис непосредственно в зоне расположения современного города Мингечаура.

Рис. 2 Западные и южные побережья Каспийского моря на карте Клавдия Птолемея II в н.э.

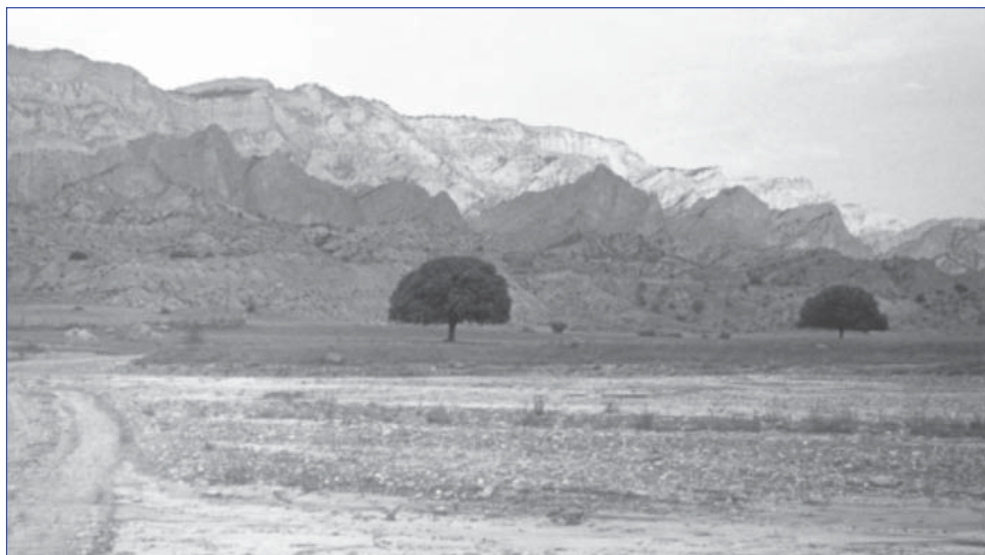

*Рис. 3. Вид окрестностей Мингечаура в середине 30-х годов XX в.
(по Е.А. Пахомову)*

В последующие годы исследования, проводимые К.В. Тревер (7 с.25-27), Дж. А. Халиловым (8 с.174), И.А. Бабаевым (9 с.21-22) и Г.О. Гошгарлы (10. с. 157), в целом подтвердили достоверность выводов Л.В. Яновского.

В середине XIX века на одном из пленарных заседаний Кавказской археографической комиссии, археолог Берк огласил справку, представлявшую собой краткий археологический обзор Кавказа (11 с.1).

Однако в этой справке были допущены некоторые исторические неточности, так как территория Кавказа, и в частности, Мингечаура была плохо изучена. Первые и далеко неточные сведения об археологических памятниках, обнаруженных в зоне Мингечаура, появились в научной литературе после краткого сообщения председателя Кавказского археологического комитета А.П. Берже на II-ом археологическом съезде, состоявшемся в Санкт-Петербурге в 1871 году (12 с.6). В этом сообщении, посвященном археологии Кавказа, А.П. Берже отметил Мингечаур как местонахождение свайных построек. К сожалению, выводы А.П. Берже основывались на данных археолога-дилетанта Ф.С. Байерна, бегло обследовавшего район Мингечаура. По сообщению Сегаля (1902), территория древней Албании, занимала всю Прикуринскую область и прилегающие к ней предгорья Большого и Малого Кавказа по направлению от границ Грузии и Армении, а на юго-востоке по течению Куры до

Каспийского моря. Кроме того, сообщается, что город Самух был расположен в Самухском магале в Елисаветпольском уезде (13 с.24).

Впоследствии на протяжении почти 60-ти лет территория Мингечаура не была исследована, оставаясь вне поля зрения археологов.

Однако с конца первой половины 30-х гг. XX века в Мингечауре вновь стали проводиться археологические работы. Первую археологическую разведку с пробными раскопками на территории Мингечаура в 1935 г. произвел профессор Е.А. Пахомов (рис.3).

В результате этой работы было установлено наличие двух древних населенных пунктов и могильного поля, на котором было найдено несколько типов древних захоронений.

Археологические материалы выявленных в этих захоронениях датируются исторической хронологии относящейся к древнему и средневековому периоду.

Дальнейшие археологические обследования на территории Самуниса-Мингечаура стали проводиться с 1937 по 1941гг. проф. Е.А. Пахомовым (14 с.36-37).

Который продолжал проводить научные исследования и осмотр археологического комплекса, и фиксацию обнаруженных памятников. В

1941 г. начала работать Мингечаурская археологическая экспедиция, организованная Азербайджанским филиалом Академии наук СССР на базе научных сотрудников Музея Истории Азербайджана. В работе этой экспедиции приняли участие кандидат исторических наук Салех Мустафа оглы Казиев, который был назначен руководителем экспедиции, проф. Евгений Александрович Пахомов, младший научный сотрудник Нина Владимировна Минкевич-Мустафаева и другие (15 с.37-40).

Особенно интенсивные археологические работы начались на этой территории в послевоенный период в связи со строительством здесь одной из крупнейших на Кавказе ГЭС (рис.4 и 5).

*Рис. 4. Строительство
Мингечаурской ГЭС на реке Кура.
Дата съемки: 1950 год*

*Рис. 5. Строительные работы одного из участков Мингечаурской ГЭС.
Дата съемки 1953 год*

В результате масштабных строительных работ в зоне археологического комплекса Мингечаура в период с 1946 по 1954 гг. на территории древнего города Мингечаура-Самуниса было обнаружено огромное количество археологических памятников. Наиболее ранние из них относятся к концу эпохе энеолита, а более поздние – к развитому средневековью.

В заключении отметим, что богатый и разнообразный археологический материал Мингечаура-Самуниса позволил в значительной степени реконструировать многие аспекты социально-экономической жизни древнего общества, его быта и культуры на определенных этапах исторического развития. Более того, ряд выводов и заключений, сделанных исследователями в результате изучения археологических данных, позволили кардинально пересмотреть целый ряд сложившихся до этого научных взглядов на историю Азербайджана, в том числе на историю и культуру древних городов Кавказской Албании в эпоху античности.

Список использованных источников и литературы:

1. Казиев С. М. Альбом кувшинных погребений. Баку, 1960, с. 19-27
2. Велиев С.С. Древний, древний Азербайджан. Баку-1983, с. 122-123
3. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы) Баку, 1959, с. 9
4. Казиев С. М. Материальная культура Азербайджана том - I. Баку, 1949, с.10
5. Там же. с.10
6. Буниятова З.М. Азербайджан в VII- IX вв. Баку, 1965, с. 273
7. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н.э. М.-Л, 1959, с. 25-27

8. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985, с.174
9. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990, с. 21-22
10. Гошгарлы Г.О. Албанский город Самунис и его некрополь// Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, c. 157
11. Научный Архив Национального Музея Истории Азербайджана. Инв. № 165, с. 1
12. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959 г. с. 6
13. Сегаль И.Л. Елисаветпольская губерния. Впечатления и воспоминания. Тифлис, 1902, с. 24
14. Пахомов Е.А. Экспедиция в Мингечаур// Известия АЗФАН СССР, 1938 г., №3, с. 36-37
15. Научный Архив Музея Истории Азербайджана, 1941 инв. № 361 с. 37-40

Məmmədov Emin

***Qədim şəhər Mingəçevir-Samunis arxeoloji tədqiqatlar əsasında
Xülasə***

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, toponim Mingəçevir-Samunis, arxeoloji tədqiqatlar*

Məqalədə qədim şəhər Samunisin yerləşdiyi haqqında məlumat verilir, ilk dəfə qədim yunan filosofu və coğrafiyaçı Klavdiy Ptolemey tərəfindən qeyd edilmişdir. Qeyd olunur ki, ilk dəfə qədim məskun yeri olan Mingəçevir haqqında məlumatlar XIX – cu əsrin ortalarında Qafqaz arxeoloji komissiyasının iclasında təqdim edilmişdir. XX-ci əsrin 30-cu və 50-ci illərində Elmlər Akademiyası filialının və Azərbaycan Tarix Muzeyi işçiləri tərəfindən məqsədyönlü tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. Aşkar olunmuş arxeoloji artefaktlar qədim şəhər Mingəçevir-Samunisin yerləşdiyi yer barəsində elmi faktların doğruluğu haqda sübut edir.

Mamedov Emin

***The ancient city of Mingechaur - Samunis based on the materials
of archeological studies
Summary***

Key words: *Caucasian Albania, Toponym Samunis-Mingechevir, Archaeological studies*

The article provides information on the location of the ancient city of Samunis that was initially mentioned by the ancient Greek philosopher - geographer Claudius Ptolemy. It is noted that for the first time information about the ancient settlement of Mingechaur was presented in the middle of the XIXth century at a plenary session of the Caucasian Archaeological Commission. During the period of 30 - 50's of the XXth century begun conducting systematic archaeological researches by scientists of the branch of the Academy of Sciences of Azerbaijan organized in 1935, and the Museum of History of Azerbaijan. The discovered archaeological artifacts indicate the reliability of the scientific evidence on the location of the ancient city of Mingechavir-Samunis.

Əsədova Xədica

Azərbaycan xalçaları təsviri sənətdə

Açar sözlər: *xalça, təsviri sənət, süjet, ideya, rəssam*

UOT 39

Xalqımızın hələ qədim zamanlardan bəri özünəməxsus tərzdə yaratdığı xalça sənəti əsrlər boyu əcnəbilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yun və ipək tərkibli, incə ilməli, təbii boyadan alınmış şəffaf, parlaq rəngli, bəzən mücərrəd, stilizə edilmiş və ya real üslubda naxışlarla toxunaraq bəzədiən Azərbaycan xalçaları bütün şərq və qərblilər üçün arzu olunan hədiyyə, tükənməz ilham mənbəyi və satış üçün sərfəli əmtəə məhsulu olmuşdur. Öncə xalçalara olan heyranlıq, sonra xalça kolleksiyalarının yaradılmasına gətirib çıxarmış, getdikcə onların təqlid edilməsinə göstərilən cəhdlər isə nəhayət ayrı-ayrı elementlərin memarlıq, parça, çini, təsviri sənətin miniatür və s janrlarına iqtibas edilməsi kimi böyük bir təkamül prosesi keçmişdir. Azərbaycan xalçalarından yaradıcı şəkildə bəhrələnmək, yəni onların təsviri sənətə gətirilməsi, fırça ilə işlənilməsi artıq mühüm mədəni, iqtisadi-siyasi prosesin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşmiş, buraya çoxlu sayda səyyahlar, tacirlər gəlir, öz mallarını satdıqları kimi, buradan da çoxlu sayda parça, xalça, boya maddələri və s. aparırdılar. Artıq XIII əsrin sonlarından başlayaraq, XVI əsrin əvvəllərində Xəzərdə venesiyalı tacirlərin ticarət gəmiləri mövcud olmuşdur [1]. XIII ərdə Marko Polonun verdiyi məlumata görə, Azərbaycanın şəhərlərində şərq və qərb ölkələrində istehsal edilən bütün mallara rast gəlmək olardı. Məhz, bu geniş ticarət əlaqələri də Azərbaycan xalçalarının dünyada tanınmasında böyük rol oynamış əsas amillərdən biridir. Hans Memlinqin (XV əsr) “Məryəm öz körpəsiylə”, Hans Holbeynin (XV-XVI əsrlər) “Səfirlər”, Karlo Krivellonun (XV əsr) “Yüksəliş”, Yan Van-Eykin (XIV-XV əsrlər) “Qurbangah”, Antonello da Messinonun (XV əsr) “Müqəddəs Sibostyan” əsərlərində toxunan Azərbaycan xalçaları o dövrdə geniş yayıldıqlarına əyani sübutdur. Şübhəsiz ki, dünya

miqyasında yalnız keyfiyyətli və bədii cəhətdən kamil nümunələrə böyük maraq ola bilərdi. Təsvir edilən xalçaların isə bədii həlli öz növbəsində klassik kompozisiyaya əsaslanır. Qarabaq, Qazax, Quba məktəbinə aid olan bu toxuma məmulatları ara sahədəki göllərin, haşiyə zolağındakı naxışların düzülüşü, forması və üslubuna görə Azərbaycan bədii toxuculuq ənənəsini özündə yaşadır[2].

Bu ənənə sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. XIX-XX əsrlərdə

Şəkil 1. “Dəşirlər”. Rudolf Ernst.
Şəxsi kolleksiya.

Şəkil 2. “Xalça taciri”.
Naməlum rəssam. Şəxsi
kolleksiya.

ləri, yəni gölləri, haşiyə zolağındakı əsas motivlər, hətta rəngi belə sabit qalaraq dəyişməmişdir. Lakin toxucunun texniki baxımdan ölçülərə düzgün riayət etmədiyi və doldurucu elementlərdən az istifadə edildiyindən ara sahədəki seyrəklik xalçanın yerli ənənə istehsalından olan fərqliliyini üzə çıxarır.

yaşamış avstriyalı rəssam **Rudolf Ernst** şərq mövzusunda yaratdığı silsilə əsərlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində toxunmuş xalçalara müraciət etmişdir [3]. Şərq interyerini öz gözəlliyi ilə daha da zənginləşdirən “Çələbi” xalçası ümumilikdə “**Dəşirlər**”(r.1), “Nargilə”, “Xalça taciri”, “Daranma” və digər əsərlərdə əbədiləşdirilib. Sözsüz ki, tablolar da yer alan xalçanın kompozisiyası bədii baxımdan tam Qarabağda toxunmuş toxuma üslubundan seçilir və bu düşünməyə əsas verir ki, illər öncə vətənimizdən kənara çıxarılmış xalçanın surəti dəfələrlə təkrarlanaraq əldən-ələ keçmiş və hər dəfə də bu çeşninin əsas element-

Şəkil 3. “Qafqaz tipajları”
albomundan “Şamaxılı qadın”.
Q.Q.Qaqarin. Paris. 1840-cı illər.

Şəkil 4. “Şamaxı rəqqasələri”.
Q.Q.Qaqa. 1830-cu illər.

və sənətkarlığına diqqət etmiş və yaratdığı rəsmlərdə bunları canlı şəkildə kağız üzərinə köçürmüşdür. “**Şamaxılı qadın**” adlı bu rəsm əsərində musiqi alətini əlində tutmuş qadın obrazı ilə yanaşı bu ərazidə olan evlərin quruluşu, daha doğrusu **xalça** ilə döşənən döşəmə çox peşəkarlıqla ön planda canlanır. (r.3)

Qaqarinin çəkdiyi digər “**Şamaxı rəqqasələri**” rəsmi daha baxımlıdır. Burada geniş meydan, şənlik, musiqiçilər, rəqqasə qadın və zəngin interyer təsvir edilib.

Şəkil 6. “Sevimli naxışlar”. Nadir
Əbdürrəhmanov. 1967. İnv.№ 2131.
Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin
kolleksiyasından.

Bəzi hallarda rəssamların tablolarında Azərbaycanda çox geniş istehsal edilən, motivlər, hətta xalqımızın genetik özkeçmişini ilə bağlı olan xalça nümunələri yaradılmışdır. Bu növ xalçalardan “**Vərni**” xovsuz xalçasını nümunə göstərmək olar. (r.2)

Azərbaycan xalçalarına müraciətə rus rəssamlarının tablolarında da təsadüf edilir. Tanınmış rəssam knyaz **Q.Q.Qaqa**rin Qafqazda yaşadığı illər azərbaycanlıların zəngin məişətinə

Şəkil 5. “Şamaxı bazarı”. Naməlum
rəsam. XIX əsrin ortaları.

Evin dəbdəbəli olduğu məlum edir ki, bura zadəgan mühitidir və yerə döşənmiş xalı onu daha çox bəzəyir. Xalça çox yaraşıqlıdır, onun içərisində naxışlarla bəzənmiş sıx zolaqlı enli haşiyə, açıq rəngli yerlik, stilizə olunmuş nəbatəti naxışları vardır (r.4). İstər toy, istər mətəm günündə istifadədə olan xalça həyatımızla çox bağlı olmuşdur. O var-dövlətlə yanaşı, həmçinin də qızların qabiliyyətlərinin, zövqlərinin göstəricisi idi.

Naməlum rəssam tərəfindən XIX əsrin ortalarında çəkilmiş **“Şamaxı bazarı”** qrafik əsəri çox maraqlıdır. Bu əsərdə etnoqrafik baxımdan böyük məlumatlar vardır. Belə ki, rəsmdə çəkilmiş sənətkarlıq məhəlləsi, araba, atlılar, yaşayış evləri, eyvanda duran milli geyimli kişi və qadınlar, təbii ki, şəkəli eyvanda sütuna söykənmiş dəf, üzərinə qəlyan qoyulmuş və bir qədər aşağı sallanmış gözəl Şirvan xalçası bu mənzərəni tamamlayır. (r.5)

Şəkil 8. *“Xalça satıcısı”*.

Tağı Tağıyev. 1943.

İnv.№ 569. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

Azərbaycanda hansı bir evin xalçasız olduğunu düşünmək mümkün deyil. Yەرə döşənəcək, divara bəzək, otağı isitmək, üzərində namaz qılmaq, qızlara cehiz məqsədilə toxunan xalçalar artıq zaman keçdikcə öz utilitar əhəmiyyətini qorumaqla yanaşı, həm də dekorativ mahiyyətinə görə də üstünlük qazanırdı. Bu mənada zamana görə müasirləşərək, xalçanı bəzəyən motivlərin dekorativ mahiyyəti tədricən ön plana keçirdi.

Azərbaycanda xalçanı tablolarla canlandıran rəssamların maraqlı əsərlərindən bir qismi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin toplusunda qorunur. Onlardan Tağı Tağıyev, Hafız Məmmədov, Nadir Əbdürrəhmanov, İsa İbrahimov, Nataliya Mixaylovna Miklaşevskaya, Oqtay Sadiqzadə, Heydər Cəbbarlı, Əfəndi Marqarita Mixaylovna, Həsən Haqverdiyev, İsa İbrahimov, Nəcəfqulu İsmayilov, Nadejda İvanovna İbrahimova, Toğrul Nərimanbəyov və b. göstərmək olar.

1967-ci ildə tanınmış rəssam **Nadir Əbdürrəhmanovun** yağlı boya ilə kətan üzərində yaratdığı **“Sevimli naxışlar”** əsəri (r.6) öz mövzusu baxımından çox maraqlı, milli,

Şəkil 7. *“Xalçaçılar”*. N.M. Miklaşevskaya. 1937. İnv.№ 472/3243. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

Şəkil 9. *“Yay günü”*. Hafız Məmmədov. 1967. İnv.№ 1417. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

xalqımızın həyat və məişəti ilə *sıx bağlıdır*. Burada müxtəlif rəngli kələflərdən yun ipliği yumaqlayan qadınlar təsvir edilir. Obrazların surətindən onların peşəkarlığı bəlli edilir. Rəsmın həzin rəng çalarları təsvir edilən qadınların əllərindəki yumaqların rəngi ilə ümumi ahəng yaradır.

Nataliya Mixaylovna Miklaşevskayanın 1937-ci ildə çəkdiyi **“Xalçaçılar”** əsəri də kətan üzərində yağlı boya ilə işlənmişdir. (r.7) Hana arxasında yerdə oturmuş qadınlar xalça toxuyurlar. Döşəmə üzərindəki döşəkcələrin rəngi, xalçanın rəngli ipləri və toxucuların baş örtükləri, geyimləri arasında ümumi kontrast rəng ansamblı yaradılıb. Mövzu toxuculuğa aiddir, həm də kənd mühitində toxunan xalçayla bağlı orijinallıq sezilir burada.

Rəssam **Tağı Tağıyevin** 1943-cü ildə çəkdiyi **“Xalça satıcısı”** tablosunda xalçaya daha çox üstünlük verilmişdir. (r.8) Əsərdə çox canlı təsvir edilmiş satıcı oğlanın çiyindəki **xalçanın** fakturası, yəni xovlu olduğu, ara sahə və haşiyə zolağı, rəngləri, ayrılıqda motivləri və saçaqları belə çox aydın çəkilmişdir. Hətta xalçanı rəng və motivləri baxımından Bakı məktəbinə aid olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Bu rəsm əsəri tam milli üslubdadır və xalça sənətinə xas olan rəngli kolorit qorunub saxlanmışdır.

Hafiz Məmmədovun 1967-ci ildə çəkdiyi **“Yay günü”** əsərində (r.9) iki gəncin yerə döşənmiş kilim üzərində oturub şahmat oynaması kimi maraqlı, koloritli süjet yer alıb. Bu süjet xəttinin ideyasında istirahət saati və məişətimizdə geniş istifadə edilən xovsuz xalça növü - kilim çox rəngarəng tərzdə canlandırılıb. Kilimin məişətimizdə çox geniş yayıldığı səbəbindən o məhz professional rəssamın diqqətini cəlb edib. Hətta kilim üzərindəki həndəsi elementlər belə dolğun koloritiylə, kompozisiya quruluşu ilə çəkilib və onun Şirvan məktəbinə aid olduğunu bəlli edir.

Heydər Cabbarlının 1957-ci ildə yaratdığı **“Musiqi alətləri”** (r.10) əsərində də xovsuz xalça öz əksini tapmışdır. Burada divardan asılmış Bakı məktəbinə aid **zili** xalçası, üzərindəki mifoloji quşların təsviri cizgilərin köməyiylə yaradılmışdır. Motivlərin rapportlar şəklində verilməsi və zili boyu haşiyə zolaqlarının vasitəsilə yaradılan damalar xalçanın kompozisiya quruluşu ilə tam reallıq təşkil edir.

İsa İbrahimovun çəkdiyi **“Xalça ustası Şəfiqə”** əsəri 1968-ci ilə aiddir. (r. 11) Kətan üzərində yaradılmış bu süjetdə artıq qəhrəmanın adı bəllidir. Mümkündür ki, bu əsərdə çəkilmiş obraz real həyatdan alınıb. Kənd mühitindən alınan bu süjetdə başı örpəkli qadın yerə döşənmiş kilim üzərində oturub cəhrədə yun əyirir, yan tərəfdə isə onu üzərində xalça toxunan hana gözləyir. İnteryerdəki hər detal, hərəkət böyük reallıqla çəkilib. Rəssamın müşahidələri kətan üzərində dəqiqliyi ilə canlandırılıb.

Tanınmış rəssam **Toğrul Nərimanbəyovun** 1965-ci ildə çəkdiyi **“Göyçay bağlarında”** əsərinin (r.12) mövzusu nar ağacı və xalqımızın yaratmış olduğu tətbiqi sənət nümunələrinin canlanmasıdır. Üzərinə satıl qoyulmuş xurcun çox məharətləçəkilib. Belə ki, onun mərkəz hissələrində toxunmuş “mollabaşı” elementləri belə

Şəkil 10. “Musiqi alətləri”. Heydər Cabbarlı. 1957. İnv.№ 1137. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

Şəkil 11. “Xalça ustası Şəfiqə”. İsa İbrahimov. 1968. İnv.№ 3156. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

tam aydınlığıyla, əşyaların öz toxunduğu koloritində işlənmişlər.

Öz süjeti baxımından bir qədər fərqlənən növbəti rəsm əsəri **Həsən Haqverdiyevin** 1977-ci ildə kətan üzərində yağlı boya ilə çəkdiyi **“Dostluq şarjıdır”**. (r.13) Bu əsər Azərbaycanın tanınmış xalça ustası, rəssam **Lətif Kərimova** həsr edilib. Uçan xalça üzərində Lətif Kərimovun obrazının yaradılması eyhamlıdır, belə ki, onun üzərindən uçduğu bina “Xalça Muzeyi” olduğu üçün mümkündür rəssam göstərmək istəmişdir ki, bu insan (Lətif

Kərimov) bütün xalça dünyasını fəth edir, o tanınır və muzeyin yaradılması ideyası da bu şəxsin adı ilə bağlıdır. Bu növ süjet öz mövzusu, ifası və aktuallığı baxımından maraqlıdır. Belə ki, 1970-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq xalça muzeyi təşkil edilmişdir, bu muzeyin yaradılmasında Lətif Kərimovun böyük əməyi olmuşdur.

Xalçaya həsr edilmiş mövzuda çalışan bu və digər tanınmış rəssamların əsərlərinin siyahısını daha da artırmaq mümkündür, çünki xalça mövzusu azərbaycanlıların həyatı, məişəti və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Məhz xalçadan doğan yeni ideyalar bu

Şəkil 12. “Göyçay bağlarında”. Toğrul Nərimanbəyov. 1965. İnv.№ 1432. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

Şəkil 13. “Dostluq şərhi”. Həsən Haqverdiyev. 1977. İnv.№ 2076. Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin kolleksiyasından.

əsərlərin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Bu mövzu tarixi fakt olaraq təkcə rəsm əsərlərində deyil, XIX əsrin II yarısında çəkilmiş bir sıra foto materiallarda da geniş yer almışdır.

“*Qafqaz tipləri. Naxçıvanlı tatar (azərbaycanlı) bəy xanımı*” (r.14) adlı açıqcadə təsvir edilmiş milli geyimli, zəngin zinət əşyaları taxmış xanım xalça üzərində oturub, mütəkkəyə söykənmiş haldadır. Burada xalça və bədii tikmə nümunələri fon deyil, sənət əsəri kimi təqdim olunur. Onlara göstərilən münasibətdən məlum olur ki, xalça döşənək deyil, otağı və ya guşəni bəzəyən dəbdəbəli, zövq oxşayan aksesuar mahiyyəti də kəsb etmişdir. Öz zamanı üçün modern təqdimat formasında

çəkilmiş foto bu gün artıq arxaikləşərək mühüm tarixi sənədə çevrilmişdir.

Bütün dövrlərdə xalça sənətinə xalq və ya fərdi yaradıcı şəxslər tərəfindən münasibət müsbət olmuşdur. Lakin hər dövrün özünə uyğun tərəqqisi, dünyada baş verən sosial dəyişikliklərin təsiri ilə xalçaya, ümumilikdə xalq sənətinə münasibətdə fərqlilik hiss edilirdi. Xalçaya öncə məişət nümunəsi, xalq sənəti, bədii sənaye məhsulu, dekorativ əşya kimi baxılmışdır. Bu gün – XXI əsrdə isə xalça artıq ümimbəşəri mədəniyyətin bir qolu kimi təqdim edilir. O YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilərək qorunur. Xalça xalqımızın dünyagörüşü, estetik baxışların mahiyyətinin

Şəkil 14. “*Qafqaz tipləri. Naxçıvanlı tatar bəy xanımı*”. XIX əsrin sonu.

ilmə və düşünlərin köməyiylə yaranan müxtəlif formalarda əksidir. Məhz, xalçadan təsirlənərək yaranan sənət nümunələrinin dəyəri, rəssamların ənənədən çıxış edərək yeni interpretasiyada, bədii təsvir əsərlərində xalçanı yaşatmalarıdır.

Bütün yuxarıda göstərilən təqdimatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xalça təsviri sənətdə çoxcəhətli tərənnüm edilmişdir. O ideya mənbəyi kimi bədii formaların həllində, həmçinin də yeni, müasir üslubun ənənə ilə qarşılıqlı vəhdətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. С.Б.Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку (VII- начало XIXвв.). Баку, 954, с.89.
2. М.М.Кулиев. Доклады АН Азербайджанской ССР. Азербайджанские ковры на двух полотнах европейских художников XV века. Баку, 1969, т. XXV, с.89-91.
3. Hatice Esedova. Türk halklarının kültürel mirasında kompozisyon, gelenege sadakat ve yenilikçi yaklaşımlar. "Arış" dergisi, Atatürk Kültür Merkezi. Ankara, mart, 2011, № 5, s. 44-53.

Asadova Khadija
Azerbaijani carpets in fine art
Summary

Keywords: *carpet, fine arts, plot, idea, painter*

The paper concerns the representation of Azerbaijan carpets, most widespread kind of applied art in Azerbaijan, in paintings of European and Azerbaijani artists.

Undoubtedly, in the fine arts the carpet is a favourite theme of the people, becoming its national identification.

Lorenzo Lotto, Karlo Krivello, G.G.Gagarin and other well-known foreign artists, and also the Azerbaijani artists - Tagy Tagiyev, Hafiz Mammadov, Nadir Abdurrahimov, Isa Ibrahimov - gave to the carpet the great attention in their creativity.

Only a live art as the carpets could attract painters. Developing since ancient times up to nowadays, carpets have kept the live breath.

During the various periods of history travellers and the merchants who have visited Azerbaijan have been admired by local carpets, mentioning in their records. Paintings in which especial vision of the artist is embodied can become other interesting certificate of history of the carpet.

Асадова Хадиджа
Азербайджанские ковры в изобразительном искусстве
Резюме

Ключевые слова: *ковер, изобразительное искусство, сюжет, идея, художник*

Статья посвящается теме азербайджанского ковра – самого известного направления азербайджанского народно-прикладного искусства, к которому обращались в своих работах мировые и национальные художники.

Безусловно, ковер – визитная карточка азербайджанского народно-прикладного искусства, ковровая тематика является одной из любимых в изобразительном искусстве. К этой теме во все времена в своих картинах обращались зарубежные живописцы. Ковры занимают видное место в полотнах таких известных живописцев, как Лоренцо Лотто, Карло Кривелло, Г.Гагарин, прославленных азербайджанских мастеров кисти Таги Тагиева, Хафиза Мамедова, Надира Абдурахманова, Исы Ибрагимова, а также ряда неизвестных авторов. Только искусство, глубоко опирающееся на национальные традиции и имеющее многовековую историю, могло с момента своего появления сохранить до нынешнего времени и приумножить свой авторитет, так полюбившись народу и великим мастерам. В рукописях побывавших в Азербайджане путешественников, историков и купцов из различных стран встречается обширная информация об азербайджанских коврах. В дошедших до наших дней произведениях ковры используются в основе интересных сюжетов, а также иногда он является декорацией на втором плане в композиции.

Şiriyev Tural

**Azərbaycan xalqının məişətində İslam
mədəniyyətinin yeri və rolu haqqında
(MATM Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)**

Açar sözlər: İslam, mədəniyyət, məişət, ələm, qırxaçar cam, kəşkül

UOT 39

Azərbaycanda İslam dininin yayılması xalqımızın taleyində mühüm bir tarixi dönüş olmaqla, onun mənəvi və mədəni inkişafına təkan verdi. Ölkə ərazisində daha təkmil olan dini ideologiyanın yayılması ilə Xristianlığın və eləcə də, bir çox ənənəvi dini etiqadların aradan çıxması, onların təsiri altında formalaşmış maddi və mənəvi mədəniyyətin isə formaca dəyişilib, yeni məzmun kəsb etməsi prosesi başladı. Xalqımızın minillər boyuformalaşdırdığıtarixi-mədəni irsi ümumislam mədəniyyətnə qovuşmaqla, daha da inkişaf etdi, zənginləşdi.

Göstərilən dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən konseptual dəyişiklik onun məişətində də mühüm təbəddülatların əsasını qoydu. Bu tarixi inkişaf prosesini əhalinin gündəlik həyatında və bir çox mərasimlərdə istifadə edilən məişət əşyalarının etnoqrafik öyrənilməsi ilə də izləmək mümkündür. Bu baxımdan dini məzmun daşıyan maddi mədəniyyət nümunələri mühüm rol oynayır. Azərbaycanda İslam dininin tarixi inkişafı və onun xalqın maddi mədəniyyətində təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan belə materialların bir qismi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qorunmaqdadır. Bu materialların mühüm bir hissəsini dini mərasimlərlə bağlı simvolik məzmunlu saxlanclar və qoruyucu amuletlər təşkil edir.

Bir çox Şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da məişətində və dini görüşlərində simvolik məzmun daşıyan əşyalar özünəməxsus yer tutmuşdur. MATM Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən ələm və başqa bayraq tipli saxlanclar bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, bayraq tarixən müəyyən tayfanı, ölkəni, ordunu və təriqəti bir-birindən fərqləndirən

atributlardan biri olmuşdur. Hələ islamaqədərki dövrlərdə hər bir ərəb tayfasının bayrağı, yəni ələmi mövcud idi. Burada “ələm” sözu ərəb dilində “bayraq” hərfi mənasını ifadə edir. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da “ələm” sözünə rast gəlinir. Dastanın on birinci boyunda belə deyilir: «Qazan gördü kim, ləşkər önündə bir ağboz atlı ağ ələmli, bəkdəmir donlu, Oğuzun öncə gəldi, çadırın tikdirdi, alay bağladı durdu» [1]. Lakin İslamda təriqətçiliyin yarandığı dövrdən etibarən “ələm” adı altında bayraqlar, eyni zamanda, dini mahiyyət kəsb etməklə, İslam peyğəmbərinin vəfatından sonrakı dövrlərdə yaranmış Şiə təriqətilə bağlı simvola çevrilmişdir. Bu baxımdan, aşağıda haqqında danışacağımız ələmlər onun ərəb dilində olan hərfi deyil, məhz, istilahi mənasını ifadə edir.

Hal-hazırda Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda ələm xalq arasında şiəliyin başlıca simvolik rəmzi kimi qəbul edilir. Bu, miladi 680-ci ildə baş vermiş Kərbəla hadisəsində misilsiz şücaət nümayiş etdirən Həzrət Abbas (ə) haqqında mövcud olan rəvayətlə bağlıdır. Həzrət Abbas (ə) Kərbəlada son anına qədər İmam Hüseyni (ə) və ailəsini müdafiə etmişdir. Rəvayətə görə, O, uşaqlara su gətirməyə gedir, əllərini itirir və sonra suyu ağzında tutur, lakin şəhid olur. Buna görə də, Kərbəla məktəbinin təbliği məqsədi ilə qeyd edilən mətəm mərasimlərində Həzrət Abbasın (ə) kəsilmiş qollarını özündə simvolizə edən əl formasında “bayraqlar” qaldırılır. Bunun digər bir səbəbi də Hz. Abbasın (ə) tarixi döyüşlər zamanı ələmdar kimi tanınmasıdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində Məhərrəm ayının onuncu günündə keçirilən “ələm gəzdirmə” mərasimi də, məhz, bununla bağlıdır. Bununla yanaşı, şiələrə məxsus məscidlərdə, adətən, daimi olaraq ələmlər qoyulur. Qeyd edək ki, ələm gəzdirmə mərasimində hər kəs ələmi tuta bilməzdi. Bunun üçün cəmiyyətdə müəyyən hörmətə malik olan və bir qədər də gənclik çağları ötmüş ələmdar seçilərdi [2]. Şübhəsiz ki, bu adət, İslamın etiqad prinsiplərinə daxil olmayan və yalnız Əhli-beyt və Kərbəla təəssübkeşliyindən irəli gələn ənənə kimi qəbul edilməlidir.

Ələm adətən metaldan və daha çox əl formasında hazırlanırdı. Lakin sonralar xalq tərəfindən ələmlərin özündə mübarizə məzmununu ifadə edən aypara, armudabənzər və başqa formaları da meydana gəlmişdir.

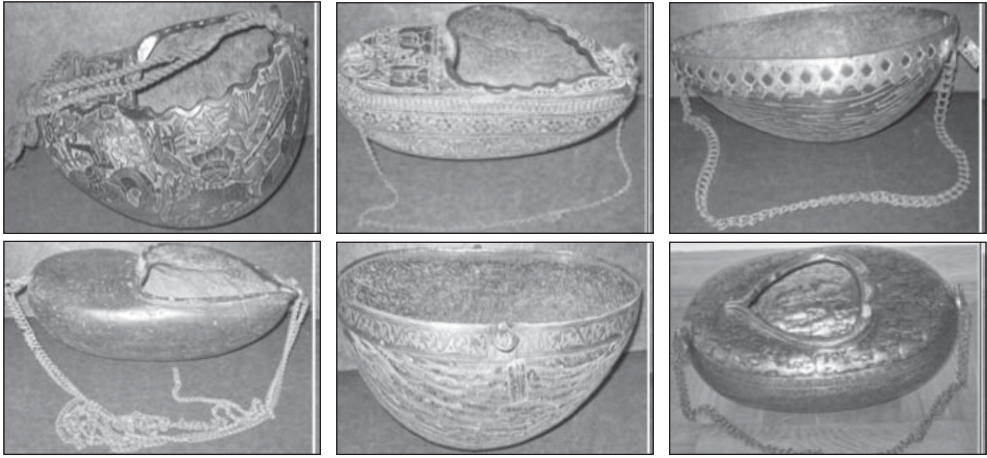
Ələmlərin müxtəlif dövrlərə aid bir çox variantları AMTM-in Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunur. Əksəriyyəti sarı metaldan olan bu ələmlərin cüzi xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqləri vardır. Bu fərqlər, başlıca olaraq, ölçü və üzərində dini məzmunlu yazıların olmasında müşahidə edilir. Lakin fondun materialları arasında aypara şəkilli [3], dairəvi başlıqlı [4], başlığı armudabənzər qara [5] və sarı rəngli əl formasında olan ələmlərə də [6] rast gəlinir. Ələmlərin aşağı hissəsində, adətən, ağac keçirilməsi üçün dəlik qoyulurdu.

Muzeyin Etnoqrafiya fondunda təriqətlərlə bağlı saxlanclar sırasında sufi-dərviş çantası olan müxtəlif çeşidli kəşküllər də yer alır. Kəşkülləri dünyadan əl çəkib, sərsəri həyat keçirən dərvişlərdiləndikləri şeyi içində qoymaq üçün əllərində gəzdirdilər. Kəşküllər, başlıca olaraq, kakos qabığı və sarı metaldan hazırlanırdı.

Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında aydın olur ki, Azərbaycanda kəşküllər, əsasən, çarığabənzər, bəzən isə oval formada olub, müxtəlif arnament və üslubda hazırlanırdı. Belə ki, çarığabənzər kəşküllərin ağız hissəsi ya tam olaraq mərkəzdə [7], ya nisbətən kənarda yerləşməklə ürək formasında [8], ya da tam açıq şəkildədir [9]. Burada kəşküllərin yüksək bədii-estetik zövqlə bəzədilməsi daha çox maraq doğurur. Bütövlükdə, sözügedən materiallar XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda zərgərlik sənətinin yüksək inkişaf etdiyini bir daha təsdiq edir.

Tarixən xalqımızın məişət həyatında dini məzmun daşıyan qoruyucu amuletlərin də xüsusi yeri olmuşdur. İslam dininin mənəvi bazası əsasında

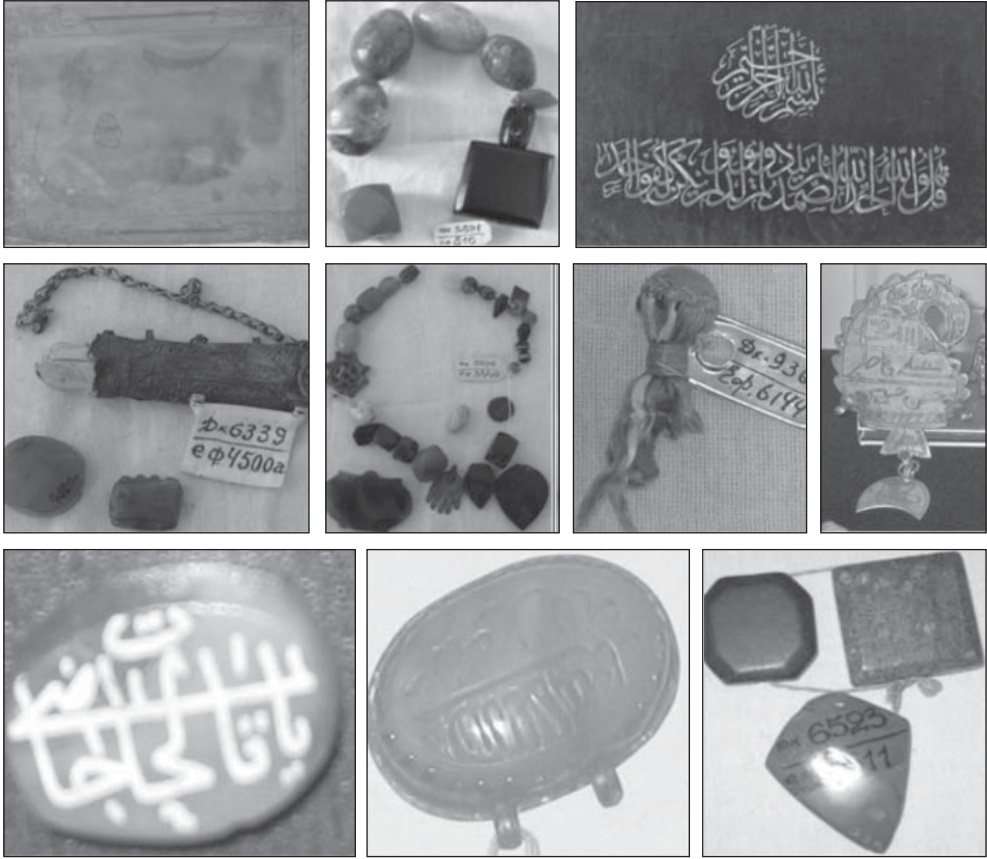

olsa da, bəzən müxtəlif xalq inancları və ayinlərlə bağlı olan belə qoruyucu amuletlərin böyük əksəriyyəti, əslində, xalqın çoxəsrlilik kortəbii dini təfəkkür tərzinin süzgəcindən keçərək formalaşmış və günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə qoruyucu vasitələr əksər hallarda İslam dininin məqbul saydığı prinsiplərə uyğun olmamışdır. Özünün ibtidai mərhələlərindən keçərək, inkişaf etmiş bu inanc formaları ilkin məzmununu əsasən saxlamışsa da, bəzi hallarda xalqın məişətində ənənəvi bəzək elementləri kimi də istifadə edilməkdədir.

Sözügedən qoruyucu amuletlərin bir çox nümunələri hazırda Etnoqrafiya fondunda saxlanılır. Bu baxımdan fondun müvafiq materialları qeyd olunan məsələnin daha dəqiq öyrənilməsinə yardımçı olur. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, üzərində dini yazıların olduğu qoruyucu amuletlər, başlıca olaraq, materialına, formasına və rənginə görə bir-birindən fərqlənir. Fondada saxlanılan belə amuletlər misdən [10], müxtəlif rəngli parça [11] və daşlardan [12] ibarət olub, müxtəlif ölçülərə malikdir.

Qoruyucu amuletlərin digər fərqli cəhəti isə istifadə təyinatından asılı olaraq, üzərindəki yazıların məzmunca müxtəlif olması ilə bağlıdır. Əldə olan materiallar göstərir ki, belə yazılar, əksər hallarda, Qurani-Kərimin “əl-İxlas” surəsi və “əl-Bəqərə” surəsinin 254 – 257-ci ayələri olan “Ayətül-Kürsi”dən ibarət olurdu. Qeyd edək ki, bu tip amuletlər indinin özündə də divar bəzəyi kimi istifadə edilməkdədir.

Etnoqrafiya fondunun dini məzmunlu materialları sırasında “qırxaçar cam” adı ilə tanınan saxlanclar da xüsusi yer tutur. Materialı misdən, yaxud bürüncdən olan qırxaçar cam (qırx əcrin camı) da xalqımızın ailə adətlərində qoruyucu vasitə kimi xüsusi yeri olmuşdur. Bir çox Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dini görüşlərdə və mistik təsəvvürdə 40 rəqəmi

müqəddəs hesab edilmişdir. Bu barədə Həzrət Peyğəmbəri-Əkrəm (s.ə.s) buyurmuşdur: “Birşəxsin biz Əhli-beytə məhəbbət barədə yaydığı qırx hədis, on unsadə qəverdiyi qırx mindən üstündür”, yaxud, “Ümmətimdən hər kəscam aatın istifadə etməsi üçün qırx hədisəz bərləyəsə, Allah-təala onu qiyamət gününə qəhl və alim halına gətirər”, “Hər kim naryesə, qırx gün şeytanı öz qəlbindən çıxarar”. Elə folklor örnəklərində - dastan, nağıl, əfsanələrdə də bu sayın mövqeyi genişdir. Misal üçün, «Məlikməmməd» nağılında Məlikməmməd divlərlə qırx gün qırx gecə güləşir. Simurq quşunun yardımı ilə işıqlı dünyaya çıxmaq üçün qırx şaqqa ət, qırx tuluq su tədərükü görür. İçinə qırx sayını almış atalar sözü də az deyil: «Quduran qırx gün gedər», «Qırxında öyrənən gorunda çalar», «Dəni qırx dəyirmandan gəlir», «Bir gün duz yediyn yerə qırx gün salam ver» və s [13].

Keçmişdə zahı qadının, yaxud, yeni doğulmuş uşağın çilləyə düşməməsi və bəd ruhlardan qorunması üçün magiya məzmunlu müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Bunun üçün üzərində 12 zodiak bürcün şəkli həkk olunan,

kənarına guya hərəsi bir məchul müşkülün rəmzi açarı hesab olunan 40 xırda mis lövhəcik bərkidilən qırxaçar camdan istifadə edilərdi. Mamaça zahının başına qırxaçar camdan qırx qaşığı su tökürdü [14]. Bu doğumdan sonrakı qırx günün sayını ifadə edirdi [15]. Belə adətə Uzaq Şərqi türklərinin, xüsusilə də, Sibir tatarlarının ailə məişətində də rast gəlinir [16].

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, habelə Azərbaycanda fəlcilər qırxaçar camla guya taleyi də qabaqcadan xəbər verir, yuxunu yozur, həmçinin, ara həkimləri xəstə və övladsız qadınları başlarına qırxaçar camdan hər çiyinə 20 dəfə su çiləməklə “müalicə” edərdilər [17]. Digər adətə görə adamlar bir ağır bəla ilə üzləşdikdə, bundan xilas olmaq üçün xüsusi ayin icra edərdilər ki, bu da «çillə kəsmək» adlanırdı. Adətən çilləsi kəsilən adamın əl və ayaqlarının baş barmaqlarına üç dəfə ağ rəngli ip sarınar, çilləni kəsən ovsun nəğməsinə avazla oxuya-oxuya ipləri qayçı ilə kəsər və bu ayin üç kərə təkrar olunardı.

Sonra iplər çilləsi kəsilənin başı üstə tutulubqırxaçar camvasitəsilə onların üzərindən su axıdılardı. Bununla da dərd-bəlanın yuyulub aparılmasına, çilləsi kəsilənin üzüntülərdən xilas olacağına inanılırdı [18].

Etnoqrafiya fonduna məxsus qırxaçar camlar öz quruluşu və kompazisiyasına görə diqqəti cəlb edir. Bu camların əksəriyyətinin daxili hissəsində salınmış zolaqlarda Ərəb əlifbası ilə Allahın, Peyğəmbərin və Əhli-Beytdən olan məsumların adları – “Allah, Muhəmməd, Ya Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin”, “İxlas” surəsi, “Ayətül-kürsi” yazılmışdır [19]. Camların bəzilərində isə yenə də Ərəb əlifbasında və sıx şəkildə “Qırx dua” həkk edilmişdir [20]. Qeyd edək ki, fondada 40-a qədər qırxaçar cam qorunmaqdadır.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan dini məzmunlu maddi mədəniyyət nümunələri İslam mədəniyyətinin xalqımızın mədəni-ictimai və məişət həyatında oynadığı rolunun və onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə imkan verir.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. Bakı, «Yazıçı», 1987, səh.159.
2. Məmmədov Hilal Rıfulla. Lənkəran r., Girdəni kənd sakini. 1934-cü il.
3. MATM. EF. İnv. № 2929a
4. Yenə orada, İnv. № 2098
5. Yenə orada, İnv. № 2095; 2094; 2096
6. Yenə orada, İnv. № 9223; 2103;2102;2104
7. Yenə orada,İnv.№ 523
8. Yenə orada,İnv.№ 3160; 524; 5714
9. Yenə orada,İnv.№ 7906; 5466
10. Yenə orada, İnv. № 4428
11. Yenə orada, İnv.№ 2008; 4514
12. Yenə orada, İnv.№ 816; 4500a; 3440; 4611; 817; 5732
13. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III c., Bakı. Şərq-Qərb, 2007, s.375.
14. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Tarixi etnoqrafik tədqiqat. 2 cildlik, II c., Bakı. Elm, 1994, s.283
15. Əliyeva Xanımabacı Əhməd Lənkəran r., Girdəni kənd sakini, 1949-cu il.
16. Попов А.П. Материалы по религии якутов. Сборник Музея антропологии и этнографии. XI, Москва, 1949, с.160.
17. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, On cildlik, III c., Bakı, 1979, s.177.
18. Azərbaycan etnoqrafiyası. Yenə orada.
19. MATM. EF. İnv. № 7565; 5140; 6060; 4556
21. Yenə orada,İnv.№3328; 6175; 9338;

Shiriyev Tural

*The role and place of islamic culture in the way of life of Azerbaijani people
(on the basis of materials of Ethnography fund of the NMHA)*

Summary

Key words: *Islam, culture, way of life, sorrow, qirxacar cam, keshkul*

The article has been written on the basis of materials of museum, ethnography and literature. The article gives information about religious materials which historically hold an important place in the life of Azerbaijani people and now are preserved in the Fund of Ethnography of NMHA. It becomes clear from the article that in the folk religious ceremonies people used flags to express “grief or misfortune”, protection charms and “qırxaçar cam” to overcome their hardships.

Шириев Турал

*О месте и роли Исламской культуры в быте Азербайджанского народа
(На основе материалов НАИМ фонда Этнографии)*

Резюме

Ключевые слова: *Ислам, культура, быт, алям, кырхачарджам, кяшкюл*

Эта статья была написана на основе этнографических и литературных материалов музея. В статье даётся информация об историческом материальном положении Азербайджанского народа занимающие определённое место и до сих пор сохранившиеся религиозные материалы в Национальном Азербайджанском Историческом Музее в фонде Этнография.

Выяснено что, в религиозной церемонии народа использовали флаг по имени «алям», для решения проблем оберегания амулеты, кырхачарджамы.

Məmmədova Səadət

Naxçıvan bölgəsinin ənənəvi yeməkləri

Açar sözlər: *Naxçıvan, “Maş (lobya) şorbası”, “Qan bozbaşı”, “İrəvan xan yeməyi”, “Qır-qır” küftə, “Cortdan qurudu”, “Çörək halvəsi”, “Zirov”*

UOT 39

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan özünəməxsus yeməkləri ilə seçilən bölgələrimizdən biridir. Bu özünəməxsusluq və fərqlilik daha çox bölgənin təbii-cografi şəraiti və iqlim amili ilə bağlı olmuş və tarixən formalaşmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan yeməkləri haqqında zəngin məlumatlar cəmlənmişdir (1). Dastandan məlum olur ki, əhalinin yemək rasionunda dənli bitkilər, ət-süd və bağ-bostan məhsulları əsas yer tutmuşdur. Hələ XV əsrdə ölkəmizdə olan Avropa səyyahları və diplomatları da Azərbaycanın süfrə mədəniyyətindən, çeşidli yeməklərindən məlumatlar vermişlər (2).

Bu məqalədə biz bölgədə topladığımız etnoqrafik çöl materialları əsasında unudulmuş, az təsadüf olunan yeməklərdən bəhs etmək niyyətindəyik. Bunlardan bitki mənşəli - maş (lobya), ləpə (noxud) xörəklərinin arxaik dövrlə səslənən, ət qovurması ilə hazırlanması və saxlanması belədir: ailənin böyük və kiçikliyinə görə bəslənmiş bir və ya bir neçə öyəc (erkək) oktyabr-noyabr aylarında kəsilir, ətli-sümüklü orta tikələr halında doğranaraq, duzlanıb bişirilir, quyuq yağında qızardılır. Ayrıca bişirilmiş ləpəni (noxud) və qızardılmış soğanı duz, istiot, sarıkök vuraraq, qovrulmuş ətə əlavə edib, bir burum tovlayıb, şirəli saxsı küplərdə, soyuq zirzəmilərdə saxlayırlar. Ailə başına hazır xörəyi küpdən çıxardıb, həcminə görə su əlavə edib, qızdırılaraq istənilən öynədə yemək vaxtında yeyirlər (3).

Gündəlik yemək öynəsində dənli bitkilərdən bişirilən və sevilən xörəklərdən biri də maş (lobya) şorbasıdır. Bu xörəyi hazırlamaq üçün də ailə

başına görə maş yuyulub, suda buruşuğu açılana qədər qaynadılır. Buruşuğu açılan vaxt xörəyin həcminə görə alça lavaşanası və soğan doğranılıb əlavə olunur. Maşın bişmək ərafəsində ət qovurması, duz, istiot və mərzə (ət otu) əlavə edib vam odda bişirilir. Süfrəyə verildikdə təndirdə bişirilən, qurudulmuş lavaş çörəkləri boşqablara doğrayıb, şorbanın suyunu üstünə əlavə edib, islanmış lavaşla loxmalanıb yeyilir. Qalmış susuz maş da dürmək kimi, yaxud loxmayla yeyilir. Maş şorbası ətlə, kartofla da bişirilir.

Ət məhsullarından hazırlanan yeməklər xalqımızın yüksək qida mədəniyyətindən xəbər verir. Məsələn: “İrəvan xan yeməyi” adı ilə məşhur olan xan xörəyini hazırlamaq üçün toğlu ətini sümükdən ayırıb, şəhadət barmaq boyda uzunsov doğrayıb qazana tökür, ocağa qoyurlar. Ət tovlanıb bişmiş hala gəldikdə, uzunsov soğan doğranıb əlavə edilir. Soğan qızılı rəng aldıqda ədviyyatlar - duz, istiot, sarıkök və çiyyə (qaymaq) əlavə edilib yağa düşənədək dəmə qoyulur. Bu ləziz xörək də islanmış lavaşla loxma şəklində yeyilir (4).

Maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklərdən (çərəz) biri də “Bağırbeyin” yeməyidir. Bu yeməyi əksərən maldarlıqla məşğul olanlar hazırlayırlar. Bunun üçün kəsilmiş qoyunun qara ciyərini bişirib quyruqla birlikdə o qədər döyürlər ki, həllənib (qarışıb) bir-birini tutsun. Kütlə hazır vəziyyətə gəldikdə qoyunun bərabər beyninə duz, istiot əlavə edib xəmir kimi yoğrulur. Hazır məhsulu sinilərə yayıb döyəcləyir, bərkidikdə, paxlava şəklində doğranıb yeyilir (5).

Bölgədə sevilən və nadir hallarda hazırlanan yeməklərdən biri də “Qan bozbaşı”dır (6). Bunu əsasən payız fəslində, qışa tədarük üçün ət qovurması etdikdə hazırlayırlar. Ətin qovurma halına düşməsinə çox qalmış suyu alınır, ailə üzvlərinə, dəvət olunan qonum-qonşulara paylanılır. Qan bozbanı yedikdə boşqablara təndirdə bişmiş lavaşın qurusunu doğrayıb üstünə alınan məhlulu töküüb, yumruqla əzilmiş qırmızı soğanla, islanmış lavaşla loxmalayıb yeyirlər.

Yemək rasionunda az işlədilən, noxuddan hazırlanan xörəklərdən biri də “Noxud-ləpə-hu”dur. Bunun üçün noxudun ləpəsini ətlə, qovurma ilə və ya ətsiz də bişirmək olur. Ətsiz bişirilmiş noxud-ləpə-hu şorbası üçün yetərinəcə xırda-xırda doğranıb, qızardılmış soğana tomat və ya pomidor əlavə edib yağa düşdükdə ləpəni yuyub bir burum qaynadıqdan sonra kartoflar dörd bölünüb əlavə edilir, bişənə yaxın duz, istiot, sarıkök və ağ reyhan, adam başına da yumurta siltmə formasında salınır. Bu şorbanı da dənli-sulu vəziyyətdə və ya suyu ayrı, dənisi ayrı, dürməkləməklə yeyilir (7).

Noxuddan hazırlanmış daha bir yeməyin adı “südlü, buğdalı noxud”dur. Bu əsasən dini mərasimlərdə bişirilir. Əvvəlcə buğda suda qaynadılır, sonra

noxud əlavə olunur. Bunlar bişib suyun çəkdikdən sonra süd əlavə olunur və yenə qaynadılır ki, bu məzəmələr südü çəkmiş olsun və dadlansın.

Bölgədə tayfa, məhəlli yeməklərindən biri də “Qır-qır” küftə xörəyidir. Bunu hazırlamaq üçün normaya uyğun soğana çəkilmiş dana ətinə yarı bişmiş azacıq düyü, suda bişib əzilmiş kartof və yumurta ilə qarışdırıb ədviyyatı vurulduqdan sonra, orta küftələr eləyib yığırlar kənara. Həcminə görə qaynar duzlu suda pörtlədilərək düşürülüb (götürülüb) yağda qızardılır, üstünə nazik-nazik çırılıb qızardılmış soğan, keşniş və bir az da su əlavə edilib dəmə qoyulur. Bunun suyu həlimli və az olmalıdır (8).

Gündəlik bişirilən dolmalardan fərqli olaraq Soğan dolması və Kor dolma, Dəli dolmadır-buna Təbriz dolması da deyilir.

“Soğan dolması” nadir hallarda bişirilir. Bunu bişirmək üçün əvvəlcə iç hazırlanır. Bunun üçün əti çəkilmiş formada, ya da qiymə şəklində bişirib, düyü, noxud ləpəsi, doğranmış albuxara, çırılıb qızardılmış soğan, qızılgül, darçın, sarıçiçək, duz, istiot bir-birinə qarışdırılıb soyulmuş, başı kəsilmiş soğanları qaynar duzlu suda pörtlədikdən sonra soğanın aşağı tərəfindən basıb köynəkləri çıxarılır. Hazırlanmış içi köynəklərə yığıb qazana düzür, üzərinə bir az su və yağ vurulur, bişməyə qoyulur. Bişənə macal (yaxın) bir stəkan sirkə, doşabla həll edilib əlavə olunur (9).

Kor dolma əsasən baharda təzə üzüm yarpağı çıxdıqda hazırlanır. Bunun üçün-düyü, noxud ləpəsi, qızılgül, nanə, mərzə, şüyüd, keşniş, qızardılmış soğan, sarıkök, duz, istiot vurulub, bükülür.

Bölgədə süd məhsullarından geniş istifadə olunur. Bunlardan ən maraqlısı və spesifik dadı olan pendir suyundan alınan “norun” və ayrandan alınan “cortdan qurudu”nun hazırlanmasıdır.

Norun hazırlanması üçün mayalanmış çiy süd dələmələşir və sonra torbalara tökülür. Süzülən yığıntı qaynara gəldikdə, yəni üzə çıxdıqda soyuq su çilənib yığılır. Əmələ gələn nor xüsusi dada malik olur.

Azərbaycanın bir çox bölgəsində “qurud”un hazırlanması və yeyilmə qaydaları məlumdur, eyni zamanda müxtəlifdir. Qeyd etdiyimiz cortdan qurudunun hazırlanması və yeyilmə qaydaları belədir: bunun üçün südü qatıq çalıb, qatığı tulumda və ya nehrədə çalxalayıb yağı yığıldıqdan sonra əmələ gəlmiş ayrına duz əlavə edib, bez torbalarda ağzını bərk-bərk bağlayıb süzdürülür. Günəşli torbaların ağzı açılaraq, möhkəm silkələnib yenidən ağzı bağlanır, bu əməliyyat bir neçə dəfə, ayran tam süzülüb bərk hala, yəni cortdan vəziyyətinə gələndək təkrar olunur. Alınan kütləni ələ götürüb, yumruq kimi sıxıb, söyüd ağacının şivlərindən toxunmuş düz səbətlərin üzərinə salır, qurudurlar. Sonra bu formalı qurudun üstünə quruyanadək tənzip çəkilir, tez-

tez bir tərəfdən digər tərəfə çevrilir ki, kif atmasın. Tam bərkidikdə qurud bez torbalara yığılıb qısa saxlanılır. Yemək istədikdə bu məhsul taxta və ya şirəli təştlərdə əzilir. Birinci, yəni üstünə isti su tökülüb ovuşdurulan quruddan alınan məhlul atılır. Yenidən qurudun üstünə isti su əlavə edib alınan yığıntı qazana boşaldılır. Bu əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunub başa çatdıqda döyülmüş kəkotu əlavə olunub ocağın üstündə qaynayanadək dovğa kimi bulanır. Uzunsov çırtılmış çoxlu soğan qızardılır. Qızardılmış yağ soğana döyülmüş kəklik otu əlavə olunur. Döyülmüş cəviz (qoz) ləpəsi hazırlanır. Bu yemək əsasən səhər vaxtı yeyilir. Süfrəyə verildikdə yenə də boşqablara təndirdə bişib qurudulmuş lavaş çörəyi doğranıb, üstünə əzilmiş, qaynadılmış qurud məhlulu çömçə ilə tökülərək üstünə qızardılmış yağ-soğan və döyülmüş cəviz səpilib qaşıqla yeyilir. Bu cortdanlı qurudun o biri qurudlardan çox-çox fərqli dadı və tamı var (10).

Ağartı məhsullarından sərinləşdirici “qatmalı aş”ın öz yeri var. Qaynanmış buğdanın yarmasına yabanı göyərtilərdən - sarmaşıq yarpaqları, unnuca, qırmızı pörtü əlavə edərək bişirib soyudulur və ayrana qarışdırılıb içilir. “Cacılıq qatıq aş” da həmçinin sərinləşdirici olduğu üçün bölgədə geniş istifadə olunubdur. Bunun üçün dağlardan yığılmış körpə cacığı yuyub, doğrayıb, bişirib, suyunu möhkəm sıxıb qatığa qatırlar (11).

Bölgədə süfrəmizin şahı olan plovlardan “Qırxbuğum plovu” da nadir hallarda bişirilir. Düyü qaynayıb hazır olmağa az qalmış qırxbuğum ləçəkləri əlavə edilib süzülür və dəmə qoyulur. Süfrəyə verildikdə yanına ayrıca yağda bişirilmiş ərək qoyulub yeyilir.

İstilik verən yeməklərdən biri də “Yarmalı əleysili” xörəkdir. Bu sıyıq və çəkmə halında bişirilir. Bunun üçün buğda yarmasını suda bişirir, bişməyinə az qalmış məlzəmələri, ət qovurması, duz, istiot və əleysi qatılır. Bu xörək çox nəfisdir (12).

Mərasimlərdə bişirilən un, umac halvası əsas yer tutur. Ancaq mərasimlərdən kənar, məhəlli xarakterli, bölgədə bişirilən “Cəviz halvası” və “Çörək halvası” çərəz kimi evlərdə tez-tez bişirilir. “Cəviz halvası”-sını hazırlamaq üçün cəviz ət məşinində çəkilir və ya yaxşı döyülür ki, cəvizin yağı çıxsın və öz yağında qızardılsın. Qızardıqda cəvizə üç xörək qaşığı un vurub çəhrayı rəng alana qədər yenidən qızardılır. Bir stəkan şəkər tozuna 1 çay qaşığı sarıkök vurub əridilir, qovrulmuş məhlulun üstünə əlavə edib, qarışdırılır (13).

“Çörək halvası” isə belə hazırlanır: təndirdə bişirilən lavaş çörəyi xırda-xırda doğranılıb yağda qızardılır, üzərinə şəkər məhlulu əlavə edib, suyu çəkilənədək bişirilir (14).

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bişirilən qutablardan fərqli olaraq bölgədə bişirilən göy qutablarına xitab deyilir. Xitab su, yağ və südlə yoğrulmuş xəmirin içərisinə yabanı bitkilərdən dağ nanəsi, turşenlik, gəzənə, lala dibi, quşəppəyi, xatın barmağı, xizes və kəriş qoyuluraq hazırlanır. Bunlardan nanə-turşenlik xizes xitabını hazırlamaq üçün nazik yayılmış xəmir köynəklərinin arasına əldə ovulmuş nanə turşenliyə, doğranmış xizesə duz, istiot və sumax vurulmuş məlzəməni qoyub, dördkünc bükür, üzərinə yumurta çəkib təndirdə bişirirlər. Xitablar bişib çıxarılan kimi içərisinə bıçağın ucu ilə kərə yağı yeridilir. Yabanı bitkiləri bu formada bişirdikdə çox dadlı olur.

Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olan ənənəvi yeməklərdən göyərti yeməklərinin ayrıca yeri var. Yaz yeməkləri sırasında “xıncıl avuz” - göy yeməyini bişirmək üçün əvvəlcə yuyub bir az su əlavə edib bişirilir. Bişdikdən sonra çoxlu doğranmış, qızardılmış yağ-soğanca, birlikdə yağa düşənə qədər qızardılır. İstəyə uyğun yumurta da vurmaq olar. Bu yemək mədə-bağırsağı çox yumşaq saxlayır.

Bölgənin məşhur cəvizli təndir çöçəsi (kəkə) ilə yanaşı “tapı”sı və “yağlı kəkə”si də ləziz yeməklər sırasındadır. Əsasən iməcilik şəklində bir ailənin təndirdə bişirdikləri lavaş çörəyinin sonunda iməcilikdə iştirak edən avacalara (iştirakçılar) yarım kilo xəmir ayırıb nazik, uzunsov formada təndirə yapılırlar. Təndirdən bişib çıxarılan tapı nehrə yağı ilə ovulub isti-isti yeyilir.

Təndirdə bişirilən **yağlı kəkə** də qoğalın qalın formasıdır. Orta vəziyyətdə olan üç xəmir kündəni barmaq qalınlığında yayıb, nazikləndək yağla burulur. Naziklənen hissələri bölüb, yenidən burur, yastılayıb üstünə yumurta çəkib təndirə yapılırlar.

Bölgənin məşhur olan ballı qayğanaqdan fərqli olan yeməklərindən biri də Zirovdur. Yağı dağ eləyib, yumurtaları köpüklənib – su halına gələnə qədər çalır, dağ olmuş yağa əlavə edib, dən-dən olana qədər qarışdırırlar. Qızarmış, dən-dən olmuş yumurtaların üstünə bal, ya da əridilmiş qənd şirəsi əlavə edilir. Zirov duru halda olmalıdır, bunu qaşıqla yeyirlər. Bu yemək səhərlər və əsasən zahı qadınlara verilir. Bölgədə bişirilən quymaq belə hazırlanır: soyuq süddə, un horra halında açılıb, dağ olmuş yağa tökülüb yapışmayan və yağa düşənə qədər qarışdırılır. Bişdikdən sonra bal əlavə edilib yeyilir.

Azərbaycanın ənənəvi xalq yeməkləri çoxəsrlik bir tarixə malikdir. Bölgədə uzaq keçmişdən başlayaraq son dövrümüzdə qədər təsadüf hallarda yanaşılmış yeməklərimiz hələ də unudulmayıb. Azərbaycan yeməkləri ümumtürk mədəniyyəti çərçivəsində seçilən yerlərdən birini tutur, xalqımızın milli xüsusiyyətlərini dünya miqyasında ləyaqətlə təmsil edir (15).

Bəşər cəmiyyəti meydana gəldiyi ilk dövrlərdən insanların, əsas tələbat

kimi qida məhsullarına ehtiyacları olmuş, alınan qida məhsullarından insanlar özləri üçün yeməklər hazırlamışlar.

Bu baxımdan Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yeməklərin növlərindən əlavə hər bir bölgənin özünəməxsus xorək bişirmə qaydaları vardır. Bizim də məqsədimiz Naxçıvan bölgəsində bişirilən xorəklərin hazırlanma vasitələrini qələmə alıb geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962, 376 səh.
2. Y. Mahmudov. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
3. Məlumat 1917-ci il təvəllüdlü Naxçıvan şəhər sakini Abbasova Ləya Salman qızından alınmışdır.
4. Məlumat 1896-cı il təvəllüdlü Ordubad rayonu, Kələki kənd sakini Mehribisə Cəfər qızından alınmışdır.
5. Məlumat Ordubad rayonu, Parağaçay dağ silsiləsindən 1500 m. yüksəklikdə yerləşən Qazangöl, Göygöl yaylağında, 1933-cü il təvəllüdlü Fizzə Fərrux qızından alınmışdır.
6. Пашаев А. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. Баку-Элм 1998, 199 с.
7. Məlumat Ordubad rayonu, Unus kənd sakini Mirzəyev Bülbül İslam oğlundan alınmışdır.
8. Məlumat 1920-ci il təvəllüdlü, Naxçıvan şəhər sakini Hacıyeva Sənubərdən alınmışdır.
9. Məlumat Ordubad rayonu, Nüsnüs kənd sakini, 1882-ci il təvəllüdlü Lala Vahab qızından alınmışdır.
10. Məlumat Ordubad rayonu, Kələki kənd sakini, 1914-cü il təvəllüdlü Xansənəm Pirmurad qızından alınmışdır.
11. Məlumat Ordubad rayonu, Kələki kənd sakini, 1905-ci il təvəllüdlü Hacıxanım Bilal qızından alınmışdır.
12. Məlumat Ordubad rayonu, Pəzməri kənd sakini, 1911-ci il təvəllüdlü Allahyarov Nənəxanımdan alınmışdır.
13. Məlumat Ordubad rayonu, Üstüpu kənd sakini Zeynəbbəyim Cavadovadan alınmışdır.
14. Məlumat Şərur rayonu, Şaxtaxtı kənd sakini Mirzəyeva Xədicə Eyvaz qızından alınmışdır.
15. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. II cild. Bakı, 2007, s 161

Qeyd: Məqalədə istifadə olunan məlumatlar 1984-cü ildə etnoqrafik çöl materialları zamanı toplanmışdır.

Mamedova Seadet
Traditional meals of the Nakhchivan region
Summary

Key words: *Nakhchivan, “Mash (lobya) shorbasi”, “Gan bozbashi”, “Irevan khan yemeyi”, “Gir-gir kufte”, “Cortdan qurudu”, “Zirov”, “Chorek halvasi”*

Typical meal sorts particular to all regions are exist in Azerbaijan. In this meaning, there is unique kitchen tradition fit to climate, geographical condition of Nakhchivan region, too. The information about the researching archaic meals typical for Nakhchivan, basis on ethnographical supports and making various meals in the village of this territory is explained “The traditional meals of Nakhchivan region” article, for the first time. For instance, “Gan bozbashi”, “Irevan khan yemeyi”, “Qir-qir kufte”, “Cortdan qurudu”, “Zirov”, “Chorek halvasi” and etc, concern to this list.

Мамедова Саадат
Традиционные блюда Нахчыванской зоны
Резюме

Ключевые слова: *Нахчыван, “Суп из фасоля”, “Ган бозбаши”, “Иреван хан йемейи” (Ханская еда Иревана), “Гыр-гыр” кофте, “Чортдан гуруду”, “Зиров”, “Чёрек халваси”*

В Азербайджане по всем регионам имеются своеобразные образцы кулинарии. Нахичевань тоже, в этом смысле в зависимости от рельефа и географических условий имеет свою особую традиционную кухню. В этой статье «Традиционная пища Нахичеванского региона» наряду с общепринятой архаичной едой обоснованный на этнографических материалах, впервые дается подробная информация о разнообразии приготовления еды который, принадлежит разным селениям этой территории. К примеру, можно перечислить нижеследующие образцы пищи: «Ган бозбаши», «Иреван хан йемейи» (Иреванская ханская еда), «Гыр-гыр» кофте, «Чортдан гуруду», «Зиров», «Чёрек халваси» (хлебная халва) и др.

Bağirova Günel

Təkəldüz tikmə məmulatlarının məişətdə rolu

Açar sözlər: *təkəldüz, tikmə, ekspozisiya, eksponat*

UOT 39

Xalqımızın sənətkarlığın müxtəlif sahələri - toxuculuq, dulusçuluq, misgərlik, agacışləmə, təsviri incəsənətlə məşğul olmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, artıq Orta Tunc Dövründən başlayaraq sənətkarlıq digər təsərrüfat sahələrindən ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Odur ki, tarixən sənətkarlıq daha da inkişaf etmiş və yeni sahələri meydana gəlmişdir. Bu sənət nümunələrindən biri də tikməçilikdir. Tikmələr dedikdə müxtəlif ornamentlərlə bəzədilən, gündəlik məişətdə istifadə edilən nümunələr nəzərdə tutulur.

Tikmə sənətinin Azərbaycanda inkişafı burada pambıqçılıq, ipəkçilik, qoyunçuluq təsərrüfatının mövcud olması, eləcə də çoxlu sayda təbii boyaların olması ilə izah olunur.

Bədii tikmələr məişətimizin bir hissəsi olaraq geniş yayılmışdılar. Bədii tikmələr məişət predmetlərində fayda və gözəllik vəhdəti prinsipinin xalq ustaları tərəfindən layiqincə dərk edildiyini göstərir. Əşyanın bəzəyi həmişə onun məişətdə daşdığı vəzifəsinə uyğun olaraq həll edilir. (1)

Məişətdə geniş istifadə olunan tikmə növündən biri də təkəldüzdür. XIX əsr Azərbaycan bədii tikmələri içərisində təkəldüz işi xüsusi yer tuturdu. Təkəldüz (burma ilmə) tikmə orta əsrlərdə Şəkidə geniş yayılmışdır(2). Burada bu işlə əsasən kişilər xüsusi emalatxanalarda məşğul olurdular. Qadınlar isə evlərdə çox da böyük olmayan təkəldüz nümunələri hazırlayırdılar.

Adətən xırda məişət əşyalarının tikmə bəzəkləri sadə naxış motivlərindən ibarət olmaqla, “güləbətin” adlanan qızıl və ya gümüş teli sarınmış ipək sapla tikilmişdir. Bundan fərqli olaraq, iri məişət əşyalarının bəzək motivləri mürəkkəb kompozisiya əsasında qurulmaqdan əlavə, həm də çox vaxt qatışıq bəzək üsulları ilə hazırlanırdı. Ən başlıcası isə, iri həcmli tikmə məmulatı təkəldüz üsulu ilə bəzədilirdi. (3)

Məişətdə istifadə təyinatına görə tikmə məmulatlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Geyim elementləri
2. Evlərin daxili interyeri və ev avadanlığı
3. Qadın və kişi aksesuarları
4. Dini məzmunlu tikmələr
5. At bəzəkləri

Bu təsnifatı güləbətin, pilək, muncuq, təkəlduz tikmə sahələrinə aid etmək olar.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondu bu sadalanan qruplara aid tikmə məmulatlarından ibarət zəngin kolleksiyaya malikdir. Bu növ fond materialları arasında təkəlduz tikmə nümunələri əksəriyyət təşkil edərək rəngarəng çeşidləri, növ müxtəlifliyi, yüksək bədii keyfiyyətilə diqqəti cəlb edir.

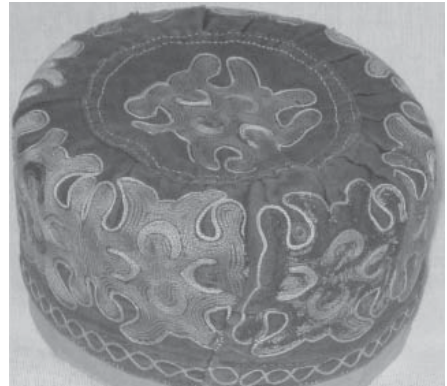
Şəkil 1

Fondda geyim elementlərinə aid olan çəkmə, araqçın, bığbağı saxlanılır. XIX əsrə aid olan çəkmə dəridən hazırlanmış, üzərinə qırmızı mahud parça çəkilmişdir. Bu parça üzərində təkəlduz tikmə ilə zərif nəbati naxış mövcuddur.(Şəkil 1) (4)

Fondda saxlanılan ekspozitlardan biri də araqçınlar idi. Araqçınlar qara və qırmızı mahud parçadan yüksək zövqlə hazırlanmış baş geyimləridir. Üzərini bəzəyən həndəsi naxışlar araqçınlara xüsusi gözəllik verir. Araqçınlar adətən quşgözü (cırnağı) və güləbətin tikmə üsulu ilə hazırlanırdı. Lakin fond

materialları arasında təkəlduz texnikası ilə hazırlanmış iki araqçın nümunəsini qeydə aldım. Naxışlar iynə vasitəsilə parça üzərinə həkk olunmuşdur. Buradaki əlvan rənglər göz oxşayır və ustanın yüksək peşəkarlığından xəbər verir.(Şəkil 2) (5)

Bığbağı kişi geyim elementlərinə aid edilir. Çox nadir olan bu nümunə üzərində də təkəlduz texnikasına rast gəlinir. Nəbati naxışlarla yanaşı burada məmulatın ərsəyə gəldiyi ildə mövcuddur.(Şəkil 4) (6)

Şəkil 2

Təkəldüz tikmə nümunələrindən danışarkən süfrələrə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki təkəldüz tikmə süfrələrdə geniş əks etdirilmişdir. Süfrələr hələ qədim dövrlərin başlayaraq Azərbaycan ev bəzəklərinin əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur.

Süfrələr müxtəlif rəngli parçalardan hazırlanır və üzərinə rəngarəng saplardan təkəldüz tikmə ilə naxışlar salınırdı. Süfrələrin üzərindəki naxışlar və rəng çalarları xalqımızın bu sahədəki yüksək

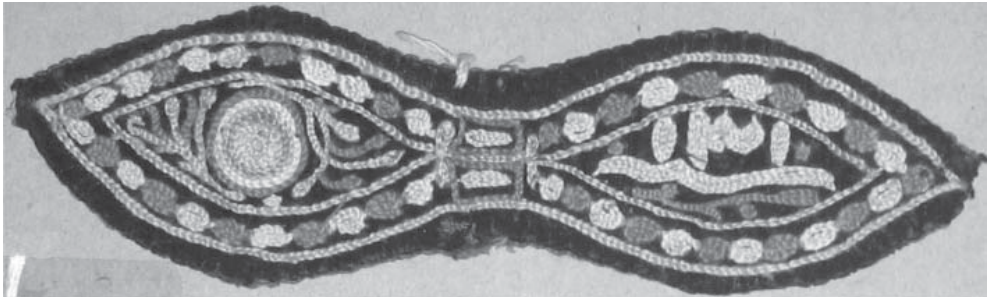

Şəkil 3

zövq və ustalığından xəbər verir. Belə naxışlar çox zəngin olub, süfrələrə xüsusi yaraşır verirdi. Əsasən yemək elementi kimi istifadə olunan bu tip süfrələr, istər xarici ticarətdə, istərsə də azərbaycanlıların məişətində geniş istifadə edilirdi. Təkəldüz texnologiyası ilə hazırlanmış süfrələr daha qiymətli hesab olunurdular.

Süfrələr həm də qonaqpərvərlik rəmzi idi. Adətən ən gözəl, ən incə naxışlı süfrələr qonaqlar üçün açılan masaların üzərinə salınardı. Bu da Azərbaycan xalqının qonaqpərvər xalq olduğunun əsas göstəricilərindən biridir.

Süfrələr ev bəzəyinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın qədim adətlərindən olan cehizin əsas hissəsini təşkil edirdi. Məlumdur ki, qədim dövrlərdən başlayaraq yeni ailə quracaq qızlara cehiz verilərdi. Cehiz əsasən gündəlik işləyən əşyalardan ibarət olurdu. Buna görə də süfrə qızların cehizinin ayrılmaz hissəsi hesab olunurdu. Ən maraqlısı odur ki, süfrəni ailə quracaq qızlar öz əlləri ilə və öz zövqlərinə uyğun bəzəməli idilər. Muzeyin etnoqrafiya fondunda bir çox süfrələr mühafizə olunur. Qırmızı rəngli nadir süfrə diqqət cəlb edir. Bu süfrə üzərində təkəldüz texnikası ilə güləbətin tikmə ilə nəbatı naxışlar icra edilib.(Şəkil 5) (7)

Şəkil 4

Şəkil 5

Keçmiş məişətimizdə geniş istifadə olunan balıncılar və mütəkkə üzləri də təkəldüz tikmələri ilə bəzədilirdilər. Təkəldüz naxışlarla işlənmiş bu qiymətli nümunələr bu gün Azərbaycan xalq sənətinin ən qiymətli tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmaqdadır. Belə tikmə nümunələrdən biri mütəkkə üzüdür. Tünd mahud parça üzərində nəbati naxışlar və islimi haşiyə təkəldüz texnikası ilə tikilmişdir.(Şəkil 5) (8)

Bu gün Milli Azərbaycan Tarixi muzeyinin Etnoqrafiya fondunda təkəldüz tikmələri ilə işlənmiş çoxlu sayda nümunələr vardır, hansılar ki, muzeyin ekspozisiyasında geniş əks etdirilmişdir. Belə nümunələrdən biri müxtəlif əşyalar üçün nəzərdə tutulan qovluqdur.

Evin daxili interyerinə divar bəzəkləri və örtüklər də aiddilər. Muzeyin nadir eksponatlarından biri də təkəldüz texnikası ilə hazırlanmış güləbətin tikməli örtükdür. Parlaq rəng çalarları və qızılı saplar örtüyə xüsusi gözəllik vermiş və əvəzolunmaz kompozisiya yaranmışdır. Görünür ki, örtük zəngin bir ailəyə məxsus olmuşdur (9).Divar bəzəklərini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Divar bəzəkləri məişətdə geniş yayılmışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq divar bəzəkləri ev bəzəklərinin mühüm tərkib hissəsi kimi istifadə olunurdu. Bu bəzəklər evləri daha gözəl göstərir və bununla yanaşı belə divar bəzəklərinə əsasən evin varlı və ya kasıb təbəqəyə aid olmasını müəyyən etmək olurdu. Digər təkəldüz nümunələrində olduğu kimi divar bəzəklərində də nəbati, həndəsi və digər naxış növlərindəndə istifadə olunurdu. XIX əsrə aid olan usta Əli Kərimin və sakini Hacı Tərimxan tərəfindən hazırlanan təkəldüz və bədii quramadan ibarət divar bəzəyi muzeyimizin ən qiymətli eksponatlarından biridir. Bu zərif və gözoxşayan tikmə nümunəsi ipək saplardan toxunmuş göy, qırmızı və qara mahud parça üzərinə həkk olunmuşdur. Tikmə bütövlükdə göy mahud üzərinə əks olunmuş

Şəkil 6

nəbati naxışlarla haşıyələnmişdir. Bu naxışlar güldan şəklindədir. Bu element bizə Qərbdən gəlib. Buna bənzər naxışları biz Qarabağın “Saxsıda güllər” xalçasında görürük. Göy və qara haşıyələri bir-birindən ayıran qırmızı mahud parça üzərindəki naxışlar da nəbatidir. İki tünd rəngin ortasından keçən əlvan haşıyə ustanın yüksək peşəkarlığından və zövqündən xəbər verir. Digərlərindən daha enli və zəngin naxışlı olmasıyla fərqlənən, qara mahud üzərindəki haşıyə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu haşıyə üzərindəki kətəbə və nəbati naxışlardan ibarət olan kompozisiyaya biz adətən Azərbaycan misgərlik nümunələrində tez-tez rast gəlirik.

Şəkil 7

Tikmənin mərkəzində, yuxarı hissədə tağ təsvir olunmuşdur. Tağ üzərində nəbati naxışlarla yanaşı bədii qurama da diqqəti cəlb edir. Tağ bütövlükdə göy rəngli mahud parça üzərinə həkk olunmuşdur. Mərkəzdə gözə çarpan “göyəm güldan” şəkilli naxış qırmızı mahudun üzərində yerləşir. Güldan nəbati naxışlar və bədii qurama ilə zənginləşdirilmişdir. Burada göy mahud üzərində, al-əlvən ipək saplardan toxunmuş müxtəlif yabanı çöl güllərinə, bülbüllərə rast gəlinir. Təsvir olunmuş qoşa bülbül sevgi rəmzi hesab olunur və iki aşiqi əks etdirir. Güldan şəkilli bu naxışda mütənasiblik qorunub saxlanılmışdır ki, bu da ustanın peşəkarlığından xəbər verir. Güldanın ətrafında, yuxarı və aşağı hissələrdə bədii quramadan ibarət xonçalar təsvir olunub. Aşağı hissəsində isə kiçik medalyonlarda ustaların adı və tikmənin ərsəyə gəldiyi il qeyd olunub. Tikmə hicri 1213, miladi 1835-ci ildə hazırlanıb.(Şəkil 7) (10)

Fondada mühafizə olunan kişi və qadın aksesuarları kimi istifadə olunan qoburlar, qələmdanlar, yelpiklər, daraqqabılar və s. gözoşayan təkəlduz texnologiyasının nümunələrindəndir. Təkəlduz və güləbətinin

Şəkil 8

uğurlu vəhdətindən yaranmış, əlvan rəngli, inv. N-si 3890 olan daraqqabı məhz belə aksesuarlardandır. Buta kompozisialı bu daraqqabı zəngin bir xanıma məxsus olmuşdur. (Şəkil 8) (11)

Qoburlara gəldikdə, bu element kişinin sosial mənsubiyyətindən xəbər verirdi. Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən, dəridən hazırlanmış, üzərinə mahud parça çəkilmiş nəbati

Şəkil 9

naxışlı qobur XIX əsrə aid eksponatdır. Mahud üzərində zərif ipək saplar çiçək və zambaqlardan, gözoxşayan kompozisiya yaratmışdır. Qoburun üst hissəsində patrondaş üçün xüsusi cib yerləşir. Cib ipək sapdan hazırlanmış xüsusi ilgək və düyməyə malikdir.(Şəkil 9) (12)

Dini məzmunlu tikmələrə gəldikdə bura təkəldüzlə bəzənən canamazlar, kiçik ölçülü dini məzmunlu divar bəzəklərini aid etmək olar. Namaz qılınarkən istifadə olunan canamazlar dini motivli naxışlarla bəzənirdi. Bu da onlara daha çox yaraşlıq verməklə yanaşı, onun daha çox hansı məqsədlərlə istifadə olunduğunu göstərirdi. Bəzən divar bəzəklərində dini motivlərdən də istifadə olunurdu. Mərkəz hissəsində divar bəzəyinin ölçüsündən asılı olaraq müxtəlif ölçülü məscid rəsmi, kənarında isə nəbati naxışlar işlənirdi. Böyük ölçülü divar bəzəklərindən fərqli olaraq kiçik ölçülü divar bəzəkləri qarmaqla deyil iynə ilə tikilirdi. Divar bəzəyinin belə bir nümunəsi muzeyin ekspozisiyasında sərgilənir. Qara mahud parça üzərində kənarları nəbati haşiyə və dini yazılar, mərkəzi hissəsində məscid təsvir olunmuşdur.(Şəkil 10) (13)

Şəkil 10

Etnoqrafiya fondunun təkəlduz tikmə nümunələri içərisində bədii və tarixi əhəmiyyət baxımından ən mükəmməl sənət əsəri hesab olunan, XIX əsrə aid at bəzəkləri qrupuna daxil olan yəhərüstü və yəhəraltı dəstidir. Mifoloji və nəbati təsvirlərlə zəngin olan bu təkrarolunmaz at bəzəyi kişinin sosial

Şəkil 11

statusundan xəbər verirdi. Çox nadir olan bu eksponatın üzərindəki zəngin rəng palitrası, gözoxşayan təsvirlər bir biri ilə vəhdəd təşkil edir. Mahud parça üzərinə ipək saplardan doldurma üsulu ilə mifik personajlar həkk olunmuşdur. Dəstin kənarlarına qızılı rəngli sapdan hazırlanmış saçaq tikilmişdir. Dəstin üzərindəki nəbati naxışlar Azərbaycanın zəngin təbiətinin mükəmməl təzahürüdür. (Şəkil 11,12) (14)

Təkəldüz tikmə məmulatları azərbaycanlıların məişətində geniş yer tutur. Bu növ tikmələr nəinki Azərbaycanda, ondan kənar ərazilərdə də geniş yayılmışdır. Belə tikmə nümunələri xaricə ixrac olunan ən yaxşı vasitələr hesab olunurdu. Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq tətbiqi sənətinin gözəl və əvəzolunmaz nümunələrindən olan tikmələr özündə xalqımızın etnoqrafiyasını, tarixini, mədəniyyətini və adət-ənənəsini əks etdirir. Yəni bu tikmələrə baxaraq indi getdikcə yox olan adət-ənənələrimiz, vaxtilə gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsi olan nümunələr, tikmələr haqqında təsəvvür əldə edirik. Bunula da öz zəngin mədəniyyətimizi qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmış oluruq.

Şəkil 12

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. G. Əliyeva Naxçıvan bədii tikmələri /Azərbaycan SSR EA xəbərləri. N8, Bakı, 1961 103s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild, Bakı, 2007 s.497
3. Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri N1(3) Bakı, 2010 s.63
4. Çəkmə.EF 2623 3.A.
5. Araqqınlar. EF 3178, 3179
6. Bığbağı. EF 6226
7. Süfrə.EF 3659
8. Mütəkkə üzü. EF 3190
9. Örtük. EF 3659
10. Divar bəzəyi. EF 9491
11. Daraqqabı. EF 3890
12. Qobur. EF 5490
13. Divar bəzəyi. EF 4150
14. Yəhər altı, yəhər üstü. EF 596, 597

Bagirova Gunel
The role of chain stitch patterns at home
Summary

Key words: *chain stitch, embroidery, exposition, exhibit*

Chain stitch takes main place among the literary embroidery of Azerbaijan in XIX century. Sheki was the centre of Chain stitch in this period. In this article are considered the role of chain stitch technology at home. Garment elements, men and women accessories, home interiors, wall decoration, religious theme embroideries were decorated with these embroideries. The exhibits of ethnographical Fund were used in researcher.

Багирова Гюнель
Значение изделий вышитых в технике текелдуз в быту
Резюме

Ключевые слова: *текелдуз, вышивка, экспозиция, экспонат*

Особое место среди художественной вышивки Азербайджана XIX века занимает текелдуз. В этот период центром текелдуза был город Шеки. В данной статье, рассматривается значение изделий вышитых в технике текелдуз, в быту. Этой вышивкой украшались элементы одежды, мужские и женские аксессуары, интерьеры домов, настенные панно и изделия религиозного предназначения. В исследовании были использованы экспонаты из фонда этнографии.

Usubova Ülviyyə

**Azərbaycanda atçılığın inkişaf tarixinə dair
(XIX-XX əsrlər)**

Açar sözlər: *Qarabağ, Dilbaz, at, atçılıq, yəhər*

UOT 39

Azərbaycan atçılığın təşəkkül tapdığı ən qədim ərazilərdən biridir. Bunu Cəlilabad rayonu ərazisində Əlikörməktəpə adlı yaşayış yerindən tapılan at sümükləri də sübut edir. Belə ki, bu sümüklərin tədqiqi hələ 6-7 min il əvvəl Azərbaycanda atın əhliləşdirilməsi faktını təsdiq edir (1). Bu baxımdan bu gün dünyada mövcud olan 260 at cinsindən ikisinin (Qarabağ, Dilbaz) məhz Azərbaycana məxsus olması təsadüfi deyil.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, təsərrüfat münasibətlərinin inkişafı, hərbi-siyasi proseslər atçılığın inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Atın əhliləşdirildiyi dövrdən etibarən onun insanların təsərrüfat və ailə məişətində rolu misilsizdir. Ondan təsərrüfatda qoşqu vasitəsi, nəqliyyat vasitəsi, eləcə də, süvari qoşun və idman növü kimi istifadə olunmuşdur. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə xalqımız atı həmişə şərəf, qəhrəmanlıq, müdriklik rəmzi kimi qəbul etmiş, ona olan sevgisini atalar sözləri, bayatılar və müxtəlif sənət əsərlərində-miniatur, xalça, qələmkar, zərgərlik nümunələrində təəcəssüm etdirmişdir. “At ad ilə, igid at ilə”; “At atılarsa, düşmən çatlar”; “At igidin yoldaşdır”; “At min, ad qazan”; “At muraddır” və s. atalar sözləri də bunu özündə ifadə edir (2).

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan bir çox saxlanclar Azərbaycanda bu sahənin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənməyə kömək edir. Arxeologiya fondunda qorunub saxlanılan tuncdan hazırlanmış at formalı və atlı asma bəzəkləri bu baxımdan maraq doğurur (3).

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan miniatür (4), xalça (5), qələmkarların (6) üzərində nəfis şəkildə at və atlı rəsmləri toxunmuş və həkk edilmişdir.

Bu sahə ilə məşğul olanlar atlara düzgün qulluq göstərilməsi və onların bəslənməsi işini son dərəcə vacib hesab etmişdir. Azərbaycanda at ilxıları adətən açıq havada, yayda yaylaqda, soyuqlar düşəndə isə qışlaqlarda saxlanılırdı.

Atdan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmək üçün yəhər, üzəngi, yüyən, qırmanc, yəhərüstü, çul, xurcun, yəhər qaşı, örkən, tafqır, nal, at bəzəyi və s. ləvazimatlar hazırlanırdı. Etnoqrafiya fondunda bu ləvazimatların çox gözəl nümunələri qorunur. Yəhərdən atı minərkən onun belində rahat oturmaq üçün (7), üzəngi ata rahat minmək (8), yüyən və qırmancdan (9) atın idarə edilməsi, yəhərüstü (10) və çuldan (11) ata minərkən rahatlığı təmin etmək, atın soyuq və şaxtadan qorunması, dekorativ baxımdan yaraşıqlı görünməsi, xurcundan (12) uzaq səfərə çıxarkən içərisinə zəruri əşyalar, azuqə yığmaq, yəhər qaşından içərisinə nisbətən kiçik ölçülü ləvazimatları (namazlıq, təsbeh və.s) yığmaq (13), örkəndən atın üzərinə yığılmış yükü bağlamaq (14), tafqırdan yəhəri möhkəm saxlamaq məqsədilə atın qarnının altından bağlamaq (15), naldan atın dırnaqlarının mühafizə edilməsi (16), at bəzəyindən isə (17) bəzək aksesuarı kimi istifadə edilirdi.

Atçılıq ölkəmizdə uzun tarixi inkişaf yolu keçərək, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları daha məşhur idi.

Qarabağ atı qədim dövrlərdən Azərbaycanda mövcud olmuş yerli atların əsasında uzun təkamül yolu nəticəsində formalaşmış, xalqın əsrlər boyu apardığı yaradıcı xalq seleksiyası sayəsində yaranmış at cinsidir (18). Qarabağ atının bu ərazidə təxminən üç min illik tarixi olduğu ehtimal edilir. Qafqazda say etibarilə də ən çox at Qarabağda olmuşdur. Qarabağ atları haqqında elmi ədəbiyyatda çox maraqlı məlumatlar vardır. Bunlar içərisində 1843-cü ildə “КОННОЗАВОДСТВО И ОХОТА” jurnalının 17-ci nömrəsində nəşr olunmuş imzasız bir məqalə diqqəti cəlb edir. Burada yazılır: “Türkmən atları ilə ərəb atlarından Qarabağ xanlığında çox yaxşı bir cins yetişdirilmişdir. İngilis atları Qərbdə məşhur olduğu kimi, Qarabağ at cinsi də Şərq atları içərisində məşhurdur” (19). Həmçinin polkovnik K.A.Diterixsin Rusiya Dövlət Atçılıq zavodları Birliyi müdiriyyətinin xahişi ilə yazdığı “Qarabağ atçılığına bir baxış” məqaləsi də diqqəti cəlb edir. 1866-cı ildə “КОННОЗАВОДСТВО” jurnalında nəşr edilmiş bu məqalədə müəllif Qarabağı Ön Asiyanın bir hissəsi və atın təbii vətəni hesab edilən bir diyar kimi göstərmiş, Qarabağ atlarının təşəkkül tapması və cins kimi formalaşmasını burada yaşayan insanların yalnız maddi-təsərrüfat ehtiyacları ilə deyil, əsrlərdən bəri onların həyat tərz, mədəniyyəti və milli adət-ənənələrindən irəli gələn amillərlə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır (20).

Qarabağ atlarının cins kimi təkmilləşdirilməsi və geniş əraziyə yayılmasında XIX əsrdə burada fəaliyyət göstərən atçılıq zavodlarının böyük rolu olmuşdur. Təkcə Şuşa qəzasında yüzdən çox belə zavod var idi. K.A. Diterixs Qarabağ xanı Pənahəli xan, onun varisləri İbrahim Xəlil və Mehdiqulu xanın, Usmiyevlərin (Xan qızı Natəvanın), Hüseyn Ağa Ağanlı, Məmməd bəy Gilani və digər xan zümrəsinə daxil olan sülalələrin nümayəndələrinə məxsus zavod və tövlələrdə, XIX əsrin 70-ci illərində təşkil edilən Yelizavetpol atçılıq zavodunda klassik zavod atçılığı səviyyəsində damazlıq işlərinin aparıldığını qeyd edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda atçılıq XIX əsrdə özünün ən parlaq dövrünü yaşayırdı.

Qarabağ atlarının Meymun (Xoşbəxt), Qarnıyırtıq, Əlyetməz və ya Ceyran (bu tipin boz rəngdə olan hissəsi Gülgün adlanırdı-Ü.U), Toxmaq, sarılar, köhlən sarılar, rənginin xüsusi parlaqlığına görə qalın sarılar və cins sarılar kimi adlandırılan növləri olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ cinsinin Türkmən (Axaltəkə) atı ilə cütləşdirilməsi nəticəsində təkə-ceyran, Kabardin atı ilə cütləşdirilməsi nəticəsində şahmar, durnalar, ağa-cidalı, alagöz adlanan yeni tipləri əmələ gəlmişdir (21).

Qarabağ atları gözəl xarici görünüşü, rahat və sürətli yerışı, dözümlüliyinə görə hər zaman yüksək qiymətləndirilmiş, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində keçirilən beynəlxalq at sərgi və müsabiqələrində yüksək mükafatlar almışdır. 1867-ci ildə Parisdə beynəlxalq at sərgisində “Xan” adlı qızılı kəhər aygır gümüş medala, 1869-cu il Moskva sərgisində “Meymun” gümüş medal və pul mükafatına, “Toxmaq” bürünc medala, “Səlbinaz” fərqlənmə diplomuna, 1872-ci ildə “Bayram” adlı aygır üçüncü pul mükafatına layiq görülmüşdür (22).

Bəhs olunan dövrdə geniş yayılmış at cinslərindən biri də Qazax atı idi. Bu at cinsi Ermənistan və Gürcüstan ərazisində də yayılmışdır. Qazax atı elmi ədəbiyyatda “Dilbaz” və “Haçadil” adı ilə də tanınır. Dilbaz adı Qazaxın Xanlıqlar kəndində olan tanınmış Dilbazilər nəslinin adından götürülmüşdür. Haçadil adına gəlincə, bu ifadə atın dilinin ucunun haça olması ilə izah edilərsə də, ehtimal xarakteri daşıyır.

Qazax atı haqqında elmi ədəbiyyatda məlumat azdır. 1893-cü ildə V.Verq Cənubi Qafqaz atçılığından danışarkən Qarabağ atı ilə birlikdə Qazax atını da qeyd edir. D.Dubenski Qazax atını Qarabağ atının nəslə pozulmuşlarından ən məşhuru hesab edir. Qazax atı yaraşığı etibarilə Qarabağ atından geridə qalsa da, lakin davamlılığı və dağ şəraitində minikdə möhkəmliliyinə görə fərqlənir (23).

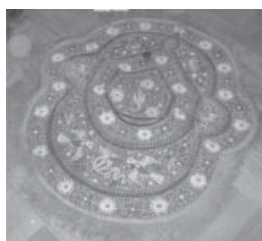
Şirvan və Quba atları da yerli at cinslərindəndir. Prof. R.X.Səttarzadə Şirvan atının Qarabağ cinsinin təsiri nəticəsində yarandığını qeyd edir. Alman

tədqiqatçısı K.Freytaq Şirvan atı haqqında yazır: “Şirvan atları quruluşu və yaraşığına görə öz əcdadlarına az oxşayır. Lakin bir qayda olaraq onlardan sürəti, davamlılığı və çevikliyilə seçilir. Bu atları rus süvariləri, xüsusilə yüksək rütbəli zabitlər böyük həvəslə götürürdülər” (24). Azərbaycan atlarının bir qolu olan Quba atları isə Bakı və Şamaxı qəzaları ilə yanaşı, Dərbənd və başqa qonşu ərazilərə də yayılmışdı.

Azərbaycanda atçılıq təsərrüfatının yüksəlişinin növbəti mərhələsi SSRİ Nazirlər Sovetinin 08 oktyabr 1948-ci il, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 27 may 1949-cu il tarixli qərarları ilə “Qarabağ (Ağdam)” at zavodunun yaradılması oldu. Bu atçılığın inkişafında mühüm hadisə idi. Yaradıldığı andan zavod uğurlu fəaliyyət göstərmişdir. Hətta 1956-cı ildə Sovet Hökuməti tərəfindən İngiltərə kraliçası II Yelizavetaya məhz bu zavodda yetişdirilmiş at hədiyyə edilmişdir. Zavodun maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda cıdır yarışlarına marağın artması atçılığın inkişafına müsbət təsir göstərmiş, 1980-ci ildə Moskva auksionu vasitəsi ilə çoxlu sayda at xarici ölkələrə-Almaniya, Hollandiya, İsveçrə, İtaliya, Fransaya satılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu inkişaf uzun sürmədi. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Ermənistan Respublikasının ölkəmizə qarşı təcavüzkar siyasəti digər sahələrə olduğu kimi, atçılıq təsərrüfatına da böyük zərbə vurdu. Ağdam zavodundakı atlar döyüş bölgəsindən çıxarılaraq ilk öncə Yevlax rayonu ərazisində yerləşdirildi. Lakin buranın təbii-şəraiti Qarabağ atları üçün əlverişli olmadığına görə atlar zavodun Ağcabədi rayonu ərazisindəki Lənbəran qışlağına köçürüldü (25).

Ölkəmizdə atçılığın inkişafı istiqamətində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2007-ci il tarixli fərmanı ilə “Atçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın qəbul edilməsindən sonra baş verdi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti bu fərmandan irəli gələrək “Atçılığın inkişafı üzrə Proqram”ın təsdiq edilməsi haqqında 8 oktyabr 2007-ci ildə qərar qəbul etdi. Proqramda atçılığın normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, atçılıq üzrə dövlət damazlıq müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, at cinsləri genofondunun qorunması, atçılıq biznesinin inkişafı, atçılıq turizminin inkişafı, atçılığın elmi təminatı və kadr hazırlığı, at idman yarışlarının təşkili, idmançıların, məşqçilərin və hakimlərin hazırlanması, milli atçılıq mədəniyyətinin, o cümlədən milli atçılıq oyunlarının (çovqan, atla güləş, qıza çat) təbliği nəzərdə tutulmuşdur (26).

Görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər əsrlər boyu ölkəmizdə heyvandarlığın əsas sahələrindən biri olan atçılığın yenidən yüksələrək, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu söyləməyə əsas verir.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s 271
2. Xaliq Rzayev. Atalar sözü. Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2004, s 444, 447, 451, 455, 457
3. MATM. AF.İnv. № 1856, 2233
4. MATM. EF.İnv. № 9681
5. MATM. EF.İnv. № 6055, 6647
6. MATM. EF.İnv. № 3550
7. MATM. EF.İnv. № 1932
8. MATM.EF.İnv. № 9715
9. MATM.EF.İnv. № 7756
10. MATM.EF.İnv. № 596,597
11. MATM.EF.İnv. № 6799
12. MATM.EF.İnv. №8087

13. MATM.EF.İnv. №8270
14. MATM.EF.İnv. №792
15. MATM.EF.İnv. № 5332
16. MATM.EF.İnv. №824
17. MATM.EF.İnv. № 840,5123
18. [www.araf.az/Qarabağ atının qısa tarixi](http://www.araf.az/Qarabağ_atının_qısa_tarixi)
19. R.X.Səttarzadə. Qarabağ atı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1954, s 13
20. [www.araf.az/Qarabağ atının qısa tarixi](http://www.araf.az/Qarabağ_atının_qısa_tarixi)
21. R.X.Səttarzadə. Qarabağ atı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1954, s 16-18
22. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s 278
23. R.X.Səttarzadə. Azərbaycan atçılığı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1960, s 29
24. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s 281
25. [www.araf.az/Qarabağ atının qısa tarixi](http://www.araf.az/Qarabağ_atının_qısa_tarixi)
26. “Atçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 22 may 2007-ci il, №580; “Atçılığın inkişafı üzrə proqram”. Bakı şəhəri, 8 oktyabr 2007-ci il, № 160

Usubova Ulviyyə

***About the history of development of equestrian in Azerbaijan (XIX-XX centuries)
(on the basis of materials of the National Museum of History of Azerbaijan)***

Summary

Key words: *Karabakh, Dilbaz, horse, equestrian, saddle*

The article is dedicated to the equestrian, one of the main branches of cattle breeding. There is narrated about the horses which were popular in 19th and 20th centuries in Karabakh, Kazakh, Shirvan and Kuba. There is given information about the saddle, stirrup, housing and so on. The value our people give to this sacred animal is emphasized in the article. The article also draws attention to the works done in recent years for the development of equestrian.

Усубова Ульвия

***Об истории развития коневодства в Азербайджане (XIX-XX вв)
(на основе материалов Национального Музея Истории Азербайджана)***

Резюме

Ключевые слова: *Карабах, Дилбаз, лошадь, коневодство, седло*

В этой статье говорится о коневодстве как об одной из основных отраслей животноводства. В статье обсуждается о Карабахских, Газахских, Ширванских и Губинских лошадях Азербайджана начала XIX и XX вв. В статье также говорится о правилах присмотра за лошадьми, о приготовленных приспособлениях таких как: седло, стремяна, попона, основа седла и так далее. Отмечается также отношение нашего народа к этому животному как к свяшенному. В статье также показывается о внимание развитие коневодства в последние годы.

**Помнить своё прошлое—дань благодарности
потомков своим предкам о книге «Посланцы
Азербайджана на Парижской конференции»,
Баку, 2010**

В небольшой по объему книге всесторонне и доходчиво освещен короткий, но политически ёмкий и яркий путь тех, кому она посвящена. Авторы живо и интересно преподнесли читателю все перипетии, что пришлось пережить делегации АДР, направленной на Парижскую мирную конференцию по итогам Первой мировой войны 1914-1918 годов. Органично и ненавязчиво в ткань повествования вплетены краткие, но ёмкие характеристики каждого члена делегата – Алимардан-бека Топчибашева, Джейхуна Гаджибекова, Мамедгасан-бека Гаджинского, Ахмед-бега Агаева, Акпер-аги Шейхульисламова, Мирягуб-бека Мехтиева, Мамед-бека Магеррамова. При этом подчеркнуто, что они, как и остальные руководители АДР, не просто получили высшее специальное образование в лучших ВУЗах России и Европы, но и владели несколькими восточными языками, являлись людьми высоких гражданских принципов, яркими высокообразованными представителями молодой азербайджанской интеллигенции, интеллектуалами в полном смысле этого понятия. Хотя они были представителями разных политических партий, их объединяла любовь к своей Родине, для защиты которой они принимали активное участие в общественно-политической жизни, отстаивали права тюркского и мусульманского населения Российской империи, в том числе с трибуны Государственной думы, редактировали журналы и газеты, публиковали книги и статьи. Поэтому члены делегации АДР на Парижскую конференцию были прекрасно подготовлены для того, чтобы активно и со знанием дела отстаивать позиции своего незави-

симого государства на международном уровне. И они добились своей главной цели: Парижская конференция, а значит – мировое сообщество – признали АДР, первую на Востоке республику!

Научный редактор академик Наиля Велиханлы и авторский коллектив – З.Дулаева, Л.Шаламова, Ф.Багиров, Ф.Ахмедова – провели огромную работу. Эта чувствуется по глубине разработки темы. Вместе с тем далеко не просто было собрать по крупицам материал, посвященный столь важной проблеме. Авторам удалось кратко, ёмко и доходчиво описать все перипетии и сложности, что пришлось испытать официальной делегации АДР на Парижской мирной конференции по итогам Первой мировой войны 1914-1918 годов. Показано и подтверждено, по чьей вине наша делегация прибыла в Париж с трёхмесячным опозданием. Конкретно отмечены виновники этого: как официальный Париж, так и армянское лобби во Франции. В связи с этим стоит заметить, что армянская, Араратская Республика, созданная на Южном Кавказе на земле бывшего азербайджанского Эриванского ханства, на Парижской конференции сторонилась не только АДР, но и Демократической Республики Грузия. Более того, она неоднократно отказывалась подписывать вместе с ними коллективные обращения к главам делегаций стран-победительниц по поводу проблем, связанных с Южным Кавказом. В связи с армянским лобби к месту отметить, что такую же негативную деятельность против АДР оно вело тогда и в США. Об этом известно из переписки между членом Палаты депутатов конгресса США Уолтером М.Чандлером и Алимардан-беком Топчубашевым, которые познакомились в Париже. В частности, американский конгрессмен описал, какие методы использует армянское лобби в США для того, чтобы очернить АДР в глазах американцев. Так, он сообщал: «чувства армян к Азербайджану решительно враждебны и американские армяне далеко неблагоприятно относятся к идее независимости Азербайджана». В качестве одной из контрмер У.М.Чандлер предложил себя в качестве представителя АДР в США с тем, чтобы довести до американцев правду об АДР. В связи с этим он писал в августе 1919 года А.Топчубашеву: «Одной из моих обязанностей как Вашего представителя в Америке

будет нейтрализовать и парализовать враждебную работу армян... Вы можете быть уверены, что американские армяне не устроят меня и не повлияют на меня никоим образом. Я буду бороться за Вас также храбро и добросовестно, как будто Вы сами были бы здесь, чтобы самому вести борьбу... Вы можете быть уверены, что я сделаю всё возможное, чтобы нейтрализовать всякое неприятное впечатление или лживые слухи, которые могут распространить три армянина, покинувшие в последнее время Францию для того, чтобы отправиться в Америку».

АДР была первой республикой на Востоке. И она останется в мировой истории как нерукотворный образец демократии, как пример для других стран и народов. Поэтому чем больше мы будем знать об АДР, тем динамичнее будет развиваться наше общество, наше независимое государство – третья Республика. Тем быстрее мы претворим в жизнь идеалы и заветы лидеров АДР. В связи с этим было бы желательно продолжить серию публикаций об АДР и её лидерах. Надо издать на английском, персидском, арабском, французском языках как рецензируемую книгу, так и переиздать материалы, представленные делегацией АДР, в частности, еженедельник «Азербайджанский информационный бюллетень», географическую карту Азербайджана, книги «Кавказская Азербайджанская Республика», «Экономическое и финансовое положение Азербайджана», «Антропологический и этнический состав населения Азербайджанской Республики», а также публикации Дж.Гаджибекова об истории, культуре, литературе, экономике, языкознании, профессиональной журналистике Азербайджана. Благодаря этому, мировое сообщество узнает не просто о нашем прошлом, но и о том, что Восток был и остаётся лидером в глобальном масштабе.

В книге имеются иллюстрации, которые великолепно сочетаются с текстом.

Появление рецензируемой книги – важное и долгожданное событие в нашей научной и общественно-политической жизни. Он позволяет окинуть общим взором историю появления, становления и деятельности Азербайджанской Демократической Республики и её лиде-

ров, оставивших яркий негасимый след в истории как Азербайджана, так и Кавказа. Даже оставшись в эмиграции, эти лидеры продолжали деятельность по претворению своих демократических принципов в жизнь. Это актуально и злободневно и сегодня, ибо идея лидеров АДР о необходимости создания независимости и объединённого Кавказа, остаётся в сегодняшней повестке дня. К месту заметить также, что, находясь в эмиграции, члены делегации АДР не оставляли без внимания азербайджанских студентов, отправленных на учебу ВУЗы Европы, поддерживали их, как и чем могли.

Национальный Музей истории Азербайджана Национальной АН Азербайджана издал великолепную книгу о наших патриотах и демократах. Мы не должны их забывать, ибо они – наше славное прошлое, заложившие основы нашего суверенного сегодня. Вместе с тем мы можем считать их своими современниками. Ибо они живы, они с нами, - пока мы их помним!

Рауф Гусейн-заде
Доктор исторических наук Ведущий научный сотрудник
Института археологии и Этнографии НАНА

**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2012-ci ildə gördüyü
elmi-ekspozisiya, elmi tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin**

H E S A B A T I

**Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının
icrası ilə əlaqədar tapşırılmış işlərin yerinə yetirilməsi haqqında
məlumat**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 180 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 3 aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar görkəmli Azərbaycan şairəsinin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən materiallarından ibarət 19 səhifəlik buklet nəşr olunmuşdur. Bukletdə X.Natəvanın əl işlərindən və ona məxsus əşyalardan ibarət 24 adda fond materialı təqdim olunur. Buradakı fotoşəkillər X.Natəvanı təkcə istedadlı **şair və ictimai xadim kimi deyil, habelə mahir rəssam, tikmə ustası, xalçaçı, dərzi kimi** də xarakterizə edir. Fotoşəkillər annotasiyalarla müşayiət olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının iyirminci ildönümü haqqında” 9 aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mayın 4-də anım tədbiri keçirilmişdir. Tədbirdə muzeyin əməkdaşları ilə yanaşı Bakı şəhəri 190, 123, 90 №-li məktəblərin müəllim və şagirdləri iştirak etmişlər. Tədbir iştirakçılarına Şuşa şəhərinin keçmişini və işğaldan sonrakı vəziyyətini əks etdirən elektron təqdimat nümayiş olunmuşdur. Azərbaycanın qədim keçmişinin öyrənilməsində Qarabağ ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların əhəmiyyəti, bu qazıntılar nəticəsində əldə olunan materialların ən qədim insan məskənlərinin məhz

bu ərazidə olması faktını sübut etdiyi vurğulandı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Qarabağ bölgəsinin etnoqrafik xüsusiyyətlərinə toxunuldu. Çıxışlardan sonra şagirdlərin suallarına cavabla verildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 12 aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında 58 səhifəlik “Mirzə Fətəli Axundzadə-200” kataloqu hazırlanmışdır. Kataloqa böyük yazıçının həyatına dair müxtəlif məlumat və hadisələri özündə əks etdirən sənəd və əşyayi materiallar daxil edilmişdir. Bu sənəd və əşyalar oxucuları Axundzadələr nəslinin həyat və fəaliyyəti, cəmiyyətdə tutduqları mövqe ilə tanış etməklə yanaşı, dövrün azərbaycanlılarının məişət mədəniyyətini işıqlandırmaq baxımından da maraq doğurur. Kataloqun əsasını muzeyin 10 fondunda mühafizə olunan 92 saxlama vahidi təşkil edir. Kataloq Azərbaycan və rus dillərində hazırlanmışdır.

Elmi tədqiqat işləri planlarının yerinə yetirilməsi haqqında məlumat

2012-ci ildə təsdiq olunmuş plana əsasən muzeyin əməkdaşları 25 mövzu və bu mövzulara daxil olan 27 iş üzərində çalışmışlar. Cari ildə nəzərdə tutulmuş 13 mövzu, 21 iş və 2 mərhələ tamamlanmışdır.

I problem *“Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günə qədərki tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin muzeyin ekspozisiyasında və sərgilərində nümayişi və təbliği”*dir. Bu problemə daxil olan *“Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və Xalq Cümhuriyyəti dövrləri, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən zallarda eksponatların təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, müxtəlif mövzularda sərgilərin qurulması”* mövzusu (mövzunun rəhbəri: N.Əliyeva) üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

Cari ildə I mərtəbədəki 57 vitrindən 36-sında (63%) yenidənqurma-təkmilləşdirmə işləri əsasən həmin vitrinlərin bədii tərtibatından, eksponatların, eləcə də podiumların yerdəyişməsindən və ya yeniləri

ilə əvəzlənməsindən, Azərbaycan və ingilis dillərində annotasiyaların hazırlanmasından ibarət olmuşdur. Bu işlər çərçivəsində bir sıra vitrinlərə yeni bölmələr və onlara müvafiq eksponatlar əlavə olunmuşdur. Ekspozisiyanın 2-ci mərtəbəsində də təkmilləşdirmə işləri aparılmışdır. “XIX əsrdə Azərbaycanda dini etiqad” zalında yəhudi və xristianlıq dinlərinə dair materiallar əsasında yeni bölmə yaradılmış, “Azərbaycanda tolerantlıq” mövzusunda vitrinə yeni eksponatlar yerləşdirilmiş, XIX əsrin mədəniyyət bölməsinə isə yeni materiallar əlavə edilərək təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini əks etdirən zallarda bir çox dəyişikliklər aparılmış, bu dövrün ekspozisiyası xeyli yeni əşyayi material, sənədlər, rəsm əsərləri hesabına daha da zənginləşdirilmişdir. Görkəmli Azərbaycan rəssamı Əzim Əzimzadənin hələ 1918-ci ildə “İstiqlal” Muzeyinin sifarişi ilə bədii tərtibat verdiyi “İstiqlal Bəyannaməsi” ilk dəfə nümayiş olunmaq üçün ekspozisiyada yerləşdirilmişdir. Azərbaycanın tanınmış neft sahibkarı və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ev-muzeyinin ekspozisiyasında “H.Z.Tağıyevin təltif nişanları” adlı yeni vitrin əlavə olunmuşdur.

Bütün ekspozisiya üzrə annotasiyalar yoxlanılmış, düzəldilmiş, yeni annotasiyalar tərtib edilmişdir.

Cari ildə “Qarabağ xanlığı”, “İmadəddin Nəsimi”, “Məhəmməd Nəsirəddin Tusi”, “General-leytenant Əliağa Şıxlinski”, “Müasir Azərbaycan Respublikasının sələfi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dini maarifçilik hərəkatı” elektron təqdimatları hazırlanmışdır.

Mövzu çərçivəsində 3 sərgi təşkil olunmuşdu: “Muzeyin silah kolleksiyası”, “Azərbaycan rəssamlarının əsərləri Təsviri materiallar fondunun kolleksiyasında”, “Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkülü və inkişafı”.

II Problem *“Muzeyin fondlarında qorunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin elmi tədqiqi və nəşri, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların, seminarların keçirilməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə toplama işi məqsədilə ekspedisiyaların təşkili”*dir. Bu problem 22 mövzunu əhatə edir.

“Muzeyin nadir kitablar fondu” kataloqunun hazırlanması” **mövzusu**

tamamlanmışdır. Kataloqun XVIII-XIX əsrin I yarısını əhatə edən birinci cildi (1400-dən artıq nadir kitab) çapa hazırlanmışdır (mövzunun rəhbərləri: N.Əliyeva, F.Abdullayeva).

Nəşri gələn il nəzərdə tutulmuş *“Azərbaycanın orta əsr saxsı məmulatı” elmi-tədqiqat layihəsi*” mövzusu çərçivəsində eyniadlı kataloq üçün 190 eksponat seçilərək elektron pasportu tərtib edilmişdir (mövzunun rəhbəri: N.Quluzadə).

N.Yusifbəylinin anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunan *“Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat və fəaliyyəti” adlı məqalələr toplusunun hazırlanması*” mövzusu başa çatdırılmışdır. Məqalələr toplusunun ilkin variantı hazırlanmışdır (mövzunun rəhbəri: Z.Dulayeva).

“Azərbaycan rəssamlarının əsərləri Təsviri materiallar fondunun kolleksiyasında” kataloqunun hazırlanması” mövzusu başa çatdırılmış və kataloqun ilkin variantı hazırlanmışdır. Kataloqa 59 rəssamın işləri daxildir (mövzunun rəhbəri: R.Sultanov).

“XIX əsrdə çarizmin Azərbaycanda aksiz siyasəti” kitabının hazırlanması” mövzusu üzrə monoqrafiya başa çatdırılmış və çapa verilmişdir (mövzunun rəhbəri: M.Məmmədov).

“Mütəfəkkir, ədib və publisist M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illiyinə həsr olunan kataloqun hazırlanması (MATM-nin kolleksiyası əsasında)” mövzusu (mövzunun rəhbəri: Z.Dulayeva) yerinə yetirilmiş və kataloq çap olunmuşdur.

“Bakı şəhərinin su təchizatı tarixindən” kitab-albomunun hazırlanması” mövzusu üçün mətn yazılmış, eləcə də illustrasiyalar və sənədlər seçilib ayrılmışdır (mövzunun rəhbəri: B.Sayılov).

Növbəti elmi tədqiqat mövzusu *“Nərgizəvanın bədii metalı”* adlanır. Tədqiqat işi prosesində aşkara çıxarılan materialların zənginliyi kataloqun yeni adla - *“Şirvanın bədii metalı”* kimi təqdim edilməsini məqsəduyğun etmişdir. Nəşr üçün təqdim olunan kataloqa 123 adda eksponat cəlb edilmişdir. **İş zamanı 58 ədəd bədii metal nümunəsi** muzeyin Bərpa laboratoriyasında restavrasiya və konservasiya olunmuşdur. 104 səhifəlik kataloq Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr olunmuşdur (mövzunun rəhbəri: N.Quluzadə).

“Azərbaycan xalqının mədəni irsi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında)” silsilə kitabların hazırlanması” mövzusu üzrə “Maarif və maarifçilər” adlı məqalələr toplusu hazırlanmışdır. Topluya muzey əməkdaşlarının 12 məqaləsi daxil edilmişdir (mövzunun rəhbəri: Z.Dulayeva).

“Muzeyin hədiyyələr kolleksiyası” kataloqunun hazırlanması” mövzusu tamamlanmışdır. Kataloqda 850-dən çox eksponat haqqında məlumat əks olunub (mövzunun rəhbəri: R.Səfərova).

«Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsi» respublika elmi seminarının keçirilməsi” mövzusu (mövzunun rəhbəri: N.Quluzadə) və “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu və problemləri” illik respublika elmi konfransının keçirilməsi” **mövzusuna** (mövzunun rəhbəri: N.Əliyeva) daxil olan “II respublika elmi konfransının keçirilməsi” işi planda nəzərdə tutulduğu kimi yerinə yetirilmişdir.

“Beynəlxalq Türk əl toxumaları (tekstil) və ənənəvi sənətlər Konqresinin (Türkiyə Respublikası Səlcuq Universitetinin Səlcuq araşdırmaları Mərkəzi və L.Kərimov adına Azərbaycan xalçası və Xalq Tətbiqi sənəti Dövlət Muzeyi ilə birgə) keçirilməsi”mövzusu planda nəzərdə tutulduğu kimi yerinə yetirilmişdir.

2013-cü ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulan “Mis süfrə qabları” kitab-albomunun hazırlanması” mövzusu üçün 445 saxlama vahidi material seçilmiş və mətn yazılmışdır. Materialın bir qisminin bərpaya ehtiyacı olduğundan Bərpa laboratoriyasına təhvil verilmişdir (mövzunun rəhbəri: G.Abdulova).

“Azərbaycanda tapılan sikkə dəfinələrinin topoqrafik icmalının hazırlanması” mövzusu tamamlanmış və icmal nəşr üçün hazırlanmışdır. Toplu 1965-ci ildən 2010-cu ilə qədər muzeyə daxil olan numizmatik material və aktlar əsasında yazılmışdır (mövzunun rəhbəri: Ə.Rəcəbli).

“Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan tapılmış qızıl və gümüş əşyaların kataloqu”nun hazırlanması” mövzusu yerinə yetirilmiş və kataloq nəşrə hazırlanmışdır (mövzunun rəhbərləri: N.Quluzadə, A.Rüstəmbəyova).

“Azərbaycanın müdafiə silahları” kataloqu” mövzusu yerinə yetirilmiş və kataloq çap edilmişdir (84 s.). Kataloqda muzeyin kolleksiyasında toplanan 80-dən artıq müxtəlif müdafiə silahları təqdim olunub (mövzunun rəhbəri: S.Vahabova).

“*Faleristika və qliptika fondunun kolleksiyası*” kataloqunun birinci buraxılışı hazırlanmışdır. Cari ildə fondun adı dəyişdirilərək „Köməkçi tarixi fənn materialları fondu“ adlandırıldığından, mövzunun adında da dəyişiklik edilmişdir. Cari il üçün nəzərdə tutulmuş “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bonistika kolleksiyası” kataloqu nəşrə hazırlanmışdır (mövzunun rəhbəri: S.Qasımova).

“Azərbaycan xalçaları (*MATM-nin kolleksiyası əsasında*) silsilə kitab-albomların hazırlanması“ mövzusu üzrə planda nəzərdə tutulduğu kimi “Azərbaycan xalçaları (Quba-Şirvan)” kataloqu nəşr üçün hazırlanmışdır (mövzunun rəhbəri: G.Abdulova). Kataloq muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən Quba-Şirvan bölgəsinə məxsus 300 xalça və xalça məmulatını əhatə edir.

“*Arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik, heraldik məlumatların toplanılması və tədqiqi məqsədilə respublikanın bölgələrinə ekspedisiyaların və ezamiyyətlərin təşkili*” mövzusunun icrası məqsədilə Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. N.Quluzadə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasında (Füzuli və Ağdam rayonları), şöbənin iki əməkdaşı (t.ü.f.d. C.Eminli və L.Mustafayev) Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasında iştirak etmişlər. Ekspedisiyalar nəticəsində aşkar olunan bəzi materiallar muzeyə təqdim olunmuşdur. Digər bir ekspedisiya muzeyin etnoqrafları t.ü.f.d. G.Abdulova və t.ü.f.d. T.Şiriyev tərəfindən etnoqrafik çöl materialı və maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanması məqsədilə Lənkəran rayonuna təşkil olunmuşdur. Ezamiyyətin əsas məqsədi həsir istehsalı ilə bağlı şifahi və əşyayi məlumat toplamaq və həsirin istehsal texnologiyasını öyrənmək idi. Ekspedisiya üzvləri Lənkəran rayon və Hişkəderə kənd diyarşünaslıq muzeylərində olmuş, ekspozisiyaların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərini bildirmişlər. Etnoqraflar toxuma prosesi ilə tanış olmaqla bərabər bir sıra etnoqrafik material da əldə etmişlər (mövzunun rəhbərləri: N.Quluzadə, G.Abdulova).

“H.Z.Tagiyevin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş tədqiqatların aparılması, onların kitab, buklet, albomlar vasitəsilə nəşri” mövzusuna daxil olan *“H.Z.Tagiyev haqqında xatirələr”* kitabı üçün material toplanmış, kompüter yığımı başa çatmış, giriş mətni yazılmışdır (mövzunun rəhbəri: F.Cabbarov).

2013-cü ildə nəşr edilməsi nəzərdə tutulan *“Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi”* kitab-albomunun hazırlanması məqsədilə Numizmatika və epigrafiya şöbəsinin əməkdaşları 1 ç.v. həcmində mətn hazırlamış, sikkələri seçərək onlara annotasiyalar yazmışlar (mövzunun rəhbəri: Ə.Rəcəbli).

III Problem *“Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında cari texniki işlərin aparılması, mühafizənin və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müasir infrastrukturun təşkili”* adlanır. Problemə daxil olan *“Fond materiallarının işlənməsi, kompüterləşdirilməsi və pasportlaşdırılması”* mövzusu (mövzunun rəhbəri: M.Zeynalova) üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

- elmi fond şöbələri və fondlar 2012-ci ilin iş planına uyğun olaraq fond işi çərçivəsində ekspozisiyaya verilmiş eksponatları aktlaşdırmışlar;

- Beyləqan və Mingəçevir materiallarının işlənməsi, qeydiyyatı və inventarizasiya işləri davam etdirilmişdir;

- fondlara daxil olmuş yeni materiallar ilkin işlənərək, inventar kitabında qeydiyyattan keçirilmişdir (669 s.v.);

Mövzuya daxil olan *“Kitabxananın kompüterləşdirilməsi və pasportlaşdırılması”* işi cari ildə yerinə yetirilmişdir.

“Fond materiallarının işlənməsi, kompüterləşdirilməsi və pasportlaşdırılması” mövzusuna daxil olan *“Muzeyin məlumat bazasının təkmilləşdirilməsi”* işi üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir: Etnoqrafiya fondu-1100, Numizmatika-1000, Arxeologiya- 813, Neqativ fondu-550, Hədiyyələr və Xatirə Əşyaları-380, Sənədli Mənbələr-200, Köməkçi tarixi fənn materialları fondu-100 eksponatın elektron pasportunu hazırlamışdır.

2012-ci ildə elmi fond şöbələri və fondlar restavrasiya və konservasiya ediləcək materialların bir qismini muzeyin Bərpa laboratoriyasına təhvil vermiş, 8 fondada qorunan 302 eksponat (metal əşyalar, saxsı qablar, ağac

məmulatları, daş, parça, xalça, boyakarlıq, qrafika) bərpa və konservasiya edilmişdir.

2012-ci ilin sonuna olan məlumata görə muzeyin kolleksiyasında qeydiyyatda alınmış əşyaların sayı 242308 ədəddir. Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasının 16 may 2012-ci il tarixli iclasının 1saylı protokoluna əsasən ümumi qiyməti 6200 manat dəyərində qiymətləndirilən 11 ədəd tarixi əhəmiyyətli material satın alınmış, 231 ədəd eksponat isə Muzeyə hədiyyə kimi qəbul edilmişdir (cəmi 242 ədəd). Ümumiyyətlə isə il ərzində muzeyin fondlarına 534 ədəd yeni eksponat daxil olmuşdur.

IV problem *“Elmi maarif, elmi kütləvi işləri”*i əhatə edir. Problemin birinci mövzusu *“Azərbaycan tarixinin KİV, internet vasitəsilə təbliği, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi”*dir (mövzunun rəhbəri: B.Sayılov).

Cari ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından Heydər Əliyev Fondunun ingilis və fransız dillərində nəşr etdirdiyi *“Azərbaycan tarixi”, “Sənət inciləri”, “Xalçalar”, “Musiqi alətləri”* kitab-albomlar üçün material təqdim olunmuş, muzeyin əməkdaşları N.Vəlixanlı, Ə.Rəcəbli, M.Zeynalova, G.Abdulova həmin nəşrlər üçün mətnlər hazırlamışlar.

Muzeyin bir sıra əməkdaşı (N.Vəlixanlı, Ə.Rəcəbli, M.Zeynalova, F.Cabbarov, G.Abdulova, S.Vahabova, G.Ağayev, N.Yusifova və b.) muzeyin fəaliyyətinə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair televiziya, radio, mətbuat və İnternet vasitəsilə çıxış etmişlər. 2012-ci il mayın 30-da AMEA Rəyasət Heyətinin iclasında Numizmatika və epiqrafika elmi fond şöbəsinin müdiri, prof. Əli Rəcəbli *“Azərbaycan sikkəsi və dövlətçiliyi”* məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Məruzə muzeydə qorunan sikkə kolleksiyası əsasında hazırlanmışdır. AMEA Rəyasət Heyətinin *“Azərbaycan sikkəsi və dövlətçiliyi”* mövzusunda elmi məruzə haqqında 23 may 2012-ci il tarixli 13/1 №-li qərarına əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə Azərbaycan sikkələrinin təbliğ edilməsi üçün çeşidli sikkə bukletlərini hazırlamaq, Numizmatika fondunun elektron pasportlaşdırma işini sürətləndirmək tapşırılmışdır. Qərarla həmçinin müvafiq dövlət qurumları cəlb edilməklə, Azərbaycan ərazisində təsadüfi tapılmış sikkə dəfinələrinə nəzarət və onların

toplanılması işinin gücləndirilməsi, tapıntıların dövlət tərəfindən qəbul olunmuş qaydaya əsasən mükafatlandırılması üçün muzeyə əlavə vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Hesabat dövründə Elmi maarif və sərgilərin təşkili şöbəsinin əməkdaşları Bakı məktəbləri arasında Azərbaycan tarixinin təbliği və öyrədilməsi məqsədilə 6 intellektual oyun keçirmiş, 50 idarə və təşkilatla muzey ilə əməkdaşlıq barədə müqavilələr imzalanmışlar.

Şöbə əməkdaşları muzeydə təşkil olunan konfransların, seminarların və sərgilərin təşkilində və keçirilməsində iştirak ediblər. Muzeydə 20 Yanvar, Xocalı faciəsi, 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımını günü və Şuşa şəhərinin işğalına həsr olunmuş anım mərasimləri, həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə, Dövlət Bayrağı Gününə və Yeni Azərbaycan Partiyasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbirlər keçirilmişdir.

Muzeyin İnternet saytının idarə olunması, yeni məlumatların yerləşdirilməsi şöbə əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir. Muzeyin fəaliyyətinə aid fotokolleksiyanın yaradılması başa çatmışdır.

12 fevral 2012-ci ildə Muzeydə mənəvi mədəniyyətin təbliği məqsədilə Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin əməkdaşları “Xıdır Nəbi” bayramını təşkil etmişlər. 2012-ci ildə muzeydə 230 fərdi və 570 kütləvi ekskursiya aparılmış, hesabat dövründə muzeyi 10800-dən artıq insan ziyarət etmişdir. Ziyarətçilərdən 200 nəfər arasında anket sorğusu aparılmış və sorğuların nəticələri təhlil edilmişdir.

Nəşriyyat fəaliyyəti, elmi məqalələr:

Cari ildə 4 kitab, 4 kataloq və 3 buklet çap edilmişdir:

1. Müsəlman Şərqində ilk dünyəvi qız məktəbinin 110 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi simpoziumun məruzələri. 166 səh.
2. “Muzey eksponatlarının ikinci həyatı-2” kataloqu. 32 səh.
3. Дулаева, Ф. Джаббаров, Ф. Багиров, Ф. Агаев. Они сражались за Беларусь... (Участие азербайджанцев в освобождении Беларуси). 208 səh.

4. “Azərbaycanın müdafiə silahları” kataloqu. 80 səh. (Mətnin müəllifi: S.Vahabova).
 5. “Qafqaz Albaniyasının epigrafiq abidələri” bukleti (Azərbaycan, ingilis, rus dillərində) (tərtibçi: T.İbrahimova). 6 səh.
 6. “Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətində zərdüştlük dövrünün kaşları” bukleti (Azərbaycan, ingilis, rus dillərində) (tərtibçi: T.İbrahimova). 6 səh.
 7. “Xurşidbanu Natəvan -180” bukleti (tərtibçilər: G.Abdulova, N.Seyidzadə və b.). 20 səh.
 8. “Mirzə Fətəli Axundzadə-200” kataloqu (tərtibçilər: Z.Dulayeva, G.Abdulova və b.). 58 səh.
 9. “Şirvanın bədii metalı” kataloqu (çapdadır).
 10. “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu və problemləri” II respublika elmi konfransının materialları (çapdadır).
 11. М.Мамедов. Акцизная политика царизма в Азербайджане в XIX веке (çapdadır).
 12. G.Abdulova. Atalar sözləri və məsəllərin etnoqrafik mahiyyəti (çapdadır).
- Cari ildə muzey əməkdaşlarının 50-yə yaxın elmi məqaləsi çap olunmuşdur. Bunlardan xarici ölkələrdə:
1. Nərgiz Əliyeva. Əl-Arab fi fəcri-l islam. “Əl-Bəisun” məcəlləsi. Dəməşq, 2012, s.124-133.
 2. Həbibə Əliyeva. Azərbaycanın epigrafiq abidələri Gürcüstan muzeylərində / “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası” Beynəlxalq simpoziumun materialları. Tbilisi, 2012, s. 96-97.
 3. Səidə Həmzəbəyova. “Qafqaz xalqlarının tarixi (görkəmli şərqşünas V.F.Minorskinin tədqiqatlarına əsasən) / “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası” Beynəlxalq simpoziumun materialları. Tbilisi, 2012, s. 58–60.
 4. Агаселим Эфендиев. Традиции эпической иллюстрации тебризской миниатюры во второй половине XVI века. Творчество Шамседдина // IRS-Наследие. 2012, № 2 , с.34-39 (совместно с Дж.Гасанзаде).

5. Агаселим Эфендиев. Тема Вознесения. Мифологические образы в тебризской миниатюрной живописи // IRS-Наследие. 2012, № 3, с. 16-19 (**совместно с Дж.Гасанзаде**).
6. Afət Rüstəmbəyova. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında süjetli qələmkarlar // III Uluslararası Türk Əl toxumaları və ənənəvi sənətlər Konqresinin məqalələri. Konya, 2012.

Muzeydə keçirilmiş konfranslar, seminarlar, sərgilər

Cari ildə muzeydə bir beynəlxalq konfrans, bir respublika səviyyəli konfrans, bir elmi seminar və altı sərgi keçirilmişdir.

Mayın 16-da «Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsi» mövzusunda elmi seminar təşkil edilmişdir. Seminarda Muzeyin Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri N.Quluzadə «Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və arxeoloji irsimiz: dünən və bu gün», AMEA-nın müxbir üzvü, prof. İ.Babayev «Son illərdə Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri», t.e.d., prof. Ə.Rəcəbli «Muzey ekspozisiyasında nümayiş etdirilən numizmatik materialların Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində rolu», t.e.d., prof. Q.İsmayılzadə «Mingəçevir qazıntıları Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında yeni mərhələ kimi» mövzularında məruzələrlə çıxış etdilər. Seminarda Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin və Xəzər Universitetinin tələbələri iştirak etdilər. Məruzələrin dinlənilməsindən sonra onların ətrafında müzakirələr aparıldı.

İyunun 18-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu və problemləri” adlı II respublika elmi konfransı keçirildi. Konfransda respublikada fəaliyyət göstərən muzeylərin, elmi tədqiqat və təhsil müəssisələrinin 40-dək əməkdaşı iştirak etdi. Muzeylərdə elmi, fond, ekspozisiya işi və Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, muzey pedaqogikası və tarixi tədqiqatlar, Azərbaycan tarixinin təbliğində muzeylərin rolu, muzeylərin təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələri mövzusunda məruzələr dinlənildi. Konfransın yekununda çıxışlar ətrafında müzakirələr aparılmış, muzeylərin qarşısında duran problemlərin həlli istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Oktyabrın 2-5-i Muzeydə IV Beynəlxalq Türk əl toxumaları (tekstil) və ənənəvi sənətlər Konqresi təşkil olundu. Konqres Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Dövlət Xalça və Xalq Tətbiqi Sənəti Muzeyi, Türkiyənin Səlcuq Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirildi. Azərbaycan və Türkiyə alimləri iştirak etdikləri konqresdə türk əl toxumalarının və ənənəvi sənətlərin (dulusçuluq, xəttatlıq və s.) tarixindən və keçdiyi təkamül yolundan, hazırlanma texnologiyasından, onların tarixi-mədəni əhəmiyyətindən bəhs edən məruzələr dinlənildi. Konqres iştirakçılarının əl işlərindən ibarət kiçik sərgi də nümayiş olunmuşdur. Konqresin rəsmi bağlanışından sonra iştirakçılar üçün mədəni proqram təşkil olundu. Qobustan qoruğuna və Mərdəkan qalasına təşkil olunan ekskursiya qonaqların xüsusi marağına səbəb oldu.

Yanvarın 17-dən fevralın 20-dək muzeydə “Muzey eksponatlarının ikinci həyatı-2” sərgisi keçirildi. Bu mövzuda artıq ikinci dəfə keçirilən sərgidə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bərpa olunmuş eksponatları nümayiş olunmuşdur. Bu eksponatlar illərlə muzeyin fondlarında qorunub saxlanılıb və ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 16 mart 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə onların bərpası üçün maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Eksponatlar muzeyin Bərpa laboratoriyasının, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Elmi Bərpa Mərkəzinin və Yaradıcı Qadınlar Assosiasiyasının əməkdaşları tərəfindən bərpa olunmuşdur. Nümayiş etdirilən eksponatlar arasında bərpa olunmuş xalçalar, quramalar, tikmələr, milli geyimlər, şəbəkə, qrafika və rəsm əsərləri, gümüş kəmərlər, təxminən 2500 yaşı olan kiçik qızıl heykəl, afişalar, tanınmış insanların (Sidqi Ruhulla, Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Nəriman Nərimanov, akademik Heydər Hüseynov) şəxsi əşyaları, sikkələr, arxeoloji materiallar (bunların içində çox böyük maraq yaradan, 1985-ci ildə Ağdamda arxeoloq İdeal Nərimanov tərəfindən tapılmış V minilliyə aid Dolixokran tipli qadın kəlləsi) və s. xüsusi maraq doğurur. Sərgi zamanı həmçinin Yaradıcı Qadınlar Assosiasiyasının hazırladığı, bərpa işlərinə həsr olunmuş film və muzeyin nəşr etdirdiyi “Muzey eksponatlarının ikinci həyatı-2” kataloqu təqdim olunmuşdur.

Martın 1-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində dünya şöhrətli Norveç alimi, səyyahı Tur Heyerdalə həsr olunmuş «Tur Heyerdal - Kon-

Tiki adamı» («Thor-Heyerdahl – The Kon-Tiki Man») sərgisinin açılış mərasimi keçirildi. Tədbirin təşkilatçıları Norveç Krallığının paytaxtı Oslo şəhərində yerləşən Kon-Tiki Muzeyi, Norveç Krallığının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi idi. Sərgidə Tur Heyerdalın həyat və fəaliyyətini əks etdirən posterlər, ekspedisiyalar zamanı istifadə olunan avadanlıq və film nümayiş olundu. Bundan əlavə Norveç-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamış 2006-cı ildə Norveçin Stavanger şəhərində keçirilmiş «Karvansara - Azərbaycan: dünən və bu gün» sərgisinin fotoları da nümayiş edildi. Sərgi mayın 31-dək fəaliyyət göstərmişdir.

“Azərbaycan rəssamlarının əsərləri muzey kolleksiyasında” sərgisində (iyun-sentyabr) muzeyin Təsviri materiallar fondunda qorunan 62 rəsm əsəri, o cümlədən, Maral Rəhmanzadə, Mikayıl Abdullayev, Lüdviq Knit, Əzim Əzimzadə və digər məşhur rəssamların əsərləri nümayiş edilmişdir. Ayrıca üç vitrində S.Bəhlulzadənin əsərləri, sənədləri və şəxsi əşyaları nümayiş olundu. Azərbaycanın tarixi, məişəti, mədəniyyəti və təbiətinə həsr olunmuş bu əsərlər arasında rəssamlardan T.Nərimanbəyov, O.Sadıxzadə və A.Hacıyevin Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə aid əsərləri xüsusilə böyük maraq kəsb edir. Sərgi üç ay davam etmişdir.

Oktyabrın 3-də muzeydə “Torpağa sancılmış qılınc” sərgisi açılmışdır. 190 ədəd silahın nümayiş olunduğu sərgi Azərbaycanın hərbi tarixini, hərbi adət-ənənələrini əks etdirməklə yanaşı, həm də gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə, milli dəyərlərimizə hörmət və ehtiram olunmasına xidmət edir. Sərgidə Azərbaycanın bölgələrindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış xəncərlər, daş toppuzlar, bıçaqlarla bərabər yerli silahsızlar tərəfindən hazırlanmış müxtəlif çeşidli tüfənglər, tapancalar, xəncərlər, zirehli geyimlər də nümayiş edilmişdir. Sərgi yanvarın 15-dək davam edəcək.

Cari il noyabrın 3-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi ilə birlikdə “Nizami Gəncəvi 870 - “Şərq inciləri” sərgisini təşkil etmişdir. Sərginin əsas məqsədi Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması, şairin bütün əsərlərində qeyd olunan ümümbəşəri dəyərlərin, dinlər, mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğ olunmasıdır.

Cari ilin dekabr ayında təşkili nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan neft sənayesinin təşəkkülü və inkişafı” sərgisi üçün fotosəkillər və əşyayi materiallar ayrılmış, posterlər yazılmış, habelə mövzu-ekspozisiya planının bütün bölmələri hazırlanmışdır.

Beynəlxalq əlaqələr

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Çexiya Respublikasına dövlət səfəri çərçivəsində 2012-ci il aprelin 5-də “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Çexiya Respublikasının Milli Muzeyi arasında Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır. Memorandumda iki muzey arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması, ümumi layihələrin, o cümlədən, sərgi və konfransların keçirilməsi, qarşılıqlı nəşr mübadiləsi və digər məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Çexiya Milli Muzeyinin dəvəti ilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik N.Vəlixanlı və elmi fond işləri üzrə direktor müavini, t.ü.f.d. M.Zeynalova iyunun 5-10-da Praqa şəhərinə ezam olunmuşlar. Səfərin məqsədi iki muzey arasında əlaqələri inkişaf etdirmək, təcrübə mübadiləsi, birgə sərgilərin keçirilməsi haqqında razılaşma əldə etmək idi. Danışqlar nəticəsində 2013-cü ilin 1-ci yarısında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində “Çexiya qranatı (süleyman daşı)” sərgisinin, 2014-cü ildə isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından ibarət sərginin Çexiyada keçirilməsi haqqında razılıq əldə edildi. Oktyabrda Çexiya Milli Muzeyinin nümayəndələri Bakıda olmuş və MATM-nin rəhbərliyi ilə “Çexiya qranatı” sərgisinin keçirilməsi ilə əlaqədar təşkilatı məsələləri müzakirə etmişlər.

Cari ilin əvvəlində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Avropa və Asiyanın muzeylər şəbəkəsi - ASEMUS-un layihəsi olan “Şah əsərlərin virtual kolleksiyası”na qoşulmuşdur (<http://masterpieces.asemus.museum>). Layihənin məqsədi muzeylər arasında əlaqələri genişləndirmək, İnternet vasitəsilə muzey kolleksiyalarında olan ən nadir eksponatları nümayiş etdirmək, ölkələrin milli mədəniyyətini təbliğ etməkdir. Yüzdən artıq muzey ASEMUS layihəsində təmsil olunub. Onların içərisində Avstriya, Çin, Almaniya, Yaponiya, Hindistan, Pakistan, İtaliya, Fransa muzeyləri də

vardır. MDB məkanında yalnız iki dövlət – Rusiya və Azərbaycan “Şah əsərlərin virtual kolleksiyası”nda iştirak edir.

Muzey əməkdaşları Çexiyanın Ostrava şəhərində keçirilən Azərbaycana həsr olunan sərgi üçün material seçmiş, sərginin kataloqu üçün mətnlər hazırlamışlar. Sərgilənəcək eksponatlar oktyabrda Ostrava Milli Muzeyinə göndərilmişdir. Sərgi dekabrın 18-də açılmışdır. Sərgidə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 104, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin 118 adda müxtəlif çeşidli eksponatları nümayiş etdirilirdi. Bu eksponatlar içərisində orta əsrlərə aid müxtəlif təyinatlı soyuq silahlar, çaxmaqdaşlı tüfəng və tapancalar, müdafiə silahları sayılan zirehlər, dəbilqələr, sinəbəndlər; qədim dövrlərə aid sikkələr, XVIII-XIX əsrlərin zərgərlik məmulatlarından qızıl və gümüş bəzək əşyaları, Azərbaycan məişətini əks etdirən mis qablar, nəfis tikmə nümunələri, Azərbaycanın ayrı-ayrı xalçaçılıq məktəblərinin ənənələrini göstərən xalça və xalça məmulatları vardı. Sərgi çərçivəsində çap olunan “Əbədi odlar yurdu” kitabının 1-ci cildi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatlarına həsr olunub. Kitabın tərtibatında maraqlı üslub seçilmişdir: Azərbaycan tarix və incəsənətinin müxtəlif səhifələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatlarına həsr olunmuş məqalələr vasitəsilə oxuculara təqdim olunur. Kitabda həm azərbaycanlı, həm də çex tədqiqatçılarının Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət abidələri, XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan misgərliyi, zərgərlik məmulatları, orta əsr Azərbaycan sikkələri, silahları haqqında məqalələri yer alıb.

Azərbaycan-Vatikan diplomatik əlaqələrinin qurulmasının 20 illiyi ilə əlaqədar Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 14 noyabr 2012-ci ildə Vatikanda “Azərbaycan inciləri” adlı sərginin açılışı oldu. Sərgidə Azərbaycanın maddi mədəniyyət sərvətlərini əks etdirən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə məxsus 47 eksponat nümayiş edildi. Sərgini 7800 tamaşaçı ziyarət etmişdir.

Hesabat dövründə muzey əməkdaşları aşağıdakı beynəlxalq elmi tədbirlərdə iştirak etmişlər:

1. Bakiy Urmançe yaradıcılığına həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Tatarıstan Respublikası, Qazan şəhəri, 21-22 fevral (A.Əfəndiyev)

2. Professor Valeh Hacılarının xatirəsinə həsr olunmuş “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqokulturologiya” mövzusunda” beynəlxalq simpozium. Tbilisi, 18-21 aprel (H.Əliyeva, S.Həmzəbəyova).
3. «Perspektiva-2012» mövzusunda elmi konfrans. Rusiya Federasiyası, Nalçik şəhəri, 27-30 aprel (N.V.Quluzadə)
4. Akademik Z.Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Orta əsrlər Şərqi tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı” Beynəlxalq elmi simpozium. Bakı, 7-8 may (N.Vəlixanlı, N.Əliyeva, Ə.Fərhadov, A.Əhmədov, A.Məmmədova).
5. «Dünya təhsil məkanında fəaliyyət göstərən mədəniyyət və incəsənət ali təhsil müəssisələri: rus-slavyan mədəni ənənələri və qarşılıqlı əlaqələri» adlı VI beynəlxalq simpozium. Rusiya Federasiyası, Bryansk şəhəri, 30 may-2 iyun (S.Həmzəbəyova).
7. “İnnovasiya, təhsilin keyfiyyəti və inkişafı” adlı II beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 7-9 iyun (N. Yusifova).
8. «Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası və folkloristikası» beynəlxalq elmi konfrans. Gürcüstan, Axalsix şəhəri, 26-30 iyul (A.Əfəndiyev).
9. II Beynəlxalq Türkoloji Simpozium və simpozium çərçivəsində Azərbaycan-Polşa diplomatik münasibətlərinin qurulmasının 540 və bərpasının 20 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycana həsr olunmuş xüsusi panel. 12-14 sentyabr (N.Vəlixanlı).
10. VI Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti, Sənəti və Mədəni Mirası simpoziumu. İtaliya, Milan, 17-21 sentyabr (N.Əliyeva, H.Əliyeva).
11. VII Beynəlxalq Türk dili Qurultayı. Türkiyə, Ankara, 24-28 sentyabr (G.Abdulova).
12. IV Beynəlxalq Türk əl toxumaları (tekstil) və ənənəvi sənətlər Konqresi. Bakı, 2-5 oktyabr (G.Abdulova, H.Əliyeva, X.Əsədova, S.Vahabova, G.Bağirova, S.Nəsirova).
13. IV Avrasiya Arxeologiya Konfransı. ABŞ, Nyu-York, 11-15 oktyabr (S.Həmzəbəyova).
14. “Azərbaycanın II Dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun önlənməsində rolu” Beynəlxalq simpozium. Bakı, 17-19 oktyabr (F.Cabbarov).

15. “Azərbaycan inciləri” sərgisinin qurulması və açılışında iştirak. Vatikan, 9-17 noyabr (N.Vəlixanlı, M.Zeynalova).
16. Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə həsr olunan sərgi üçün muzey eksponatlarının aparılması. Çexiya, Ostrava, 22-26 noyabr (S.Vahabova).
17. III Beynəlxalq memarlıq, bərpa və konservasiya konfransı. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Dubay, 17-21 dekabr (H.Əliyeva, S.Həməzəbəyova).

Kadr hazırlığı

Cari ildə muzeydə 167 nəfər əməkdaş fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan 44 nəfər elmi işçi, o cümlədən, 3 nəfər elmlər, 18 nəfər fəlsəfə doktorudur. Muzeyin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə 12 doktorantı (7 – fəlsəfə doktoru, 5 – elmlər doktoru hazırlığı üzrə) və 7 dissertantı (6 – fəlsəfə doktoru, 1 – elmlər doktoru hazırlığı üzrə) var. 2012-ci ildə muzeyin elmi işlər üzrə direktor müavini N.Əliyeva tarix elmləri doktoru, dissertantlar M.Zeynalova və S.Vahabova isə tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcələrini almışlar. Muzeyin doktoranturasını və dissertanturasını ötən illərdə bitirmiş A.Əhmədov BDU-nun nəzdindəki Müdafiə Şurasının elmi seminarından keçmiş, A.Məmmədova, F.Ağayev və G.Həsənova isə təhkim olunduqları şöbələrdən müzakirələrdən keçərək sənədlərini Müdafiə Şurasına təqdim etmişlər.

Elmi-təşkilati fəaliyyət

Cari ilin sonunda muzeyin strukturunda dəyişiklik aparılmışdır: Elmi maarif və sərgilərin təşkili şöbəsi Elmi maarif şöbəsinə çevrilmiş, yeni – Xarici əlaqələr və sərgilərin təşkili şöbəsi yaradılmışdır. Elmi Şuranın 10 iclası keçirilmiş, 2011-ci ildə başa çatmış elmi tədqiqat mövzularının hesabatları dinlənilmiş, 2012-ci ildə çap olunacaq işlərin cari vəziyyəti müzakirə olunmuş, doktorant və dissertantların hesabatları və iş planlarına, təşkilati və kadr məsələlərinə baxılmışdır.

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARIXİ MUZEYİNİN İLLİK TOPLUSUNA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBİ QAYDALARI

*Muzeyin Elmi Şurasının
26 noyabr 2012-ci il tarixli
(protokol №8) qərarı ilə təsdiq olunub*

I. ÜMUMİ QAYDALAR

I.1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi məqalələr toplusu ildə bir dəfə dərc olunur. Topluya aşağıdakı elm sahələri üzrə məqalələr qəbul edilir:

- Vətən tarixi;
- Arxeologiya;
- Etnoqrafiya;
- Heraldika;
- Numizmatika;
- Epiqrafika;
- Mənbəşünaslıq;
- Muzey işi;
- İncəsənət, sənətşünaslıq.

I.2. Məqalə çap və elektron variantda, Azərbaycan, ingilis və ya rus dillərində, müəllifin özü tərəfindən diqqətlə redaktə olunduqdan sonra təqdim edilməlidir.

I.3. Məqalə müvafiq şöbədə (kafedrada) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra çapa məsləhət görülməlidir. Məqalənin çapa məsləhət görülməsi haqqında şöbənin (kafedranın) qərarı şöbə (kafedra) müdiri tərəfindən imzalanmalı və təşkilatın elmi katibi tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Doktorantlar və dissertantlar elmi rəhbərin (elmi məsləhətçinin) məqaləyə rəyini təqdim etməlidirlər.

I.4. Məqalə A4 formatlı ağ kağızın bir üzündə, Times New Roman-12 şrifti, 1 intervalla çap olunmalıdır. Mətn boş sahələrin göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir: sol boş sahə - 3 sm, sağ – 1 sm, yuxarı və aşağı – 2 sm.

I.5. Məqalənin həcmi 5-10 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır.

I.6. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra mötərizədə göstərilir. Məsələn: (5).

I.7. Məqalənin mətnində böyük həcmli kitab(lar)ın müxtəlif səhifələrinə bir neçə dəfə istinad olunduğu halda ədəbiyyat siyahısında bu mənbə yalnız bir dəfə göstərilir, lakin mətndəki istinaddan sonra əsərin siyahıdakı nömrəsi, cild (çoxcildli əsərlər üçün) və müvafiq səhifə(lər) göstərilir. Məsələn: (3, s.250-252), (9, c.2, s.106) və mətnin digər bir yerində (3, s.156), (9, c.1, s.86-91) və s.

I.8. Elmi məqalənin sonunda müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti aydın şəkildə verilməlidir.

I.9. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir (Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir). Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 7-10 sətirdən artıq olmamalıdır.

I.10. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və 5 sözdən ibarət olmalıdır. UOT indekslər müvafiq elm sahələri üzrə aşağıdakı kimi göstərilməlidir:

- Vətən tarixi – UOT 94 (479.24);
- Arxeologiya – UOT 902;
- Etnoqrafiya – UOT 39;
- Heraldika – UOT 929.6;
- Numizmatika – UOT 737;
- Epiqrafika – UOT 930.271;
- Mənbəşünaslıq – UOT 930.2;
- Muzey işi – UOT 069;
- İncəsənət, sənətşünaslıq – UOT 7.

II. İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

II.1. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir.

II.2. Kitabların biblioqrafik təsviri müəllifin və ya kitabın adı ilə tərtib edilir, müəllif(lər)in soyadı və inisialları ilə verilir.

Məsələn: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.

S.Ə.Əhmədov, Məmmədov V.S. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı. Bakı, 2010.

II.3. Müəllifi göstərilməyən kitablar kitabın adı ilə verilir.

Məsələn:

Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri / N.Vəlixanlının redaktəsi ilə. Bakı, 2000.

Hacı Zeynal Abdin Tağıyev. Kitab-albom. Müəllif heyəti: N.Vəlixanlı, N.Tahirzadə, F.Cabbarov, M.Məmmədov. İstanbul, 2010.

II.4. Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir:

Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı, 2000.

II.5. Məqalələrin biblioqrafik təsviri aşağıdakı kimi tərtib edilir:

Əliyeva N. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi əməkdaşlarının əsərlərində (1920-50-ci illər) / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2010, Bakı, 2010.

II.6. Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbənin biblioqrafik təsviri aşağıdakı kimi tərtib edilir:

Səfərova R.A. Bakı - hospitallar şəhəri kimi / Azərbaycan 1941-1945-ci illər müharibəsində. Məqalələr toplusu. Bakı, 2008.

Rüstəmov C. Qobustan qayaüstü təsvirinin izahına dair qeydlər / “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” konfransının materialları. Bakı, 1995.

II.7. Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad edilir:

Səlimov Ş.D. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1914-1922-ci illər): Tarix elm.dok... dis. Bakı, 2007.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə edilir. Məsələn: Səlimov Ş.D. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1914-1922-ci illər): Tarix elm.dok... dis.avtoref. Bakı, 2007.

II.8. Qəzet və jurnal materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Mouzer Ç. Zaqafqaziya haqqında qeydlər // “Tarix” qəzeti, 1991, 7 mart, səh.3.

Sabit Orucov // “SOCAR plus”, Azerbaijan popular oil magazine. Spring, 2012, səh.16.

II.9. Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: fond 11, siyahı 1, iş 1. Növbəti dəfə istinad olunursa, yazılış qaydası bu cür olmalıdır: ARDA: f. 11, siy. 1, iş 1.

II.10. Muzey materillərinə aşağıdakı kimi istinad edilir: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondu: 11234. Növbəti dəfə istinad olunursa, yazılış qaydası bu cür olmalıdır: MATMAF: 2345.

II.11. İnternet resurslarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi. <http://irfandergisi.com/05/22.php>

III. MƏQALƏNİN TƏRTİBATI (NÜMUNƏ)

III.1. Məqalənin başlığı aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:

Səhifənin mərkəzində: müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, məqalənin adı, açar sözlər (məqalənin əsas dilində), UOT indeksi (aşağıda göstərilən kursiv, şriftlər, sətirlərarası interval gözlənilməklə). Məsələn:

Gülzadə Abdulova

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya elmi fond
şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

arif98@box.az

Ənənəvi qadın geyim bəzəkləri

Açar sözlər: geyim bəzəkləri, qəlibkarlıq üsulu, şəbəkə üsulu, fond saxlanıcı, kəmə

UOT 39

III.2. M Ə Q A L Ə N İ N M Ə T N İ

III.3. Məqalənin sonunda, səhifənin mərkəzində kursivlə, yağlı qara şriftlə
İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısı

sözləri yazılmalıdır.

III.4. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Xülasənin başlığı aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:

Səhifənin mərkəzində: müəllifin adı, soyadı, məqalənin adı, açar sözlər (xülasələrin dilinə uyğun olaraq) (aşağıda göstərilən kursiv, şriftlər, sətirlərarası interval gözlənilməklə). Məsələn:

Gulzade Abdulova
Traditional female garment decorations
Summary

Key words: garment, decorations, stamp, filigree, fund materials, belts

M Ə T N

Гюльзаде Абдулова
Традиционные украшения женской одежды
Резюме

Ключевые слова: украшения для одежды, техника штамповки, техника филигрань, фондохранилище, пояс

M Ə T N

IV. MƏQALƏLƏRİN REDAKSİYAYA TƏQDİM OLUNMASI

IV.1. Göstərilən tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qramatik, texniki səhfləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan məqalələr geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu özündə saxlayır.

IV.2 Məqalələrin redaksiyaya son təqdim etmə müddəti – **hər ilin sentyabr ayının son cümə günü.**

Mündəricat

Vətən tarixi

Nailə Vəlixanlı. Размышления по поводу статьи А.К.Шагиняна «Нахичевань в составе арабского халифата» [Восток. (Orientis) 2012, №3, с. 109-114].....	5
Əliyeva Nərgiz. Azərbaycanda dini cərəyanlar	25
Məmedov Samir. О военных кораблях военно-морского флота государства Ширваншахов в конце IX – начале XIII вв. ...	39
Əliyeva Həbibə. Orta əsrə aid soyuq silahlar üzərindəki türkdilli kitabələr (XVI-XIX əsrlər).....	45
Гамзабекова Сауда. Реформа Кази Исы Сейфаддина при Султан Йакубе Ак коюнлу (по трудам В.Ф.Минорского).....	56
Süleymanov Nizami. Səfəvilərin torpaq siyasəti	63
Axmedov Sabuxi. Историческое оружие как элемент историко-культурного наследия	71
Fərhadov Əli. Ərəb qrafikası ilə yazılmış bəzi əsərlər haqqında (Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvinin əsərləri əsasında)...	80
Zeynalova Məxfuza. По следам одного сервиза из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана.....	94
Kərimov Bəhman. Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsini bitirən ilk azərbaycanlı tələbələr (MATM materialları əsasında)....	100
Azəvəv Fəvəd. Развитие офтальмологии в Азербайджане в первой половине XX века (1900-1940 гг.)	108
Bağırova Nərmən. Azərbaycanın ilk peşəkar qadın pianoçu Xədicə xanım Qayıbova (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında).....	119
Kostina İnnə. Ибрагим ага Векилов – первый азербайджанский топограф (на материалах Национального Музея Истории Азербайджана).....	127
Kərimov Bəhman. “İrşad” qəzetində Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna dair məlumatlar (MATM materialları əsasında).....	138
Нифталиев Ильгар. Некоторые особенности политики коренизации кадров в Азербайджанской ССР (20-30-е годы XX века).....	146
Ибрагимова Тамилла. Об одном экспонате, посвящённом творчеству персидского поэта Фирдоуси.....	164
Axmedov Sabuxi. Памятник работы азербайджанского скульптора в Бухаре	174

<i>Gəzalov Parvin.</i> Символы президентской власти в Азербайджане	181
<i>Yusifova Nardanə.</i> Muzeylərin estetik qurulmasında muzeyşünaslıq- sənətsünaslıq vəhdəti.....	193

Arxeologiya

<i>Quluzadə Nasir.</i> 2011-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş maddi mədəniyyət nümunələri	197
<i>Наджафова Ирада М., Раджабли Али.</i> Римские монеты из Габалы.....	209
<i>Гошгарлы Гошгар.</i> Алтыагаджский могильник.....	216
<i>Mustafayev Laçın.</i> Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü torevtika nümunələrində antik dünya mədəniyyətinin izləri.....	225
<i>Ахмедов Сабухи.</i> Оружие с седловидными навершиями – символ силы	232
<i>Джафарова Эльмира.</i> О типах средневековых сельских поселений Ширвана (IX – XIII вв.).....	239
<i>Alişov Natiq.</i> Qafqaz Albaniyasının IV-VIII əsr kilsələrinin Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətində yeri	248
<i>Мамедов Эмин.</i> Античный город Мингечаур-Самунис по материалам археологических исследований	262

Etnoqrafiya

<i>Əsədova Xədicə.</i> Azərbaycan xalçaları təsviri sənətdə	270
<i>Şiriyev Tural.</i> Azərbaycan xalqının məişətində islam mədəniyyətinin yeri və rolu haqqında (MATM Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)	278
<i>Məmmədova Səadət.</i> Naxçıvan bölgəsinin ənənəvi yeməkləri.....	286
<i>Bağirova Günel.</i> Təkəldüz tikmə məmulatlarının məişətdə rolu	293
<i>Usubova Ülvüyyə.</i> Azərbaycanda atçılığın inkişaf tarixinə dair (XIX-XX əsrlər)	301

Rəylər

<i>Рauf Гусейн-заде.</i> Помнить своё прошлое-дань благодарности потомков своим предкам (о книге «Посланцы Азербайджана на Парижской конференции». Баку, 2010).....	308
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 2012-ci ildə gördüyü elmi-ekspozisiya, elmi tədqiqat, elmi-kütləvi və fond işlərinin hesabı.....	312
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin illik toplusuna təqdim olunan məqalələrin tərtibi qaydaları.....	329

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ

- 2012 -

“Ziya” NPM

Direktor:

Sevda Mikayılqızı

Kompüter tərtibatı:

Şamil Qurbanov

Üz qabığının tərtibatı:

Zərbağ Əmiraslanova

Kəsim: 25x18, Çap vərəqi: 16, Tirajı: 200

ziyamika@mail.ru

Tel.: 050 315 15 22